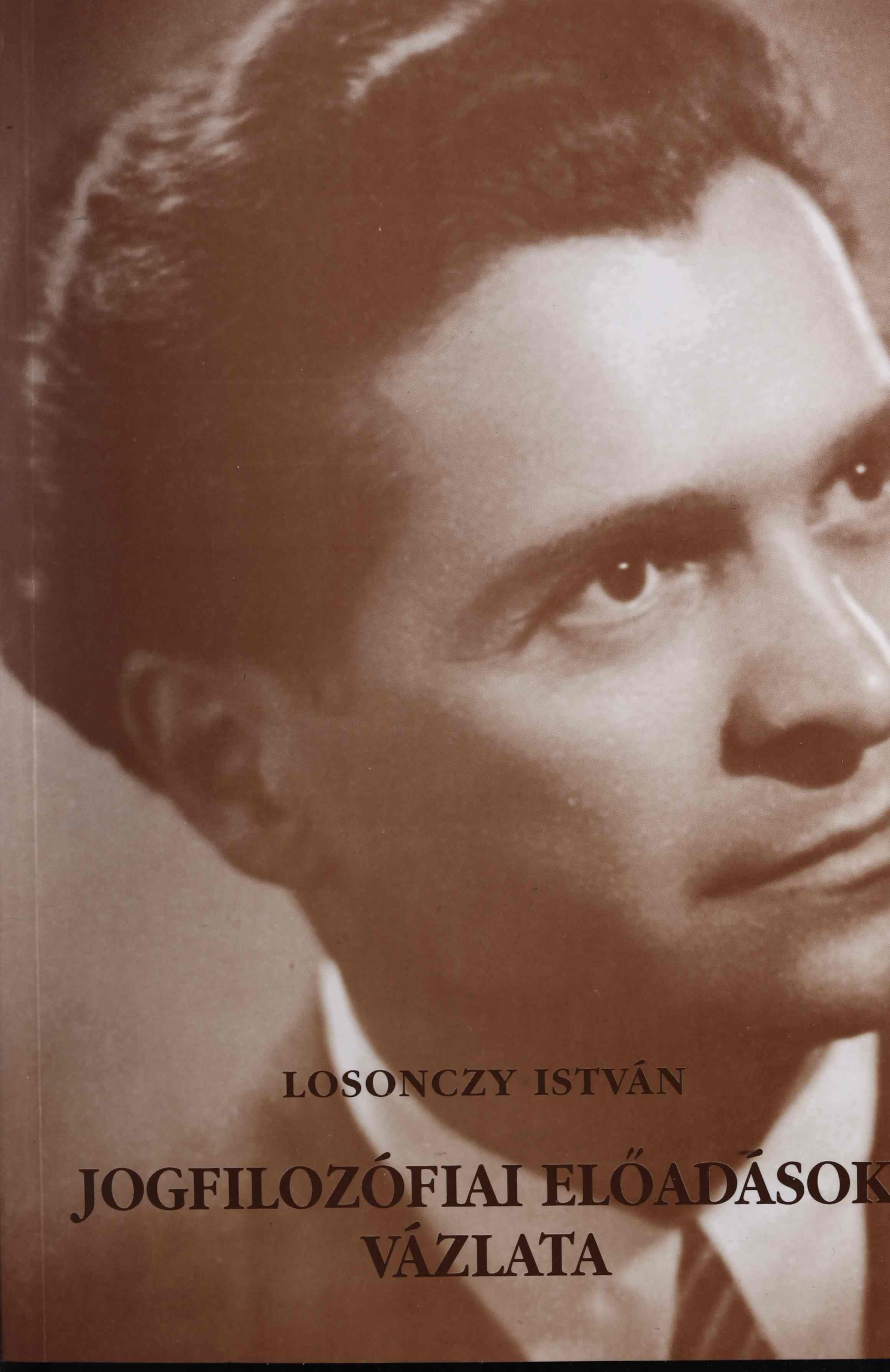

LOSONCZY ISTVÁN

JOGFILOZÓFIAI ELŐADÁSOK VÁZLATA

LOSONCZY ISTVÁN

Jogfilozófiai előadások vázlata

JOGFILOZÓFIÁK

Szerkeszti
DR. VARGA CSABA

EXCERPTA HISTORICA PHILOSOPHIAE HUNGARICAE IURIS

LOSONCZY ISTVÁN

JOGFILOZÓFIAI ELŐADÁSOK VÁZLATA

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
Budapest 2002

A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar
hivatalos tankönyve

Szerkesztette,
kísérő szövegekkel és mutatókkal ellátta
VARGA CSABA

Készült
a PFP 0626/1997. számú projektuma
indító pénzügyi támogatásának köszönhetően
a TEMPUS S_JEP 09090/95. számú projektumában
elindított programnak
az OTKA T032156. számú projektumában
történő végrehajtása
keretében

Az *előadások* szövegét
kőnyomatos változatból
sajtó alá rendezte
ZSIDAI ÁGNES

Az *Alapvonalak* szövegét
kéziratból
rekonstruálta és gondozta
VARGA CSABA

© Varga Csaba (kísérő szövegek és sorozati gyűjtemény), 2002

ISBN 963 361 309 4
ISSN 0865-0349

Szent István Társulat
1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 1.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Nyomtatás: Szent István Társulat
Kötészet: TaxDruck Nyomda Taksony
Felelős nyomdavezető: Képessy László ügyvezető

TARTALOM

Losonczy István XI
Bibliográfia XV

JOGBÖLCSELETI ELŐADÁSOK VÁZLATA [1948]

BEVEZETÉS: A jogfilozófia feladatkörének és tárgyalási rendjének meghatározása 1

Első rész
JOGTUDOMÁNYTAN

I. cím ÁLTALÁNOS TUDOMÁNYTANI ALAPISMERETEK 5
1. § A tudományos megismerés lehetősége 5
2. § Az ismereteredmények igazolásának kérdése 6
3. § Az igazságok fennállásának módja [*hyparchologia*] 9
4. § Tudomány és ismerettárgy viszonya (a tudományok elkülönülésének alapjai) 12
5. § A jogot alkotó tárgykörök alkata és törvényszerűsége 14
A létrend tagjainak alkata és törvényszerűsége [14] Az értelem állásfoglalása a jelenségekkel szemben [16] Logikai ítélet [16] Normatív ítélet [17] A logikai ítélet átalakítása normatív ítéletté [19]
6. § Az érték problémája 19
Az érték lényege [20] Az érték fennállásmódja [20] (1. idealizmus [20] 2. realizmus [21]) Az értékek legfontosabb ismérvei [23] 1. Az értékek keletkezésének, fennállásának és megszűnésének módja [23] 2. Az értékek természete [25] 3. Az értékek igazolásának lehetősége [28] 4. Az értékek osztályozása [28] 5. Az értékek alkata és törvényszerűsége [29] 6. Az elképzelt, de még meg nem valósult értékek [30] 7. Az értékminőségek összefüggése [31]
7. § Az ismereteredmények rendszerbe állítása 32

II. cím A JOGTUDOMÁNY FOGALMÁNAK LEGTÁGABB ÉRTELEMBEN VETT MEGHATÁROZÁSA 33
III. cím A TUDOMÁNYOK RENDSZERE: A JOGTUDOMÁNY HELYE A TUDOMÁNYOK RENDSZERÉBEN 35
1. § A valóság rétegeződése 35
((1) fizikai jelenségek [35] (2) kémiai jelenségek [35] (3) biológiai jelenségek [37] (4) pszichikai jelenségek [39] (5) szociális jelenségek [40] (6) kultúrjelenségek [41] (7) természetfölötti jelenségek [43])

2. § A valóság rétegeződésének vizsgálata 43
3. § A tudományok rendszere 47
4. § A jogtudomány és a jog helye a tudományok s a valóság rendszerében és ennek következményei 48
IV. cím A JOGTUDOMÁNYOK TAPASZTALÁSI MÓDJA 49
1. § Tapasztalás és ismerettárgy viszonya általában 49
2. § A jogtudományi tapasztalás módja 50
3. § A jog alapösszetevői 52
4. § A jog egységnyi alkateleme 53
5. § Jogtudomány és természettudomány 54
V. cím A JOG SZILÁRD ELEMEI 56
1. § A jog létrendi vonatkozása 56
(1. a jog történelmisége [57] 2. a jog társadalmisága [58])
2. § A jog logikai vonatkozása 59
3. § A jog normatív vonatkozása 64
(1. kellés [65] 2. természetjog [66])
VI. cím AZ IGAZOLÁS PROBLÉMÁJA 68
1. § A módszer szerepe a megismerés folyamatában 68
2. § A jogtudományok módszere 70
3. § A jogtudomány, törvényhozás, jogalkalmazás és jogértelmezés módszerbeli hasonlósága 72
VII. cím A RENDSZER PROBLÉMÁJA 74

Második rész
A JOGFILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK KIEMELKEDŐ ALAKJAI (A görög bölcselet kezdetétől HEGELig)

HÉRAKLEITOSZ [75] *Szofisták* [75] PLATÓN [77] (I. Filozófiai alaptanok [78] 1. ideatan [78] 2. lélektan [79] 3. etika [79] II. Államtan [79]) ARISZTOTELÉSZ [86] (I. Filozófiai alaptanok [87] II. Államtan [90]) *Kynikus*ok [95] *Sztoikusok* [96] *EPIKUREUSOK* [96] SZENT ÁGOSTON [97] AQUINÓI SZENT TAMÁS [99] NICCOLO MACHIAVELLI [104] HUGO GROTIUS [104] THOMAS HOBBES [107] SAMUEL PUFENDORF [108] CHRISTIAN THOMASIUS [109] CHARLES DE MONTESQUIEU [111] JEAN-JACQUES ROUSSEAU [112] IMMANUEL KANT [114] JOHANN GOTTLIEB FICHTE [123] GEORG FR. W. HEGEL [125]

Harmadik rész
A JOG FILOZÓFIAI VIZSGÁLATA

I. fejezet A JOG LÉTRENDI VONATKOZÁSA 127
I. cím AZ OK FOGALMA 128
1. § Filozófiai okfogalom 128
2. § Létrend és okozatosság 130

3. § Az akaratszabadság problémája 134
4. § Állásfoglalás az akaratszabadság kérdésében 138
5. § A választási szabadság jelentősége 140
1. Erkölcs és választási szabadság [140] 2. Emberi közösségek és választási szabadság [140] 3. Jog és választási szabadság [141]
II. fejezet A JOG LOGIKAI VONATKOZÁSA 142
III. fejezet A JOG NORMATÍV VONATKOZÁSA 142
I. cím A NORMÁK ALKATA ÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGE ÁLTALÁBAN 142
1. § A normák keletkezésének előfeltételei és módja 142
1. létrendi [143] 2. logikai [143] 3. normatív [144] 4. az előfeltételek logikai sorrendje [145]
2. § A normák alkati sajátosságai 145
(1. A norma alkatelemei [145] 2. Az *A* és *B* alkatának befolyása a normaalkotás módjára [146] 3. A normaalkotó céljának befolyása a normaalkotás módjára [146] 4. A logikai és a normatív törvényszerűség versengése a norma tartalmának meghatározásáért [147])
3. § A normatív törvényszerűség sajátosságai 148
1. A normatív érvény természete [148] 2. A norma formai érvényének és tartalmi elemeinek viszonya [149] 3. A normatív érvény felső határa [149] 4. A feszülés felső határához közeledés: a szankció [150] 5. A feszülés alsó határa [152] 6. A normák érvényének és hatóképességének ismérvei és előfeltételei [153] 7. A normák szubszisztenciája [154] 8. Normatív *apriori*tás [155] 9. A logikai és a normatív *apriori*tás és törvényszerűség különbségei [157] 10. A normák helyességének „igazolása" [158] 11. A normák logifikálása [158]
4. § A normák megvalósulása 159
5. § A normák megszűnése 161
II. cím A TERMÉSZETJOGI NORMARENDSZER 162
1. § A természetjogi normarendszer sajátosságai 162
1. Természetjog és természetjogtan [162] 2. A természetjog eredetére és fennállásmódjára vonatkozó felfogások [163] 3. A természetjog eredete és fennállása [163] 4. A természetjogi normák jellege [166]
2. § Természetjog és pozitív jog 168
III. cím A JOG NORMATÍV VONATKOZÁSA 169
1. § A jogrend keletkezésének előfeltételei 170
(1. létrendi [170] a) anyagi jogforrás [170] b) címzett [173] c) hatalom [173] 2. logikai [177] 3. normatív [179])
2. § A jogszabály normatív alkata 180
1. A jogszabály címzettje [180] („Jogalany") [181] Velünk született alanyi jogok (emberi alapjogok) [182] „Személy" [182] Jogi szempontból nem teljes értékű természetes személyek [184] A címzetté válás módjai [185] A Tiszta Jogtan tanítása a címzettről [185]) 2. A „kellés" mint a jogszabály alkateleme [187] 3. Szolgáltatás [188] 4. Szankció [191] 5. A jogszabályok alakja és megjelenési módja [193]

3. § A jogszabály sajátos normatív törvényszerűsége 194
1. A jogi érvény sajátosságai [194] 2. A jogi hatály sajátosságai [195] 3. Érvény, hatály és megvalósulás [197]
4. § A jogszabály megvalósulásának előfeltételei 198
5. § A jogszabály megvalósulásának módja 199
(1. Elsődleges, közvetlen rendezés [200] 2. Másodlagos, kényszerrendezés [200] 3. Harmadlagos, megtorló jellegű rendezés [201])
6. § A jog és a szociális élet kölcsönhatása 203
7. § A jogszabályok megszűnése 208
8. § A jog mint szabályrendszer 209
A jogrendszer sajátos alkata és törvényszerűsége [210] a) A jogrend alkati sajátosságai [211] a1) A jogszabályok logikai természetű összefüggése [211] a2) A jogszabályok normatív természetű összefüggése [213]) b) A jogrend sajátos törvényszerűsége [214]

IV. fejezet A JOG FOGALMA 216
1. § Fogalom és meghatározás 216
2. § A jogtudományos fogalmak meghatározásának szükségessége 218
3. § A jog fogalmának meghatározása 219

Negyedik rész
A JOG ÉRTÉKELMÉLETI VIZSGÁLATA

1. § A jog mint érték 222
1. A jogérték keletkezése, fennállása, megszűnése [222] 2. természete [222] 3. igazolásának lehetősége [223] 4. helye az értékek között [223] 5. alkata és törvényszerűsége [224] 6. megvalósulási módja [224] 7. Az értékminőségek összefüggése a jogértékben [226]
2. § A jog értékszerkezete 226
3. § A jog értékelemei 227
1. A jog alkatának értékelemei [227] 2. A jog törvényszerűségének értékeleme [228]
4. § A jog értékeszméi 228
1. Létfenntartás [229] 2. Igazságosság [229] 3. Erkölcs [230] 4. Rend [232] 5. Szabadság [232]

FÜGGELÉK
EGY REALISTA JOGFILOZÓFIA ALAPVONALAI
[1948]

Bevezetés 235

Első rész JOGTUDOMÁNYTAN

I. cím Általános ismeretelméleti alapvetés 235
1. A tudományos megismerés lehetősége 236
2. Az ismereteredmények igazolása 236
3. Az igazságok szubszisztenciája 237
4. Tudomány és ismerettárgy viszonya, valamint 237
5. A tudományok rendszere 237
a) Fizikai jelenségek [238] b) Kémiai jelenségek [238] c) Biológiai jelenségek [238] d) Pszichikai jelenségek [239] e) Szociális jelenségek [239] f) Kultúrjelenségek [240] g) Természetfölötti jelenségek [240]
6. Az érték problémája 242
7. A rendszer problémája 244
II. cím A jogtudomány fogalma és tapasztalása 244
III. cím A jog alapelemei 246
a) Létrendi elemek [246] b) Logikai elemek [246] c) Normatív elemek [247]
IV. cím A jogtudomány módszere 248

Második rész A JOG FILOZÓFIAI VIZSGÁLATA

1. fejezet A JOG LÉTRENDI VONATKOZÁSA 250
I. cím Az oksági törvény fogalma és érvényessége 250
II. cím Az akaratszabadság problémája 251
III. cím Választási szabadság 252
2. fejezet A JOG LOGIKAI VONATKOZÁSA 252
1. A logikai tárgykör sajátossága 253
2. Sajátos értelemben vett jogtudomány alapozása a jog logikai vázára 253
3. fejezet A JOG NORMATÍV VONATKOZÁSA 254
I. cím A normativitás lényege 254
1. A normatív tárgykör általában 254
2. A normák keletkezése 255
3. A normák szerkezetének és törvényszerűségének sajátosságai 255
4. A normatív „feszülés" és korlátai 257
5. A normatív *apriori*tás természete 258
6. A normák megvalósulása és megszűnése 259

II. cím A természetjog problémája 259
1. A természetjogi normák eredete és fennállásmódja 259
2. Természetjog és pozitív jog 260
III. cím A jog normatív felépülése 261
1. A jog keletkezésének előfeltételei 261
Létrendi előfeltételek 261
a) Anyagi jogforrás [261] b) Címzettek [262] c) Hatalom [262]
Logikai előfeltételek 262
a) A címzettek választási szabadsága [262] b) A jogalkotó értékelő állásfoglalása [262] c) A közösségi életviszonyok ismerete [263]
Normatív előfeltételek 263
2. A jogszabály alkata 263
a) Címzett [263] b) *Das Sollen* [266] c) Szolgáltatás [266] d) Szankció [267]
3. A jogszabály törvényszerűsége 267
Érvény 267
Hatály 268
Érvény és hatály viszonya egymáshoz 269
Érvény, hatály, megvalósulás 270
4. A jogszabály megvalósulása 270
5. A jog és a szociális élet kölcsönhatása 271
6. A jogszabály megszűnése 273
7. A jog mint szabályrendszer 274
A) A jogrend alkata 274
a) Logikai alkat [274] b) Normatív alkat [275]
B) A jogrend törvényszerűsége 276
4. fejezet A JOG FOGALMA 276

Harmadik rész A JOG ÉRTÉKELMÉLETI VIZSGÁLATA

1. A jog mint érték 279
2. A jog értékszerkezete 279
3. A jog értékelemei 280
4. A jog értékeszméi 280

Névmutató 281

LOSONCZY ISTVÁN

Született 1908. szeptember 3-án Dombóvárott. Egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte, majd Pécsett folytatta, ahol számos pályadolgozati „dicséret", különösztöndíj elnyerése nyomán 1932. december 22-én avatták kormányzói aranygyűrűs *sub auspiciis gubernatoris* jogi doktorrá. Egy évig ügyvédjelölt Dombóvárott, majd „ideiglenesen foglalkoztatott diplomás" a pécsi jogi karon, könyvtárosi beosztásban. 1934 márciusától a büntetőjogi, illetve jogfilozófiai tanszék tanársegéde. Állami ösztöndíjas a bécsi *Collegium Hungaricum*ban (az 1934-35-ös tanévben ALFRED VON VERDROSS hallgatója), majd kétéves állami kutatási ösztöndíjjal (1935-37) ismét a pécsi karon. Átmenetileg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban is dolgozik mint tanügyi segédfogalmazó (1937), fogalmazó (1938), majd minisztériumi segédtitkár (1939).

Ifjúkori barátságot ápol az ekkor joghallgatóként is induló pécsi költő WEÖRES SÁNDORral, a szegedi jogbölcsész BIBÓ ISTVÁNnal és annak mentorával, a jogszociológus HORVÁTH BARNÁval. Noha a pozitivizmus meghaladását egyfajta realizmus irányában keresi, ugyanakkor kötődik a domonkosok rendjének budapesti főiskolai régenséhez, a katolikus természetjog megújítására törekvő HORVÁTH SÁNDORhoz is. A bécsi iskolán (ALFRED VON VERDROSS és STEPHAN VEROSTA professzorokon) túl mindenekelőtt GIORGIO DEL VECCHIÓval keres és talál személyes kapcsolatot.

A büntetőjogász professzor IRK ALBERT javaslatára nyer magántanári habilitációt 1937. október 22-én „a büntetőjog filozófiája" tárgyköréből. Az országban legfiatalabbként 1940. október 19-én kap egyetemi nyilvános rendkívüli tanári kinevezést a jogbölcsészeti tanszékre (mint a jogfilozófiai szeminárium, az *Institutum philosophiae iuris* vezetője), miközben IRK ALBERTet is helyettesíti betegsége idején. Az 1940-41. tanévtől az 1948-49. tanév végéig ad elő jogbölcseletet; az 1946-47. tanév első félévében *Az antik demokrácia* címen heti egyórás kollégiumot hirdet; és ezenkívül minden félévben heti kétórás fakultatív szemináriumot, a jogfilozófiában már jártasságot szerzett hallgatók gondolkodásának felfrissítésére. 1946-ban nevezik ki egyetemi nyilvános rendes tanárrá.

Önéletrajza szerint 1940-ben írja meg jogfilozófiai előadásait. Sokszorosításban teszi közzé, majd szintén roneotípiaként, vagyis ideiglenes kiadásban 1948-ban jelenteti meg egyik hallgatója. 1948. május 16-án még kari határozat születik a tankönyvkiadás szükségéről „az eredményes oktatáshoz", s ennek során megbízzák *„Általános állam- és jogelmélet* címen egy 24 íves munka előkészítésével és kiadásával 400-500 példányban".

Komoly természettudományos érdeklődése és orvosprofesszor barátaival folytatott elmélyült viták hatására hallgatóként iratkozik be (1944) egyeteme orvosi karára, ahol a vizsgákat is leteszi orvosi fizikából, kémiából, biológiából és élettanból. Másodévben, anatómiai vizsgái letétele előtt állítják választ elé, s ekkor visszakozásra kényszerül.

A kommunista hatalomátvétellel megfagy a levegő körülötte. Tárgya hirtelen MARXi-LENINi-SZTÁLINi ideológiai alapvetésre vált át, ő pedig személyében válik fenyegetetté újKANTiánus szellemi tájékozódása, úri tartása, tisztán tudományos oknyomozó érdeklődése miatt. VERDROSS felkérésére az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* számára 1948 második felében jogfilozófiai álláspontjáról írt összegzését sem postázhatja már, miután a hidegháború beköszöntével lehull a vasfüggöny, s Béccsel megszűnik a postaforgalom.

Egyetlen kiút marad számára: IRK nyugdíjazása után, 1950-ben átveszi a büntetőjogi tanszék vezetését. A büntetőjog általános és különös részét oktatja, eleinte egyedül; s rá hárul a szovjet büntetőjog és eljárás előadása is. (A korabeli viszonyokra jellemzően ez utóbbi heti egy óra előadást, egy óra gyakorlatot s két óra konzultációt foglal el a stúdiumban.)

Helyét keresve e megváltozott közegben[1] egyebek közt filozófusok, biológusok és fiziológusok részvételével munkaülést szervez a determinizmus és indeterminizmus problematikájáról, kriminál-etiológiából, valamint a fiatalkorúakat illető büntetőpolitikáról. Az 1950-ben alakuló kari tudományos munkaközösség májusi ülésére már előadást hirdet *A cselekvés és a mulasztás büntetőjogi átértékelése a közösség fokozottabb védelme szempontjából* címmel. 1954-ben a karon

---

[1] Habilitációs kérelméről IRK ALBERT annak idején így vélekedik: nincs kellő figyelemmel a jog értékelemének jelentőségére, amikor a jogfilozófia feladatát WEININGER nyomán *henid*nek (nem tudatosult gondolattartalmaknak) nevezett, az emberi értelemben szunnyadó jogfogalom logifikálásában, a jogtudomány feladatát pedig azon *a priori* elemek fogalmi földolgozásában és tartalmi kifejezésében keresi, amelyek az egyes jogterületek különállását eredményezik. „A jogfilozófia és a jogtudomány nem pusztán nem-tudatosult, az emberi értelemben ott szunnyadó jogfogalom és *a priori* elemek logifikálásával, azaz tudatosításával és tartalmi kifejtésével foglalkozik. A jog pedig: normatív + explikatív + értékelemek, vagy másként kifejezve racionális és irracionális elemeknek a szintézise. Ebből folyik, hogy a jogtudomány a jog struktúrájának csak egyik részét tudja logifikálni, amíg a másikhoz a logika útján nem tud hozzáférkőzni. Vagyis az ember lelkében benne élő etikai értékelemek a külvilág jelenségeire való vetületükben az értékelés irracionális folyamatában jutnak kifejezésre." Kiemeli egyszersmind a filozófiai irodalomban való jártasságát, a tudományos kutatáshoz szükséges elmélyedést, kritikai szemléletet és fegyelmezettséget, a jogpozitivizmus egyoldalúságainak kerülését, a tudománytalan jogtechnikai ismeretgyűjtés és közlés sivárságából kiemelkedést, a német nemzetiszocializmus túlzásainak elutasítását, s végül a világos észjárást és a választékosan kifejező magyaros stílust.

az elsők között szerez kandidátusi fokozatot *Tanulmány a tettesség köréből* című dolgozatával. Az 1957-58-as tanév második felében tudományos ankétot szervez a fiatalkorúak bűnözésének okairól. A karon az elsők közt hoz létre tanszéki tudományos diákkört.

Kéziratos olasz nyelvű önéletrajza szerint az 1960-as évek végén még monográfiát tervez a büntetőjog alapfogalmairól, ezek hierarchiájáról és funkcióiról a tudományban, kodifikációs szabályozásban és joggyakorlatban, s könyv írására készül a büntetőjogi okozatosságról.

1969-ben infarktust szenved. A tanszéke körüli utódlási harcokban előbb beosztottá minősítik (1973), majd nyugdíjba kényszerítik (1974).

Majd - folytatja IRK annak bírálatát, amit LOSONCZY utolsó könyvében végül így összegez (1966, 44. o.): „A mulasztót ugyanis nem azért büntetjük, mert okozta az eredményt, hiszen [...] azt nem okozhatta, hanem azért, mert okozhatta volna valamely tőle elvárható cselekvéssel a társadalomra veszélyes eredmény elmaradását."- „Magunk részéről a mulasztás kauzális jellegét állítjuk, mert az ember passzív magatartásával számolva, annak beállításával oly ok-láncolat megindítója lehet, melynek szükségképi következménye a célbavett eredmény létesülése. A mulasztás a büntetőjogban értékelt magatartást jelent. Tehát nem egyenlő a lélektani értelemben vett tiszta passzivitással, a puszta semmit-nem-tevéssel. Lényege éppen valaminek kötelességellenes nem tevésében áll. Ha e kötelességellenes passzivitás helyébe behelyettesítjük a joggal elvárt kötelességszerű aktivitást: a büntetőjogilag releváns eredmény vagy egyáltalán nem, vagy nem úgy állott volna elő, amint az bekövetkezett." [Idézi Vargha László 'A bűnügyi tudományok' in *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből* szerk. Csizmadia Andor (Pécs 1980), 183-185. o.]

Alig múlik el egy évtized, SZABÓ IMRE - *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* [1954] 2. jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980), 432-433. o. - már megelégszik annak nem egyszerűen sommás és méltánytalan, de egyenesen téves rögzítésével, hogy LOSONCZY az „irracionalizmus védelmében [...] az újtomista jogbölcselet univerzalisztikus felfogását vallotta".

További évtizedek múltán már úgyszólván árnyaltként hat jogelméleti tanszéki kései utóda, SZOTÁCZKY MIHÁLY - 'Az elméleti tárgyak' in *Fejezetek...*, 115. és 117. o. - méltányosabb, ám a megértésig még aligha hatoló megjegyzése: „LOSONCZY nem az idealista és materialista filozófiai álláspontokat konfrontálja, hanem ezt az ellentétet az idealista-realista kategóriapárral helyettesíti, saját álláspontját az utóbbihoz tartozónak tekinti. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy LOSONCZY realista filozófiai felfogása nem a materialista világnézet valamely változatát helyettesíti egy ettől eltérő »realista« terminussal, hanem az idealizmus és a materializmus egyoldalúságain állítólag felülemelkedő, ezek hiányosságait kiküszöbölő, és szintézisét hordozó filozófiai álláspont akar lenni." „Kár, hogy az emberi értékelést pusztán irracionális lelki élménynek, szubjektív lelki aktusnak tekinti [...], így az érték keletkezéséből kiiktathatatlan szubjektivitás miatt igazolására nem lát lehetőséget. A jogot az eszközértékek osztályába sorolja, melynek igazolása fogalmilag szintén lehetetlen."

[2] Hadd álljon itt még néhány életrajzi adalék: Apja Csurgón, majd Dombóvárott volt állomásfőnök, középiskoláit is itt végezte. Eredetileg Novák Istvánként viselt neve ismerősként csengett hazai és különösen dunántúli tornaversenyekről. Kitüntetéses avatása részeként családjával testőrségi ceremónia mellett a Kormányzó is fogadta a királyi várban.

1980-ban hal meg, s a Kar nevében egykori tanítványa, a romanista professzor BENEDEK FERENC búcsúztatja.[2,3]

Rendkívül zárkózott jellem volt. Nem hívő alkat, szigorú megjelenése mellett is érzékeny személyiség, SZABÓ DEZSŐ s NÉMETH LÁSZLÓ szellemiségének híve, akit éppúgy foglalkoztat a költészet [lásd Varga Csaba 'Weöres Sándor ifjúkori versei és a szépről írt okfejtése Losonczy István hagyatékában' *Holmi* VII (1995. augusztus) 8, [150-154. o.], mint a magyarság sorsa és a külhonba szakítottak védelme. Kapcsolataiban szigorúan ügyelt a kiművelt formákra. Edzett test, makulátlan megjelenés, szertartásos forma (ezüstszerviztől a taxihasználatig), nemes eb tartása és hasonlók - mindez számára hangsúlyozott fontossággal bírt. A Nádor kávéházban külön asztala volt, s előre nyomtatott kártyán ide invitálta ebédre, akivel szót kívánt váltani.

Munkái kiadásának támogatásáért köszönetet mondott HÓMAN BÁLINT vallás- és közoktatásügyi miniszternek és SZILY KÁLMÁN államtitkárnak. Első munkái lektorálásáért háláját fejezhette ki P. HORVÁTH SÁNDORnak, a budapesti Domonkos-rendi főiskola régensének, valamint HANÁK TIBORnak. Később segítette HORVÁTH BARNA, valamint állása megőrzésében B-listára kerülése ellenére is a miniszterelnök NAGY FERENC.

Érdeklődésén kívül talán az is az orvostudományok felé terelte, hogy tárgya a második világégés nyomán bizonytalanná vált. Megviselte a választás kényszere: professzora marad-e egyetemének, vagy újra hallgatói létet kell kezdenie. Családi élete is válságba jutott. Így érte a „mezítlábasok jöttek!" hatalomátvétele: „Jogot tanítok, de LENIN *Állam és forradalma*ból kell ezt tennem, amely szerint elhal. Meghalását tanítsam hát?" Még inkább orvosprofesszor barátainak társaságába menekült. Ekkortól különösen LISSÁK KÁLMÁN későbbi akadémikussal, a pécsi orvosegyetem élettani professzorával volt közeli kapcsolatban. Magányos lehetett. Világnézetileg is „realistaként" - aki vállaltan ARISZTOTELIánus, némi TOMista beütéssel - annak dilemmájával vívódott, hogy fiziológiailag mi és miként jelenik meg az agyban, s ennek milyen relevanciája lehet a cselekedeteinkért viselendő felelősségben és büntetőjogi következménylevonásban.

Visszaemlékezések szerint a Pécsi Egyetemi Ifjúság egykori elnöke egyértelműen felelősségtelien bölcs - egyidejűleg óvatos és okosan nyílt - maradt később is, amikor például 1956 októbere tette diákjaival és ifjabb kollégáival együtt próbára. Inkább együtt menetelt velük, hogy megfontoltságra inthessen, akár csendesíthessen, s ezzel a jövendőnek életeket menthessen.

[3] Az *Előadások* kéziratát az 1960-as évek második felében, Pécsről frissen a fővárosba szakadt pályakezdő akadémiai jogelméleti kutatóvá lett egykori tanítványként kaptam meg egy véletlen utcai találkozás nyomán a professzortól, mikor munkám felől érdeklődve váratlanul felajánlotta, hogy a Kossuth Lajos utcából lakására, a Mecsek utca 10. szám alá kísérhessem, ahol a számomra akkor ismeretlen *opus* kőnyomatos példányát kezembe nyomva néhány percig vendégül látott. Az akkori pécsi viszonyokra jellemző, hogy ennek a pécsi jogelméleti tanszéken kérésemre SZOTÁCZKY MIHÁLY tanszékvezetőtől engedélyezett gépírásos másolásából került egyáltalán példány a Pécsi Egyetemi Könyvtárba és jogelméleti tanszéki gyűjteményébe, valamint az Országgyűlési Könyvtárba.

Az *Alapvonalak* kéziratát a professzor özvegye, dr. CSÉCSY-NAGY ÉVA immár visszavonult megyei bírósági tanácsvezető baráti ügyszeretetének köszönhetem, aki az elmúlt évtizedben lepett meg ennek hírével, kéziratos magyar alapszövegével s német nyersfordításával, német tisztázott gépiratával, a vonatkozó bécsi levelezés maradványaival, valamint néhány eredeti életrajzi vázlattal. Az *Alapvonalak* teljes szövegét megkíséreltem rekonstruálni az 1948. év második felében megejtett változtatásoknak (kihúzásoknak és módosításoknak) az egyes zárójelfokozatok - (), [], {} - rendje szerinti szövegbefoglalásával.

BIBLIOGRÁFIA

Könyvek

A mulasztás I: A mulasztási bűncselekmény okozatossága (Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T. 1937) viii + 240 o.

A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1941) 141 o.

Jogbölcseleti jegyzet (1942).

Jogfilozófiai előadásainak vázlata kiadja Dr. Sándor Imre (Pécs, Légszeszgyár u. 12.) (Pécs 1948) 57 + 43 + 80 + 10 o.

Magyar anyagi büntetőjog Egyetemi előadások vezérfonala az 1950-51. tanévben [sokszorosítás] (Pécs 1951) 268 + 9 o. [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium] {számos megelőző ideiglenes és későbbi továbbfejlesztett - többszerzős - változattal}

Szovjet büntetőjog és eljárás Egyetemi előadások vezérfonala az 1950-51. tanévben (Pécs 1951) 148 o. [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium] {több megelőző ideiglenes és későbbi továbbfejlesztett - többszerzős - változattal}

A tettesség (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1961) 203 o.

A tettesség és részesség a büntetőjog rendszerében (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1966) 421 o.

Tanulmányok

'A büntetőjogtudományról' *Jogtudományi Közlöny* LXVIII (1933. szeptember 23.) 34, I 194-195. o.

'A mulasztási bűncselekmények jogellenességének problémája az univerzalizmus szemszögéből' in *Finkey-emlékkönyv* (Pécs: Dunántúl 1936) és [különlenyomat] 27 o.

'Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft' *Zeitschrift für öffentliches Recht* XVII (1937) 2, 145-194. o.

'A nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről szóló 1941:V. törvénycikk büntetőjogi vonatkozásai' *Kisebbségi körlevél* (A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei) V (1941. szeptember) 5, 271-291. o. és [különlenyomat] 23 o.

'Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems / Egy realista jogfilozófia alapvonalai' [gépirat] (1948)

'Hozzászólás néhány család elleni bűncselekményhez de lege lata és de lege ferenda' *Jogtudományi Közlöny* VII (1952) 3, 97-102. és 4, 176-180. o.

'A „bűnszövetkezet" fogalmi köre és határai' in *A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve* (1954), 117-136. o.

'A társtettesség a Btá. vonatkozó rendelkezéseinek tükrében' *Jogtudományi Közlöny* IX (1954), 387-394. o.

'Az új vizsgaszabályzat alkalmazásának néhány tapasztalata' *Felsőoktatási Szemle* V (1956) 2, 11. o.

Adalékok a tartós és állapotbűncselekmény kérdéséhez (Pécs: Tankönyvkiadó 1960) 38 o. [Studia Juridica auctoritate Pécs publicata 9]

'A korlátozott beszámítási képesség néhány kérdése a törvény és a gyakorlat szempontjából' in *Jubileumi tanulmányok* (Pécs 1967), 233-268. o.

'Das Problem der Kausalität in der Lehre der Täterschaft und Teilnahme' *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena: Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 17 (1968) 3, 337-341. o.

'L'influence du progrès de la biologie et de la médicine sur le droit pénal' in *Droit hongrois - Droit comparé* Études pour le VIIIe Congrès international de droit comparé / *Hungarian Law - Comparative Law* Studies for the 8th International Congress of Comparative Law, ed. Zoltán Péteri (Budapest: Akadémiai Kiadó 1970), 293-311. o.

'A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatása a büntetőjogra' *Gazdaság- és Jogtudomány* Az MTA IX. Osztályának közleményei VII (1973) 1-2, 159-183. o.

'La culpabilité par imprévoyance et sa place dans les systèmes des conditions de la punibilité' in *The Comparison of Law / La comparaison de droit* Selected Essays for the 9th International Congress of Comparative Law, ed. Zoltán Péteri (Budapest: Akadémiai Kiadó 1974), 269-287. o.

'A gyógyító nevelés alkalmazása' [Losonczyné Csécsy-Nagy Évával társszerzőségben] *Jogtudományi Közlöny* XXXI (1976) 1, 8-18. o.

'Néhány büntetőjogi probléma a tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatban' [Losonczy Istvánnéval társszerzőségben] *Jogtudományi Közlöny* XXXIII (1978) 6, 329-334. o.

'A tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatos büntető ítélkezési problémák' [Losonczy Istvánnéval társszerzőségben] *Jogtudományi Közlöny* XXXIII (1978) 10, 592-597. o.

LOSONCZY ISTVÁN

JOGBÖLCSELETI ELŐADÁSOK VÁZLATA

[1948]

BEVEZETÉS

A jogfilozófia feladatkörének és tárgyalási rendjének meghatározása

A jogfilozófia feladatkörét igen nehéz meghatároznunk. Önmagában az a tény, hogy a jogfilozófia a joggal foglalkozik, még semmilyen támpontot nem nyújt a tekintetben, hogy milyen szempontból és milyen mértékben kutassa azt. A jogot ugyanis összetett természetéből és az emberi közösségek életében elfoglalt rendkívül fontos szerepéből adódóan nagyon sokféle szempontból tárgyalhatjuk tudományosan.

A logika, az etika, a vallásfilozófia - csupán néhányat említve - éppúgy nyújthatnak szempontokat a jog megközelítéséhez, mint a történet- és társadalomtudomány vagy a pszichológia. Kérdéses azonban, hogy a jogfilozófus csupán a jog keletkezésének feltételeivel, társadalmi és erkölcsi vonatkozásaival foglalkozzék-e, vagy ezeken messze túlmenően az egyes jogintézmények taglalásában és természetük aprólékos meghatározásában is elmélyedjék.

Kérdésünk szempontjából nem jelent igazán útbaigazítást a jogfilozófiai irodalom sem, mivel rendkívül változatos képét nyújtja a legkülönbözőbb gondolkodók, államférfiak és jogfilozófusok felfogásának. Míg egyesek csupán a jog fogalmának meghatározásával vesződnek hosszasan, mások főként a jog társadalmi és okozatos vonatkozásainak szentelik figyelmüket. Vannak továbbá, akik csak a jog etikai vonatkozásait vizsgálják, s vannak, akik kizárólag a jog hasznosságának és célszerűségének kérdését helyezik érdeklődésük gyújtópontjába. Ráadásul mindezek a kérdések a legkülönbözőbb filozófiai és világnézeti álláspontok alapján tárgyalhatók. E tudomány feladatköre tekintetében tehát még a jogfilozófia művelői között sem alakult ki egységes felfogás.

A vonatkozó irodalom vázolt helyzete azért sem mondható kedvezőnek, mivel fokozza a jogfilozófia problémakörének elhatárolásánál amúgy is jelentkező bizonytalanságot. Másfelől azonban éppen ez a körülmény biztosít szabad kezet feladatkörének legjobb meggyőződésünk szerinti meghatározására, mert ilyenformán ebben a tekintetben nem kötnek bennünket feltétlenül irányadó problématörténeti vagy rendszertani hagyományok.

A fentiek előrebocsátása után az alábbiakban jelöljük meg azokat a szempontokat, amelyeket részint a jogfilozófia feladatkörének meghatározásánál, részint tárgyalási rendünk megállapításánál követni fogunk.

A jogfilozófia feladatkörét elsősorban az a körülmény határozza meg, hogy filozófiai jellegű tudomány, az általános filozófia jogra

vonatkozó része. E felismerés alapján a jogfilozófia feladatkörét a következőképpen határozhatjuk meg.

A jogfilozófia művelőjének feladata, hogy a filozófiától a joghoz, a filozófia általános fogalomvilágából a jog sajátos fogalomvilágába vezető logikai utat az értelem számára kiépítse. Mégpedig oly módon, hogy mind a bölcselő el tudjon jutni a jog területére, annak sajátos fogalomvilágához, mind pedig a jogász képes legyen kiszabadulni a jog aránylag szűk határai közül, és el tudjon jutni a filozófia ama területeire, ahol a jog lényegét és értelmét megadó általános fogalmakat és értékeszméket, a megfelelő világnézet kialakításához szükséges eszközöket megtalálja.

A jogfilozófia feladatkörét másodsorban az a körülmény határozza meg, hogy a jog hatótényezőként lép fel az emberi közösségek életében és a fizikai világban, vagyis a „létrendben", az *explicativum*ban. Ebből következően a jogfilozófia művelőjének azt az utat is ki kell építenie az értelem számára, amely a jog világából az emberi közösségek világába, illetőleg a fizikai világba vezet. Ráadásul ezt az utat úgy kell kiépítenie, hogy azon mind a jogász és a bölcselő eljuthasson a jognak az ember egyedi és közösségi természetében, az embert körülvevő fizikai világban rejlő ténybeli előfeltételeihez, mind pedig a szociológus utat találhasson az emberi közösségek életrendjét sajátos módon meghatározó egyik leghatalmasabb tényezőhöz, a joghoz.

A jogfilozófia művelőjének mindeközben vigyáznia kell arra, hogy sem a filozófia vagy a jog, sem a szociológia vagy a fizikai világ területére ne hatoljon mélyebben a szükségesnél, mert ekkor már átlépi saját feladatkörének határait, és idegen tudományterületekre kalandozik. Viszont arra is ügyelnie kell, hogy mindegyik tárgykör határát átlépve, kiépítse az utat a tárgykör ama általános fogalmaihoz, jelenségeihez, amelyektől a szaktudós - a jogász, a filozófus, a szociológus - továbbhatolhat saját szakterülete, saját ismerettárgya legbelsejébe.

Tárgyalási rendünket, s azon belül az egyes kérdések tárgyalásának módját az a törekvésünk határozza meg, hogy felfogásunk kifejtése során következetesek maradjunk a jogfilozófia feladatköréről vallott most ismertetett álláspontunkhoz.

A továbbiakban tárgyalási rendünk a következők szerint alakul:

Az Első részben a tudomány fogalmából indulunk ki, s e fogalom elemeinek közelebbi meghatározása során általános tudománytani alapismereteket közlünk. Ezután a jogtudomány fogalmát adjuk meg, s az ezt követő jogtudománytani vizsgálódások során e fogalom előfeltevéseit és elemeit határozzuk meg mind behatóbban.

A Második részben történeti áttekintést adunk azokról a filozófiai és jogfilozófiai rendszerekről, amelyek ismerete nélkülözhetetlen a jog-

bölcselettel foglalkozó hallgatók számára, másrészt megkönnyítik a Harmadik rész fejtegetéseinek megértését.

A Harmadik részben áttérünk a jog alapösszetevői: vagyis létrendi, logikai és normatív elemei sajátos alkatának és törvényszerűségeinek vizsgálatára. Ezek után azt igyekszünk tisztázni, hogy az említett elemek sajátos alkata és törvényszerűsége milyen módosulást szenved, miközben jogi jelenséggé válik. Vizsgáljuk továbbá a jog sajátos alkatát és törvényszerűségét, keletkezésének, megvalósulásának és megszűnésének feltételeit és módját. Ezt követően határozzuk meg a jog fogalmát, s legvégül a jogot értékelméleti szempontból vesszük szemügyre.

ELSŐ RÉSZ

JOGTUDOMÁNYTAN

A jogtudománytan - vagy másként: jogi ismerettan, jogi ismeretelmélet - feladata azon probléma megoldása, vajon lehetséges-e a jog tudományos megismerése - tehát a jogtudomány megteremtése -, s ha igen, úgy a jognak mely sajátosságai teszik lehetővé a jogtudomány kidolgozását.

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy ez nem tekinthető mesterséges, mondvacsinált problémának, s ennek következtében az egész jogtudománytan fölöslegesnek. Ezt azért kell kiemelnünk, mivel az utóbbi évtizedekben több szempontból is kétségbe vonták a jog tudományos megismerésének, tehát a jogtudomány kidolgozásának lehetőségét. E jogtudomány-ellenes irányzat hívei - KIRCHMANnal élükön - azzal érvelnek, hogy a jogrend tartalmi szempontból állandóan változik, gyakran egymásnak ellentmondó rendelkezéseket tartalmaz, sőt, egyetlen tollvonással egész törvénytárak válhatnak makulatúrává. A jogrend eme folytonos tartalmi változása következtében tehát a rá vonatkozó jogtudomány tételeinek is folyton változniuk kellene. Egy olyan tételrendszer azonban, amely folytonosan változik, nem tekinthető tudománynak, mert a tudományos tételek igazságok, az igazságok pedig változatlanok. A jogtudomány tehát nem tudomány.

Ezek szerint a folytonosan változó jogrend nem tekinthető olyan megfelelő alapnak a jogtudomány kiépítéséhez, mint például a változatlan törvényszerűséget mutató természet a természettudomány kidolgozásához. A „jogtudomány" kifejezésben a *genus proximum*, a „tudomány", nem fér össze a *differentia specificá*val, a „joggal"; e két elem egymástól lényegében idegen, s ennek folytán már ez a megjelölés is fogalmi képtelenség.

Ha tehát a jogtudományt lehetségesnek tartjuk, úgy be kell bizonyítanunk, hogy e két elem összekapcsolása lehetséges és helyes, azaz van lehetőség a jog sajátosságának tudományos megismerésére. Ehhez azonban elengedhetetlenül szükséges az összekapcsolandó elemek természetének ismerete.

Erre irányuló kutatásaink során először a *genus proximum*mal, vagyis a tudománnyal foglalkozunk.

Tudománytani vizsgálódásaink rendszerességének biztosítása érdekében oly módon járunk el, hogy először a tudomány fogalmát határozzuk meg, ezt követően pedig azokat a tudománytani alapkérdéseket tárgyaljuk, amelyek ismerete e fogalom megértéséhez nélkülözhetetlen.

A tudomány fogalmát - PAULER ÁKOS nyomán - a következőképpen határozzuk meg: „A tudomány igazolható ismereteredmények - tételek - rendszere." E fogalom elemeinek megvilágítása és lényegének megértése céljából az I. címben a következő kérdéseket fogjuk tárgyalni: 1. § A tudományos megismerés lehetősége; 2. § Az ismereteredmények igazolásának kérdése; 3. § Az igazságok fennállásának módja; 4. § Tudomány és ismerettárgy viszonya; 5. § A jogot alkotó tárgykörök alkata és törvényszerűsége; 6. § Az érték problémája; 7. § A rendszer problémája.

I. cím

Általános tudománytani alapismeretek

1. § A tudományos megismerés lehetősége

Az ember értelmi tevékenysége érzéki benyomások alapján keletkezik és azokra támaszkodik. A valóságra vonatkozó legmagasabb rendű, legelvontabb tudományos ítéleteink is - a megismerés pszichogenezisét (pszichikai kifejlődését) tekintve - végső soron érzéki benyomásokon nyugszanak. Ezt fejezi ki a közkeletű tétel: „*Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu*". „Nincs értelmi ismeret az érzékiből való merítés vagy a hozzá való fordulás és alkalmazkodás nélkül" - mondja P. HORVÁTH SÁNDOR *Aquinói Szent Tamás világnézete* című művében.

A valóság érzéki benyomások segítségével történő megismerésének lehetőségét röviden és leegyszerűsítve a következőkben vázoljuk.

A benyomások a valóságos helyzetekről, amiket az érzékszerveinken keresztül kapunk, maradandó változásokat hoznak létre elménkben, agyunk idegsejtállományában. Ezek az úgynevezett *engram*ok, emléknyomok, amik az emberi elme asszociációs idegpályái és tevékenysége útján a legkülönbözőbb összeköttetésekbe hozhatók egymással.

Az ekként érzékelt dolgok azonban a valóságban - az emberi elmétől függetlenül - maguk is meghatározott összeköttetésben állanak egymással. A dolgok lényegét, jellemző sajátosságaikat éppen egymáshoz való különleges viszonyuk, illetőleg egyes alkotórészeiknek egymáshoz való sajátos viszonya jelenti. Így például a víz lényegét két rész hidrogén és egy rész oxigén sajátos kapcsolata adja; összes jellemző tulajdonságai ebből magyarázhatók. A hidrogén lényege, összes jellemző tulajdonságai abból fakadnak, hogy egy pozitív töltésű atommagból, *proton*ból és egy körülötte keringő, negatív töltésű *elektron*ból áll.

Mármost az emberi értelem, mely a dolgok lényegének megismerésére törekszik, célját csak azáltal érheti el, hogy a dolgokról kapott érzéki benyomásait - az elme *engram*jait - éppen olyan összeköttetésbe hozza egymással, amilyen lényegösszefüggések a dolgok között a valóságban ténylegesen fennállnak. Az emberi megismerés lehetőségét tehát az a körülmény biztosítja, hogy a tárgyi világ tagjainak és az emberi elme *engram*jainak relációi egybevághatnak, valamilyen előttünk még ismeretlen módon egymásnak megfelelhetnek. (Félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy a „megfelelés" nem a valóság egyszerű „tükrözése" az emberi értelemben. Ez már csak azért is nyilvánvaló, mivel a valóság kauzális természetű lényegösszefüggéseit az emberi értelem logikai összefüggéseken keresztül ragadja meg és ismeri fel.)

Ha ez az egybevágás fennáll, akkor az ember a valóság adott részét megismerte, azaz arról helyes ítéletet, igazságot alkotott. Ezt a lehetőséget fejezi ki a *Veritas est adæquatio rei et intellectus* tétele.

Az elmondottak értelmében azonban igaz ítéletek alkotására csupán lehetősége van az embernek. Hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy az emberi értelem olyan összefüggésekbe is állíthatja az elme *engram*jait, amelyek nem felelnek meg a valóság megismerni kívánt dolgai között fennálló és lényüket tevő relációknak. Éppen ezért az ily módon előálló emberi ítélet téves lesz. Azt mondhatjuk tehát, hogy a valóság teljesen közömbös az iránt, hogy lényegösszefüggéseire vonatkozóan vajon igaz vagy téves ítéleteket alkotunk-e. Ebben a közömbösségében a valóság éppúgy alapot és lehetőséget nyújt igaz ítéletek, mint hamis ítéletek alkotására.

2. § Az ismereteredmények igazolásának kérdése

Az 1. §-ban kifejtettek értelmében tehát tudományos ítéletünk akkor igaz, ha az ítélet keretén belül olyan összefüggésbe hoztuk az ítélet elemeit, amilyen összefüggésben az azoknak megfelelő dolgok a valóságban tényleg állanak; ha tehát az elmebeli összefüggés megfelel a valóságbeli összefüggésnek. Valamely ítélet igaz voltának, azaz annak, hogy tudományos igazsággal vagy tévedéssel van-e dolgunk, ez a megfelelés [*adæquatio*] az ismérve (kritériuma).

Az adekváció azonban csak ismérve, de nem bizonyítási módja valamely ítélet igaz voltának. Azt tehát, hogy valamely ítélet igaz-e - tehát adekvát-e a tárgyi világgal -, valamilyen módon bizonyítani is tudnunk kell. Valamely ismereteredmény csak akkor illeszthető be a tudomány rendszerébe, ha igazolható, azaz ha kimutatjuk helyes, adekvát voltát.

A megismerés lehetőségének tárgyalása után azt a kérdést kell megválaszolnunk, vajon miképp tudjuk bebizonyítani, hogy igaz tételt alkottunk, vagyis az adekváció valóban fennáll-e.

Ebben a kérdésben a görög bölcselet kezdeteitől napjainkig rengeteg, egymásnak ellentmondó felfogás alakult ki. Végső soron azonban mindegyik felfogás vagy a logizmus, vagy a szubjektivizmus álláspontjára helyezkedik.

A logizmus álláspontja szerint valamely ítélet igaz voltát vagy közvetlenül, vagy közvetve igazolhatjuk. Közvetlenül akként, hogy az ítéletet már ismert és igazolt ítéletekre vezetjük vissza; közvetve pedig akként, hogy bebizonyítjuk: az új tétel nem áll ellentmondásban már ismert és igazolt más tételekkel.

A közvetlen módszer alkalmazása során, az igazságoknak mind általánosabb érvényű tételekre való visszavezetése közben végül olyan igazságokhoz jutunk, amelyeket már nem lehet és nem is szükséges más tételekre visszavezetni, mert önmagukat igazolják. Ilyenek például a logikai alapprincípiumok, melyek igaz voltáról vagy az evidens, közvetlen belátás, vagy azon tulajdonságuk győz meg bennünket, hogy tagadásuk egyben már érvényességüket is állítja. (Ilyen például az „összefüggés alapprincípiuma", amely szerint „minden dolog összefügg minden más dologgal". Ha ugyanis ezt a tételt tagadva azt mondjuk: „nem minden dolog függ össze minden más dologgal", ezzel tulajdonképpen azt mondjuk, hogy „vannak olyan dolgok, amelyek különböznek az egymással összefüggő dolgoktól". Ezáltal azonban elismerjük, hogy a dolgok két csoportja között legalábbis a „különbözés" relációja, azaz összefüggése áll fenn: vagyis már az összefüggés elvét tagadó tétel is az összefüggés érvényén épül fel.[1])

Ezzel szemben a szubjektivizmus álláspontjának lényege, hogy ítéleteinket nem tudjuk igazolni, azaz helyességüket objektíve, minden értelmes lény számára beláthatóan bizonyítani, mert minden tétel csak alkotója számára, relatíve igaz. E felfogás szerint „nincs igazolható (objektív, abszolút) igazság". Ez az alapelv azonban közismerten önellentmondást rejt magában, mivel maga is abszolút, objektív érvényű igazság igényével lép föl, ugyanakkor azt állítja, hogy nincs abszolút igazság.

A szubjektivizmus változatai: a relativizmus, voluntarizmus, szolipszizmus stb. ugyanebben az alapvető hibában szenvednek. Ha ezen irányok hívei következetesek akarnak maradni alapelvükhöz, nem is vállalkozhatnak - legalábbis a szó helyes értelmében - a tudomány művelésére és kidolgozására. A tudomány ugyanis igazolható ismeret-

[1] Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába,* 29-30. o.

eredmények rendszere. Vagyis azon tételek rendszere, melyek nem igazolhatók, nem tarthat jogosan igényt sem az ismeret, sem a tudomány elnevezésre. Mivel azonban jómagunk az alábbiakban tudományos rendszert óhajtunk kidolgozni, nem helyezkedhetünk a szubjektivizmus álláspontjára. Egyébként is: a két álláspont közül logikusnak, önmagához s alapelvéhez hűnek csak a logizmus mondható. Már pusztán ez okból is a logizmus álláspontjára helyezkedünk.

Létezik azonban olyan ismeretelméleti álláspont is, amely nem szenved az említett közismert önellentmondásban, s amellyel szemben nem nyújt védelmet az evidens és önérvényű alaptételekre, a logikai alapprincípiumokra való hivatkozás. Ez pedig a kétely, a generális szkepszis álláspontja. Végezetül az alábbiakban azt fogjuk vizsgálni, van-e mód álláspontunk megvédésére a szkeptikussal szemben.

A szkeptikus nem azt állítja, hogy nincs objektív igazság vagy csak relatív érvényű igazság van: a szkeptikus egyáltalán nem állít semmit, csak kételkedik. Minden kérdésre ezt válaszolja: „nem tudom". S aki így válaszol, azt logikailag semmilyen kérdéssel sem lehet sarokba szorítani. A szkeptikus végső soron még saját létében is kételkedik. Különösen kételkedik azonban abban, hogy az ember képes objektív megismerésre. A kétkedővel szemben hiába hivatkozunk az azonosság logikai alapprincípiumára: meg sem kísérli tagadni ennek érvényét, mert kétkedése nem valamely adott ismereteredmény igaz volta ellen, hanem minden ismereteredmény közös gyökere, az emberi megismerőképességbe vetett hit, bizalom ellen irányul.

Az ilyen gyökeres szkepszis ellen nincs logikai természetű védekezés, mert a következetes szkeptikus nem is jut el valamely adott állítás, igazság, alapelv logikai cáfolásáig. Már annak az értelmi tevékenységnek az eredményességében is kételkedik, amely egyáltalán valamilyen ismereteredményhez vezethet. Az általános szkepszis nem is az ismereteredmények logikai helyessége ellen irányul, hanem magának a megismerési tevékenységnek - tehát egy erkölcsi vonatkozású jelenségnek - jogosultsága és lehetősége ellen. Ebből a felismerésből azonban önként adódik a szkepszissel szembeni helyes és eredményes védekezés módja is: az erkölcsi élű támadást erkölcsi síkon kell kivédeni, a mindent megingató szkepszissel szemben a megingathatatlan bizalom alapjára kell helyezkedni.

Ha a szkeptikus nem bízik abban, hogy az ember képes objektíve megismerni, akkor mi vele szemben az emberi értelem objektív megismerőképességébe vetett bizalom alapjára helyezkedünk. Ha a következetes szkeptikus nem akarhat megismerni, akkor mi igenis akarunk megismerni. Abban a tekintetben pedig nincs helye vitának, hogy valaki megbízik-e az emberi megismerőképességben vagy sem, akar-e megismerni vagy sem. Teljes mértékben egyéni önkénytől, akarattól

- tehát erkölcsi vonatkozású mozzanattól - függ, hogy melyik álláspontra helyezkedünk. A megismerő tevékenység - mint általában minden tevékenység - megkezdése előtt egy voluntarisztikus színezetű, önkényes, akarati jellegű állásfoglalásra van szükség. Ha ez az állásfoglalás szkeptikus jellegű, a megismerő tevékenység megkezdésére sor sem kerülhet; ha igenlő, pozitív jellegű, akkor hozzá lehet fogni a valóság megismeréséhez. Aki következetesen szkeptikus álláspontra helyezkedik, s ennek következtében nem akar megismerni, azzal nem is vitatkozhatunk, mivel az önellentmondás veszélye nélkül semmiféle állítást nem kockáztathat meg. A szkeptikussal nincs mit kezdenünk. „Az ilyet hagyjuk ott" - tanácsolja már ARISZTOTELÉSZ is.

Az ismeretelmélet alappillére az emberi megismerőképességbe vetett bizalom. A bizalmat, mely a megismerésre törő ember magatartásának alapja, logikai alakban megközelítően így fejezhetnénk ki: „Bizalom abban, hogy az ember (objektíve) megismerni képes." Ez a tétel olyan jelentőségű, mint az aritmetikai és geometriai rendszerek axiómái. E tétel helyessége logikai úton nem bizonyítható, viszont ennek elfogadása teszi erkölcsileg és logikailag egyáltalán megalapozottá a megismerő tevékenységet, melynek eredményeképpen igaz ítéletek birtokába juthatunk. Nevezzük ezt a tételt pozitív ismeretelméleti axiómának, vagy röviden csak axiómának.

Ennek az axiómának tehát az a sajátossága, hogy igazolása önmagában, az ember akaratlagos állásfoglalásában mint erkölcsi jellegű mozzanatban rejlik, a megismerni kívánó embert pedig éppen az axióma eme erkölcsi vonatkozása biztosítja a szkepszis ellen. Az erkölcsi értékelés ugyanis ebben a tekintetben autonóm: nem szorul igazolásra, érvényét önmagában hordja.

Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a szkepszis elleni védekezésre ugyan nincsen logikai mód, de e célra rendelkezésre áll egy sokkal hatásosabb erkölcsi jellegű állásfoglalás: az emberi megismerőképességbe vetett bizalom.

3. § Az igazságok fennállásának módja [hyparchologia]

Az előbbi pontban kifejtett felfogásunkból következik, hogy az igaz ismereteredmény, az igazság bizonyos mértékben független az igazságot felfedező emberi értelemtől. Az igazság ugyanis nem pusztán felfedezője, hanem minden egyes ember számára vagy evidens, vagy objektíve igazolható, s ezen felül ugyanarra a tárgyra nézve ugyanabból a szempontból csak egyetlen igazság alkotható. Ezzel kapcsolatban tehát azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy a tudományos

igazságoknak hol a hazájuk, hol „vannak", ha végül is függetlenek az emberi értelemtől.

E kérdéssel, vagyis az igazságok fennállási módjának, a *hyparchológiá*nak a kérdésével sok bölcselő foglalkozott. Elméleteiket két nagy csoportba: az idealisztikus és a realisztikus elméletek csoportjára oszthatjuk.

Az idealisztikus irányzathoz tartoznak a végső soron PLATÓN gondolatvilágára építő BOLZANO, RICKERT, NICOLAI HARTMANN és a magyar PAULER ÁKOS elméletei.

Ezek az elméletek három világot különböztetnek meg: a külső fizikai világot; a belső pszichikai, vagyis értelmi világot; valamint az érvényességek világát. Az elsőbe tartoznak a létező dolgok; a másodikba az emberi gondolatok és egyéb tudattartalmak; a harmadikba pedig az igazságok és más értékek.

Az igazságok fennállási módja ezen elmélet szerint az „érvényesség", míg a másik két világ tagjainak fennállási módja a fizikai, illetőleg pszichikai „létezés".

Lét és érvényesség megegyeznek egymással abban, hogy mindkettő valamilyen megmaradást [*permanenciát*] jelent. Míg azonban - Isten személyén kívül - minden létező változik, keletkezik, fejlődik és elmúlik, az igazság mint érvényesség változatlan megmaradást jelent, melynek se kezdete, se vége nincs, tehát örökkévaló. Így például a „2 x 2 = 4", vagy a „Minden ember halandó" tétele mindig is igaz volt és lesz, mivel igazság. Valamely tudományos tétel eszerint akkor igaz, ha ezekkel az érvényességi rendben helyet foglaló, örök igazságokkal összevág.

A realisztikus elméletek közül ARISZTOTELÉSZI tanokon nyugszik BRENTANO felfogása. BRENTANO szerint csak két világ létezik: a fizikai és a pszichikai. Minden létező és elgondolható dolog e két világ valamelyikébe tartozik. Érvényességi rend nincs; ez pusztán merő fikció: önkényes, alaptalan, igazolhatatlan kitalálás. A tudományos igazság fennállási módja a pszichikai létezés, ezenfelül az igazság nem vonatkozik semmiféle érvényességi rendre, mert ilyen egyszerűen nincs. Az emberi értelem azonban nem járhat el önkényesen az igaz ítéletek alkotása közben (ebben különbözik BRENTANO tanítása a szubjektivizmustól), mert ugyanarra a dologra nézve ugyanabból a szempontból bármely helyen és időben csak egyetlen igaz tétel állítható.

Saját álláspontunk szerint sem helyes a fizikai és pszichikai világ fölé egy harmadik, érvényességi világot helyezni. Erre egyáltalán nincs szükség, mivel az igazságok nem az érvényességi rend tagjai, hanem pusztán elménkben léteznek, tehát pszichikai fennállásuk (létük) van.

Az igazság - lényegében - igaz ítélet, azaz olyan ítélet, amely helyes. Az ítélet azonban nem lóghat ítélkező értelem nélkül a levegő-

ben, azt valakinek el kell gondolnia. Az „elgondoltság" pedig nem tekinthető örök tartamnak akkor sem, ha a gondolt ítélet egyúttal igaz. Az igaz mivolt ugyanis csak járulékos sajátossága az ítéletnek, s ha valaki az ítéletet többé már nem „gondolja el", többé már nem tartja értelmében, úgy megszűnik az ítélet járulékos sajátossága, igaz volta, az „igazság" is.

Kérdés azonban, hogy ha az igazságot ily módon megfosztjuk örökkévaló jellegétől, ezáltal nem válunk-e magunk is az elítélt szubjektivizmus híveivé? Ezt a kérdést az alábbiakban válaszoljuk meg.

A dolgok az emberi értelem számára olyan objektív adottságok, amelyek között különböző lényegösszefüggések és egyéb tényleges relációk állanak fenn. Az emberi értelemmel szemben közömbös tárgyi világ az értelem számára olyan relációk létesítését is megengedi, amelyek a valóságnak nem felelnek meg. A tárgyi világ tehát végtelen gazdag, igaz és hamis kombinációlehetőséget nyújt a megismerni törekvő ember számára. Ha azonban valaki igaz ítéletet alkot, tevékenységében a dolgok valóságos alkatának, relációinak meghatározó ereje irányítja. Az ember tehát nem az igazságot ismeri meg, hanem a valóságot. Az „igazság megismerése" kifejezés pleonazmus. Amikor az ember megismer, alkotja, nem pedig megismeri az igazságot. Sőt, nem is az igazságot ismeri meg, hanem valamilyen tényállást, tárgyat, viszonyt, folyamatot. Megismerési tevékenységünkben tehát nem valamely örök, érvényességi síkba helyezett igazság vezet és irányít bennünket, hanem maga a tárgyi világ, annak különleges alkatú dolgai, viszonyai és folyamatai.

A szubjektivizmus veszélye nélkül ilyen módon vezethetjük vissza az igazságokat reális alapjukra, amennyiben azokat nem valóságos, örök érvényű, hanem csupán lehetséges ítéleteknek tekintjük: tehát nem örök érvényességekként és valóságokként, hanem - az ismerettárgy alkatától függően esetleg „örök" - lehetőségekként jelöljük meg. Minden dolog, minden történés - alkattól függően hosszabb-rövidebb ideig fennálló, esetleg „örök" - lehetőség eket nyújt az értelem számára az igaz, helyes ítéletek megalkotására. A valóság világának lényegére vonatkozó végtelen számú igazság megalkotására tehát csak lehetőség áll fenn. Legfeljebb ez a lehetőség tekinthető örökkévalónak, de nem az igazságok, melyek létesüléséhez az szükséges, hogy valaki ténylegesen gondolja, megalkossa ezeket.

Nyomatékosan és ismételten hangsúlyozzuk azonban, hogy valamely tényállás megismerésére szolgáló igazság megalkotására csak egyetlen lehetőség áll fenn, s jóllehet maga az igazság nem örök, de bármikor gondoljuk el újra meg újra, ugyanarra a tárgyra vonatkozóan ugyanabból a szempontból mindig ugyanazt az igazságót kell megalkotnunk. A tudományok történetében gyakran ismétlődő ese-

mény, hogy egymásról nem is tudó, térben és időben távol lévő kutató ugyanazzal az ismerettárggyal foglalkozik. Mármost ha az ismerettárgyra vonatkozóan igaz tudományos ítéletet alkotnak, az így létrejött tudományos igazság tartalmi szempontból szükségképpen megegyezik egymással: a két kutató egymástól függetlenül ugyanazt az igazságot alkotja meg. Ha egy világkatasztrófa folytán a ma élő emberiség teljesen megsemmisülne, a hosszú idő múlva újra kifejlődő emberi nem ugyanazokat az igazságokat állapítaná meg az égitestek mozgására vagy a háromszög alkotóelemeinek összefüggéseire vonatkozóan, mint amelyeket ma is ismerünk. Ez a tény azonban nem azt jelenti, hogy az igazságok örök érvényességűek, hanem csak azt, hogy az igazság független az azt alkotó emberi értelemtől, amennyiben nem akárhogyan, önkényesen, hanem ugyanarra a dologra nézve, ugyanabból a szempontból mindig csak egyféleképpen alkotható meg.

Az egyetlen megoldás az igazságok örökkévaló fennállásának megmentésére, ha Isten örökkévaló, változatlan gondolataiként fogjuk fel őket. Ebben az esetben az igazságok az örökkévaló isteni értelemben foglalnak helyet, de itt sem egy harmadik világ tagjaiként - tehát mint érvényességek -, hanem örökké létező ítéletekként, mint az örökkévaló isteni értelem örökké létező, ennélfogva örökké igaz ítéletei, fogalmai, gondolatai. Ezt a tökéletes, hitbeli megoldást választotta többek között AQUINÓI SZENT TAMÁS.

E helyütt azonban csak utalunk erre a megoldásra. Mi az igazság fennállásának módjával az emberi tudomány szempontjából foglalkozunk, s e szempontból az igazságnak pusztán pszichikai létére mutatunk rá.

4. § Tudomány és ismerettárgy viszonya (A tudományok elkülönülésének alapjai)

A valóságot, annak jelenségeit helyes ismereteredményeken (ítéleteken, fogalmakon, igazságokon) keresztül törekszünk megismerni. Az egyes tudományok ugyanazon tárgyra, a jelenségeknek ugyanarra a csoportjára vonatkozó ismereteredmények összességéből alakulnak ki. Egy-egy tudomány tételeinek összetartozását tehát az alapozza meg, hogy valamennyi tétele a valóságnak ugyanarra részére, illetőleg ugyanarra a jelenségcsoportra vonatkozik. Az egyes tudományok egymástól való elkülönülését és önálló ismeretrendszerekké történő kiépülését is az a tény biztosítja, hogy a megismerni kívánt jelenségcsoportok között alapvető alkati különbségek állnak fenn, s tartalmi szempontból a jelenségcsoportok különbözőségének megfelelően különülnek el egymástól a rájuk vonatkozó ismereteredmények rend-

szerei. Így például egész más az ásványvilágra vonatkozó ismeretered-mények rendszerének, a mineralógia tudományának tartalma, mint az emberek magatartásának alapelveit meghatározó ismereteredmények rendszeréé, az etikáé. A különböző tudományterületek tehát ismeret-tárgyuk alkati sajátossága által meghatározott, objektíve zárt egységek, s így nem önkényünktől függ, hogy hol és miként határoljuk el ezeket egymástól.

Tény azonban az is, hogy ugyanazzal a jelenségcsoporttal gyakran több tudomány is foglalkozik, ugyanaz a jelenségcsoport több, tartal-mi szempontból különböző tételrendszer kiépítésére nyújt objektív alapot. Ezt általában úgy szokták kifejezni, hogy ugyanazzal a tárggyal több szempontból lehet foglalkozni, s így az ugyanazon jelenségcso-portra vonatkozó, de tartalmilag különböző tudományokat csupán a szempontok különbözősége, de nem a kétségkívül közös ismerettárgy választja el egymástól. Így például a jogtudomány ismerettárgyával, a joggal a történettudomány, a szociológia és az etika is foglalkozik, tehát a jog nemcsak a jogtudomány, de egyúttal az említett tudomá-nyok szempontjából is ismerettárgyként jöhet tekintetbe.

Ez a megállapítás kétségkívül helytálló. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk azt a tényt, hogy már objektíve előre azokat a szem-pontokat is az ismerettárgy alkata határozza meg, amelyek alapján ugyanazzal az ismerettárggyal lehet foglalkozni, melynek eredmé-nyeképpen ugyanarra az ismerettárgyra vonatkozóan egymástól tar-talmilag különböző tudományokat lehet kidolgozni. A kritériumokat tehát - amelyek szerint valamely jelenségcsoporttal egyáltalán foglal-kozhatunk - szintén nem önkényesen, hanem csak az ismerettárgy alkati adottságainak megfelelően határozhatja meg az emberi értelem. Az, hogy valamely ismerettárgy tudományosan több szempontból is megismerhető, csak annyit jelent, hogy olyan tulajdonságai, alkatele-mei, lényegösszefüggései vannak, amelyek különböző tudományok tárgykörébe tartoznak, vagyis az ismerettárgy tulajdonságai az illető tudományok szempontjából feldolgozhatók.

Ilyen módon példánk esetében a joggal azért foglalkozhat a törté-nettudomány, a szociológia vagy az etika, mert a jog alkatának saját-tosságához hozzátartozik, hogy van történelme, társadalmi jelenség, s az emberek magatartását szabályozza. A jognak ezek a vonatkozásai a történelemtudomány, a szociológia és az etika ismerettárgyai.

Ezzel kapcsolatban azonban már most meg kell jegyeznünk, hogy a jog lényegét említett vonatkozásain keresztül természetesen nem lehet megismerni, arra nem képesek a felsorolt tudományok. A jog tel-jes lényegét csak a jogtudomány tudja megragadni, mert sajátos célja, szempontja éppen ez: a jog mint ismerettárgy teljes lényegének feltárása és megismerése. Ezzel szemben az említett három tudomány

célja csak a jog egy-egy vonatkozásának vizsgálata. A jog azonban nem egyenlő sem egy-egy tulajdonságával, sem pedig azok összefüggésével, csakúgy, mint ahogyan az egész sem egyenlő valamely részével, vagy részeinek egyszerű összegével.

5. § A jogot alkotó tárgykörök alkata és törvényszerűsége

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a jog alapelemei három tárgykörből kerülnek ki: a jog mint jelenség az ontológiai (létrend, *explicativum*), a logikai és a normatív tárgykör - más szóval: rend - tagjainak, jelenségeinek sajátos összefonódásából keletkezik. Mielőtt továbbmennénk, vizsgáljuk meg e három tárgykör önmagában vett sajátosságait. Ez azzal az előnnyel fog járni, hogy a jog sajátosságaira irányuló fejtegetéseinket nem kell minduntalan megszakítani a tárgykörök lényegére vonatkozó és a jogjelenség teljes megértéséhez szükséges részismeretek közlésével.

Valamely jelenségcsoport (tárgykör) tagjainak lényegét sajátos fennállásmódjuk, alkatuk és alkatuk által meghatározott sajátos működésük határozza meg. A létrend, a logikai és a normatív rend jelenségeit az alábbiakban e három ismérv, vagyis a fennállásmód, az alkat és a működés szempontjából fogjuk röviden szemügyre venni.

A létrend tagjainak alkata és törvényszerűsége. Az ontológiai rend tagjainak sajátos fennállási módja a létezés, alkati sajátosságuk az ezeket alkotó elemi anyag- vagy energiarészecskék elhelyezkedésének, egymáshoz való viszonyuknak különösségéből fakad, működésük sajátosságát pedig a térben és időben, az okozatosság törvényei szerint lezajló kölcsönös egymásra hatás jellemzi. E három sajátosság egymásból folyik, csak mesterségesen választhatók szét. Ami ugyanis létezik, az szükségszerűen hat is, hatásmódját - működését - alkata határozza meg, hatását pedig az okozatosság pályáin fejti ki. Míg a létezés és a hatás egymás által feltételezett sajátosságai az ontológiai sík tagjainak, az okozatosság törvényei szerint végbemenő működés a dolog alkatának sajátosságából és létezésének tényéből következik szükségszerű módon.

Összességében tehát az alkat - mint statikus természetű elem - sajátossága határozza meg a hatásmód, a működés - mint dinamikus természetű mozzanat - sajátosságát. Így például az oxigén mint elem hatásmódjának, működésének sajátossága szükségszerű folyománya az oxigénatom sajátos szerkezetének, különböző elektromos töltésű, elhelyezkedésű és mozgású részecskékből való felépítettségének; a szív működésének sajátossága közvetlen folyománya a szív sajátos szö-

vettani és anatómiai szerkezetének; a rádió sajátos működésmódja szükségszerű következménye a gép sajátos szerkezetének, és így tovább. De bármilyen különös is legyen az alkat és a működésmód, az elsőt minden esetben a létezés, az „egzisztencia" jellemzi, a másodikat pedig a kauzalitás, vagyis az a mozzanat, hogy a hatás az oksági elvnek megfelelően megy végbe.

Amennyiben az ugyanazon tárgykör tagjait jellemző működésmódot általános megjelöléssel törvényszerűségnek nevezzük, úgy azt mondhatjuk, hogy minden tárgykör tagjainak lényegét az alkat és a törvényszerűség sajátossága teszi. (A fennállásmódot az egyszerűsítés kedvéért itt elhagytuk - és el is hagyhatjuk -, mivel ez olyannyira szorosan függ össze az alkattal, hogy e két mozzanat végeredményben ugyanannak az éremnek két oldala; az egyik megadása révén egyúttal egyértelműen meghatároztuk a másikat is. Ami létezik, az szükségképpen hat is: valamely hatás észleléséből viszont szükségképpen következtethetünk egy létezőre, amely a hatást kifejtette. A működés azonban - amint ezt mindjárt látni fogjuk - nem minden esetben szükségképpeni mozzanat, és különösen nem a másik két tárgykör tagjainál. Sőt, a létrendi sík sok tagjánál is tapasztalhatjuk ezt a jelenséget. Hiszen elképzelhető például létező és érzékszerveinkre ható, de nem működő szív - egy halott szíve -, vagy létező és ugyancsak ható, de sajátos működést ki nem fejtő, elromlott rádió, és így tovább.) Ebből a szempontból a létrend tagjainak sajátos alkatát a létező anyag- vagy energiarészecskék meghatározott térbeli és időbeli egymáshoz való viszonya, sajátos törvényszerűségét pedig a kauzalitás pályáin kifejtett hatása jelenti.

A létrend tagjainak alkata rendkívül változatos. Ha gondolatban végigfutunk a legegyszerűbb létezőtől, a hidrogén-iontól kezdve a rendkívül bonyolult fehérje-vegyületeken keresztül az egysejtű létezőkig, majd tovább; a soksejtű primitív élőlényektől kezdve a növény- és állatvilág végtelen formagazdagságú létezőin keresztül a legmagasabb rendű emlősökig, majd még tovább; az embertől kezdve a primitív emberi kultúrtermékeken keresztül az elektronmikroszkópig - a létezőknek olyan változatos skálája vonul el szemünk előtt, hogy az „alkat" közelebbi meghatározására e helyütt nem is gondolhatunk. A III. címben azonban megkíséreljük majd a létezőket, avagy a valóság világát valamilyen rendszer tagjaiként feltüntetni, s további megállapításokat teszünk az alkatnak a törvényszerűséghez való sajátos viszonyára vonatkozóan is.

Az alkati sokszínűséggel szemben a létrendet jellemző törvényszerűség egyhangú: minden létező a kauzalitás pályáin keletkezik, fejlődik és alakul át más létezővé vagy létezőkké. A létezők világán a kauzalitás szigorú törvényszerűsége uralkodik. A kauzalitás mint a létezők

törvényszerűsége; - lényegére vonatkozóan ugyancsak a III. címben teszünk majd közelebbi megállapításokat.

Az értelem állásfoglalása a jelenségekkel szemben. A 3. §-ban megállapítottuk, hogy a valóság az értelem számára állandóan lehetőségeket nyújt alkatára vonatkozó ítéletek megalkotására. E lehetőségeket kétféleképpen használhatjuk ki attól függően, hogy az ítélet megalkotása által milyen célt kívánunk elérni: megismerni akarjuk-e a valóságot, vagy rendezni. Az első esetben logikai, a másodikban normatív ítéleteket alkotunk. A következőkben e két különböző tárgykörbe tartozó ítéletek sajátosságait egymás mellett, egymásra tekintettel fogjuk vizsgálni.

Logikai ítélet. Ha a valóságot megismerni kívánjuk, akkor úgy járunk el, hogy az arról kapott benyomásainkat (*engram*jainkat) érzékszerveink közvetítésével adekvát összefüggésekbe hozzuk, méghozzá megállapító természetű ítéletek formájában. Az ilyen ítéletek közismert alapformája: „*S* est *P*". Valamely dologról (*S* - *subjectum*) megállapítjuk („*est*"), hogy bizonyos tulajdonsággal (*P* - *praedicatum*) rendelkezik. Hogy a közkeletű iskolapéldát említsük: „Minden ember (*S*) „*est*" (van) halandó (*P*)". Ez a logikai világ tagjainak - a logikai ítéleteknek - jellemző alkata.

A fogalomról, valamint a meghatározásról - amik ugyancsak a logikai világ tagjai - külön nem beszélünk. A fogalom ugyanis lényegében nem más, mint ugyanarra a dologra vonatkozó ítéletek egy jelentésösszefüggésbe történő egybefoglalása, a meghatározás pedig a fogalom lényeges jegyeinek felsorolása. Ezért mindaz, amit az ítéletről mint a logikai világ alapeleméről mondunk, megfelelően áll a fogalomra és meghatározásra is.

A logikai ítélet fennállási módja - amint már láttuk és bizonyítani igyekeztünk - a pszichikai létezés. Az ott mondottakhoz e helyütt csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy a logikai ítélet pszichikai fennállása éppoly szoros összefüggésben van az ítélet alkatával, mint a létrend tagjainál a hatás a létezéssel. Az ítélet fogalmából következik, hogy csak valamilyen intellektus révén állhat fenn, tehát csak pszichikai léte lehet.

A logikai rend tagjainak, a megállapító ítéleteknek sajátos „működésmódja", törvényszerűsége az ítélet igaz volta. A logikai ítélet akkor működik, vagyis akkor ismerjük meg általa a valóságot, ha adekvát, azaz ha az ítéletben *S* és *P* között megállapított reláció fedi a valóság megfelelő jelenségei között fennálló összefüggést. Az alkat sajátosságának (vagyisa megállapító jelenségnek) tehát - a fizikai tárgykör tagjaihoz hasonlóan - a logikai tárgykör tagjainál is szükség-

képpeni folyománya a törvényszerűség sajátossága, azaz az igaz mivolt. A sajátos alkatnak azonban a sajátos törvényszerűség, a tényleges működés - az igaz mivolt - nem szükségszerű velejárója, hiszen láttuk, hogy lehet hamis logikai ítéleteket is alkotni. Olyanokat tehát, amelyek nem adekvátak, nem igazak - s ennek következtében nem is működnek -, s ily módon nem eredményezik a valóság megismerését. Az alkati sajátosságot - azaz a megállapító jelleget - az ilyen ítéleten is tapasztalhatjuk. Minthogy azonban ebben az esetben az *S* és *P* között létesített reláció nem adekvát, az ítélet hamis megállapítást tartalmaz, nem működik, tehát nem igaz. A működés hiányának viszont - az alkat szempontjából egyébként helyes logikai ítéletre néz-ve - az a szükségképpeni következménye, hogy formai szempontból tökéletes megállapító alkata ellenére sem lehet tagja a logikai tárgykörnek.

A logikai tárgykör tagjainak tehát csak azok az ítéletek tekinthetők, amelyek alkata felmutatja az említett sajátos törvényszerűséget. A formai szempontból tökéletes megállapító alkat - „*S est P*" - önmagában még nem teszi az ítéletet a logikai tárgykör tagjává, mert ehhez nélkülözhetetlen egy tartalmi jellegű ismérv, vagyis az igaz mivolt, a sajátos működés megléte is.

A logikai tárgykör további fontos jellemző sajátossága, hogy annak tagjai - vagyis az igaz ítéletek - nem zárhatják ki egymást, nem mondhatnak egymásnak ellent. Ez természetszerűleg következik abból, hogy az igaz ítéletek a logikai síkban helyesen adják vissza a létezők összefüggéseit. S mivel a létezők nem zárják ki egymást, nem zárhatják ki egymást a rájuk vonatkozó igaz ítéletek sem. Megállapíthatjuk továbbá, hogy a logikai rend tagjai - amik evidens alapigazságokra, axiómákra vagy esetleg logikai alapprincípiumokra vezethetők vissza - összefüggő rendszert alkotnak.

Normatív ítélet. Ha azonban rendezni kívánjuk a valóságot, akkor oly módon járunk el, hogy az ítélet alkatelemeit nem a megállapító természetű „*est*", hanem egy parancsoló, követelő természetű kopulával kötjük össze. Ekkkor így fogalmazunk: „*S debet P*", illetőleg - az általánosan elfogadott és általunk is használt jelölés szerint - „*A* kell *B*". Például: a gyermeknek (*S* = *A*) tisztelnie kell (*debet*) szüleit (*P* = *B*). Az ilyen alakú ítélet normatív (szabályozó, parancsoló) jellegű.

Mielőtt azonban továbbmennénk, világítsuk meg a 'normatív' szó eredetét és jelentését.

A normatív szó gyökere a 'norma' szó. Normán általában követendő „zsinórmértéket": szabályt, parancsot vagy tilalmat értünk. Ilyen normák a következők: „Élj mértékletesen!", „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!", „Aki életének 12-ik évét betölti, azt az illetékes hatósá-

goknál be kell jelenteni!", „Tilos az átjárás!" és így tovább. Azokat a tárgyköröket (jelentésösszefüggéseket), amelyek ilyen normákból állanak, normatív tárgyköröknek nevezzük. Ilyen tárgykörök például a logika, etika és esztétika normarendszerei, melyek normái a helyes gondolkodás, cselekvés, művészi alkotás módját írják elő. Minthogy a jog is szabályok, parancsok és tilalmak rendszere, a jog is egyfajta normatív tárgykör.

Alkatából következik, hogy lényegében a norma is ítélet. Fennállásmódja tehát megegyezik a logikai ítéletével: a norma is pszichikai létű jelenség. Ennek bizonyítására a Harmadik részben, a normatívum rendszeres tárgyalásánál még visszatérünk. Megállapítható továbbá, hogy a normatív ítélet alkata és fennállásmódja között ugyanolyan szoros összefüggés van, mint azt a logikai ítéletek vonatkozásában láttuk.

A normatív rendbe tartozó ítéleteket jellemzi, hogy nem megállapító, hanem követelő természetűek. Vagyis nem a dolgok meglévő rendjét rögzítik, nem a valóságban tényleg fennálló relációkkal ismertetnek meg bennünket, hanem a valóság tagjait új rendbe állítják azáltal, hogy *A*-tól valamilyen *B* szolgáltatást követelnek, azaz valamit tiltanak vagy parancsolnak. A normák e sajátos alkatából következik a normatív törvényszerűség sajátossága is.

A normatív rend tagjainak sajátos törvényszerűségét ugyanis a normatív ítéletben foglalt követelés érvénye jelenti, azaz a normatív ítélet alkotójának *A*-ra irányuló akarata, mely szerint *A*-nak teljesítenie kell a *B* szolgáltatást. (Csak ilyen módon valósulhat meg a dolgok közötti új rend, melynek megvalósítása céljából a normát egyáltalán megalkották.) A norma érvénye a „kellés"-ből fakad: a norma addig érvényes, amíg alkotója akarata szerint *A*-nak *B* szolgáltatást teljesítenie kell. A normatív ítélet tehát csak addig tagja a normatív rendnek, ameddig érvényes. Ennek megfelelően létezik érvénytelen norma is - éppen úgy, mint hamis ítélet. Bár a törvényszerűség sajátossága itt is az alkat sajátosságából következik - akár a logikai rend tagjainál -, a normatív rend tagjainak alkatából szintén nem szükségszerűen következik a tényleges működés, azaz a normatív törvényszerűség. Ugyancsak a norma alkatából és alkotója céljából következik a normatív törvényszerűség másik sajátossága: a valóságos rendező erő, a hatóképesség. Ha tehát az egyébként szabályos alkatú, érvényes normatív ítélet - alkatának valamilyen sajátosságából adódóan - nem képes rendezni a valóságot (mert például teljesíthetetlen követelést tartalmaz), nem tekinthető a normatív tárgykör tagjának, jóllehet rendelkezik a törvényszerűség első kritériumával, vagyis a formai természetű érvénnyel. Ezzel a sajátos helyzettel, valamint a normatív törvényszerűség többi ismérveivel ugyancsak a Harmadik részben, a normatívum rendszeres tárgyalása során foglalkozunk.

A logikai ítélet átalakítása normatív ítéletté. Ha a két különböző ítéletet egymás mellett szemléljük, azt hihetnénk, hogy bármilyen megállapító (logikai) ítéletet követelő (normatív) ítéletté alakíthatunk át, amennyiben a „van" kopulát egyszerűen kicseréljük az értékkel kapcsolatos „kell" kopulával.

Ez azonban nem így van. A megállapító ítéleteknek követelő természetű ítéletté átalakítása ugyanis nagyon gyakran haszontalan és értelmetlen játéknak bizonyulna. Így például ha a logikai ítélet *S* szubjektuma nem értelmes lényt jelöl, úgy nincs semmi értelme a parancsolásnak sem. Ha például a tényállító ítélet így hangzik: „A levegő (*S*) gázelegy (*est P*)", úgy normatívvá alakítás esetén a levegőnek azt parancsolnánk, hogy gázkeverék legyen (*S debet P*). Ez nyilvánvalóan értelmetlen eljárás lenne, mert hiszen a levegőnek nem lehet „parancsolni." Egyébként is mivel minden igaz tényállító ítélet szükségszerűen adekvát a valósággal, ennek folytán a normatívvá alakítással olyan rendet akarnánk teremteni, amely a valóságban már amúgy is - akaratunktól függetlenül - fennáll. (Így előbbi példánk esetében a levegő parancsolásunktól függetlenül is gázelegy).

Nyilvánvaló tehát, hogy a kopulák különbözőségén felül más lényeges jegyek tekintetében is állnak fenn különbségek a logikai és normatív ítéletek között, s éppen ezek akadályozzák meg, hogy egyszerű „átalakítással" helyes normákat nyerhessünk. E jegyek közül a legfontosabbakat a Harmadik rész megfelelő helyén fogjuk ismertetni, de a legfontosabbal - az „értékkel" - már ebben a címben foglalkozunk.

A logikai és normatív ítéletek között fennálló különbségeket elsősorban az ember által elérendő, célul tűzött értékek különbözősége eredményezi. Ha a megvalósítani kívánt érték az igazság, akkor logikai jellegű, ha pedig az életviszony rendezése, akkor normatív jellegű ítéletet alkot az emberi értelem, amint ezt a későbbiekben közelebbről is ki fogjuk fejteni. A most következő §-ban azokat a problémákat fogjuk tárgyalni, amelyek ismerete az alábbi fejtegetések megértéséhez nélkülözhetetlen.

6. § Az érték problémája

Bár az érték problematikája csupán az utóbbi évtizedek során került a filozófiai érdeklődés gyújtópontjába, ennek ellenére ma már hatalmas irodalma van, rengeteg értékelméletet [*axiológia*] dolgoztak ki, melyeknek talán csak egyetlen közös vonásuk van: szerzőik az alapvető kérdéseket egymástól eltérő módon igyekeznek megoldani. Az érték fogalma, vagy legalább lényeges fogalmi jegyei, fennállásmódja, ā valósághoz fűződő viszonya, osztályozása, a törzsértékek számának megál-

lapítása stb. tekintetében azonban a filozófusok között még megközelítően sem alakult ki egységes állásfoglalás.

Érthető tehát, ha ilyen körülmények között csak arra szorítkozhatunk, hogy az axiológia számunkra legfontosabb problémáit alapfelfogásunkhoz híven, azzal összhangban tárgyaljuk, s egyúttal röviden rámutassunk az ellentétes álláspontra is. E helyütt is bemutatjuk az idealisztikus és realisztikus megoldási lehetőségeket, s a magunk részéről a realizmus szellemében igyekszünk választ adni legalább az alapvető kérdésekre.

Az érték lényege. Az érték az a mozzanat, amely annak következtében jelenik meg „valamin", hogy az valamilyen igény kielégítésére, felkeltésére, az életérzés, életkedv fokozására képes. 'Érték' szóval szokták jelölni a mozzanattal együtt azt a dolgot is, amelyen az érték mozzanata megjelenik. Míg az érték ilyen értelmű jellemzése tekintetében a filozófusok nagyjából egységesen foglalnak állást, ismérveinek közelebbi meghatározása során már olyan messze kerülnek egymástól, mintha nem is lett volna közös kiindulópontjuk.

Az érték fennállásmódja. Itt is - akár az igazságok fennállásmódja tekintetében - idealisztikus és realisztikus megoldást különböztethetünk meg.

(1) Az idealizmus hívei szerint az értékek a harmadik világban, az érvényességek rendjében állnak fenn, tehát örök és változatlan érvényességgel bírnak.

Az érték számukra abszolút, objektív és autonóm: azaz független az emberi értékeléstől, elismeréstől, megvalósítástól, mert érvénye önmagán nyugszik. Az ilyen érték egyúttal tiszta is, mert nem szükséges megjelennie valamilyen tárgyon - mint például a szépségnek egy képen - ahhoz, hogy fennálljon. Amennyiben megjelenik, akkor tárgyiasul, de a tárgyiasulás vagy annak elmaradása nem érinti az érték érvényét, sajátos fennállásmódját.

Ezek az ismérvek jellemzik az ún. alap-, fő- vagy törzsértékeket. Ilyenek a logikai, etikai, esztétikai és vallási főértékek: az igazság, jóság, szépség és szentség. (Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az idealizmus hívei közül sokan nem ismerik el alapértéknek a szentséget, viszont felvesznek más alapértékeket, mint például fejlődési, biológiai, misztikus értéket stb.)

Az érték fennállásmódjának ezen meghatározása folytán az idealizmusnak azon hívei, akik a fent megadott értékmeghatározásból (jellemzésből) indulnak ki, ellentmondásba kerülnek önmagukkal. E meghatározás szerint ugyanis az érték lényeges jegye az igénykielégítő képesség. Az értékmozzanat tárgyon való megjelenése tehát feltéte-

lezi valamilyen szubjektum, alany, értelmes élőlény, azaz az ember létezését, mert igénye csak az embernek lehet. Ha nincs ember, akkor nincs igény sem, s az értékmozzanat meg sem jelenhet a tárgyon, a „valamin", vagyis a tárgyi világ megmarad a maga létrendi adottságában, értékmentes, kauzális fennállási módjában. Ily módon az időtlen, örök érvényességi rend fennállása a véges földi élet függvénye lesz. Ez azonban nyilvánvalóan logikai ellentmondás.

Az idealisztikus felfogás hívei számára ráadásul csaknem megoldhatatlanná válik a lét és érték kapcsolatának, a tárgyiasulásnak problémája: vagyis a harmadik világba tartozó értéknek a másik két világba tartozó dolgokon való megjelenése. Ha egyszer az igazság, jóság és szépség transzcendens a fizikai világban élő ember pszichikuma számára - azaz ezek az értékek az ember számára egy másik, megközelíthetetlen világban szubszisztálnak -, akkor hogyan képes ezeket megismerni, megragadni, a valóság tárgyain felfedezni, illetőleg megvalósítani? Hogyan képes az ember ilyen helyzetben igaz ítéletet, szép képet, verset alkotni, helyes magatartást tanúsítani?

Az idealizmus atyja, PLATÓN - amint ezt tárgyalásánál majd látni fogjuk -, a lélek *előélete* és visszaemlékező képessége tanának kidolgozása révén rendszerével teljes összhangban oldotta meg e problémát. Ezt a tant azonban az idealisták nagy része nem használta fel, s így a mai idealista rendszerekből hiányzik a „lélek" fogalma, s ennek folytán ama kérdés megnyugtató és logikus megoldása is, hogy az emberi értelem miként képes érintkezni az érvényességi renddel. Hogyan tárgyiasulhatnak az alapértékek az emberi tevékenységen keresztül, ha az alapértékek az embertől, annak értelmétől függetlenül örökké szubszisztáló külön világ tagjai, tehát - a fogalommeghatározás értelmében - az ember nem is férhet hozzájuk?

(2) A *realizmus* szellemének megfelelően kialakított, az érték fennállásmódjára és ebből adódó lényegére vonatkozó felfogásunkat az alábbiakban vázoljuk.

Az alapértékek egyike - mint ezt a 3. §-ban taglaltuk - az igazság. Ennek folytán fennállásmódjára tett megállapításaink nyilvánvalóan vonatkoznak a többi alapértékre is. Ez a feltevés lesz a kiindulópontunk.

Láttuk, hogy lényegét tekintve az igazság *igaz ítélet*. Az igazság tehát nem az ítélettől független, önállóan szubszisztáló, önmagában megálló jelenség, hanem csupán az ítélet, az ember értelmi tevékenységének eredményeként létrejött - önmagában megálló, pszichikai fennállásmódú - *jelenség mozzanata*. Az igazság az ítéletnek az a mozzanata, amely azt értékessé teszi: az ítélet - *pozitív* értelemben véve - akkor értékes, ha igaz. De láttuk, hogy az igaz mivolt nem szükségszerűen velejárója az ítéletnek, mert az ítélet lehet hamis is. Ebben

az esetben azonban az ítélet nem pozitíve, hanem negatíve értékes, vagyis értéktelen, mivel nélkülözi az igazság mozzanatát. Ebben az esetben tehát nem is igazság - mint alapérték -, hanem csupán egy ítélet jön létre. Nyilvánvaló, hogy keletkezhet olyan ítélet, amely nem igaz, mert az ítélet önmagában megálló, pszichikai létű jelenség. Nem állhat meg azonban önmagában az „igaz mivolt", az igazság mozzanata, mert ez - lényegéből következően - csak a logikai ítélet alkatán jelenhet meg, mint annak értékét eredményező mozzanat. Azt állítjuk tehát, hogy míg az értékhordozót a pszichikai fennállásmódú jelenség, az ítélet jelenti, a logikai értékmozzanatot az igaz mivolt, az érték, melynek azonban nincs önálló szubszisztálási módja. Amikor tehát az 'igazság' megjelölést használjuk, ezen lényegében mindig a logikai tárgykörbe tartozó és logikailag értékes - mert működő alkatú - igaz ítéletet értünk.

Az 'igazság' szó tehát már eleve absztrakció, az igaz ítéletek osztályfogalma. S ha az osztályfogalomnak nem rögzítjük valóságos tartalmát - mint mi tettük - , hanem azon keresztül még tovább távolodunk a valóságtól, úgy végül az idealizmus hibájába esünk: az „önállótlan" mozzanatot, a „járulékos sajátosságot", az „igaz mivoltot" önálló jelenségnek tekintjük, s újfajta fennállásmódot biztosítunk, találunk ki számára: az érvényességet. Ily módon, vagyis a valóságtól való túlságos eltávolodás, az elme absztrakciós képességének túlfeszítése folytán keletkezik az idealizmus harmadik világa, az érvényességek birodalma. Ez pedig a „*hypostasis*"-nak nevezett eljárás, vagyis a pszichikai jelenségeknek egy fiktív, képzelőerő által szült harmadik világban, az érvényességek birodalmában történő megkettőzése, teljesen fölösleges tükröztetése. Így jön létre a harmadik világ, az értékek birodalma, amelynek az igazság mint alapérték csakis egyik tagja, mert a többi alapérték: a jóság, a szépség, a szentség is ebbe a birodalomba tartoznak.

Mármost az említett alapértékek fennállásmódjára is érvényes mindaz, amit az igazságra vonatkozóan mondtunk.

A jóság sem önmagában megálló, önállóan szubszisztáló jelenség, hanem csak mozzanat: a jó, az erkölcsileg helyes magatartásnak mint valamilyen értékhordozónak az értékmozzanata. Ugyanígy a szépség is csupán az emberi műalkotás mint értékhordozó értékmozzanata. „Igazság", „jóság", „szépség" tehát pusztán absztrakt megjelölések, nem pedig önálló szubszisztenciájú értékek, örök érvényességek, egy fiktív harmadik világ tagjai. Reális tartalmuk pedig az igaz ítélet, a jó magatartás, a szép műalkotás.

Annak természetesen nincs akadálya, hogy az értékmozzanatot „érték" vagy „alapérték" kifejezéssel jelölve értelmi tevékenységgel „leválasszuk" az értékhordozóról, majd megkíséreljük meghatározni

lényeges jegyeit. Ezen értéktani vizsgálódás folyamán azonban nem szabad abba a hibába esnünk, hogy az értelmi művelettel leválasztott, lényegénél fogva önállótlan mozzanatot önmagában megálló jelenséggé, érvényességgé hiposztazáljuk.

Az értékek legfontosabb ismérvei. A következőkben - az érték lényeges jegyeinek megállapítása folyamán - azon belátásunknak vonjuk le logikai következményeit, hogy az érték nem lehet az érvényességi rend tagja. Ebből fakadóan (1) az értékek keletkezése és fennállása módjának, (2) az értékek természetének, (3) az értékek igazolása lehetőségének, (4) az értékek osztályozásának, (5) az értékek alkatának és törvényszerűségének, (6) az értékek és a normativitás, s végül (7) az értékminőségek viszonyának problémáit érintjük.

Mielőtt azonban hozzálátnánk e kérdések tárgyalásához, előre kell bocsátanunk, hogy az alábbi megállapítások általában nem vonatkoznak az igazság alapértékére. Az igazság ugyanis úgyszólván minden más lényeges ismérv tekintetében alapvető módon különbözik a többi - egymáshoz inkább hasonló - értéktől. Ezért érthető, hogy egyes filozófusok az igazságot, tehát a logikai értékeket nem tekintik az értékek birodalmába tartozóknak, s értékelméleti fejtegetéseik során a logikai értékekkel nem is foglalkoznak. Mivel a fentiekben mi már foglalkoztunk az igazsággal, csak zavarná tárgyalásunk menetét, ha erre vonatkozó megállapításainkat megismételnénk, s egyúttal mindig hangsúlyoznánk, hogy az igazság alapértékére tett megállapítás nem áll a többi alapértékekre, és viszont. A következőkben az értékekre vonatkozóan általában tett megállapításaink tehát általában nem vonatkoztathatók az igazságokra. Ha valamilyen tekintetben az igazság ismérvei mégis megegyeznek a többi értékével, úgy erre a körülményre, amennyiben ezt szükségesnek látjuk, még majd külön rámutatunk.

(1) *Az értékek keletkezésének, fennállásának és megszűnésének módja.* Láttuk, hogy az értékek nem lehetnek örök érvényességek; ha tehát léteznek, valamiképpen keletkezniük is kell. Ha gondolatban elhagyjuk a világegyetemből az emberiséget, az összes értelmes lényeket, úgy az érték lényegére vonatkozó általánosan elfogadott meghatározásból következően egyúttal eltűnik az összes érték is, és csakis a fizikai világ marad. A fizikai világ és tárgyai ebben az esetben nem értékesek, hanem egyszerűen csak léteznek és hatnak, mégpedig az okozatosság törvényeinek megfelelően. Ez a gondolatbeli értelmi művelet nyilvánvalóvá teszi, hogy az érték az ember teremtménye, és valamiképpen fennállása is az embertől függ.

Az érték - közelebbről: valamilyen tárgy, jelenség, folyamat, esemény, viszony értékessége - az emberi értékelésből, az ember

aktív értékelő tevékenységéből fakad. Az értékek az értékelő ember teremtményei, s annak a küzdelemnek során keletkeznek, amelyet az ember a természettel és a többi emberrel szemben (esetleg ezekkel szövetkezve) saját létének, személyének, életkedvének, életérzésének fenntartása vagy fokozása érdekében folytat. Értékké, értékessé az válik, amit az ember e küzdelem folyamán annak tart, mint például a víz, a megismerés, az ének, a barátság, a meleg, az istenülés, a szabadság, a gyönyör, a jogrend.

Az értékeket az ember kétféleképpen „teremtheti". Vagy megállapítja valamely dologról (viszonyról, folyamatról stb.), hogy az számára értékes, azaz bizonyos igényét kielégíteni képes, de már tőle függetlenül létezik, vagy olyan dolgot (viszonyt stb.) tart értékesnek, amely még nincs, még nem áll rendelkezésre, s ezért az érték „megvalósítására" alkalmas tevékenységbe kezd. Míg az előbbire a műélvezet példa, az utóbbira a műalkotás. Az értékelésnek e két típusa természetesen ritkán valósul meg tisztán.

Mind az inkább passzív természetű megállapító, mind pedig az aktív jellegű megvalósító értékelés tárgya lehet bármi: a jelenben fennálló, múlt- vagy jövőbeni helyzet, tárgy, esemény, dolgok között fennálló viszony, esemény vagy képzeletbeli dolog, és így tovább. Értékké azonban valamennyi csak akkor s azáltal válik, ha az ember - pszichéjében megjelenítve - ezeket valamilyen igényének kielégítésére alkalmasnak tartja, ilyen célra felhasználja vagy felhasználni törekszik. Az értékesnek, valamilyen igény kielégítésére alkalmasnak tartás legtöbbször az emberi psziché irracionális aktusa, amit nem megérteni, csupán „megélni" lehet. Az értékelés végső alapja élményszerű, emocionális lelki aktus. Az egyik ember inkább megismerni, a másik élvezni, a harmadik elpusztítani, a negyedik újjárendezni akarja a világot, s egyik esetben sem lehet e különböző értékelések okát értelmi úton megragadni. Az előző bekezdésben említett „megállapító" értékelés is leggyakrabban az érték közvetlen élvezésében, nem pedig értelmi jellegű tevékenységben nyilvánul meg. Ezért lehetetlen valakit meggyőzni arról, hogy BARTÓK zongoraversenye értékesebb műalkotás, mint egy divatos sláger, ha az illető csak az utóbbit képes élvezni, s ezáltal értékét a maga számára megállapítani. Az ilyen ember az előbbit érthetetlen, sőt fülének kellemetlen hanghullámok - tehát fizikai, és nem esztétikai jelenségek - sorozatának érzi.

Míg az érték teremtése ezek szerint kizárólag emberi, pszichikai aktus, fennállás tekintetében már nem minden esetben támaszkodik kizárólag az emberi pszichére. Az értékmozzanat ugyan mindig pszichikai fennállású, de az értékhordozó legtöbbször a létrend tagja. Sőt, ráadásul maga az értékmozzanat is objektiválódhat, kihelyeződhet a tárgyi világba, mint például a szobor, a kép, az épület szépsége.

Az érték fennállásának feltétele ugyan az emberi psziché létezése, de a legtöbb érték fennállásához szükséges a fizikai világ tárgyainak létezése is. Az érték fennállásmódja ezek szerint vegyes természetű, amennyiben az értékhordozó a fizikai világ tagja. Ha azonban az értékhordozó a pszichikai világ tagja - mint például az igazság esetében az ítélet -, úgy az érték teljesen a pszichikum világában szubszisztál.

Az értékek megszűnésének módja az eddigiekből következően természetszerűleg következik. Ha az ember már nem tart „valamit" értékesnek, úgy ez a valami az ő számára többé nem értékes: tehát megszűnt az érték. Pontosabban: valaki számára megszűnt a dolog értékessége. Sok műalkotás, emberi viszony, jogszabály, szokás, divat esett már a megváltozott értékelő állásfoglalás áldozatává, szűnt meg értékes érték lenni. A pszichikai létű emberi eszmények, az alapértékek, a szépség, igazság, jóság megvalósítását célzó emberi tevékenység azonban maradandó természetű értékeket is teremtett. Éppen ez a körülmény vezette az idealistákat arra a gondolatra, hogy csak az értékelés változik, de maga az érték örök. Nyilvánvaló azonban, hogy az érték önmagában nem állhat meg, mert csak mozzanat. Az, ami benne örök, helyesebben időálló, maradandó, az nem az érvényességi rendbe tartozása, hanem az ember testi és lelki alkatának, alkata alapvető sajátosságainak változatlansága, illetőleg nagyon lassú és fokozatos változása folytán lehetséges. Az emberi alkat gyökeres változása az „örök értékbirodalom" gyökeres változását, az emberiség megsemmisülése pedig teljes megszűnését vonná maga után.

E maradandó természetű értékek közös jellemvonása, hogy ezek mind „megalapozott" - más elnevezéssel: „fundált" - értékek, s éppen e jellegzetességükből adódik maradandó természetük. E kérdés tárgyalása azonban átvezet a következő ponthoz.

(2) *Az értékek természete.* Az értékek fennállásmódjára vonatkozó álláspontunkból nyilvánvalóan következik, hogy nincs tiszta - azaz nem tárgyaisult, értékhordozó nélküli -, abszolút és autonóm - azaz az embertől, az ember értékelő tevékenységétől függetlenül létező, örök és önérvényű - érték.

Kérdés azonban, hogy az érték objektív természetű-e, azaz az érték minden ember számára egyformán és pozitíve értékes-e? Erre csak akkor tudunk megalapozottan válaszolni, ha az alapértékeket ebből a szempontból egyenként vizsgáljuk meg.

Az igazságra vonatkozóan beláttuk, hogy objektív természetű - de ebben a tekintetben nem is tekinthető az értékek birodalmába tartozónak -, s fenti megállapításunk értelmében e helyütt nem is foglalkozunk vele.

A jóság értékbirodalmának tagjai nyilvánvalóan nem objektív természetűek. Ugyanaz a magatartás az emberek egyik csoportjának értékítélete szerint „hazafias cselekedet", tehát jó, az emberek másik csoportja szerint „hazaárulás", tehát rossz. Ugyanígy a vallásosság az egyik megítélés szerint „nevetséges", esetleg „káros", a másik szerint „magasztos" és „hasznos". Szintén ellentétes megítélés tárgya lehet a tudomány, a művészet, a jogrend, a lélek, az emberi élet, a lét általában, a kultúra, a gazdasági élet fellendülése, és így tovább. Ami az egyik embernek kellemes, jó, kívánatos, a másiknak kellemetlen, rossz, visszataszító. Sőt, ugyanaz az ember ugyanolyan helyzetre vonatkozóan egészen más magatartást talál értékesnek egy későbbi időpontban, mint egy korábbi alkalommal. Mindez fokozott mértékben áll az úgynevezett „gyönyör-értékekre": az érzékek, ízlés, divat értékeire. Ebben az értékbirodalomban tág tere nyílik az önkényes értékelésnek, tehát a szubjektivitásnak, hiszen elvben minden egyes ember azt a magatartást (dolgot, viszonyt) értékeli (azaz: olyan értéket „teremt"), amely egyéni alkatának és pillanatnyi lelki beállítottságának megfelelően kielégíti valamilyen igényét.

Mindez érvényes a szépség birodalmának tagjaira, az esztétikai értékekre is. Ugyanaz a kép, zenemű, szobor nemcsak különböző korszakokban, hanem ugyanabban az időben is a legellentétesebb értékelések tárgya. Ami az egyik embert elragadja, az esztétikai élvezet legmagasabb régióba emeli, a másik embert felháborítja, untatja vagy teljesen hidegen hagyja. Gondoljunk itt akár BEETHOVEN III. szimfóniájának vagy kései vonósnégyeseinek korabeli kritikáira, akár BARTÓK műalkotásainak kritikai visszhangjára vagy azokra a vitákra, amelyek ADY ENDRE, PAUL GAUGUIN, vagy az absztrakt festők körül kialakultak.

Arra az eredményre jutunk tehát, hogy az erkölcsi és esztétikai értékek szubjektív, s ezen felül relatív természetűek. Vagyis csak annak a személynek a számára értékesek, aki értékeli őket, továbbá az egyik ember értékelése nem irányadó a másiknak az értékelése számára.

Az emberi erkölcs és művészet történetének tanulmányozása alapján azonban meg kell állapítanunk, hogy az erkölcsi és művészi értékek jelentékeny része, alapvető sajátossága, természete az idők folyamán - bizonyos határokon belül - nem vagy csak kevéssé változott. A barátság, hazaszeretet, bátorság, jellemszilárdság, a görög szobrok és műemlékek, a régi kultúrnépek műalkotásai mindig értékek voltak és lesznek. Jóllehet az erkölcsi és művészi értékelés terén is kétségkívül van lehetőség az egyéni önkény érvényesítésére, az idők folyamán maradandónak csak bizonyos jegyek által meghatározott emberi magatartások és műalkotások bizonyultak.

Márpedig maradandónak csak azok az erkölcsi értékek bizonyultak - amint erre már utaltunk -, amelyek „megalapozottak", „fundáltak". „Megalapozott" természetűnek pedig akkor tekinthetünk egy erkölcsi értéket, ha az ember az érték „megteremtésekor" tekintettel volt mind saját, mind pedig az értékhordozó alkatára. Egyrészt tehát olyan igényeit elégítette ki, amelyek kielégítése saját általános emberi, s ezenfelül egyéni testi és lelki adottságainak szempontjából megítélve létfenntartási (életkedv-fenntartási vagy fokozási) törekvéseinek megfelelt, másrészt ilyen jellegű igényeit olyan tárgy (helyzet, viszony stb.) értékelésével - értékhordozóvá emelésével - elégítette ki, amely tárgy (helyzet, viszony stb.) alkatánál fogva alkalmas erre. (Így például abból az alkati sajátosságból, hogy egy embernek súlyos érelmeszesedése van, továbbá a dohánynak abból az alkati sajátosságából, hogy magas a nikotintartalma, s végül abból a tapasztalati tényből, hogy a nikotin súlyosbítja az érelmeszesedést, az a megalapozott értékelés következik, hogy az illető ember számára a dohányzás ártalmas, vagyis a dohány negatív érték, azaz rossz, az absztinens magatartás pedig pozitív érték, azaz jó.) Azt a körülményt azonban, hogy valamely igény kielégítése az értékelő alkatának megfelel-e, s az értékhordozóvá emelt tárgy az igény kielégítésére alkalmas-e, nem önkényesen, hanem objektíve, az értékelő és az értékhordozó alkatának megismerése alapján lehet csak megítélni, s az értékelést csak ekként lehet a valóságban megalapozottá, a valóság alkatának megfelelővé - azzal „adekváttá" - tenni. Ily módon ugyan „denaturáljuk" az irracionális, élményszerű erkölcsi értékelést - amennyiben függővé tesszük egy lényegétől idegen érték: az igazság követelményének történő megfeleléstől -, de ezzel egyúttal maradandóvá tesszük, vagyis „megalapozott" értékké emeljük.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az érték ezáltal nem szűnik meg érték lenni, csupán egy olyan mozzanat - a valóság alkatával való egybevágás, az „adekváció" - jelenik meg rajta, amely bár lényegétől idegen, de lényegét nem semmisíti meg. Sőt, „értékét" csak emeli, amennyiben biztosítja az érték maradandóságát, tartósságát. Ezzel a kérdéssel egyébként behatóbban fogunk még foglalkozni a Harmadik részben.

Annak a kérdésnek tárgyalása, vajon van-e lehetőség az esztétikai - ugyancsak irracionális - értékek ilyeténképpeni „megalapozására", nem tartozik a jogbölcselet anyagához, ezért erre itt nem térünk ki.

A „megalapozott" értékek különleges helyzetben vannak a többi értékhez viszonyítva, mert azok alkatán egy objektív mozzanat, a valóság alkatával való egybevágás jelenik meg. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon legalább a fundált értékek igazolhatók-e? Ez a problematika vezet át minket a következő pont anyagához.

(3) *Az értékek igazolásának lehetősége.* Láttuk, hogy az érték irracionális, élményszerű lelki aktusból fakad. Az értékesség - ismerve azt a körülményt, hogy az értékhordozó alkalmas egy ember valamely igényének kielégítésére, benne a szubjektív, irracionális értékélmény felkeltésére - azt jelenti, hogy az értékhordozón megjelenik az értékmozzanat. Az értékmozzanat, az értékesség „igazolása" tehát oly módon történik, hogy megvizsgáljuk: keltett-e az érték valakiben pozitív értékélményt, vagy sem? Ha igen, akkor valóban értékről volt szó, ha nem, akkor a vizsgált jelenség nem volt érték, illetőleg negatív érték volt. Ez az eljárás természetesen nem tekinthető igazolásnak, hiszen ahány ember csak akad, annyiféle pozitív vagy negatív értékélményt válthat ki ugyanaz az érték, és nincs mód arra, hogy az az ember, akiben az érték pozitív élményt váltott ki, az érték elismerésére kényszeríthessen egy másik embert, akiben ugyanez az érték negatív élményt ébresztett. Az igazolásnak ez a módja tehát oly mértékben szubjektív és relatív, hogy a szó helyes értelmében semmiképpen sem mondható igazolásnak.

Az értékek tehát irracionális, élményszerű lelki aktusból fakadnak, s csak irracionális módon, szubjektív élményen keresztül lehet értékekként megragadni, értéküket felismerni - tehát igazolni is. Az értékek értelmi jellegű igazolására ennek folytán nincs lehetőség.

Nem kivétel ebből a szempontból a „megalapozott" érték sem. A megalapozott értéknek ugyanis csak a megalapozottságát lehet igazolni; fennállásáról, értékességéről azonban másokat értelmi úton meggyőzni már nem lehet. Ha a fenti példában említett szenvedélyes dohányos például egyúttal képzett orvos, aki egészen világosan tudja, hogy betegsége súlyosabbá válik a dohányzás következtében, úgy ez a felismerés nem teszi számára kevésbé értékessé a dohányt és a dohányzást. Sőt, esetleg még arra sem alkalmas az értékelés megalapozottságának felismerése, hogy az orvost visszatartsa az erős dohányzástól. A dohányzás elképzelése pozitív értékélményt kelt az orvosban, s ezen élmény ereje elsöpri a helyes, megalapozott értékelést, amely - tekintettel az orvos „alkatára", sőt esetleges betegségére - a dohányt negatív értékként tünteti fel. Ezért rágyújt egy szivarra. A megalapozottság tehát nem biztosít az értéknek olyan jelleget, hogy minden emberben ugyanazt a pozitív értékélményt keltse fel, s ennek következtében - megalapozottságán keresztül - objektíve igazolhatóvá váljék.

(4) *Az értékek osztályozása.* Az értékeknek sokféle osztályozási módja ismert. Az alábbiakban csak a legfontosabb formai és tartalmi osztályozási lehetőségekre mutatunk rá.

Formai szempontból léteznek abszolút-relatív, objektív-szubjektív, pozitív-negatív, tiszta-tárgyasult, megalapozott és nem megalapo-

zott („önkényes") értékek. Az osztályozások elvi alapját a fentiekben már megismertük. Ezen túl különbséget tesznek még önérték és eszközérték között. Önérték az, amelynek értékként való felismerése már önmagában kielégít: ilyen például az esztétikai érték. Eszközérték az, amelynek megvalósítása nem végcélja az embernek, hanem csak eszköz egy önérték megvalósulásához. (Az eszközértékeket nevezik még közvetett, másodlagos, levezetett, teljesítményi értéknek is.) Ilyen például a pénz, általában a gazdasági értékek, és maga a jogrend is. Természetesen előfordulhat, hogy valaki éppen az eszközértéket tekinti önértéknek - például a fösvény a pénzt -, és megfordítva. Ilyen esetben az illető számára valóban fordított értelemben érvényes a megjelölés, mert ekkor is a szubjektív élménykeletkezés dönt az érték jellege, értékességének módja tekintetében.

A tartalmi szempontokból történő osztályozás vezet az alapértékek, az értéktartományok - igazság, jóság, szépség stb. - elkülönítéséhez. Ezt az osztályozási módot már szintén ismertettük.

(5) *Az értékek alkata és törvényszerűsége.* Láttuk, hogy a teljes érték két alkatelemből áll: egy értékhordozóból és egy értékmozzanatból. Ez az alkati sajátosság minden valóságos értékre jellemző. Az igazság értékhordozója az ítélet, értékmozzanata az adekváció: az igaz mivolt, a jóság értékhordozója a magatartás, értékmozzanata a jó mivolt, a szépség értékhordozója a műalkotás, értékmozzanata pedig a szép mivolt. Láttuk azt is, hogy ezek az értékmozzanatok csak mesterségesen, értelmi úton választhatók le az értékhordozókról. A valóságban az értékmozzanat önmagában nem, csak valamilyen értékhordozóval összefonódva jelenhet meg. Ez az alkati sajátosság tehát az érték lényeges ismérve.

Az érték alkati sajátosságának felel meg az érték törvényszerűsége, működésmódja is. Az érték akként „működik", hogy kielégíti vagy a képzeletben megjelenített érték megvalósítására indítja az értékelőt. Minthogy megvalósulása esetén ezen utóbbi érték is kielégít - tehát a kielégültség, egyfajta boldogság állapotát idézi elő valakinek a pszichéjében -, az érték sajátos működésmódját az igénykielégítésben, s ezen keresztül a boldoggá tevésben határozhatjuk meg. Ha a tudós eléri fáradságos munkájának gyümölcsét, megalkothatja igazoló ítéletét; ha a zenekedvelő jó előadásban hallgatja kedvenc zeneszerzőjének valamelyik művét vagy ha a katona sikeresen teljesítette a parancsot (vagyis kötelességét), az érték működése valamennyiben a kielégültség, a boldogság érzését, élményét kelheti. Ez a kielégültségi vagy boldogságélmény irracionális természetű. Hiszen még a tudós sem „igazolni", hanem csupán átélni képes élményét, kielégültségét, amit az igaz ítélet megalkotása felett érez, s nem viheti át bizton ezt az

élményét másra, bár az élmény felkeltője ebben az esetben objektív, igazolható érték: az igazság megszületése. Az érték működése tehát minden esetben irracionális természetű, az egész embert megragadó élmény, a boldogság felkeltése, amely annyira szubjektív és relatív, vagyis egyénhez kötött, hogy közvetlenül másra át nem vihető.

Alkat és törvényszerűség között az értékek világában is szükségszerű összefüggés áll fenn. A teljes alkatú - tehát értékhordozóból és értékmozzanatból álló - érték egyúttal szükségszerűen működik, hiszen az értékmozzanat éppen azáltal kapcsolódik az értékhordozóhoz, hogy az utóbbit valaki valamilyen igényének kielégítésére alkalmasnak találja -, azaz valamilyen igényét kielégíti, benne értékélményt kelt, s éppen ennek következtében válik értékké.

Ha viszont valami nem kelt értékélményt valakiben, úgy az a valami nem is értékes, azaz ilyen esetben nem is jött létre, tehát nincs érték. Ez a szükségszerű összefüggés alkat és törvényszerűség között az értékek világában arra a körülményre vezethető vissza, hogy a törvényszerűségek és az alkat ugyanabból a szubjektív aktusból - egyidejűleg - fakad: az ember értékélményéből, valamilyen igény kielégítéséből.

Ezzel kapcsolatban érdemes megfigyelnünk a következő összefüggést. A logikai és a normatív ítéleteknek sajátos alkatuk és működésmódjuk van. Az utóbbi az igaz mivolt, illetőleg az érvényesség és hatóképesség. Mármost ha a logikai és a normatív ítélet valaki számára értékké válik, az ítéletek a maguk egészében értékhordozókká lesznek, és - mint értékek - új működésmódot mutatnak: kielégítik az ítélet alkotóját vagy olvasóját, irracionális boldogságélményt, kielégültségi élményt keltenek benne. Ellenben, ha valaki számára nem emelkedik értékké az igaz ítélet, minden igazsága - tehát sajátos működése - mellett sem kelt értékélményt az olvasójában. Érdekes volna ezeket az összefüggéseket tovább boncolgatni, de túl messze vezetne tárgyunktól, s ezért nem foglalkozunk ezzel tovább.

(6) *Az elképzelt, de még meg nem valósult értékek* akként működnek, hogy az elképzelőt esetleg megvalósításukra indítják.

Ebben az esetben az érték normatív törvényszerűséget, működésmódot mutat, amennyiben oly módon hat elképzelőjére, hogy annak tartalmát igyekszik megvalósítani.

Ezenfelül nagyon sok érték arra indítja az embereket, hogy megvalósításukat a többi embertől is követeljék. Ez a követelés normatív ítélet alakjában nyilvánul meg. Ebben a vonatkozásban tehát a norma nem más, mint a címzettnek adott parancs bizonyos érték megvalósítására alkalmas magatartás tanúsítására. Ilyen normákat tartalmaz például a Tízparancsolat, a jogrend, a gondolkodástan, és így tovább.

Az értékek és a normák között fennálló ezen összefüggést a Harmadik részben vesszük majd tüzetesebb vizsgálat alá.

(7) *Az értékminőségek összefüggése.* Az értékelmélet művelőinek túlnyomó része azt a nézetet vallja, hogy az alapértékek nem vezethetők vissza egymásra: önálló, sajátos értékminőségek, bár az értékhordozókon együttesen, összefonódva is megjelenhetnek. Ez a megállapítás az értéktartomány minden tagjára vonatkozik.

A magunk részéről azzal a kiegészítéssel csatlakozunk ehhez az általános felfogáshoz, hogy az alapértékeket csak értelmi síkon lehet élesen szétválasztani egymástól. A valóságban ugyanis az emberi tevékenység egyszerre mindig több értéket valósít meg, vagyis az értékhordozón egyidejűleg több érték jelenik meg. Ez a belátás önként következik az „emberi tevékenység", az emberi cselekvés céljából és természetéből.

Minden emberi cselekvés szükségszerűen valamilyen érték megvalósítására - igény kielégítésére - irányul, tehát minden emberi cselekvés jó vagy rossz: attól függően, vajon alkalmas-e az érték megvalósítására, illetőleg milyen érték megvalósítására irányul. Ebből a szempontból minden cselekvésen - mint értékhordozón - megjelenik az erkölcsi értékmozzanat.

„Cselekvésnek" azonban csak azt az emberi magatartást tarthatjuk, amelynek - mint eredőnek - tényezői között valamilyen módon és mértékben az értelem is szerepel. Az a magatartás, amelyet az értelem nem befolyásol, nem cselekvés, hanem reflex (mint például a térdreflex vagy a pupillareflex), illetőleg más - erkölcsi, tehát emberi szempontból nem értékelhető - magatartás (például az elmebeteg, a hipnotizált, az önkívületi állapotban cselekvő ember magatartása). Tehát minden emberi cselekvésen szükségszerűen megjelenik egy értelmi - logikai - értékmozzanat is.

Összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy minden emberi cselekvésen szükségszerűen, sajátos módon egybefonódva, két értékmozzanat jelenik meg: a logikai és az erkölcsi érték. Ezt a felismerést teljes mértékben igazolja a tapasztalás.

A jogbölcsész célja az, hogy helyes ítéletek alkotásán - értelmi tevékenységen - keresztül ragadja meg a jog lényegét, vagyis megvalósítsa az igazság értékét. E célját azonban csak akkor érheti el, ha értelmi tevékenysége egyúttal megfelel a jóság eszményének, azaz megvalósítja a tudományos kutatómunka erkölcsi természetű szabályait, s azokon keresztül az értelmi tevékenység erkölcsi értékeit is. Az erkölcsi vagy jogi törvényhozó szabályai viszont csak akkor hatóképesek, ha a törvényhozó tekintettel volt a szabályozni kívánt életviszonyok természetére, vagyis azokat helyes ítéletek alkotása által már

megelőzően megismerte. (Ennek kifejtésére a Harmadik rész III. címében kerül sor.) De a művész sem valósítja meg a szépség értékét, ha nem ismeri meg azt az anyagot és jelenségcsoportot, amely a műalkotás értékhordozója, ha alkotótevékenysége nem igazodik a művészi alkotás erkölcsi szabályaihoz, azaz ha alkotó magatartásával nem valósít meg egyúttal logikai és etikai értéket is.

Az ember értékelő tevékenységével különböző összefüggéseket hozhat létre mind az egyes értékminőségeken, mind pedig az értéktartományokon belül, azok tagjai között. Az egyik ember a logikai, a másik az esztétikai, a harmadik a vallási értékeket tartja előbbrevalónak, tehát fontosságban - „értékben" - a többi értéket megelőzőnek. Előfordulhat, hogy például az esztétikai értékek birodalmában többre értékeli a zenét, mint a festészetet, s értékesség szempontjából határozott sorrendet állapít meg az egyes zeneszerzők között is. Az ember az értékhordozókat tehát értékességük fokának megfelelően különböző sorrendbe állíthatja; s így alakul ki egyrészt az egyes értéktartományoknak, másrészt az értéktartományok tagjainak értékrendje. Az értékek ily módon - többé-kevésbé tudatos értékelő állásfoglalás eredményeként - gúla alakú értékrendszerekben rendeződhetnek, melyekben a gúla csúcsán a legfőbb alapérték helyezkedik el, s az alatt - értékességükkel arányos távolságban - a valamely alapérték származékaként felfogható többi érték. PLATÓN például a jó értékét, ARISZTOTELÉSZ az igazságot, PLÓTINOSZ az istenülést, SZENT ÁGOSTON a szentséget tartotta a legfőbb értéknek, s az összes többi értéket valamiképpen ezek alá rendelte.

Ilyen értékrendszer áll minden jogrend mögött is - amint ezt az alábbiakban majd látni fogjuk -, vagyis amikor az értékekre vonatkozóan e szakaszban szerzett ismereteket a jog természetének meghatározásánál az értékelés kapcsán hasznosítjuk.

A következő pontban a tudományfogalom utolsó elemének, a rendszer lényegének ismertetése végett az ismereteredmények rendszerbe állításának kérdését fogjuk röviden tárgyalni.

7. § Az ismereteredmények rendszerbe állítása

Valamely jelenségcsoportra vonatkozó ismereteredmények összessége csak akkor tekinthető valódi tudománynak, ha azok megfelelő r e n d s z e r b e n helyezkednek el. Minden tudomány tehát szükségszerűen t é t e l r e n d s z e r.

Mármost ami a rendszer fogalmát illeti, azt hozzávetőlegesen - és az általános felfogással egyezően - a következőkben határozhatjuk meg.

Rendszernek tekintjük meghatározott dolgok olyan rendjét, amelyben a dolgoknak mint részeknek egymáshoz és a rendszer egészéhez való viszonya pontos megállapítást nyer és minden rész az őt megillető helyet foglalja el.

Az, hogy egy meghatározott jelenségcsoportra vonatkozó ismereteredményeinket milyen rendszerbe helyezzük és a rendszert miként alkotjuk meg, azon másik kérdés megválaszolásától függ, hogy milyen elv szerint jelöljük ki a „részek" - vagyis az egyes ismereteredmények - „őket megillető helyét": milyen ismérvek alapján illet meg egy tudományos tételt a rendszer valamely helye.

Ha alapfelfogásunkhoz hűek akarunk maradni, erre a kérdésre csak a következőképpen válaszolhatunk: hogy valamely ismereteredményt a rendszerben milyen hely illet meg, s általában valamely jelenségcsoportra vonatkozó ismereteredmények számára milyen rendszert alkotunk, azt a megismerni kívánt jelenségcsoport, a dolgok alkata határozza meg.

E felfogás szerint tehát a rendszert sem választhatjuk meg önkényesen, e tekintetben is a dolgok alkata irányítja értelmi tevékenységünket. Igaz ugyan, hogy a rendszert tág határok között választhatjuk meg, hiszen az ismereteredmények önálló igazságértéke nem változik, bármilyen rendszerbe állítjuk is ezeket. Azonban a rossz, zavaros rendszerbe állított igazságok mégsem tekinthetők tudománynak. Az ilyen rendszer az önmagukban helyes ismereteredmények értékét is lerontja azáltal, hogy hamis összefüggéseiken keresztül képtelenség a vonatkozó jelenségcsoport sajátos lényegösszefüggéseit felismerni. Ilyen esetben zavaros képet kapunk a valóságról: csak töredékeiben, de nem egészében ismerhetjük meg. Az ilyen „megismerést" nyújtó tételösszefüggés pedig nem érdemli meg a 'tudomány' elnevezést.

Az elmondottaknak megfelelően tehát a jogtudomány fogalomrendszerét nem önkényesen fogjuk megállapítani, hanem a jog alkatelemeinek, sajátosságainak megfelelően. E tekintetben mindjárt hivatkozunk is a következő Cím első bekezdéseire, ahol éppen egy rendszert állítunk fel, mégpedig a megismerni kívánt tárgy: a jogtudomány alkatának megfelelően.

II. cím

A jogtudomány fogalmának legtágabb értelemben vett meghatározása

Amennyiben a jog tárgyköre egyáltalán lehetővé teszi egy rá vonatkozó tudomány kidolgozását, úgy annak fogalmát - a tudományról általában adott fogalommeghatározás mintája alapján - a következőkép-

pen határozhatjuk meg: a jogtudomány a jogra vonatkozó, igazolható ismereteredmények, tételek rendszere.

Ez a meghatározás ugyan formálisnak tekinthető, ám jellegénél fogva joggal tekinthető kifogástalannak. Éppen formális és ellenvetésmentes voltánál fogva alkalmas arra, hogy kiindulópontként használjuk, mert ennek segítségével leszünk képesek alábbi fejtegetéseink tárgykörét elhatárolni és a rendszeres előrehaladást biztosítani. Vizsgálódásainkat ugyanis akként folytatjuk majd, hogy a formális jogtudomány-fogalmat fokozatosan kitöltjük tartalmi szempontból, mégpedig oly módon, hogy egyes elemeit mind közelebbről határozzuk meg.

Fogalomképzésünkben az alábbi, közelebbi meghatározásra szoruló elemek fordulnak elő: jog; a jogtudomány jogra vonatkozása; a jogtudomány tételeinek igazolása, és végül a rendszer fogalma. Ahhoz, hogy a jogtudomány tudományjellege tisztán álljon előttünk, ezeket az elemeket kell a következőkben meghatároznunk.

Önként adódik a feltevés, hogy alábbi vizsgálódásainkat az első helyen említett fogalomelem, azaz a jog vizsgálatával kell kezdenünk. Ezt azonban semmiképpen sem tehetjük.

Mindenekelőtt azért, mert rendszertani megfontolásaink szerint e részben a jog tudományának lehetőségével, nem pedig a jog lényegének meghatározásával foglalkozunk. Ez a tárgyalási rend azonban logikai szempontból is helytelen volna, hiszen a jog lényegének meghatározása már maga is jogtudományos tevékenység, tehát a jogtudományon keresztül határoznánk meg a jog lényegét, holott itt éppen a jogtudomány kidolgozásának lehetőségét problematizáljuk.

Ebből következően vizsgálódásunkat a másodsorban említett fogalom-elemmel: a jogtudománynak a jogra vonatkozásával kezdjük. Közelebbről: nem is a jogtudomány, hanem a jogtudományos tevékenység jogra vonatkozását, azaz a jog tapasztalásának módját fogjuk először vizsgálni. A jogtudományos tevékenységnek a jogra vonatkozásán ugyanis a joganyag tudományos tapasztalását értjük.

Mielőtt azonban a jogtudományos tapasztalás tárgyalásába kezdenénk, a tudományok rendszerében meg kell határoznunk a jogtudomány helyét, hogy ily módon tisztán láthassuk egyrészt a jogtudomány viszonyát a többi tudományhoz, másrészt a jog viszonyát a többi jelenséghez.

III. cím

A tudományok rendszere: A jogtudomány helye a tudományok rendszerében

1. § A valóság rétegeződése

Az I. cím 4. §-ában hangsúlyoztuk, hogy a különböző tudományok az egyes jelenségcsoportok között fennálló különbségeknek megfelelően különülnek el egymástól. Ha tehát helyesen akarjuk felépíteni a tudományok rendszerét, először azokat a jelenségeket kell alkat szempontjából szemügyre vennünk - s ennek alapján megfelelő rendbe állítanunk -, amelyek egyáltalán tudományos megismerésnek tárgyai lehetnek. Ebből aztán természetszerűleg adódik az az elv, amelynek megtartásával a tudományok rendszerét helyesen, a tudományok kiépítése által megismerni kívánt valóság alkatával adekvát módon állapíthatjuk meg.

A valóság jelenségeit genetikus - tehát a létezők fejlődését tükröztető - szempontból a következő módon sorolhatjuk csoportokba, rétegekbe: (1) fizikai jelenségek; (2) kémiai jelenségek; (3) biológiai jelenségek; (4) pszichikai jelenségek; (5) szociális jelenségek; (6) kultúrjelenségek; (7) természetfölötti jelenségek

A következőkben e rétegeket mindenekelőtt fennállásmódjuk, alkatuk és törvényszerűségük szempontjából vizsgáljuk meg, éppúgy, mint a jogot alkotó tárgykörökkel kapcsolatban tettük.

(1) A fizikai jelenségek lényege a tömegek (anyagrészek, nagyon kicsiny elemi anyagrészecskék vagy egységnyi energiarészecskék, töltésegységek vagy erőközpontok) mozgása, illetve hatása a térben.

(2) A kémiai jelenségek lényege az elemek vagy elemrészek vegyületekké, vagy e vegyületek még magasabb rendű, bonyolultabb vegyületekké történő egyesülése.

Mind a fizikai, mind a kémiai réteg jelenségeinek fennállásmódja a térben és időben való létezés [egzisztencia], azaz - egy általános terminológia nyelvén fogalmazva - e jelenségek a fizikai világban állnak fenn.

A fizikai jelenségekkel kapcsolatban határozott alkatról nem beszélhetünk, mert minden mozgást végző vagy hatást kifejtő dolog - tekintet nélkül alkati sajátosságára - tagja a fizikai rétegnek.

A kémiai jelenségek lényege azonban már azon kilencvenkét elem alkati sajátosságaitól függ, amelyek a kémiai folyamatokban részt vesznek. Mindegyik elem alkati sajátosságának hordozóit - mondhatnánk:

közegeit - bizonyos számú elemi részecskék, töltésegységek, erőközpontok alkotják; az elem lényegét, sajátosságát pedig e közegek száma, egymáshoz viszonyított tér- és időbeli helyzete, mozgása, egymásra hatása idézi elő. Az elemekből összekapcsolódó vegyületek alkati sajátosságai természetesen az alkotóelemek sajátosságainak, illetve sajátosságaik egymásra hatásának közvetlen következményeiként állnak elő, jönnek létre.

A fizikai jelenségek törvényszerűségének lényege a kauzalitás, azaz az okozatosság törvényének megfelelően térben és időben megjelenő mozgás és hatáskifejtés. (Meg kell jegyeznünk, hogy e mozgások nagy része szükségszerűen következik a mozgást végző „közeg" alkatából - például a béta-részecskék mozgása a mágneses mezőben vagy a repülőgépé a levegőben -, más része azonban független a mozgást végző test alkatától - például a szabadesést végző tárgyak, mint a tollpehely, az ólomgolyó vagy a vízcsepp esetében.)

A kémiai jelenségek törvényszerűségét - az okozatosság törvényének megfelelően - bizonyos alkatú közegeknek az alkatukból következő szükségszerű egymásra hatása, illetve vegyülése jelenti.

Mindkét réteg közegeinek működésmódjára, törvényszerűségére tehát a kauzalitás jellemző. Nyilvánvaló azonban, hogy a kémiai törvényszerűség magasabb rendű a fizikainál. Az alapvető kémiai közegek, elemek alkati sajátossága ugyanis nem azonos a fizikai közegek sajátosságával, hiszen a fizikai rétegbe tartozó közegek csak alkotóelemei annak a sajátos alkatnak, amely a kémiai rétegbe tartozó elemeket jellemzi, s amely azáltal jön létre, hogy a fizikai közegek térben és időben meghatározott számban és módon helyezkednek el, mozognak és hatnak egymásra. A fizikai réteg alapvető törvényszerűsége nézőpontjából tehát éppúgy nem ragadható meg a kémiai réteg sajátos törvényszerűsége, amint nem számítható ki előre csupán a téglák alakjából a belőlük épülő fal alakja és vastagsága sem, jóllehet a fal téglákból épül.[2]

---

[2] Szépen igazolják e felfogást a fizikai kémia eredményei. E tudomány művelőinek egyik fő célja ugyanis, hogy a kémiai jelenségeket teljesen visszavezessék a fizikai jelenségekre. Közismert tény azonban, hogy törekvéseiket csak a legelemibb kémiai jelenségek kicsiny csoportjára vonatkozóan koronázta siker. Ezek a jelenségek azonban mind ún. „határjelenségek", azaz a legtöbb esetben könnyűszerrel vitatható, hogy a vizsgált kémiai jelenség inkább fizikai jelenség, s ezért sikerült lényegét tisztán fizikai alapon megragadni. De hol vagyunk ma még attól, hogy olyan aránylag egyszerű jelenségek, mint például a lúgok, alkoholok és fenolok CH-gyökeinek természete között fennálló lényegbevágó különbséget, annak fizikai alapjait mennyiségileg meg tudnánk jelölni, vagy ki tudnánk számítani, hogy egy adott benzolmolekulának melyik C-atomja fog reagálni egy adott kénsavmolekulával, és így tovább?

A felsőbb réteg, a kémiai jelenségek törvényszerűségének sajátossága tehát nem ragadható meg maradéktalanul az alsóbb réteg, a fizikai jelenségek törvényszerűségének szempontjából. Ez a megállapítás - amint azt mindjárt látni fogjuk - fokozott mértékben illik a magasabb rétegekre.

(3) A biológiai jelenségek lényegét igen nehéz megragadni. Maguk a biológusok sem értenek egyet abban a tudományuk számára alapvető fontosságú kérdésben, hogy mik az élet lényeges ismérvei. Létezik-e, s ha igen, úgy milyen természetű a különbség élő és élettelen, azaz a legegyszerűbb egysejtű lény és a legbonyolultabb fehérjevegyület között? A tudósok egyik csoportja annak igazolásán fáradozik, hogy élettelen és élő között csak fokozati, és nem lényegbevágó különbségek állnak fenn, tehát a második és a harmadik réteg között zökkenésmentes átmenet van. Más részük tagadja a második rétegből a harmadikba való átmenet lehetőségét, s állítja, hogy élő és élettelen között nem mennyiségi, hanem - alább megvilágítandó - minőségi különbségek vannak, tehát az élettelen anyag saját erejéből soha nem alakulhat át élőlénnyé.

Ilyen körülmények között a kérdés megválaszolását természetesen nem tekinthetjük feladatunknak, a filozófia szemszögéből azonban mégis rámutathatunk olyan ismérvekre, amelyek akkor is jellemzik az élőt az élettelennel szemben, ha a természettudósoknak sikerül az átmenet lehetőségét bizonyítaniuk.

A biológiai réteg tagjainak alkatára jellemző, hogy önálló egységgé, tevékenységi központtá, szervezetté különült lények ezek, melyek részei, vagyis szervei meghatározott, sajátos működést fejtenek ki. Az egyetlen sejtből álló lénynek éppúgy megvannak a szervei a sejtfelszín, protoplazma-szerkezet, sejtmag, magvacska stb. képében, mint a legmagasabb rendű emlősöknek. A különbség köztük inkább mennyiségi, mint minőségi jellegű. A magasabb rendű élőlények csupán differenciálódottabbak, meghatározott működésük ellátására több és különállóbb szerveket fejlesztettek ki, de hatalmas szervrendszerük, bonyolult szervezetük éppúgy az élet feladatainak szolgálatában áll, mint az egysejtű élőlény aránylag egyszerűbb szervezete. S csak szempontbeli különbség dolga, mit csodáljunk inkább, mit tartsunk tökéletesebbnek: az egysejtű élőlényt, amely egyetlen sejtjével meg tudja oldani mindazokat a feladatokat, amelyeket az ön- és fajfenntartás követelményei rónak rá, vagy a sejtek milliárdjából felépülő, bonyolult szervezetű élőlényt, amelynek ugyanazon feladatok megoldásához rengeteg szervre és sejtre van szüksége. Bárhogyan foglaljunk is állást e kérdésekben, kétségtelen, hogy a biológiai réteg tagjait alkat szempontjából az önálló egyeddé különülés, a sajátos működést kifejtő szervfejlesztés és szervi összeműködés jellemzi.

Fennállásmód tekintetében a harmadik réteg tagjai ugyancsak a létrendbe tartoznak. Önmagában az a tény, hogy a legmagasabb rendű állatok olyan értelmi jelenségeket is felmutatnak mint például tapasztalatok gyűjtése, hasznosítása vagy az idomíthatóság, még nem alkalmas arra, hogy ezek alapján az állatokat egyben a pszichikai világ tagjainak is tekintsük. Az állati és emberi értelem között ugyanis kétségkívül áthághatatlan minőségi, és nem csupán mennyiségi különbségek állnak fönn.

Az élőlényeknek is van sajátos működésmódjuk, törvényszerűségük. Ilyenként értékelhető az élőlény környezetébe tartozó anyagoknak vagy más élőlényeknek áthasonítása saját szervezetének részeivé, tehát a táplálkozás, a szervezet regenerálódása, illetőleg általában az anyagcsere-jelenségek, az idegrendszer jelenségei, az érzékenység, érzetek, reakciók, fejlődés, a szervek fejlesztése növekedés útján, a többé-kevésbé célszerű, önfenntartást szolgáló hatáskifejtés, szaporodás, öregedés, és végül a szétbomlás, az egyedi halál.

Feltehető, hogy az élőlények eme sajátos működési formái is az okozatosság törvényei szerint mennek végbe, jóllehet a természettudósok nagyobb része az élőlényekben az okozatosságtól különböző elvek, hatótényezők, erők működését tételezi fel, mégpedig azért, mert szerintük lehetetlen másként megragadni az élet lényegét. (Ilyenek például a „*vis vitalis*", valamilyenfajta „lélek", az „*entelechia*", a „dominánsok" feltételezése.) Az okozatosságtól eltérő legkülönbözőbb elvek alkalmazása - tekintet nélkül az eljárás helyes vagy helytelen voltára - már önmagában jelzi a kauzalitás elvének elégtelenségét az életjelenségek magyarázatában - legalábbis tudásunk mai fejlettségi fokán. Az élőlények sajátos alkatából folyó működésmód, törvényszerűség tehát annyira bonyolult, és a második réteg legmagasabb rendű tagjainak törvényszerűségétől is olyan mértékben különbözik, hogy a kauzalitás elvének segítségével nem vagyunk képesek megragadni a törvényszerűség különösségeit, az organizmus életének megnyilvánulásait. Hol vagyunk ma még például attól, hogy egy kutyának valamely helyzetben várható viselkedését és mozgásmódját természettudományos eszközökkel, a kauzalitás elvének alkalmazásával úgy ki tudjuk számítani, mint a szabadon eső test gyorsulását? Csak fokozza a nehézségeket, hogy az azonos fajú és nemű élőlények között is nagy az egyedi eltérés, ezzel szemben az elemek atomjai - legalábbis számunkra lényeges szempontokból - azonos tulajdonságokat mutatnak.

E nehézségek hatására vette fel a tudósok jelentős része új magyarázati elvként az oksági mellé a cél elvét, hangsúlyozván, hogy az élőlény „mozgását", „működésmódját" nemcsak „okszerűség", de attól lényegesen különböző „célszerűség" is jellemzi. Így lép az élőlények törvényszerűségeinek megértése végett az oksági elv, vagyis a kauzalitás mellé a jelenségeket a cél szempontjából megérteni kívánó

elv, a teleologikus szemlélet és megértésmód (görögül *telos*: cél; teleologikus magyarázat: a cél szempontjából történő magyarázat).

Ezekben a kérdésekben e helyütt nem kívánunk állást foglalni, csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a harmadik réteg tagjainak nagyon bonyolult alkatából folyó törvényszerűsége olyan sajátos természetű, hogy az élőlények sajátos mozgását és működését kizárólag a kauzalitás elvének alkalmazásával - legalábbis belátható időn belül - lehetetlenség kiszámítani. Önként következik ebből az a belátás, hogy az élőlények törvényszerűségének sajátosságát a kémiai törvényszerűség szemszögéből még kevésbé lehet megragadni és megérteni, mint a kémiai jelenségekét a fizikai törvényszerűség szemszögéből.

(4) Mielőtt továbbmennénk, megjegyezzük, hogy a negyedik, ötödik, hatodik és hetedik réteg jelenségeit csak szorosan az emberre vonatkozóan fogjuk vizsgálni, és figyelmen kívül hagyjuk az állatok életének „pszichikai", szociális és kultúrjelenségeit. A jelenségek értelmezése céljából sem fogjuk az emberrel kapcsolatban a vallások által meghatározott „lélek"-fogalmat használni, részint mert e fogalom a különböző vallásrendszerekben különböző színezetű, részint pedig azért, mert a „lélek" léte és természete tekintetében nincsenek objektív, tudományos ismereteink. Rendszerünk azonban nem akadályozza meg a hívő lelkületű olvasót, hogy az egyes rétegek jelenségeinek magyarázataként vagy akár magasabb rendű hordozójaként a lélek fogalmát is megfelelően értékesítse.

A pszichikai jelenségek hordozója az emberi idegrendszer, éspedig túlnyomórészt az agyvelő. Az agyvelő alapvető alkati sajátossága, hogy az érzékszervek által az állományába továbbított ingerületeket, benyomásokat valamilyen módon megőrzi, s képes azokat egymással a legkülönbözőbb összeköttetésbe hozni.

Ezen alkat működése - sajátos törvényszerűsége - következtében jelentkeznek az úgynevezett pszichikai vagy lelki jelenségek, mint például az értelmi és akaró tevékenység, az érzelmek és indulatok, s ez az alkat a hordozója az agy működése folyamán kialakult fogalmaknak, értékeléseknek, a *henid* vagy logikai alakban fennálló különböző formájú ítéleteknek, a tudatos vagy tudat alatti élményeknek, az összes tudatjelenségnek, én-érzésnek és így tovább.

Amennyiben a pszichikai törvényszerűségeknek bennünket e részben közvetlenül érdeklő ama sajátosságát vesszük szemügyre, amely az ítéletalkotásnál érvényesül, rögtön feltűnik annak teleologikus természete. Ítéletet mindig valamilyen célból alkot az ember: logikai ítéletet a valóság megismerése, normatív ítéletet a valóság rendezése céljából. Az I. cím 5. §-ában láttuk, hogy e célt az ember akkor éri el, ha az ítéletek felmutatják a rájuk jellemző törvényszerűséget, azaz a logikai ítélet igaz, a normatív pedig érvényes és hatályos.

Nyilvánvalóan nem szorul igazolásra az a belátás, hogy e két pszichikai természetű törvényszerűség, az igazság és érvény gyökeresen különbözik nemcsak a kauzalitástól, de a harmadik réteg tagjainak törvényszerűségeitől is. E törvényszerűségek egybevetése nem nyújt alapot annak feltevésére, hogy az alacsonyabban álló rétegek, de különösen a kauzalitás törvényszerűségének szemszögéből valaha is meg lehet érteni, ki lehet számítani a pszichikai réteg értelmi törvényszerűségét, hogy a logikai és normatív ítélet sajátos alkatát és működésmódját valaha is vissza lehet vezetni az elektromos töltésegységek vagy akár az idegrendszert alkotó legmagasabb rendű szerves vegyületek (például a *cerebrosidák* és *phosphatidák*) természetére és működésére. Természetesen helytelen volna a lehetőség elől elvi éllel elzárkózni. Az azonban kétségtelen, hogy mai tudásunk szerint és gyakorlati szempontból teljesen lehetetlen az ítéletek sajátos törvényszerűségét a kauzális szemléletmód alapján megérteni, viszont teljesen érthető annak lényege a teleologikus szemléletmód alkalmazása esetén. (Ennek igazolására ismét csak az 5. §-ban az ítéletek természetére vonatkozólag kifejtettekre, de különösen a Harmadik rész normativitást tárgyaló fejtegetéseire utalunk.) A pszichikai réteg jelenségeinek megértése céljából a teleologikus szemléletmód alkalmazását tehát egyenesen e jelenségek alkata, természete kívánja meg; a kauzális szemléletmód kizárólagos alkalmazását pedig ugyancsak a jelenségek alkata, természete teszi lehetetlenné, helyesebben ez idő szerint sikertelenné.

A pszichikai réteg jelenségeinek fennállásmódja - természetükből következően - a pszichikai létezés: a pszichikum egész világának létesülése az alkat működésének közvetlen következményeként. A teljesen működésképtelen agyvelőben értelemszerűen nem létesülnek pszichikai jelenségek, amint ez a mélyaltatásnál, ájulásoknál is tapasztalható.

(5) A szociális jelenségek hordozói az emberi egyedek kisebb-nagyobb csoportjai, társasága, a különböző tényezők által összetartott emberi társadalmak, emberi közösségek.

Az emberi közösségek alkatát az jellemzi, hogy azok olyan emberi egyedekből állnak, akiket a legkülönbözőbb természetű tényezők, mint például a közös leszármazás, eszmei cél, szerződés, gazdasági érdek, földrajzi tényezők, kényszer, állami szervezet, jogszabály (stb.) tartanak össze, akik meghatározott módon együttműködnek a közösség fenntartása érdekében, továbbá akiknek értelmében kifejezett vagy *benid* alakban megvan a közösséghez tartozás tudata (ösztönös „érzése"). A közösség alkatát tehát sok tényező hordozza: az ember testi lénye mint a fizikai világ tagja, az emberi idegrendszer, az emberi értelem, az emberek magatartása, bizonyos cselekvéseik, s végül a közösséghez tartozó emberek összessége, a fizikai embercsoport.

A szociális „közeg" bonyolult alkatának megfelelően bonyolult a szociális törvényszerűség is. A törvényszerűség lényege a közösség alkotóelemeinek sajátos összműködése, a legkülönbözőbb célok megvalósítása. Az összműködés a kauzalitás törvényei szerint megy végbe, viszont ezt az összműködés célja hozza létre és irányítja. Az összműködés megindítója, létrehozója valamely meghatározott cél (teleologikus mozzanat), a cél megvalósulása pedig a fizikai világban okozatos emberi magatartásokkal előidézett változások során (kauzális mozzanat) következik be. Az alkat működésének, a szociális törvényszerűségnek eredménye pedig az egyedekben megalapozott, de mégis egyedek feletti vagy közötti (ún. interpszichikus, inter- vagy szuperindividuális) közösségi élet kialakulása. Ebben az életformában az egyedek magatartásán egy olyan mozzanat jelenik meg, amelyet egyedi testi vagy pszichikai alkatuk alapján megérteni nem lehet - amit csak a közösséghez tartozás ténye magyarázhat meg. Ilyen mozzanat például az élet tudatos és önkéntes feláldozása a háborúban (kamikaze-repülők), az anya áldozatkészsége gyermekei iránt, a különböző (s az egyéni érdekekkel gyakran ellentétben álló) állampolgári kötelezettségek teljesítése.

A szociális törvényszerűség tehát oly bonyolult és magasrendű, hogy sem a biológiai, sem a pszichikai jellegű egyedi törvényszerűség szempontjából nem ragadható meg. Még nyilvánvalóbb tehát ama törekvés hiábavalósága, amely a szociális jelenségek lényegét kizárólag a kauzalitás törvényszerűsége szempontjából kívánja megragadni, mint az előző réteg esetében. A társadalmi jelenségek lényegének megragadása fizikai - mechanikus - kauzális szempontból nyilvánvalóan azért lehetetlen, mert nem egyeztethető össze a társadalmi jelenségek alkatának és törvényszerűségének természetével.

Hasonlóan bonyolult a szociális jelenségek fennállásmódja is. A társadalmi jelenségek ugyanis részint a fizikai, részint a pszichikai világ tagjai, részint pedig - mint a közösséget alkotó egyedek testi és pszichikai összeműködéséből, közösségi érzéséből, tudatából előálló jelenségeket - a „közösségi szellem" hordozza ezeket. Természetes, hogy a közösségi szellem nem az egyedek pszichéjétől különálló létű valami, hiszen ezt is az egyed pszichéje hordozza, de mégis az egyedi pszichének olyan alakulása, módosulása, amit a közösségi élet, a közösséghez tartozás érzése, tudata fejleszt ki az egyénben, s amely az emberi psziché egyéni változataitól függetlenül a közösség minden tagjának szellemében nagyjából hasonlóan alakul ki.

(6) A kultúrjelenségek lényegét a filozófusok különböző módon és szempontból igyekeznek megragadni. Az általános felfogáshoz legközelebb állóan akként határozhatnánk meg, hogy a kultúra az ember által sajátos céljainak megvalósítása érdekében a természeten létreho-

zott változás. A kultúrjelenségek világa rendkívüli változatosságot mutat. Ide tartozik például a megművelt föld, a ruházat, a főtt és sült étel, a lakóház, a közlekedési eszközök, a nyelv, a vallások, a jog, az állam, a tudományok, az erkölcs, a művészetek.

A kultúrjelenségekkel kapcsolatban tehát sajátos alkatról beszélni úgyszólván lehetetlen, hiszen a kultúrjelenségek világa igen változatos. Általános alkati sajátosságként talán mégis azt lehetne kiemelnünk, hogy a kultúrjelenség valamely természeti tárgynak vagy törvényszerűségnek, illetőleg az ember testének (testápolás, cicomázás) vagy pszichéjének (jellemfejlesztés, ítéletalkotás az *engram*okból) olyan célszerű megváltozását, módosulatát jelenti, melyet e dolgokon az ember bizonyos cél elérése érdekében hozott létre. Bárhogyan is határozzuk meg a kultúrjelenség alkatát, kétségtelen, hogy minden esetben tartalmaz teleologikus mozzanatot, vagyis emberi értékelés és célratörés hozza létre.

A törvényszerűség sajátosságára vonatkozóan azonban még ennyit sem mondhatunk. Ahány kultúrjelenség, annyiféle működés. A duzzasztógát, a villámhárító, a mikroszkóp, a töltőtoll, a lángszóró, a könyv, a repülőgép, a *szinusz*tétel, a Tízparancsolat, a beszéd, a festmény, a jogrend és még ezer meg ezer heterogén jelenség, mind megannyiféle módon működik. E rengeteg működésmód, törvényszerűség egyetlen közös jellemzőjeként talán itt is a célszerűséget, a teleologikus mozzanatot lehetne megjelölni, melyen keresztül valamely törvényszerűség lényege elsődlegesen megragadható. Gondoljunk csak a történelem színpadáról letűnt népektől ránk maradt olyan különös eszközökre, mint például az óegyiptomiak kultikus célokat szolgáló tárgyai. Ezek közül csupán azok lényegét tudjuk megérteni, amelyeknek sajátos célját és működésmódját ismerjük. Amelyekét viszont nem ismerjük, azokról csak azt tudjuk megmondani, hogy milyen anyagból készültek, milyen a formájuk; lényegüket azonban nem értjük, mert ehhez azt a célt is ismernünk kellene, amelynek elérésére megalkották ezeket.

Ugyancsak rendkívül bonyolult a kultúrjelenségek fennállásmódja, hiszen tagjai lehetnek a fizikai, a pszichikai, de akár mindkét világnak. Megjelenhetnek tehát a fizikai világban, azonban sajátos törvényszerűségeket csak pszichikai folyamatokon keresztül mutathatnak fel. Például a nyomtatott könyvnek is csak akkor van értelme, ha valaki olvassa - egyébként csak fizikai jelenségek halmaza. Vannak továbbá olyan kultúrjelenségek, melyek létesüléséhez több ember együttléte szükséges (bírói tanács stb.).

Tárgyunk szempontjából e helyütt azt kell kiemelnünk, hogy e rétegbe tartoznak az összes tudományok, normarendszerek, így különösképpen a jogtudomány, és maga a jogrend.

Ezen túl itt kell megjegyeznünk, hogy a jog tagja még a pszichikai rétegnek is, mert ott áll fenn, tagja a szociális rétegnek is, mert annak

rendjét állapítja meg, hatást gyakorol a három alsó réteg jelenségeire is, és eredet szempontjából gyakran hozzák összefüggésbe a legfelső réteg, a természetfölötti réteg jelenségeivel. A jog tehát az egész valóságot átszövi, s ennek következtében - amint ezt a következőkben látni fogjuk - a rá vonatkozó tudomány gyökerei is majd minden rétegbe behatolnak.

(7) A természetfölötti jelenségeket csak a rendszer teljessége kedvéért említjük meg, mert ezek általában nem a szoros értelemben vett tudományos vizsgálódás tárgyai, és különösképpen nem vizsgálhatók e helyütt tárgyunk szempontjából.

2. § A valóság rétegeződésének vizsgálata

Előre kell bocsátanunk, hogy a jelenségcsoportok a valóságban természetesen nem mutatnak olyan rétegeződést, mint amilyenben feltüntettük őket. A valóságban a legtöbb jelenség nagyon is összetett természetű, egyidejűleg több réteg alkati sajátosságait és törvényszerűségeit mutatva fel. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy rendszerünk rossz vagy erőltetett. Hiszen nyilvánvaló, hogy a növényvilág sem abban a rendben foglal helyet, amelybe a különböző úgynevezett természetes rendszerek megalkotói állítják. A genetikus szempontból felépített természetes rendszer azonban mégis jó és használható, ha ezt a rendszerbe állított jelenségek alkati sajátosságainak figyelembevételével alkották meg.

Genetikus jellegű rendszerünket magunk is a jelenségek alkati sajátosságainak értékelése alapján igyekeztünk megállapítani, illetőleg olyan szempontokból rendezni, amelyek érvényesítésére alkatuk módot nyújt. A jelenség különböző rétegekbe tartozása önmagában nem bizonyíték a rendszer ellen.

Sőt, közelebbről szemügyre véve, azt fogjuk találni, hogy a jelenségek - az első réteg tagjainak kivételével - szükségszerűen több réteg tagjai is egyidejűleg.

Rendszerünket szándékosan akként dolgoztuk ki, hogy a magasabb rétegek jelenségeinek alkata és törvényszerűsége az alatta lévőkre támaszkodik, vagyis az alatta lévők anyagából épül fel. Így például a második réteg legegyszerűbb eleme, a hidrogén, az első rétegbe tartozó elektromos töltésegységekből épül fel. A hidrogénatom sajátos formája: egy elektromos töltésű pozitív atommag körül keringő negatív töltésű elektron, az ezt alkotó fizikai töltésegységekből mint tartalomból épül föl. A vízmolekula sajátos formájában a formát alkotó két hidrogén- és egy oxigénatom viszont már tartalomként jelentke-

zik, holott mind a hidrogén, mind az oxigén formaként áll fenn az alkotó fizikai töltésegységekkel szemben. Az egysejtű lény is már sajátos formája, új egysége az alkotó kémiai vegyületeknek mint tartalmaknak, s ugyanakkor a sejtet alkotó, tartalomként jelentkező kémiai vegyületek formai természetűek az alkotó tartalmi elemekként felfogott fizikai töltésegységekkel szemben. A soksejtű élőlény szervezete ismét formai jellegű az alkotó és a soksejtű élőlény szervezetében egymással sajátos relációban álló egyes sejtekkel mint tartalmi jellegűekkel szemben, és így tovább.

Az egyes rétegekbe tartozó jelenségek alkatának tartalma, anyaga tehát az alatta lévő réteg valamely jelensége, formája pedig az az alkati és törvényszerűségbeli sajátosság, amelyet a tartalmi elemek bizonyos erők működésének következtében magukra vesznek. Ugyanaz a jelenség az alatta lévő réteg felé formai, a fölötte lévő felé pedig tartalmi jellegű is egyúttal. E szempontból tehát a rendszerben elfoglalt alapvető helyzetüknél fogva csak a fizikai réteg tagjai jelentkeznek tisztán tartalmi természetű jelenségekként, melyekből mint építőkövekből az egész valóságrendszer felépül. Valóságrendszerünk egy városhoz hasonlítható: a város utcákból és terekből áll; az utcákat és tereket házak alakítják ki; a házak falakból épülnek fel; a falak - tegyük fel - téglákból állnak; a tégla viszont agyagból készült. A hasonlatban az „építőkő", a tisztán anyagként, tartalomként jelentkező elem: az agyag. Az agyag ölt mind újabb és újabb formát, midőn tégla, fal, ház, utca lesz belőle. A tégla azonban az agyag felé formai, a fal felé tartalmi jellegű; ugyanígy a fal, a ház, az utca is „lefelé" formai, „felfelé" tartalmi természetű jelenség.

Ha tehát a jelenségek világában az első rétegből kiindulva felfelé haladunk, ugyanabból az alapanyagból mind újabb és újabb formák fellépését, a formák egymásra halmozódását tapasztaljuk. A magasabb rendű jelenség lényege ebből a szempontból az az új forma, amelyet az alacsonyabb rendű jelenség - mint tartalom, anyag - felvesz, hogy magasabb rendű jelenséggé váljék. A forma lényege mindig valamilyen sajátos új reláció, lényegösszefüggés, amelyet az anyag magára ölt, amit tehát az alacsonyabb rétegbe tartozó jelenségek - mint magasabb rendű alkatot - valamilyen erő hatására felvesznek. Így véteti fel például a vegyész megfelelő berendezés segítségével egy atom szénből és négy atom hidrogénből álló legegyszerűbb szerves elemnek, a metánnak a formáját, vagy szintézis útján a sok-sok atom szénből, hidrogénből, nitrogénből álló *hemoglobin*nak a formáját.

Ha azonban az ötödik rétegtől lefelé az első réteg felé indulunk, úgy a formák bomlását észleljük. A közösségi kötelékből kiszakított egyes emberen már nem észlelhetők a szociális törvényszerűségek; ha meghal, nem észlelhetők rajta sem pszichikai, sem biológiai törvényszerűségek, csak vegyi, illetőleg fizikai folyamatok - tehát a második és az

első rétegbe tartozó jelenségek -, azaz formák. Hasonlóan: analízis útján jár el a vegyész azoknak az élő szövet lényegét alkotó, magasabb rendű formáknak a lerombolásával, amikor a szövetet megfelelő eszközökkel fokozatosan alkotóelemeire, végül legegyszerűbb elemeire bontja fel. A formák bomlásával tehát mind alacsonyabb rendűvé válik a jelenség, mind alacsonyabb réteg tagjává süllyed, miközben alkotóelemeire, építőköveire esik szét.

Ebből a szempontból tehát a szintézis lényegét a formaöltésben, az analízis lényegét pedig a formabontásban jelölhetjük meg.

Világosabban értelmezhető az eddigiek alapján a minőség és mennyiség, tehát a kvalitás és kvantitás fogalompárja is. A minőség a sajátos új alkat és törvényszerűség, tehát a forma, amit a mennyiség, a formátlannak tekinthető anyag felvesz. Minőség és mennyiség között az az alapvető különbség, hogy a mennyiség bármilyen mérvű fokozásával sem jelenhetik meg az anyagon a sajátos forma. Így például hiába halmozunk fel hegymagasságra téglákat, milliárd tégla halmaza sem tekinthető háznak. Ahhoz, hogy bizonyos mennyiségű téglából ház legyen, nem a tégla mennyiségének fokozása, hanem az szükséges, hogy a téglákat bizonyos összefüggésekbe, formákba állítsuk, hogy megfelelő eljárás eredményeként bizonyos alkatot: a ház minőségét, formáját vegyék magukra. Így tehát két dolog között minőségi különbség akkor áll fenn, ha az egyik - az „alacsonyabb rendű", az „anyag"-természetű - mennyiségének bármilyen mérvű fokozása esetén sem alakulhat át másik dologgá, minőséggé, magasabb rendű formává.

Minőséggé csak szintézis, nem pedig halmozás útján alakulhat a mennyiség, formává az anyag. Eme megfontolás alapján hangsúlyozza a tudósok egy része, hogy a második rétegből a harmadikba, illetőleg a harmadikból a negyedikbe nincs automatikus, természetes fejlődés útján végbemenő átmenet, ugyanis a rétegek jelenségei között nem mennyiségi, hanem minőségi különbségek vannak. E különbségek áthágására pedig szerintük nem elég a természetes fejlődés ereje, mert ehhez a szintézishez természetfölötti erő, természetfölötti beavatkozás, azaz isteni teremtés szükséges. A másik tudóscsoport ezzel szemben éppen azt hangoztatja, hogy az egyes rétegek között nincsenek ilyen értelemben vett minőségi különbségek; tehát az elektromos töltésegységek és más elemi erőközpontok saját erejükből, a természetes fejlődés útján öltöttek mind magasabb és magasabb formákat magukra, s alakították ki a valóság jelenségeinek rendszerét.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezzük, hogy egzakt módon, természettudományos eszközökkel egyik felfogás sem igazolható. Míg azonban az első - teisztikus, hitelemekkel átszőtt - felfogás természeténél fogva nem is igényel ilyen igazolást, mert követői hisznek abban, hogy a szerves világot, majd az embert Isten külön aktusokkal teremtette -

tehát a vonatkozó rétegek között a természetes fejlődés számára áthághatatlan minőségi különbségek állnak fenn —, addig a második, materialisztikus felfogás természettudományos igazolásra tart igényt. Ezt az igényt azonban a természettudósok tudományuk fejlettségének mai fokán nem képesek egzakt módon kielégíteni. Ennek következtében a materialisztikus felfogás hívei alapvető beállítottságukkal ellentétben ma még ugyancsak hinni, bízni kénytelenek abban, hogy az egyes rétegek között lehetőség van (vagy volt) a természetes átmenetre, tehát nincs minőségi különbség közöttük. Ma még csupán világnézet, lelki beállítottság kérdése, hogy ki melyik álláspontot fogadja el.

Végül ki kell térnünk még a rendszer egy látszólagos következetlenségére. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ötödik és a hatodik réteg közötti viszonyra nem érvényesek azok a megállapítások, amelyeket a többi rétegek egymáshoz való viszonyára tettünk. Az utóbbi nem olyan értelemben áll az előbbi fölött, mint például az ötödik a negyedik réteg fölött. Ez azonban nem a rendszer hibájának tekinthető. A hatodik réteg jelenségei ugyanis mind az egyéni és közösségi „psziché" működésének eredményei, lényegében tehát a negyedik és az ötödik rétegbe tartoznak. A kultúrjelenségek legnagyobb része azonban az egyéni és közösségi pszichétől különváltan, az emberi szellem objektiválódott részeiként (például könyv, film, gramofonlemez), vagy a psziché által irányított, célszerű és okozatos emberi cselekvések eredményeiként (például rádió, gépek, fegyverek) a külvilágban is megjelenik. Mindazonáltal kétségkívül a kultúrjelenségek a legmagasabb rendű „formahalmazok". Ezek a belátások indítottak bennünket arra, hogy a kultúrjelenségeket a rendszer kiegészítőiként külön rétegbe helyezzük el, és a szociális jelenségek rétege fölé soroljuk be.

A rendszer szemlélete végül még egy, tárgyunk szempontjából alább még fontosnak bizonyuló felismerésre vezet. Sem a tárgyi világban, sem a psziché világában nem létezik sem tiszta forma, sem tiszta tartalom. Forma és tartalom kölcsönösen feltételezik egymást, legalábbis az emberi értelem világában. Hiszen az első réteg tagjai sem tiszta tartalmak, nem tiszta anyagok: elektromos jellegűek, sőt, ezen túl az elméleti fizika a töltésegységeknek valódi formát - gömb alakot - tulajdonít. Tehát még a töltésegység is formából és anyagból áll. S végül az emberi értelem teremtményei között sincs tiszta forma. A normatív ítélet formája is a tartalmat feltételezi, „kívánja" a tartalmi kitöltést, mert másként értelmét veszti. Sőt, a matematikai formuláknak is van anyaguk: a mennyiségek, melyek viszonyait a matematika feltünteti.

Lehetséges ugyan, hogy a valóságban mégis létezik tiszta forma és tiszta tartalom. Az emberi értelem számára azonban minden tartalom csak valamilyen formában képes megjelenni, és minden formának szükségszerűen van tartalma. Már a rendszer szemléleténél láttuk,

hogy a formai és tartalmi jelleg relatív: ami lefelé forma, az felfelé tartalom. Ha metafizikát akarnánk űzni, mondhatnánk, hogy a rendszer legalján a teljesen formátlan anyag áll, a rendszer csúcsán pedig a tökéletes végső forma (az ARISZTOTELÉSZ terminológiája szerinti tiszta aktus): Isten. S ebből a szempontból az anyag formaöltései oly módon értékelhetők, mint az anyag közeledése a fejlődés, tökéletesedés útján Isten felé. PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ óta - természetesen az alapfogalmak és alapvető jelenségek különböző értékelése, meghatározása mellett - sok filozófiai és vallásfilozófiai rendszer alkotója vallja ezt.

3. § A tudományok rendszere

Az eddigiekből önként következik a felismerés, hogy az összes tudomány a) kultúrjelenség, b) pszichikai eredetű, c) fennállása lényegében pszichikai természetű, viszont d) rendszerint objektiválódik, azaz szubjektív, pszichikai fennállásmódja mellett a külső, fizikai világban is megjelenik írásjelek, rajzok, ábrák (ma könyvek) alakjában. Ennek következtében minden tudomány - tekintet nélkül arra, hogy milyen jelenségcsoportra vonatkozik - a negyedik, illetőleg a hatodik réteg tagja. E felismerés szem előtt tartásával a tudományok rendszerét a valóság rétegeinek sorrendjében a következőképpen vázolhatjuk fel.

(1) Az első réteg jelenségeivel foglalkozik az elméleti és kísérleti fizika, az égi mechanika és csillagászat, az összes mérnöki alaptudomány stb.

(2) A második réteg jelenségeivel foglalkozik a fizikai, szervetlen és a szerves kémia, az ipari kémia s ennek számtalan alágazata (gyógyszer-, festék-, hadiipari stb. kémia) stb.

(3) A harmadik réteg jelenségeivel foglalkoznak az általános értelemben vett biológiai tudományok, mint például az anatómia és szövettan (általános morfológia), fejlődéstan, öröklástan, antropológia, fiziológia, az orvosi alaptudományok, rendszeres növénytan és állattan, ezek alágai stb.

(4) A negyedik réteg jelenségeivel foglalkozik a pszichológia s számtalan alága, az alkalmazott logika, az ismeretelmélet bizonyos irányai, az ideg- és elmekórtan, az agyszövettan stb.

Ezen túl pedig a pszichikum működésének - törvényszerűségének - következménye egyáltalán az összes tudomány létezése, az összes kultúrjelenség, tehát a jog és a jogtudomány kialakulása is.

(5) Az ötödik réteg jelenségeivel foglalkoznak a szociológia és számtalan alága, köztük a jogszociológia, a jogtudományok egyes részei, a történelemtudományok, a biológia és a pszichológia egyes alágai, az etikai tudományok bizonyos részei stb.

Maga a jog valóságos hatótényezőként, alakító erőként vesz részt a szociális életben; részint okozója, részint következménye a társadalmi jelenségek alakulásának.

(6) A hatodik réteg jelenségeivel foglalkoznak a kultúrtudományok és kultúrfilozófia, valamint ezek alágai: a logika, ismeretelmélet, filozófia, etika, esztétika, jogfilozófia, a jogtudományok stb.

Mint kultúrjelenség, természetesen ebbe a rétegbe tartoznak a jog és a jogtudomány is.

(7) Végül a hetedik réteg jelenségeivel a hittudományok, a vallásfilozófia, valamint az erkölcstan, pszichológia és a történettudományok megfelelő részei foglalkoznak.

4. § A jogtudomány és a jog helye a tudományok s a valóság rendszerében és ennek következményei

A jog és a jogtudomány rendszerbeli helyzete már előre jelzi a nehézségeket, amikkel a jogfilozófiának és a jogtudományoknak meg kell küzdenie.

Nemcsak a jogtudomány, de annak tárgya: a jog is pszichikai eredetű és teleologikus jellegű ismerettárgy. Ennek megfelelően alkata és törvényszerűsége szükségszerűen sokkal bonyolultabb, mint az alsóbb rétegekbe tartozó ismerettárgyaké, s lényegének megragadásához a markánsabb természetű kauzális szempont mellett feltétlenül alkalmazni kell a sokkal határozatlanabb teleologikus nézőpontot is.

Ezenfelül - emberi eredetű lévén - a joganyag szükségszerűen esetleges, sok esetben hibás, önellentmondásokkal teli, korlátozott létű ismerettárgy, aminek a törvényszerűsége sem mindig működik - amint ezt alább látni fogjuk. Ugyanakkor a jog hatása az egész valóságra kiterjed, mivel a jogot alkotó ember saját céljai szerint törekszik átrendezni. A jogtudomány művelője tehát minduntalan találkozik a többi réteg ama jelenségeivel, amiket a jog átrendezni hivatott. A jog sajátos, összetett természete is - ami a legtöbb zavart okozza a rá vonatkozó tudomány művelésénél - ama tény következménye, hogy léte az emberi pszichikumból fakad, törvényszerűsége mind az emberi társadalom, mind az összes többi réteg jelenségeit befolyásolja, és megszűnésének feltételei ugyanolyan bizonytalan, egzakt módon kiszámíthatatlan természetűek, mint keletkezésének körülményei.

Érthető tehát, ha ilyen körülmények között a jogtudomány művelése sokkal hálátlanabb feladat, mint a szilárdabb alkatú és törvényszerűségű ismerettárgyat vizsgáló természettudományok művelése. S az is nyilvánvaló, hogy a jogtudományi ismereteredmények egyöntetű kialakulásának hiánya éppúgy nem róható fel méltán a jogtudomány

művelőinek, amint nem írható a természettudományos kutatómunka határozottabb irányvonalának kialakulása sem kizárólag a természettudósok javára. Kétségtelen, hogy mindkét esetben az ismerettárgy sajátos alkata és törvényszerűsége, rendszerbeli helyzete az a tényező, amely az egyik esetben megnehezíti, a másik esetben elősegíti a természetüket kutató tudósok eredményeinek megszilárdulását.

IV. cím

A jogtudományok tapasztalási módja

1. § Tapasztalás és ismerettárgy viszonya általában

Az ismerettárgy megismerésére irányuló tudományos tevékenység első, előkészítő jellegű, de egyúttal döntő fontosságú mozzanata az ismerettárgy tapasztalása. A tapasztalás során jut a kutató az ismerettárgyról olyan benyomások (*engram*ok) birtokába, melyek alapján végül az ismerettárgy sajátosságaira nézve helyes ítéleteket alkothat.

Az ismerettárgyak tapasztalásának módja tárgykörönként más és más. (Sőt, ugyanannak a tárgykörnek legcélszerűbb tapasztalási módja tekintetében is eltérők lehetnek a vélemények.) Így például más a tapasztalási módja a költöző madarak vonulási irányának, mint a kettőscsillagok pályájának, az emberi elme asszociációs tevékenységének, vagy éppen az atomrombolás folyamán fellépő tüneménynek. Nyilvánvaló, hogy - amint ezt a rendszerrel kapcsolatban láttuk - a leghelyesebb tudományos tapasztalási módot is már előre a megismerni kívánt ismerettárgy, jelenségcsoport alkati sajátossága határozza meg. Mert ugyan milyen eredményre jutnánk, ha - ezen elv félredobásával - a költöző madarak vonulási irányát spektroszkóppal akarnánk tapasztalni, a csillagok pályáját pedig az égitestek „meggyűrűzésével" megállapítani, a jog és társadalmi élet összeműködésének tüneményeit pedig a WILSON-féle ködkamrában kívánnánk megfigyelni. Az ilyen „autonóm" módon, a tapasztalandó anyag adottságaitól függetlenül tapasztaló „tudósok" túlnyomó többségének „tudományos tevékenységét" inkább elmekórtani szempontból kellene értékelni, mint jogbölcseleti szempontból.

A tudósok egy kis csoportja azonban ennek ellenére is hangoztatja, hogy megismerési tevékenysége egész folyamán az ember független attól a tárgytól, amit megismerni óhajt: az ember nem szolgai módon tapasztalja, hanem egyenesen teremti az ismerettárgyat. Az embert tehát a megismerés folyamán a kutató vagy igazoló módszer, illetőleg a rendszer megválasztása tekintetében nem kötik a megis-

merni kívánt tárgy alkati sajátosságai, sem a tapasztalás módja. E végletes álláspont méltatására a következőkben még visszatérünk.

Ezúttal csak ennyit hangsúlyozunk: a tárgy tapasztalási módját is az ismerettárgy alkati sajátossága határozza meg.

2. § A jogtudományi tapasztalás módja

Ezek után tértünk rá annak tárgyalására, hogy milyen módon tapasztalhatjuk meg a jogot. Milyen tapasztalási mód megválasztására indít bennünket a jog alkati sajátossága?

E kérdés megválaszolásához azonban ismernünk kellene a jog lényegét, holott ezt éppen most akarjuk megtapasztalni s ennek alapján megismerni. A tapasztalási mód meghatározása tehát már felteszi a tapasztalandó jelenségcsoport ismeretét, a jelenségcsoportot viszont csak előzetes tapasztalás útján ismerhetjük meg. Vajon mi vezet ki bennünket ebből a kellemetlen *circulus vitiosus*ból? Egyszerűen az a felismerés, hogy a jogot mint tapasztalandó jelenségcsoportot megismerési tevékenységünk kezdetén nemcsak nem lehetséges, de nem is szükséges tudományosan ismerni. Hogy mi a jog igazi lényege, csak megismerő tevékenységünk során tudjuk meg, de a jogról már jóval előbb, tudományos megismerése előtt is voltak képzeteink, úgynevezett „hétköznapi ismereteink". E bizonytalan, tudományosnak éppenséggel nem nevezhető „ismeretek" segítenek bennünket az indulásnál. Ezek szerint a jog tudományos tapasztalásának módját a hétköznapi tudás alapján, a jog általánosan ismert jegyei alapján határozzuk meg ideiglenesen, s tudományos tevékenységünk előrehaladása folyamán módunk nyílik majd újra meg újra tudományosan ellenőrizni kiindulópontunk és választott tapasztalási módunk helyességét.

Jelen tudományos tevékenységünk kezdetén tehát abból a jelenségcsoportból kell kiindulnunk, amelyet általában jognak tartanak, s e jelenségcsoport legszembetűnőbb sajátosságainak megfelelően kell tapasztalási módunkat megválasztanunk.

A jog tapasztalására irányuló tevékenységünk kezdetén azonban így is nehézségekbe ütközünk. Ama jelenségnek ugyanis, amit általában jognak tartanak, nincs egységes megjelenési és fennállási módja (szubszisztenciája). Ennek megfelelően nincs egységes tapasztalási módja sem. A jogrend állhat határozottan megformázott mondatokból, parancsokból, s fejlődésének kezdeti szakában lehet csupán pszichikai fennállási módja is, amennyiben kizárólag az emberek emlékezetében él. De megjelenhet írott alakban, gyűjtemények, írott jogszabályok formájában is. A primitív népek jogára csupán az emberek magatartásából lehet követ-

keztetni. Az íratlan szokásjognak, de különösen a civilizáltság alacsony fokán álló népek jogának tapasztalásához ezért úgyszólván összes érzékszervünkre szükségünk van; az írott és az úgynevezett pozitív jogot pedig már puszta olvasással és megértéssel is megtapasztaljuk.

Az elmondottakból következően a jogot kétféleképpen is tapasztalhatjuk: közvetve és közvetlenül.

Közvetve tapasztaljuk meg a jogot akkor, amikor bizonyos emberi magatartások, az életviszonyok bizonyos módon való alakulása okát és értelmét keressük, s ezt végül is a jogszabályokban, a jogrendben találjuk meg. Így járunk el, amikor például magyarázatot keresünk arra, hogy a járművek miért közlekednek az úttestnek mindig ugyanazon oldalán előre; a különböző formájú és mintázatú ércdarabokért és papírszeletekért miért teljesítünk bizonyos szolgáltatásokat; valakinek írásbeli vagy szóbeli előadására miért indul meg bonyolult eljárások egész sora; egy-egy embert miért bilincselnek meg és tartanak hosszabb-rövidebb ideig elzárva, és így tovább.

Az ilyen jelenségek magyarázataként jogszabályokra bukkanunk: ezek világosítanak fel bennünket az említett társadalmi jelenségek oka és értelme felől. Ezt a tapasztalási módot reduktívnak is nevezhetnénk, mert a jogilag szabályozott életjelenségekből „visszakövetkeztethetünk" a jogra mint azok normatív előzményére. E tapasztalási mód előnye, hogy ezáltal nemcsak a pozitív jogot, a civilizáltság bizonyos fokát elért társas közület írott jogát, hanem az íratlan szokásjogot és a civilizálatlan népek jogát is megtapasztalhatjuk. Hátránya viszont az, hogy ily módon a pozitív jogrendek teljes rendszerének megismerése gyakorlatilag lehetetlen; a primitív, csupán az emberek magatartásában megnyilvánuló jogot bár e tapasztalási móddal megismerhetjük ugyan, de nehezen tudjuk a népcsoport egyéb szokásaitól, vallási szabályaitól megkülönböztetni.

A jogot közvetlenül már csak kifejezett, azaz írott alakban tapasztalhatjuk meg, mivel határozott értelmű jelentésösszefüggésként, eredeti megjelenési formájában jogként foghatjuk fel és érthetjük meg. Ez a racionális jellegű jogtapasztalási mód viszont azzal a veszéllyel jár, hogy ily módon esetleg jognak tartunk olyan szabályt, amely emberi magatartás alakjában soha meg nem jelent, azaz nem volt hatályban, tehát - alább kifejtendő felfogásunk szerint - nem is tekinthető jognak. Minthogy azonban napjainkban már a kevéssé civilizált államokban is túlnyomórészt írott, sőt pozitív jogot találunk, s minthogy a jog fejlődése - megjelenési mód szempontjából - az íratlanból az írott felé irányul, a jog lényeges vonásainak megismerése céljából - az imént jelzett veszély szem előtt tartása mellett - az írott, közelebbről a pozitív jog tapasztalásából indulunk ki, s ezért alábbi megállapításaink elsősorban az írott alakban megjelenő joganyagra

vonatkoznak. Az írott és nem írott jog között egyébként lényeges különbség csak a megjelenési formában van, s ezért csupán az írott jog megjelenési módjával összefüggő megállapításaink nem vonatkoztathatók a nem írott jogra. A jog lényegével, alkati sajátosságaival kapcsolatos megállapításaink viszont - megfelelő értelmezéssel - minden esetben szükségszerűen találnak a nem írott jogra is.

3. § A jog alapösszetevői

A jog legszembetűnőbb sajátossága, hogy kisebb-nagyobb egységekbe (jogszabályokba; törvényekbe, rendeletekbe) összefogott mondatok, ítéletek kijelentése, parancsok és tilalmak összessége.

A jog tehát lényegileg tudattartalom, értelmi, logikai jelenség. Ebből szükségszerűen következik, hogy a jog tapasztalási módja nem a megfigyelés, a külső tapasztalás, hanem az anyag-„gondolás", értelmi megjelenítés, tehát belső szellemi folyamat.

Ha mármost szerkezetének megismerése végett a jog elemi alkotórészeit, a jogszabályokat alkotóelemeire bontjuk, úgy találjuk, hogy ezekben háromféle elem található:

1. Minden jogszabályban találunk utalást valamely emberi magatartásra vagy életviszonyra;
2. Minden jogszabálynak van értelme, jelentése;
3. A jogszabályok nagy része nem megállapító, hanem követelő, valamint elrendelő vagy tiltó, azaz normatív jellegű.

A joganyag tehát a vele szemben alkalmazott első analitikus lépés eredményeként három alapösszetevőjére esik szét. Vizsgáljuk most meg ezeket!

A joganyag első alapösszetevője maga is összetett természetű, amennyiben nagyon különböző elemeket foglalhat magában. A jogszabályok ugyanis a legkülönbözőbb magatartásokat írhatják elő, s ezenfelül nemcsak emberre, de bármilyen élőlényre vagy élettelen dologra vonatkozhatnak. Így például a marhalevél kiállítására vonatkozó jogszabályok meghatározott háziállatokra, más jogszabályok a vaspályákra, gyógyszerekre, zsilipekre, hegyekre, repülőgépekre, erdőkre (stb.) utalnak, éspedig olyképpen, hogy e dolgokkal kapcsolatban meghatározott személyek számára bizonyos kötelező magatartásokat írnak elő. A jogi rendelkezések tehát nem közvetlenül, hanem mindig csak közvetve, az emberen keresztül vonatkoznak olyan dolgokra, amelyeknek értelmük, megértőképességük nincs.

Ezek az említett dolgok azonban, bármilyen különböző legyen is természetük, megegyeznek abban, hogy valamennyien az okozatos lét világában - a létrendben - foglalnak helyet, a létrend (az ontológiai sík) tagjainak tekintendők. Minthogy pedig a létrend tagjainak mint ilyeneknek természetét explikatív úton, azaz a közöttük fennálló okviszonyok, tényösszefüggések tisztázása útján lehet megismerni, a jognak e létrendi vonatkozását explikatív (ontológiai) vonatkozásnak, a létrendbe tartozó alapösszetevőit pedig explikatív (ontológiai) elemeknek nevezzük.

A jognak második helyen említett alapösszetevőjét, vagyis azt a sajátosságát, hogy értelmes, valamit jelentő ítéletekből áll, a jog logikai vonatkozásának nevezzük.

A harmadik helyen említett alapösszetevőt pedig, azaz a jognak ama tulajdonságát, hogy mindig valamit parancsol vagy tilt, a jog normatív vonatkozásának nevezzük.

A jog tudományos tapasztalásának módját, a jog megismerésére irányuló egész további szellemi tevékenységünket a joganyagnak ez az összetett természete határozza meg.

4. § A jog egységnyi alkateleme

Az eddigiek során többször hangsúlyoztuk, hogy a jog ítéletek, mondatok összessége. Azt is mondtuk, hogy a jog jogszabályok rendszere, a jogszabályok viszont különböző természetű ítéletekből állnak. A 'jog' szó tehát jelent jogrendet, jogszabályok összességét, rendszerét, határozott jelentésű ítéleteket. Ilyen körülmények között az a kérdés merül fel a jog tapasztalásával kapcsolatban, hogy a jog sajátos elemeit hol kezdjük el tapasztalni: az egész jogrenden, a jogszabályokon, vagy a jogszabályokat alkotó ítéletekben, mondatokban? E kérdést az alábbi meggondolás alapján válaszoljuk meg.

A jognak éppúgy egységnyi alkateleme a jogszabály, mint bármely anyagnak a molekula. Ahogyan a molekula bár az anyag legkisebb része, de az anyagnak még minden sajátságát leképezi, éppúgy jogszabály a jogrendszer ama egységnyi alkateleme, amely a jognak minden jellemző sajátosságát, lényeges alkatelemét magában foglalja. (Kivéve mégis a jogrendnek azokat a sajátosságait, amik abból a körülményből fakadnak, hogy a jogrend rengeteg jogszabály normatív rendszere, a jogszabályoknál magasabb rendű normatív egység. A jogrendet egészében majd a Harmadik rész megfelelő §-ában tapasztaljuk és ismerjük meg.) Ha a molekulát részeire bontjuk, olyan elemeket kapunk, melyeknek tulajdonságai már nem egyeznek a szétbontott molekulának vagy annak az anyagnak a tulajdonságaival, amelyből a mo-

lekulát vettük. Ha például egy vízmolekulát részeire bontunk, analízisünk eredményeként hidrogént és oxigént kapunk; de jól tudjuk, hogy a hidrogén és oxigén vegyi és fizikai tulajdonságai lényegesen elütnek a vízmolekula, illetőleg a víz vegyi és fizikai sajátosságaitól. Ugyanígy járunk, ha a jogszabályt bontjuk részeire. Ha egy jogszabályt részekre bontunk, végül mondatokat, ítéleteket - vagy még továbbmenve: szavakat - kapunk, s e mondatok már nem foglalják magukban minden esetben szükségszerűen azokat az alkatelemeket, amelyeket a jog lényeges alkotórészeinek ismertünk fel.

Így például a mondatokból hiányozhat az explikatív vagy normatív, avagy esetleg mindkét alkatelem. Tehát a jog összes jellemző sajátosságait - mint a jog egységi alkateleme - a jogszabály foglalja magában. A következőkben ezért a jogszabályokat fogjuk vizsgálni ama kérdés eldöntése céljából, vajon lehet-e a jog tudományos ismerettárgy.

5. *§ Jogtudomány és természettudomány*

A jogtudomány kidolgozásának lehetőségét tagadó tudósok mindig a természettudományokra hivatkoznak - azt hangsúlyozva, hogy a természetre vonatkozó tudomány kiépítését a természetnek olyan sajátosságai teszik lehetővé, amelyek hiányoznak a jogból, s éppen ez teszi lehetetlenné a jogra vonatkozó tudomány megteremtését. Indokolt tehát röviden párhuzamot vonni a jog és a természet között alkati sajátosságaik egybevetése és ama kérdés megválaszolása céljából: menynyire alkalmasak arra, hogy a rájuk vonatkozó tudomány - tehát a jogtudomány és a természettudomány - ismerettárgyát képezzék.

Az egzakt természettudományok tapasztalati alapja, a természet kauzális eredetű, törvényei változatlanok: a természeti jelenségek bekövetkezése, a természeti tárgyak keletkezése, léte és elmúlása szükségszerű. A természeti tárgyak sajátosságaikat nem változtatják: az arany a világegyetem bármely pontján ugyanazokat a reakciókat adja, s a víz fizikai és kémiai tulajdonságai is változatlanok. A természet folyamatait tehát törvényszerűség és szükségszerűség jellemzi. A természeti tárgyak sajátossága, lényegösszefüggése, alkata változatlan, állandó; a természet harmonikus egész.

Ezzel szemben a jog keletkezése és kialakulásának módja esetleges. A jogszabályokat nem a törvényszerűen és szükségszerűen működő természeti erők, hanem a véges és gyarló emberi értelem hozza létre. A jogszabályok tartalma pedig alkotójuk értékelése és céljai szerint igen különböző és változó lehet. Közismert tény a jogtételek és jogrendek nagy változékonysága. Nemcsak a különböző népek, államok jogrendjei között láthatunk nagy eltéréseket, de ugyanazon nép jog-

rendje is állandó változást (esetleg fejlődést) mutat, ily módon különböző korokban ugyanarra az életviszonyra nézve teljesen eltérő tartalmú rendelkezések lehetnek érvényesek. Így például a lopást első királyaink korában a kézfej levágásával büntették, ma pedig - bizonyos feltételek fennállása esetén - esetleg nem is büntetik a tolvajt. Lényeges különbségeket találunk továbbá az istenkáromlás büntetésének mértéke és módja, a tanúvallomás megerősítésének módja között is, ha első királyaink törvényeit és mai büntetőjogunk idevágó rendelkezéseit vetjük egybe.

Ezenfelül a joganyag logikus rendezettsége korántsem olyan tökéletes, mint a természet kauzális rendezettsége. Míg ugyanis ugyanazon jogrend tételei között is gyakran találunk egymásnak ellentmondó rendelkezéseket - amelyek tehát normatíve kizárják egymást -, addig a természet tényei és jelenségei egymásnak sohasem mondhatnak ellent, soha nem zárhatják ki egymást.

E néhány kiragadott különbség is elegendő talán annak szemléltetésére, hogy a jogtudományok és természettudományok tapasztalati alapja - s ennek következtében tapasztalási módja - között milyen lényegbevágó eltérések állnak fönn.

A természettudományok tapasztalati alapja egynemű és szilárd. Egynemű (homogén), mert teljes egészében a létrendbe tartozik, s mert a létrend tagjainak is csupán mérhető sajátosságai, úgynevezett kvantitatív elemei lehetnek a természettudományos tapasztalás tárgyai. És szilárd, mert a tárgyak alkata és lényegösszefüggései nem változnak, s így állandó alapjai a helyesen tapasztalt tényekre vonatkozó természettudományos ítéleteknek, igazságoknak.

A jogtudományok tapasztalati alapja különnemű és ingadozó. Különnemű (heterogén), mert valóságelemek, logikai elemek és normatív elemek sajátos szövedéke. S ingadozó, mert ugyanarra az életviszonyra nézve egymásnak ellentmondó tartalmú jogi rendelkezések lehetnek érvényben, s ráadásul e rendelkezések egyik napról a másikra hatályon kívül helyezhetők.

A jognak mint tapasztalati alapnak ingadozó természete jelenti a jogtudomány tudomány voltára nézve a legnagyobb veszélyt. Ha egy ismerettárgy teljesen szabálytalan és kiszámíthatatlan, úgy állandó változása lehetetlenné teszi, hogy rá vonatkozóan tudományt lehessen kidolgozni. S minthogy a tapasztalat azt mutatja, hogy a jog is nagymértékben változékony természetű tárgy, önként merül fel a kérdés: talán mégis indokolt az az álláspont, miszerint a jog nem ismerhető meg tudományosan?

Az előadottak után most már tisztán láthatjuk, hogy a jogtudomány kialakításának lehetősége azon a kérdésen áll vagy bukik, vajon az ingadozó s változékony joganyagban tapasztalhatunk-e olyan elemeket,

amelyek változatlanok, szükségszerűen a joghoz tartoznak, s amelyek alapján a jog lényegére vonatkozóan helyes, tudományos ítéleteket alkothatunk?

Ha mármost összegyűjtjük és ebből a szempontból tapasztaljuk meg a legkülönbözőbb jogszabályokat, a tapasztalat megerősíti fenti felismerésünket, hogy a jog explikatív, logikai és normatív elemek sajátos szövedéke, s hogy e három elem bármely jogi jelenség létrehozásában szükségszerűen vesz részt. A jog lényegéhez e három elem szükségszerűen, minden körülmények között hozzátartozik. Bármilyen ingadozó is tehát a jogszabályok tartalma, abban minden jogszabály egyezik, hogy az említett három elem sajátos egységet képez benne. Ezek az elemek tehát a jog szilárd elemei, szükségszerű részvételük a jogi jelenség létrehozásában pedig a jog szilárd sajátosságának, változatlan lényegének tekinthető.

Vizsgáljuk meg most a jog e hármas vonatkozását abból a szempontból, hogy mennyiben lehetnek alkalmas, szilárd tapasztalati alapjai a jog megismerését célul kitűző tudománynak: azaz a jogtudománynak.

Most következő vizsgálódásunk tehát már átvezet érdemi kérdésünk vizsgálatához: van-e lehetőség jogtudomány kidolgozására, s ha igen, úgy a jognak mely sajátosságai, elemei biztosítják ezt a lehetőséget?

V. cím

A jog szilárd elemei

1. § A jog létrendi vonatkozása

A jog létrendi vonatkozása abban áll, hogy a tér-időben lezajló, az okozatosság törvényei szerint fejlődő valóságfolyamatokra irányító jelleggel hat. A jog e vonatkozása szükségszerűnek mondható annyiban, hogy minden jogszabály feltétlenül emberi életviszonyokra, meghatározott emberekre, embercsoportokra vonatkozik. A jog e valóságfolyamatok közül elsősorban és közvetlenül a társas emberi együttélésre, az emberi életviszonyokra gyakorol irányító hatást, az anyagi világra azonban csak másodsorban és közvetve: az emberen keresztül. Amíg tehát a jognak a társas emberi együttélésre, az emberi életviszonyokra vonatkozása minden esetben szükségszerű, a valóság egyéb részeire irányultsága már nem feltétlenül. Létezik például olyan jogszabály, amely nem vonatkozik a fizikai világ egyetlen tárgyára sem, olyan jogszabály azonban nincs, amelyik valamiképpen ne vonatkoznék az emberi életviszonyokra. Ennek következtében az alábbi-

akban a jog létrendi vonatkozásai közül csakis a társas emberi együttélést vesszük szemügyre, mert csupán az tekinthető olyan létrendi tényezőnek, amely minden jogi jelenségnek szükségszerű, tehát szilárd eleme.

A társas emberi együttélés - mint a jog szükségszerű alapösszetevője - két irányban is szilárd alapul szolgálhat a tudományos tevékenység számára. Az emberi életnek a jog által befolyásolt szociális jelenségei egyrészt egyedi lefolyásukban, másrészt a jog és a szociális élet általános kölcsönhatásának tükrében vizsgálhatók. Míg az előbbi esetben a történettudomány, az utóbbiban a szociológia tárgyköre szempontjából igyekszünk megismerni a jog vonatkozását.

(1) Az első esetben a tudományos vizsgálódás szilárd alapja a jog történelmisége, vagyis az a tény, hogy minden társas közület jogi életének, jogának szükségszerűen van történelme. Ebben az esetben a jog által befolyásolt társas emberi együttélés ténye - azaz a jogélet - egyedi lefolyásában olyan tudománynak szolgál alapul, amely a jogi jelenségeket a történettudományok szemszögéből tekinti, azok módszerével dolgozza fel, egy korszak jogrendszerét és jogintézményeit, jogéletének dinamikáját igyekszik rekonstruálni és tudományosan feldolgozni, megérteni. Ez a tudomány a jogtörténet, amely ilyenformán a jogtudományok egyik fajtájának tekinthető. A jogtörténeti kutatás ugyanis részint szolgálja, részint feltételezi a jog lényegének, intézményeinek ismeretét, mivel nem egy embercsoport történetével általában, hanem a társadalmi élet különös jegyek által meghatározott formájának alakulásával, történetével foglalkozik.

Ez a jogtudomány azonban mégis inkább a történettudomány egyik szakterülete. Nem tulajdonképpeni jogtudomány tehát, hanem csak segédtudománya annak. A jogtudomány ugyanis a joganyagnak csak olyan elemeire épülhet, amelyek szilárdsága különös jogi jellegükben áll, amelyek a jog különösségének, sajátos természetének fogalmilag nélkülözhetetlen elemei. A jogtörténet tapasztalatai alapján pedig a jog történelmi vonatkozásának szilárdságát nem sajátos jogi jellege, hanem csupán történelmisége kölcsönzi. A történelmiség egymagában azért nem reprezentálja a jog sajátosságát, mivel a jog sajátossága három - a történeti, a szociális és a normatív vonatkozású - elemből való összetettségében rejlik. A történelmiség pedig csak egyik alkotóeleme, logikai előfeltétele, de nem teljes lényege a jognak. Az a tény, hogy a történelmiség a jog logikai előfeltételei közé tartozik, nem jelenti, hogy kutatása által a jog lényegét ragadjuk meg. A történelmiség a jognak éppen nem az a vonása, amely különösségét idézi elő: a jogot e vonatkozása csak a történelmi, és nem a különös, jogi szempontú vizsgálat számára teszi alkalmassá. A jogtör-

ténet tehát azért nem tekinthető tulajdonképpeni értelemben vett jogtudománynak, mert ítéleteinek a jog azon szilárd elemei szolgálnak alapul, amelyek nem a jog különösségét, hanem csak azt eredményezik, hogy a jog történelmi szempontú vizsgálódás tárgya is lehet. Erre utal egyébként az a körülmény is, hogy a jogtörténet a történelemtudományok módszerével dolgozik, nem pedig valamely a joganyag különösségének megragadására alkalmas, a joganyag természetének megfelelően kialakított, speciális jogtudományos módszerrel.

(2) A jog létrendi vonatkozása azonban nem merül ki a történelmiségben. A különböző embercsoportok és korszakok jogéletének lefolyása nemcsak a történelmi tapasztalás számára nyújt szilárd alapokat. A különböző jogrendek - amennyiben történelemmé válnak - kétségkívül nagy hatást fejtenek ki a szociális együttélésre. Ugyanakkor viszont a jogrendek kialakulásának módját igen jelentős mértékben befolyásolják a mindenkori társadalmi helyzet szükségletei és igényei. A jognak és a társadalmi életnek ezzel a részint meglévő, részint kívánatos kölcsönhatásával a szociológia egy külön ága: a jogszociológia foglalkozik.

A jogszociológia szilárd alapja tehát a jog és a társadalmi élet kauzálisan lezajló és különböző célok által irányított kölcsönhatása, ez a tudományosan tapasztalható történelmi, de nem csupán történelmi vonatkozású tény. Míg tehát a jogtörténet a jogélet lefolyását egyediségében veszi figyelembe, addig a jogszociológia az egyediségen és történelmiségen felülemelkedik, s a jog, valamint a társadalmi élet kölcsönhatását általános társadalomtudományi szemszögből ítéli meg. Csak ez a kölcsönhatás - s nem a jog önmagában véve - érdekli a jogszociológiát, mert e tudománynak nem a jog különös törvényszerűségének megértése és megismerése a feladata, vagyis a jog vizsgálata nem a tapasztalati anyag különösségének megfelelő tudomány kidolgozására sarkallja. A jogszociológia a tapasztalt joganyagot abból a szempontból vizsgálja, hogy mennyiben volt hatással bizonyos társadalmi célok elérésére, változások előidézésére: azaz a jognak a társadalomtudomány tapasztalati anyagához való viszonyát kutatja. A szociális élet jelenségeinek teljes megértéséhez a társadalomtudománynak a jogrendet is tekintetbe kell vennie, és e célból bizonyos mértékben a joganyag különösségét is meg kell tapasztalnia, meg kell ismernie. A társadalomtudománynak azt az ágát tehát, mely tárgykörénél fogva bizonyos fokú jogismeretet is feltételez, jogszociológiának nevezzük.

A jogszociológia azonban még nem válik azáltal jogtudománnyá, hogy a joganyagot bizonyos vonatkozásában megismeri. A tudományokat tárgykörük alkata és különössége határolja el: jogtudo-

mánynak tehát csak azt a tételrendszert nevezhetjük, amely a jog lényegét ragadja meg, azon alapszik. A jog lényege azonban éppúgy nem merül ki társadalmi vonatkozásában, mint történelmiségében. A társadalmi élet a társadalomtudomány, a jog a jogtudomány számára szolgáltat szilárd alapokat, míg a jog és a társadalmi élet kölcsönhatásának, vonatkozásának tapasztalati ténye a társadalomtudományi szemszögből ítélő speciális tudományt, a jogszociológiát alapozza meg.

Vizsgálódásunk eredményeképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a jognak azon elemei, amiket létrendi vonatkozása szolgáltat, nem tekinthetők a tulajdonképpeni értelemben vett jogtudomány szilárd alapjainak. Ezekre ugyanis - mint láttuk - nem alapozhatjuk a jog sajátosságát, lényegét megismerő jogtudományt, hanem csakis a jog egyetlen vonatkozását megismerő jogtörténelmet vagy jogszociológiát.

Itt kell még megjegyeznünk, hogy e szilárd elemek tapasztalási módja nem is felel meg a jog általunk megjelölt tudományos tapasztalási módjának, hiszen a tér-időben lezajló eseményeket nem „elgondolás", hanem oknyomozás, explikatív kutatás útján kell tapasztalni.

2. § A jog logikai vonatkozása

A joganyagnak kettős logikai vonatkozása van.

(1) Az egyik irányban minimális logikai követelmény, hogy minden jogtételnek valamit ki kell fejeznie, érthetőnek kell lennie.

Azonban a joganyag e vonatkozásában éppoly kevéssé pillantható meg a jog lényege, sajátos jellege, mint történelmi vagy társadalmi vonatkozásában. Sőt! Ez ismét a jognak csak olyan szilárd elemére mutat, amely nem megkülönbözteti a joganyagot más tárgykörtől, hanem egyenesen hasonlóvá teszi hozzájuk. A jognak ama tulajdonsága ugyanis, hogy értelmes, valamit jelentő ítéletekből áll, más tárgyköröknek, így például az etikának, grammatikának, esztétikának is sajátosságai közé tartozik. Ez ismét csak azt eredményezi, hogy a jog más tudományterület szempontjából is tapasztalható és vizsgálható, vagyis a jognak ez a vonatkozása a logika részére szolgál szilárd alapul. Amennyiben a jognak szilárd elemét ragadjuk meg, s ennek alapján alkotunk helyes ítéleteket, ugyancsak nem jogtudományt dolgozunk ki, hanem a logikának vagy a logika valamelyik alágának (például szemiotika) rendszerébe tartozó igazságokat nyerünk.

(2) A joganyag logikai vonatkozásának másik iránya nem jelentkezik ilyen kifejezetten. A jognak ez a vonatkozása olyan szilárd elemekre utal, amiket általában „logikai előfeltételnek" „*a priori* elemeknek" nevez-nek. Nézzük meg először, mit is értünk logikai előfeltételen általában.

Ezzel az elnevezéssel általában olyan tudattartalmat, gondolati, értelmi elemeket jelölünk, amelyeket szükségszerűen együtt kell elgondolnunk azzal a másik tudattartalommal (igazság, ítélet, megállapítás), amelynek éppenhogy logikai előfeltételéül szolgálnak. A logikai előfeltétel további fontos tulajdonsága általában, hogy olyan - nem a tapasztalásból merített - gondolati elem, amely éppenséggel lehetővé teszi annak a dolognak a tapasztalását, amelynek előfeltételét képezi.

Így például bármely igazságnak logikai előfeltétele az az alapelv, hogy „minden dolog önmagával azonos", annak az ítéletnek pedig, hogy „ez az épület sárga", logikai előfeltétele az a meggyőződés, hogy érzékszerveink a külvilág állapotáról helyesen tudósítanak bennünket. Ha valamiképpen nem lennénk meggyőződve arról, hogy „minden dolog önmagával azonos" vagy „érzékszerveink a külvilág állapotáról hűen tudósítanak bennünket", akkor semmiféle igazságot nem alkothatnánk s a valóságról sem szerezhetnénk tapasztalatokat, mert az említett két logikai előfeltétel „előfeltétele" magának az igazságalkotásnak és tapasztalásnak. A logikai előfeltétel tehát megelőzi magát a tapasztalást; logikai szempontból előbbrevaló - filozófiai műszóval: *„a priori"* - a tapasztalásnál.

Az elmondottakból az is világos, hogy a logikai előfeltétel bár szükségszerűen együttgondolt, de nem szükségképpen tudatos értelmi elem. Így például vajmi kevés ember, tudós gondol fogalmainak meghatározása vagy ténymegállapításai alkalmával az említett két logikai előfeltételre, még kevésbé határozza meg azokat tudományos tevékenységének megkezdése előtt. Ennek ellenére azonban megismerési tevékenysége elkezdésekor szükségszerűen feltételezi logikai érvényüket. Azt is mondhatnánk, hogy bár nem feltétlenül ismerjük, de hallgatólagosan feltesszük ezeket, mint minden tudományos tevékenység és tapasztalás szükségszerű előfeltételeit. Eme előfeltételeknek tehát nem kell tudatosaknak lenniük ahhoz, hogy érvényüket elismerjük és tényleg érvényesüljenek. A logikai előfeltételekre ezenfelül jellemző, hogy többnyire *„henid"* állapotú értelmi jelenségek. A *„henid* állapot" azt jelenti, hogy a *henid* tudattartalom - esetünkben: logikai előfeltétel - bár ott lappang értelmünkben, de nem világos, kifejezett módon, tehát nem logikai ítélet alakjában.

A *henid* értelmi jelenség lényegének megértése végett gondoljunk azon lelkiállapotunkra, amikor például magyar vagy kínai népzenét hallgatunk, s megelőzően nem közölték velünk, hogy milyen zenét fogunk hallgatni. Ha a zenében csak kicsit is járatosak vagyunk, rá fogunk ismerni a hallgatott zenemű magyar vagy kínai jellegére anélkül, hogy egyúttal világos fogalmat alkottunk volna magunknak a magyar vagy kínai népzene sajátos elemeiről, amelyek alapján fel lehet ismer-

ni a zene jellegét. Kétségtelen azonban, hogy a népzenének vannak ilyen jegyei, sajátos elemei, bár azokat a zenekedvelők nagy többsége logikai alakban kifejezni - tehát *henid* állapotukból kiemelni - nem képes. A *henid* állapotú logikai előfeltételt - megfelelő logikai eljárással - természetesen kifejthetjük, logikai ítélet alakjában kifejezhetjük.

A logikai előfeltételről általában szerzett felismeréseinket próbáljuk meg most a joganyag logikai előfeltételeinek kutatásánál hasznosítani. Vizsgáljuk meg, hogy - amennyiben vannak - mik a jog logikai előfeltételei?

A büntetőjog logikai előfeltétele a bűnösség, jogellenesség és büntetés. A magánjog logikai előfeltétele a tulajdon, személy, kötelem. A közjog logikai előfeltétele a terület, népesség, főhatalom, és így tovább. Ha e „logikai előfeltételeket" szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy ezek nem mások, mint az egyes jogterületek alapfogalmai. A jog és az egyes jogterületek logikai előfeltételeit tehát a jog fogalma, illetve a jogterületek alapfogalmai képezik.

Az alábbiakban az ekként meghatározott logikai előfeltételek és a joganyag egymáshoz fűződő viszonyát fogjuk elemezni.

(1) A jog logikai előfeltételei a logikai rend szempontjából éppúgy előbbrevalók a joganyagnál, mint az általános logikai előfeltételek. Ez azt jelenti, hogy például büntetőjogot sem létrehozni, sem pedig elgondolni nem lehet a büntetés valamiféle fogalma nélkül. Mindannak tehát, aki büntetőjogot alkot - már az alkotótevékenységet megelőzően -, mind pedig annak, aki a büntetőjogot elgondolja, értelmében megjeleníti - a megértéshez és ezt megelőzően - rendelkeznie kell valamiféle, esetleg *henid* állapotú elképzeléssel a büntetés fogalmáról. Ugyanez áll az államközi jog és az állam fogalmának viszonyára, és így tovább.

(2) A jog logikai előfeltételeinek további sajátossága, hogy nagyon sok esetben maguk sem jelennek meg határozott fogalmak alakjában ama személy értelmében, aki a joganyagot alkotja vagy elgondolja. A joganyag alkotóinak vagy elgondolóinak a legtöbb esetben csak egészen határozatlan, homályos - *henid* állapotú - képzeteik vannak ezen előfeltételekről, sőt gyakran nem is gondolnak rájuk a jog alkotása vagy elgondolása közben. Pedig a jognak kétségkívül vannak olyan sajátos jegyei, amelyek alapján valamely jelentésösszefüggést éppenséggel jognak, és nem például vallásrendszernek ismerünk fel. Ugyanígy az egyes jogágaknak is vannak olyan sajátos jegyei, amelyek alapján azokat meg tudjuk különböztetni egymástól, és az illető jogszabályt a büntetőjogba vagy a magánjogba tartozónak ismerjük fel. A joganyag és a jogágak e sajátosságait azonban a joggal foglalkozók nagy többsége

éppoly kevéssé tudja világosan meghatározni, fogalommá képezni, mint a laikus zenehallgató a népzene sajátos jegyeit.

(3) Kérdezhetnénk azonban: hol vannak, hol lelhetők fel ezek a logikai előfeltételek, ha egyszer nem szükséges, hogy az emberi értelemben tudatos fogalom alakjában jelenjenek meg? Hol van például a büntetés, a bűncselekmény fogalma mint logikai előfeltétel mindaddig, míg valamelyik tudós meg nem határozza, ki nem fejezi?

A dolgok fennállási módja tekintetében elfoglalt ismeretelméleti álláspontunknak megfelelően e kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy e logikai előfeltételek mindaddig, amíg fogalom alakjában ki nem fejezik ezeket, éppúgy nem léteznek, mint ahogyan nem léteznek az el nem gondolt igazságok sem. E logikai előfeltételek - például a bűnösség, bűncselekmény, tulajdon, állam fogalmának - megállapítására éppúgy csak lehetőség áll fenn, amint csupán lehetőség áll fenn egy olyan igazságítélet felállítására, amely például egy virágzó fa virágainak számára vonatkozik.

De ez természetes is. Ha a büntetőjog elgondolásának előfeltételeit, például a bűnösséget, bűncselekményt, büntetést fogalom alakjában határozzuk meg, úgy egyúttal igazságokat: a büntetőjog tudományának rendszerébe tartozó igazságokat állapítunk meg. Az igazság természetéről pedig már tudjuk, hogy csak az emberi értelemben áll fenn, s mindaddig, amíg meg nem alkotják - nem gondolják el -, nem tekinthető létező, fennálló igazságnak.

(4) Ha egészen pontosak akarunk lenni, le kell szögeznünk, hogy a természettudományi fogalmak és a jogtudományi alapfogalmak között ebben a tekintetben is fennáll egy egészen finom különbség. Az a lehetőség ugyanis, amit a természet tárgyai nyújtanak igaz ítéletek - természettudományi fogalmak - alkotására, „immanens" módon magában a természetben, a természet tárgyaiban adott; az a lehetőség pedig, amit a joganyag nyújt igaz ítéletek - jogtudományi alapfogalmak - alkotására, a joganyagban „immanens" [benne rejlő]. A joganyag viszont - amint fentebb megállapítottuk - lényegét tekintve tudattartalom, tehát az emberi értelemben immanens. A jogi alapfogalmak tehát valamiképpen benne foglaltatnak a jogot gondoló és alkotó emberi értelemben, vagyis magából az emberi értelemből kell kihámozni ezeket. Míg tehát a jogtudomány alapfogalmainak megalkotási lehetősége egy pszichikai létű ismerettárgyban rejlik, s ennek következtében ezek az alapfogalmak már megalkotásuk előtt is valamiféle módon elgondoltak (valami módon együtt gondoljuk el ezeket az ismerettárggyal), addig a természettudományos fogalmak meghatározásának lehetősége a minden értelmi mozzanatot nélkülöző, öntudat nélküli tárgyi világban rejlik. Ezek a fogalmak csak megalkotásuk után válnak tudattartalmakká, értelmi jelenségekké; megalko-

tásuk előtt pedig csak az emberi értelemtől független, tárgyi lehetőségekként állanak fenn.

(5) Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a jog logikai előfeltételeit a jog alapfogalmai képzik. Ezek az alapfogalmak pedig mindaddig, amíg logikai úton meg nem határozzuk őket, csak *henid* alakban állnak fenn a jogot elgondoló vagy alkotó személy elméjében - éppúgy, mint a ki nem fejezett logikai előfeltételek általában.

A joganyag logikai vonatkozásának e most ismertetett iránya tehát a joganyag és annak logikai előfeltételei: a jogi alapfogalmak közötti összefüggés állításán alapul. A joganyagnak e vonatkozása a jog újabb szilárd elemeit fedi fel a jogi alapfogalmak formájában.

Most pedig vizsgáljuk meg: miben áll az alapfogalmak e szilárdsága, és a szilárd elemek milyen tudomány ismerettárgyául szolgálnak?

(1) A jogi alapfogalmak mint a joganyag logikai előfeltételei szilárdságát az a tény biztosítja, hogy a jog alapfogalmai szükségszerűen együttgondolt elemei minden lehetséges jogrendnek. Ezen elemek szilárdsága tehát a jog lényegéhez való szükségszerű logikai hozzátartozásban nyilvánul meg.

(2) A jogtudománynak, amely e szilárd jogelemekkel foglalkozik, nyilvánvalóan az a feladata, hogy a jogi alapfogalmakat *henid* állapotukból kiemelje, s világos és határozott fogalmakká képezze.

E jogi alapfogalmak - ismertetett természetüknél fogva - a jog teljes lényegét magukban foglalják. E szilárd elemek vizsgálata tehát nem a jog valamelyik alkatelemének, részvonatkozásának, hanem teljes lényegének megismeréséhez vezet. Az a tudomány tehát, melynek ismerettárgyát a jogi alapfogalmak képezik s feladata éppen ezen alapfogalmak teljes meghatározása és rendszerük teljes kiépítése, méltán nevezhető jogtudománynak. E tudomány ugyanis a jog lényeges alkotóelemeivel foglalkozik, s megismerésükön keresztül - ennek eredményeképpen - e tudomány a jog lényegét megismertető tételrendszerré fejleszthető ki.

(3) A joganyag elfogulatlan tapasztalása arról győz meg bennünket, hogy fejlettebb jogrendszerekben nem létezik jog „általában", hanem ez közjogi, büntetőjogi, magánjogi (stb.) tételrendszerekből áll. Magasabb kulturális fokon álló népek jogrendszereiben alig találunk általános jogtételt. Jogrendjeik tapasztalása szinte szükségszerűen valamely sajátos jogterület vagy abba tartozó jogszabály vizsgálatával kezdődik. Amennyiben a kutató jogtudományi tevékenységét valamely jogterület határain belül folytatja és az illető jogterület sajátosságának, elkülönülésének alapjait kutatja, úgy egészen más logikai előfeltételekhez jut, mint ha több jogterület szabályainak azon elemeit vizsgálná, amelyek valamennyiben közösek.

A tapasztalati anyag alkati különössége logikai vonatkozásban tehát két, tartalmilag különböző jogtudomány kialakítására nyújt szilárd alapot. Az egyik a jognak azon elemeivel foglalkozik, amelyek minden jogrend és jogterület szabályaiban fellelhetők, a másik pedig azokkal az elemekkel, amelyek az egyes jogrendszereken belül az egyes jogterületek elkülönülését, önálló törvényszerűségét eredményezik. Az első nyilvánvalóan a jogfilozófia vagy jogelmélet, a második pedig valamely szűkebb értelemben vett jogtudomány: magán-, büntető-, köz- (stb.) jogtudomány. A jogrendszerek objektíve adott és általában különböző jogterületekké való tagozódása tehát a jogfilozófia mellett még számos olyan jogtudomány kialakítását is megköveteli, amelyek a jogfilozófia általánosító iránya által figyelmen kívül hagyott egyes jogterületek különösségét igyekeznek megragadni. A jogfilozófiának a jogtudománytól való megkülönböztetése tehát nemcsak lehetséges, de szükségszerű is, mert ezt a tapasztalati anyag különössége nem csak megengedi, de meg is követeli.

Így az *a priori* elemek, amik részint minden jogrendszer, részint pedig ezeken belül az egyes jogterületek fogalmi-logikai előfeltételeit alkotják, többnyire *henid* jellegű értelmi elemek. Mindezek közül azok jelentik a jogfilozófia szilárd alapjait, amelyek a jog elgondolásának és keletkezésének általában vett logikai előfeltételeit, azok pedig, amelyek az egyes jogterületek szétválásának, önállóságának logikai előfeltételei, az egyes jogtudományok szilárd alapjait képezik. A jogfilozófia feladata - a jog logikai vonatkozású elemeinek felderítése alapján - mindenekelőtt a jogfogalomnak, majd e fogalom elemeinek meghatározása és tartalmi kifejtése. E feladatot a jogfilozófia úgy tudja teljesíteni, ha a *henid* alakban valamennyiünk értelmében ott szunnyadó jogfogalmat a tapasztalati anyag indítékainak figyelembevételével logifikálja, azaz fogalom alakjában fejezi ki. Az egyes jogtudományok feladatát pedig azoknak az *a priori* elemeknek fogalmi feldolgozása és teljes tartalmi kifejtése képezi, amelyek az egyes jogterületek különállását és önálló törvényszerűségét eredményezik. Így például a büntető-jog-tudomány feladata a büntetés, majd ezután a büntetőjog-terület különös, a többi jogterülettől lényegileg különböző törvényszerűségének megragadása, s e különösség következményeinek teljes kifejtése.

3. § A jog normatív vonatkozása

A jog normatív sajátossága, normatív vonatkozása ama tényből fakad, hogy parancsok és tilalmak, tehát szabályok rendszere. Ha mármost a jogszabályokat a normativitás szempontjából vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy ezekben kétféle: formai és tartalmi normatív elem rejlik.

ad (1) Minden jogszabály formai-normatív - közkeletű megjelöléssel „formál-normatív" - eleme a kellés. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, ha a szabályt általános alakra hozzuk. A jogszabály általános alakban a következőképpen fejezhető ki: valamely személynek - jelöljük *A*-val - kell valamely szolgáltatást - jelöljük *B*-vel - teljesítenie, azaz röviden: „*A* kell *B*". Ez a „kellés": a *Sollen* a jognak, illetőleg a jog egységnyi alkatelemének, a jogszabálynak formál-normatív eleme.

A jogszabálynak ez az eleme azért formális, mert elvileg bármilyen tartalom belefér, tehát közömbös abból a szempontból, hogy milyen tartalommal töltjük ki. Elvben bármilyen *A*-tól követelhetünk bármilyen *B* szolgáltatást. (A Harmadik részben majd látni fogjuk azonban, hogy a valóságban ez nem így van.) A „kellés" tehát független a tartalomtól, s éppen ez a tulajdonsága kölcsönzi számára a formális jelleget. Normatívnak pedig azért nevezzük, mert az „*A* kell *B*" általános jogszabálynak parancsoló szabályjellegét éppen a 'kell' szó, azaz, főnévi alakban kifejezve: a „kellés" kölcsönözi. Ha a 'kell' szót elhagyjuk, az ítélet egyrészt értelmét, másrészt pedig normatív, parancsoló jellegét veszti.

Vizsgáljuk most már meg a formál-normatív elemet a „szilárdságra" tekintettel, vagyis abból a szempontból, hogy a joghoz szükségszerűen hozzátartozik-e, vagy csupán esetleges alkateleme.

Akárhány jogszabályt nézünk is meg: a legösszetettebbeket, mint például a kereskedelmi törvényt, vagy a legegyszerűbbeket, mint például valamelyik egyezményes közlekedési jelet (a piros vonallal áthúzott autódudát ábrázoló jelzést), valamennyinek az a jellegzetessége, hogy az emberi életben valamilyen rendet parancsol megvalósítani, tehát valamit tilt vagy elrendel. Olyan jogszabály nincs, amelyik ne parancsolna vagy tiltana valamit, tehát általános alakban az „*A* kell *B*" képlet mintájára ne lenne kifejezhető. Természetesen nem tekintjük teljes értékű, igazi jogszabálynak azokat a törvényeket, amelyek célja kizárólag valamely megtörtént eseménynek ünnepélyes alakban történő megállapítása, kifejezése. Az ilyen törvény valóban nem rendel el semmit; de éppen ezért nem is tekintendő és tekinthető jogszabálynak. Megállapíthatjuk tehát, hogy a formál-normatív elem: a „kellés" a jog szükségszerű, lényeges alkateleme. A kellés ennek folytán szilárd elemnek tekinthető, s így alkalmas arra, hogy a jog formál-normatív vonatkozásával tudományosan lehessen foglalkozni. A „kellés" tehát szilárd alapja lehet a jog formál-normatív vonatkozásával foglalkozó tudománynak.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a „kellés" milyen tudományt alapoz meg.

A formál-normatív elemnek az a jellemző sajátossága, hogy - eltérően a jog történelmi, társadalmi vagy logikai alkatelemeitől - ön-

magában nem vizsgálható. E belátás a „kellés" természetéből önként következik. A 'kell' ige ugyanis önmagában nem állhat meg, mindig kíván valamilyen logikai kiegészítést: mindig „valamit" kell és „valakinek" kell (tennie). A formál-normatív elem tehát mindig csak azon tárgykör tartalmi elemeivel együtt, azokra tekintettel vizsgálható és vizsgálandó, amelyeknek voltaképpen a normatív jelleget kölcsönzi. Ezért a jogi „kellés" nem lehet olyan önálló, a jogtól független vizsgálódás tárgya, mint például a jogszabályok logikai vagy társadalmi vonatkozása. A jogi „kellés" csak a jog többi alkatelemével együtt vizsgálható, s ezért a jog formál-normatív elemét tárgyaló tudomány a jogtudomány, közelebbről a jogfilozófia, illetőleg annak valamely része. De csak egyetlen része; mert az ilyen vizsgálódások célja nem a teljes jogi jelenség megragadása, hanem csupán egy lényeges alkatelemének - jóllehet, a többi elemmel kapcsolatos - megismerése. A jogfilozófia azon ágát, amely a jogi „kellés" természetével foglalkozik, formál-normatív jogtannak nevezzük. A jogfilozófia ezen ágára, illetőleg irányára az alábbiakban még visszatérünk.

ad (2) A jog tartalmi-normatív vonatkozásának vizsgálata a természetjoghoz vezet el.

A természetjogi normákat legegyszerűbb módon reduktív eljárással - azaz a normatív előzmények felkutatására alkalmas visszafelé következtetéssel - lelhetjük fel, illetőleg alkothatjuk meg. Így például ha azt nyomozzuk, hogy mi indította a törvényhozót a gyilkossági és emberölési büntetőjogi tényálladékok megalkotására, akkor - az összes említett büntetőjogi tényálladék normatív előzményeként - az emberi élet megsemmisítését tiltó természetjogi normára bukkanunk. A lopás, a rablás tényálladéka mögött a magántulajdon háborítását tiltó természetjogi norma mint e tényálladékok közös normatív előzménye áll. De ugyanígy tiltó, illetőleg parancsoló normák állanak a magánjoghoz, a közigazgatási joghoz és más jogterületekhez tartozó jogszabályok mögött is.

Ha ezzel a reduktív eljárással a tételes jogszabályok mögött álló természetjogi normákat sorra megalkotjuk, fokról fokra kiépíthetjük a természetjogi normarendszert. E természetjogi normarendszer tartalmi szempontból nagyjából megfelel a pozitív tételes jogrendeknek; normáinak keletkezési és fennállási módját, valamint érvényének alapját tekintve azonban alapvető különbség áll fenn a pozitív tételes jogrend és a természetjogi normarend között. E különbségre közelebbről a természetjogi rend megvilágításával kapcsolatban - a Harmadik részben - mutatunk rá. A természetjoggal ezúttal csak abból a szempontból foglalkozunk, vajon valóban szilárd eleme-e a jognak, s ha igen, úgy milyen jellegű tudományt lehet rá építeni.

A jog természetjogi vonatkozása kétségkívül tartalmi természetű, mert a jogi normák tartalmának vizsgálatán keresztül jutunk el az annak megfelelő természetjogi, normatív előzményhez. A jognak e tartalmi-normatív vonatkozása szilárd alapja lehet e normák felkutatására irányuló tudományos tevékenységnek, mert minden jogszabálynak szükségszerűen van valami tartalmi természetű, normatív, természetjogi előzménye is. Azt a tudományágat, mely a természetjogi normák felkutatásával, azok természetének megállapításával foglalkozik, természetjogtannak nevezzük.

Az a tudomány azonban, amelynek a jog tartalmi-normatív vonatkozása szolgál szilárd alapul, ugyancsak nem sajátképpeni értelemben vett jogtudomány. Ez a tudomány, vagyis a természetjogtan legfeljebb a jogfilozófia kiegészítő részének tekinthető, de semmiképpen nem azonosítható magával a jogfilozófiával, mint azt régebben a jogtudósok nagy része vallotta. A természetjogtan ugyanis szintén nem a jog sajátosságának, lényegének megismerésére, hanem a természetjogi normák természetének megismerésére törekszik. A természetjogtan ráadásul már feltételezi a jog lényegének ismeretét, hiszen abból indul ki és azt hasonlítja össze a természetjogi normák és a természetjogi rendszer lényegével. A természetjogtan tehát éppúgy csak a jogfilozófia kiegészítő része lehet, mint ahogyan a jogszociológia is kiegészítő része a jogtudománynak általában.

Összefoglalva az eddigiekben elmondottakat: a jog normatív vonatkozása szilárd alapul szolgálhat mind a formál-normatív jogtannak, mind pedig a tartalmi jellegű természetjogtannak, illetve a természetjogi normarendszer kiépítésére irányuló tudományos tevékenységnek.

A jog szilárd elemeire vonatkozó vizsgálódásaink legfontosabb eredményét tehát abban a felismerésben jelölhetjük meg, hogy a sajátképpeni, tágabb értelemben vett jogtudomány szilárd alapjául a jog logikai vonatkozása szolgál. A jog fogalmának megalkotása és fogalomrendszerré kiépítése a jogfilozófia, az egyes jogágak alapfogalmainak megalkotása s ezek rendszerré kiépítése pedig a szűkebb értelemben vett jogtudományok kialakulásához vezet, e tudományok rendszeres művelését teszi lehetővé.

A jog többi elemeire sajátképpeni jogtudományt nem építhetünk. Ezek az elemek csak a jogtudomány segédtudományainak, vagy a jogfilozófiának és a jogtudományok egyes (kiegészítő) részeinek szolgálhatnak szilárd alapul.

VI. cím

Az igazolás problémája

A jogtudományról adott fogalommeghatározásunknak az eddigiekben tehát olyan elemeit vizsgáltuk meg, mint (1) a jog tapasztalásának módját; (2) a jognak azon elemeit, amelyek alkalmasak arra, hogy tudományt építsünk rájuk (szilárd elemek); (3) a szilárd elemek kutatásával kapcsolatban pedig egyúttal megvilágítottuk a jog lényegét, sajátos összetételét is.

Eddigi eredményeink azonban csak annak bizonyítására alkalmasak, hogy a jog alkalmas alapja, ismerettárgya lehet a jogtudományoknak. Eddig tehát csak a jogtudomány lehetőségét igazoltuk.

Annak bizonyításával azonban, hogy egy tárgykör alkatánál fogva alkalmas egy rá vonatkozó tudomány kiépítésére, még nem jelöltük meg egyúttal az illető tudomány valóságos kiépítésének és tételei igazolásának módját. Pedig minden tudomány tudomány voltának igazi próbakövét tételeinek megjelölése és igazolásának módja jelenti. Ezért most az a feladat vár ránk, hogy meghatározzuk ezt a módszert, mely alkalmas a jogtudomány ítéleteinek, fogalmainak tényleges megalkotására és igazolására. Ezáltal egyúttal megvilágítjuk a jogtudományról alkotott fogalommeghatározásunknak eddig még nem tárgyalt fontos elemét is, vagyis az „igazolható ismereteredmények rendszerét".

1. § A módszer szerepe a megismerés folyamatában

A jogtudományos tételek igazolásának problémáját azáltal oldjuk meg, hogy olyan eljárásra, módszerre hivatkozunk, amelynek megtartása a fogalmak és ítéletek megalkotása folyamán azok igaz voltát eredményezi. A helyes módszer segítségével megalkotott fogalmak egyúttal igazoltak is, s így az igazolás kérdése is megoldható egy ilyen módszerre történő hivatkozás révén. Érthető, hogy ennek következtében a módszer kérdése központi fontosságúvá vált a jogtudományban, különösen a bécsi jogfilozófiai iskola hatása alatt. Sajnos, a módszer fogalmának egyértelmű tisztázása sem vezetett még a módszer fogalmának egyértelmű tisztázására, nem is beszélve arról, hogy a jogtudomány művelői az egyedüli helyes módszerre nézve megegyeztek volna. A KELSENizmus szerint például a módszer alkotja magát az ismerettárgyat is, míg józanabb, általánosabb felfogás szerint a módszer nem más, mint tudományos eljárás, egységes fogalomalkotási mód. Nem méltatták azonban ezzel kapcsolatban kellő figyelemre azt a jól ismert

körülményt, hogy bár minden helyes módszerrel megalkotott fogalom igazolt is egyúttal, nagyon gyakran jutunk igaz tételekhez a módszeres út megtartása nélkül is: ezeket az ismereteket már nem megszerezni, hanem csupán igazolni kell.

Vegyük ez utóbbi tényt kissé közelebbről szemügyre!

Már rég felismerték, hogy a helyes tudományos eredményeket nem minden esetben az illető tudomány különös módszere segítségével nyerik, hanem a kutató gyakran előbb pillantja meg a helyes eredményt intuíciója segítségével, s csak ezután építi ki az ahhoz vezető és azt igazoló módszeres utat. Az intuíció tehát kétségkívül ismeretszerző eljárás, de tudományos módszernek mégsem nevezhető. Hiszen a hipnózis segítségével is nyerhetünk igazolható ismereteket, de mégsem valószínű, hogy valaki ez okból komolyan tudományos módszernek nevezné a hipnotikus állapotot. Közismert tény, hogy gyakran matematikai és geometriai tételek is intuícióból erednek, s csak utólag igazolják az intuitív úton szerzett ismereteket; azt azonban mégsem mondhatjuk, hogy a matematika módszere az intuíció volna.

A „módszer" megjelölésnek tehát kettős értelme van: egyrészt a tudományos tételek megalkotásánál követendő eljárást, másrészt az ismereteredmények igazolásának módját értik ezen. Már előbbi példánkból is kiderül, hogy a 'módszer' megjelölésnek az utóbbi időben inkább e második értelme nyomul előtérbe. De még a módszer kérdésére vonatkozó tudományos irodalom is inkább igazoló, és nem ismeretszerző eljárásként értékeli a módszert. E megállapításunkat nem dönti meg az a tény, hogy tudományos ismeretek szerzésének ma is a módszeres eljárás a legbiztosabb útja. Kétségtelen ugyanis, hogy a módszer által elért eredmény igazoltságát elsősorban a módszer megtartása garantálja, hiszen ugyanarra az igazságra egy intuitív fenomén a hosszadalmas, módszeres út megkerülésével is pillanatok alatt rájöhet. Míg tehát tudományos ismeretek az illető tudomány speciális módszerének alkalmazása nélkül, intuícióval is nyerhetők, a tudományos tételek igazolása azonban sohasem történhet intuitív úton vagy más, nem logikai jellegű szellemi tevékenység segítségével, hanem kizárólag az illető tudomány tárgykörének megfelelő, speciális logikai jellegű bizonyító eljárás, azaz alkalmas módszer segítségével.

Ezek szerint a módszer fontosabb és nélkülözhetetlen szerepe a megismerési eljárás során az igazolás. (A következő fejtegetések során mi is ebben az értelemben használjuk a módszer megjelölést.) A jogtudomány módszere is azt a célt szolgálja elsősorban, hogy igazolja azokat az ismereteredményeket, amelyeket valamely alkalmas eljárás segítségével nyert a kutató. Ha mármost a tudományos tételeket módszeres úton nyertük, ezzel megtakarítottuk a tételek igazolását, mert a módszeres ismeret egyúttal mindig igazolt is. Ez azonban

nem változtat azon a tényen, hogy a módszer elsősorban mégis a jogtudomány tételeinek igazolására szolgál. Ebben az értelemben a módszer az a logikai út, amely a jogot, mint tapasztalati alapot a rá vonatkozó tudomány ítéleteivel összeköti. A nem módszeres úton nyert ismereteket tehát mintegy újból, most már módszeres úton kell megszereznünk, hogy a tapasztalati alaptól a tételig vezető utat lépésről lépésre kiépítsük. A következőkben a jogtudomány ilyen értelemben vett módszerének meghatározását kíséreljük meg.

2. § A jogtudományok módszere

A tágabb értelemben vett jogtudomány (jogfilozófia és jogtudományok) módszerét mint tapasztalási módját ugyanúgy a jog - mint tapasztalati alap - különössége határozza meg. A joganyag lényegéről szerzett eddigi ismereteink alapján kíséreljük most meg azon módszer megjelölését, amelyet a jog sajátos alkata mintegy előre meghatároz.

(1) Láttuk, hogy a jog explikatív, logikai és normatív elemek összeszövődéséből áll elő. A jog megismerésére irányuló tudományos tevékenység legszilárdabb ténye, a jogi ismerettárgy alapvető fontosságú sajátossága: a jognak az említett három elemből való szükségszerű összetettsége. Ebből következik, hogy a jogi ismerettárgy e sajátossága csak ennek megfelelő, összetett jogtudományi módszer segítségével dolgozható fel ismeretekké, ítéletekké és fogalmakká, s hogy az így keletkezett ítéletek és fogalmak - az ismerettárgy összetett természetének megfelelően - ugyancsak összetett jellegűek.

Az összetett módszer lényege abban jelölhető meg, hogy egyformán alkalmas mind az explikatív, logikai és normatív jogelemek természetének egyediségükben történő megragadására, mind pedig az ezek összeműködéséből előálló összetett jogi jelenség megismerésére szolgáló, összetett természetű fogalmak megalkotására. E módszer alkalmazásával a jog megismerésére alkotott fogalmakban a jogi jelenség természetének megfelelően helyet kap mind a három alkatelem, vagy legalábbis azok hatása megfelelően érvényesül a fogalomalkotásnál. Amint tapasztaltuk és beláttuk, az alapelemeknek e módszeres szintézisét az a tény indokolja és teszi szükségszerűvé, hogy a jogi jelenségekben ezek az alapelemek összeférnek: kétségtelen tehát, hogy - bármilyen különböző természetűek is - a jogról alkotott helyes fogalom keretében sem zárhatják ki egymást.

A jogfilozófia, illetőleg a jogtudományok fogalomrendszerét a szintetikus módszer segítésével deduktív vagy induktív módon építhetjük fel.

Deduktív módon akkor járunk el, ha az összetett módszer segítségével először megalkotjuk a jog fogalmát, illetőleg az egyes jogágak alapfogalmait, s azokat - elemeik teljes tartalmi kifejtése által - rendszerré (a jogfilozófia vagy az egyes jogtudományok tételrendszerévé) fejlesztjük ki. A helyesen megalkotott fogalmakban ugyanis benne rejlik a jog, illetőleg a jogterületek összes lényeges alkateleme, s ezek kifejtése, teljes fogalmi-logikai feldolgozása során áll elő a jogfilozófia, illetőleg az egyes jogtudományok tételrendszere.

Induktív módon pedig akkor járunk el, ha a jogot mind behatóbban tapasztalva, annak szilárd elemeit mind közelebbről határozzuk meg, s a jog fogalmát eme eljárásunk betetőzéseként alkotjuk meg az eljárás során nyert és minden jogrendhez vagy jogterülethez szükségszerűen hozzátartozó elemekből.

A magunk részéről a Harmadik részben az utóbbi eljárást fogjuk követni.

(2) A szintetikus módszerrel helyesen megalkotott jogfogalmat vagy alapfogalmat - akár induktív, akár deduktív jellegű volt eljárásunk - a rugalmasság jellemzi. Az ilyen fogalom a jog lényeges jegyeinek csupán logikai összetartozását határozza meg, s ennek következtében a szaktudományok újabb és újabb eredményeinek megfelelően mindig nyitva áll a lehetőség e fogalom elemeinek - a jog lényeges jegyeinek - újjáalkotására anélkül, hogy ezáltal a fogalmat, amely csak az elemek logikai összefüggéseit rögzíti, de nem eredményezi egyúttal azok dogmatikus megmerevítését is, szét kellene rombolnunk. Így válik lehetségessé a logikai és normatív szaktudományok legújabb eredményeinek, a különböző kriminológiai és társadalomtudományok megállapításainak figyelembevétele a jogtudományos fogalmak keretén belül - miáltal a jog, illetve a jogtudomány egymással fogalmi összefüggésbe állított logikai, társadalmi és normatív elemei saját tárgykörük módszerének alkalmazásával mind helyesebben konstruálhatók meg és egyesíthetők a jog sajátosságának megragadására alkalmas jogtudományos ítéletté és fogalommá.

(3) Ez a lehetőség azonban nemcsak a jogtudomány fogalmainak helyességét eredményezi, hanem azt is, hogy ezáltal a jogtudomány is jótékony hatást gyakorolhat a jog fejlődésére. A jogtudomány és a jog tehát éppúgy kölcsönhatásban állnak egymással, mint a jog és a társadalmi élet. E kölcsönhatás kialakulását különösen az a körülmény segíti elő, hogy a jogtudomány művelésének és a jog alkotásának módszere hasonló. A jogalkotás ugyanis éppúgy társadalmi és normatív elemeknek logikai összekapcsolása, mint a jogtudományos fogalomalkotás.

Jog akként keletkezik, hogy adott esetben a törvényhozó is megvalósítja azt a lehetőséget, amelyet számára a tárgyi világ és az emberi életviszonyok a jogalkotás céljára nyújtanak. A jogalkotás folyamán a törvényhozó értelmi tevékenységgel joggá kapcsolja egybe azokat a szilárd elemeket, amelyeket a jogtudós - ugyancsak értelmi tevékenységgel - fogalommá kapcsol össze.

Lássuk most közelebbről, hogy ez a módszerbeli hasonlóság nem eredményezi-e a jogtudomány és a jog lényegi azonosságát, s ennek folytán a jogtudomány nem osztozik-e mégis a jog változékonyságában: nem válnak-e tételei a jogtételekhez hasonlóan érvénytelenekké?

3. § A jogtudomány, törvényhozás, jogalkalmazás és jogértelmezés módszerbeli hasonlósága

A jogtudomány és a jog jelzett módszerbeli hasonlósága nem eredményezheti a két tárgykör azonosságát, mert azok *ad (1)* vonatkozásuk tárgya, *ad (2)* a vonatkozás módja tekintetében, *ad (3)* tételeik alakjára, *ad (4)* érvényességére és *ad (5)* rendszerére nézve lényegesen különböznek egymástól.

Nézzük meg e különbségeket közelebbről!

ad (1) A jogtudomány vonatkozásának tárgya a jog, a jogé a társadalmi (szociális) élet.

ad (2) A jogtudomány a jogra mint tudattartalomra reflektálva, megismerés formájában vonatkozik; a jog a társadalmi életre aktív, rendező módon hat.

ad (3) A jogtudomány tételei megállapító ítéletek, melyeknek elemeit a logikai törvényszerűség köti össze, s ezáltal vonatkozási tárgyuk - a jog - megismerését eredményezik. A jog ítéletei azonban követelő ítéletek, elemeiket a normatív törvényszerűség - a „kellés" - köti össze. Ehhez képest nem a dolgok tényleges, hanem valamely óhajtott rendjével ismertetnek meg, ezt eredményezik.

ad (4) A jogtudományi ítéletek helyességének alapja a tapasztalati anyag alkatának, lényegösszefüggéseinek hű megállapítása; az ítéletek helyessége nem függ az ezeket alkotó egyén önkényétől, amennyiben ugyanazon vonatkozásban csak egyetlen helyes ítélet alkotható. A helyes ítélet igazsága tehát abban az értelemben permanens, hogy megalkotása csak azonos módon, egyértelműen történhet. Ezzel szemben a jog ítéleteinek tartalma nagymértékben függ a törvényhozó önkényétől és bizonyos állandóan változó alaki és tartalmi előírások megtartásától; érvényük megszűnhet és a helyükbe lépő új normák

ugyanazt a társadalmi helyzetet, ugyanolyan érvénnyel és jogi helyességgel teljesen eltérő módon rendezhetik.

ad (5) A jogtudomány helyesen megállapított rendszere tehát egy permanens keret, melynek tagjai, a jogtudományi ítéletek tartalmilag változatlanok. A jogrendszerek ezzel szemben többé-kevésbé tökéletlen, változó, sőt szükségszerűen változtatandó rendszerek, melyek tagjai, a jogtételek tartalmukat tekintve is állandóan változnak anélkül, hogy ezáltal megszűnnének új alakjukban érvényesek vagy hatályosak lenni.

Ezek a mélyreható különbségek azonban - melyeknek közös alapja az a körülmény, hogy a jogtudomány logikai, a jog teleológiai irányultságú; míg az előzőt az igazság, az utóbbit a célszerűség uralja - minden módszertani hasonlóság ellenére is kétségkívül biztosítják a jogtudomány és a jog különállását.

A teljesség kedvéért kell még beszélnünk a jogtudomány és a jogalkalmazás állítólagos módszertani hasonlóságáról, mert ez a körülmény is alapjául szolgálhat a két tárgykör azonosságát bizonyítani akaró törekvéseknek.

Kétségkívül helytálló az a megállapítás, hogy a bírói tevékenység is normatív és explikatív elemek összekapcsolásából áll. Az a normatív elem azonban, amely a bíró munkája során jelenik meg, távolról sem azonos a tudományos kutató normatív elemével. A bíró normatív eleme, amit a társadalmi életre alkalmaz, maga a törvény; a törvény pedig - amint már kifejtettük - három szilárd elem összefonódásából áll elő. A törvény nem csupán normatív forma, amelybe a bíró tetszés szerinti életjelenségeket kényszeríthet, hanem már tartalmazza, meg is jelöli azokat az életjelenségeket, amelyekre azt alkalmazni kell. A bírói „ítéletet" tehát a törvény - szűkebb vagy tágabb keretekben - előre meghatározza: ez tehát nem eredményezhet megismerést, hiszen a bírói ítélet a törvény ítéletének szűkebb formában történő megismétlése. Ha azonban - mint láttuk - már a törvényhozó ítélete sem megismerés, még kevésbé lehet az a bírói ítélet, amely ráadásul nem is önálló. Sőt, a bíró még abban az esetben sem végez tudományos értelemben megismerő tevékenységet, ha a törvényt többé-kevésbé szabadon értelmezi, mert még törvényrontó értelmezése esetén is legfeljebb a törvényhozóéval azonos tevékenységet fejt ki, amely ugyancsak nem bizonyult megismerésnek.

S végül: a törvénymagyarázat azért sem tekinthető jogtudománynak, mert a magyarázott törvénnyel együtt a magyarázó tételek is érvényüket vesztik, s ezután már legfeljebb a jogtörténész vagy a jogszociológus számára jelenthetnek szilárd kiindulási alapot. De ezt is csak abban az esetben, ha a magyarázat a törvényszöveghez hű marad.

Azok az ítéletek pedig, amelyek a törvénnyel szemben új elemeket, megállapításokat tartalmaznak, éppen a törvénymagyarázat határainak átlépéséből származnak, s mint ilyenek nem a törvénymagyarázathoz, hanem - logikusan - a jogtudomány rendszerébe tartoznak.

VII. cím

A rendszer problémája

Hátra van még a jogtudományról adott fogalommeghatározásunk utolsó fontos elemének: a rendszernek a megvilágítása.

A rendszer általános tudománytani jelentőségéről az I. cím. 7. §-ában már elmondottuk a legszükségesebbeket. Ezúttal tehát arról kellene beszélnünk, hogy a jogi ismerettárgy sajátosságának megfelelően milyen rendszerbe kellene állítanunk a jogra vonatkozó ítéleteinket, fogalmainkat.

Didaktikai okokból azonban helyesebbnek tartjuk, ha a jogtudomány rendszerének kérdése nem kerül elvi tárgyalásra és boncolgatás alá. Elvi szempontból ugyanis alig lehet többet mondani a jogtudomány rendszerének kérdéséről, mint amennyit a tudomány rendszerének kérdéséről az idézett pontban már elmondottunk. Vagyis csak annyit mondhatunk, hogy a jogra vonatkozó ismereteinket olyan rendszerbe kell állítanunk, amilyet a jogi ismerettárgy sajátos alkata megkíván. S hogy milyen rendszert kíván meg a jogi ismerettárgy sajátos alkata? - nos, e kérdésre nem elvben válaszolunk, hanem a valóságban mutatjuk majd be a jogfilozófia rendszerét a Harmadik rész tárgyalása során. Egyébként az összetett módszert is e részben mutatjuk be tényleges alkalmazásában, működés közben, vagyis a jog fogalmának meghatározásánál. Mindent összefoglalva tehát ezt mondhatjuk: a Harmadik részben, a jogfilozófia rendszerének valóságos kiépítése folyamán próbáljuk ki azokat a tudományos eszközöket, amelyeket itt, az Első Részben mutattunk be.

MÁSODIK RÉSZ

A JOGFILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK KIEMELKEDŐ ALAKJAI
(A görög bölcselet kezdetétől HEGELig*)*

HÉRAKLEITOSZ

HÉRAKLEITOSZ (Kr. e. 500 körül) az első nagy görög bölcselő, akitől jogra vonatkozó feljegyzések maradtak ránk. HÉRAKLEITOSZ már különbséget tesz isteni és emberi törvény között. Míg az előbbi mint a természeti törvény örök érvényű, az utóbbi változó: csak annyiban és addig érvényes, amennyiben és ameddig az isteni törvénnyel megegyezik. Az emberi intézmények is csak addig állnak fenn, ameddig az isteni törvénynek megfelelnek. Ha az emberi törvény egybevág az istenivel, e törvény (alkotmány) fennmaradásáért úgy kell küzdenie a népnek, mint a város védőfalaiért. A jó törvényeket nem a tömeg alkotja, mert az nem képes erre, hanem a magányos bölcs, akit mindenki tisztel eszéért, s akinek mindenki engedelmeskedik. E magányos bölcsben lehetetlen rá nem ismerni magára HÉRAKLEITOSZra, aki az emberről alkotott ideáljához hűen teljes elvonultságban élt.

Szofisták

A szofisták a vitatkozás, szónoklás, közpályán való érvényesülés, különböző tudományok és megfelelő emberi magatartás normáinak vándortanítói voltak. Működésüket egy-egy város piacán, közterén rendszerint ragyogó művészi szónoklattal vagy akként kezdték, hogy képtelen állításokkal keltették fel a körülöttük állók figyelmét, kihívták ellenvéleményüket, vitába sodorták őket, melynek során felmutatták szellemi képességeiket és tanították a hallgatóságot. Végül aztán pénzt is kértek hallgatóiktól és tanítványaiktól. A róluk kialakult rossz véleménynek éppen pénzéhségük volt egyik alapja, de képtelen állításaikkal, erőszakolt okfejtéseikkel is gyakran keltettek általános felháborodást a jóérzésű közönségben.

Nem kétséges, hogy működésük tudományos és erkölcsi téren egyaránt inkább romboló, mint építő hatású volt. Másrészt viszont éppen ezzel hívták ki maguk ellen a nemesebb gondolkodókat és indították el ekként a görög szellemet azon az úton, amely SZÓKRATÉSZ, PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ működéséhez, s ezzel az emberi szellem legragyogóbb korszakához vezetett.

A szofisztika tárgyalásánál különbséget kell tennünk a korai, az úgynevezett nagy szofisták és a későbbiek között.

A nagy szofisták - mint PROTAGORASZ, GORGIASZ, HIPPIASZ, PRODIKOSZ - csak az objektív megismerés lehetőségét tagadták, tehát csupán tudományos téren vallották magukat szubjektivistáknak és relativistáknak. Alaptételük PRÓTAGORASZ ama híres megállapítása volt, miszerint „Minden dolog mértéke az ember". Az erkölcsi törvényeket azonban - függetlenül az egyén önkényétől és elismerésétől - érvényesnek tartották. A legfőbb erkölcsi, természeti törvények szerintük is változatlanok és örök érvényűek - függetlenül attól, hogy az egyes emberek elismerik-e érvényüket, alkalmazkodnak-e hozzájuk. Az emberi törvényekről viszont azt tanították, hogy változók és gyakran ellentétben állnak a természeti törvényekkel. Ilyen esetben az ember zsarnokává válik a törvény, s az ilyen törvénynek nem is kötelességünk engedelmeskedni. Az ehhez hasonló tanítások már természetesen alkalmasak voltak arra, hogy megingassák a korábbi tekintélyeket, s közvetve az államelmélet erkölcsi és jogi alapjait is aláássák. E hatás azonban csak közvetett és elenyésző volt ahhoz képest, amelyet a későbbi szofisták működése gyakorolt a görög állami és társadalmi életre.

A későbbi szofisták ugyanis a korábbiak ismeretelméleti relativizmusát erkölcsi és jogi térre is kiterjesztették. Azt hirdették ugyanis, hogy bármit cselekszik is az egyes ember, ez csak helyes lehet, ha cselekvése alkalmas vágyai kielégítésére. A legfőbb természeti parancs, hogy vágyait mindenki olyan mértékben elégítse ki, amennyire csak képes, mégpedig tekintet nélkül mások érdekeire. A vágyak korlátozásának szükségességét, az erkölcsi normákat azoknak találták ki, akik nem tudták vagy nem merték vágyaikat kielégíteni. Rosszul cselekszik az erős és hatalmas, ha mértéket tart vágyai kiélésében. Az erős számára az a jog, ami a javára van. Bolond, aki kerüli a jogtalanságokat akkor is, ha azok elkövetése esetén nem éri hátrány és büntetés. A jog parancsait legfeljebb csak addig kell megtartani, amíg látják az embert. Ha nem látnak és nem fedezhetik fel tettünket, vágyaink kielégítése céljából bármilyen gaztett elkövetéséhez jogunk van.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen és ezekhez hasonló s széltében hangoztatott „erkölcsi elvek" alkalmasak voltak a közerkölcs lazítására és a jóérzésű polgárság ellenszenvének fokozására a szofisták és működésük iránt. Az erkölcsi visszahatás nem maradhatott el és nem is váratott sokáig magára. A szofistákkal elsőnek SZÓKRATÉSZ vette fel a küzdelmet, s e küzdelmet glorifikálta és folytatta teljes sikerrel legnagyobb tanítványa: PLATÓN.

PLATÓN

PLATÓN Kr. e. 428-ban igen előkelő családban született Athénben. Fiatal éveiben költő, majd politikus akart lenni. Időközben azonban SZÓKRATÉSZ vonzáskörébe került, „tanítványául szegődött", s az is maradt nemcsak mesterének 399-ben bekövetkezett haláláig, hanem saját élete végéig. Kr. e. 348-ban halt meg.

Gondos nevelésben, sokoldalú tudományos és művészi képzésben részesült. Több nagy utazást tett, állítólag Egyiptomban is megfordult. Alsó-itáliai útja, melynek során az ott virágzó PYTHAGOREUS iskola tanaival ismerkedett behatóan, filozófiájának kialakulására volt döntő hatással, Szirakuszában, előbb I., majd II. DIONÜSZIOSZ kényuraknál tett három látogatása során szerzett benyomásai pedig államtanára hatottak jelentős mértékben. Második és harmadik szirakuszai útjára egyenesen abból a célból indult, hogy politikai eszméit a *türannosz* birodalmában a gyakorlatban is kipróbálja. Erre azonban részint a kényúr környezetében terjesztett intrikák, részint pedig más, külpolitikai vonatkozású események következtében nem kerülhetett sor. Első szicíliai útjáról visszatérve Athénben, az *Akadémos hérosz* szentélye melletti kertben, 387-ben nyitotta meg iskoláját, az „Akadémiát", mely halála után is késő századokig fennmaradt és virágzott. A múzsák tiszteletére alapított Akadémiában nemcsak filozófiával foglalkoztak, hanem a legkülönbözőbb szaktudományokkal is.

PLATÓN műveit dialógusok, párbeszédek formájában írta. A dialógusok - melyek keletkezési rendje körül ma is vita folyik - nem illeszthetők össze egységes filozófiai rendszerré, minthogy azokat az újabb kutatások alapján kialakult vélemény szerint inkább PLATÓN folytonos fejlődésben lévő eszmevilágának egyes állomásaiként kell felfognunk. A PLATÓN politikai eszméit magukban foglaló dialógusok - megjelenésük sorrendjében: *Politeia* [Állam], *Politicos* [Államférfi] és *Nomoi* [Törvények] - is ilyen megítélés alá esnek. Az elsőt virágkorában, tehát akkor írta, amikor az ideák uralták eszmevilágát; a második az öregedő, a harmadik az agg PLATÓN műve, vagyis abból a korszakból való, amikor hite már megrendült az ideák világában. Ilyen módon mindhárom dialógus szükségképpen más eszmevilágot mutat. Mindenesetre államfilozófiai téren az alkotóereje teljében írt *Politeia* a leghűbb kifejezője a sajátos értelemben vett PLATÓNi filozófiának; míg a *Politikos* az az ösvény, amely az ideatan delének - földi szem számára alig elviselhető - fényében ragyogó *Politeiá*tól az ideák alkonyának szelídebb, fáradtabb sugaraiban fürösztött, már a közelgő alkony növekvő árnyékaiba merülő *Nomoi*hoz vezet.

A következőkben tehát mindhárom dialógussal foglalkoznunk kell, hiszen egységes képet PLATÓN államtanáról a különböző tartalmú dialó-

gusok alapján nem adhatunk. Behatóbban azonban csak a *Politeiát* tárgyaljuk; a két utóbbi dialógusból pedig pusztán azokat a vonásokat emeljük ki, amelyek lényeges elvi eltérést mutatnak a *Politeiá*ban kifejtett tanoktól. Minthogy pedig PLATÓN államtanának megértéséhez nélkülözhetetlen filozófiája alapvető elemeinek, így különösen az ideatannak legalább vázlatos ismerete, elöljáróban röviden ismertetjük filozófiája ezen elemeit.

I. Filozófiai alaptanok

(1) *Ideatan.* PLATÓN filozófiájának legsajátosabb eleme, egész rendszerének központi tengelye az ideatan. E tant - mely PLATÓN filozófiai fejlődése folyamán ugyancsak fokozatosan módosult - abban az alakban ismertetjük, amelyet PLATÓN virágkorában öltött.

PLATÓN a valóságot két részre osztja: a folytonosan változó érzéki világra és az ideák örök, változatlan világára. Az előbbibe tartoznak az érzékszerveinkkel tapasztalható összes dolgok, amik folytonosan változnak: létesülnek, fejlődnek és megszűnnek; az utóbbi világ részei pedig az ideák. Az ideák érzékfeletti, csupán értelmünkkel megközelíthető dolgok, az érzékvilág dolgainak tökéletes előképei, öröklétű, tőlünk független ősmintái, amik az ég felett helyezkednek el. Az ideák, ezek az érzékszerveink számára megközelíthetetlen, transzcendens lények teljes létűek, s hozzájuk képest az érzéki világ tárgyainak csupán árnyékszerű, látszólagos létük van. Az érzéki dolgok a nekik megfelelő ideában való részesedés által léteznek, s minél jobban részesedik az érzéki tárgy a neki megfelelő ideában, azaz minél jobban emelkedik fel hozzá, tökéletesedik, annál értékesebbé válik, annál nagyobb mértékben tekinthető létezőnek. Az egész érzéki világot, minden tagját az a törekvés hatja át, hogy léte, fejlődése folyamán minél közelebb kerüljön, minél hasonlóbbá váljék az ideákhoz: azaz, egyre tökéletesebbé váljék.

Ennek megfelelően az igazi tudományos megismerés nem lehet érzéki megismerés, tehát nem indulhat ki érzékszerveink által közvetített tapasztalati tárgyakból, mert az érzéki megismerés csak tökéletlen alakjában képes megragadni a tárgyat, ennek folytán pedig az ilyen megismerés is tökéletlen marad. A tökéletes, igazi, teljes megismerés az ideák tiszta, érzékeléstől mentes, értelmi szemlélete alapján jöhet csak létre. Ha tehát egy dolgot tudományosan igazán meg akarunk ismerni, nem érzéki mását, hanem érzékfeletti tökéletes ideáját kell közvetlenül, érzékeink közbejötte nélkül szemlélnünk. Ilyen közvetlen szemléletre csupán lelkünk, értelmünk képes, mégpedig azáltal, hogy a lélek, mielőtt az emberi testbe költözött volna, előélete folyamán közvetlenül szemlélte, ismerte az ideákat, s erre az ismeretre - bizonyos előtanulmányok után - földi életében is képes visszaemlékezni.

A dolgok érzéki szemlélete tehát pusztán arra jó, hogy annak alapján visszaemlékezzünk ideáikra, amelyeket lelkünk értelmes része előélete folyamán közvetlenül szemlélt és ismert. Ily módon vagyunk képesek megalkotni az ideának megfelelő tudományos fogalmat.

Az érzéki és érzékfeletti világnak ez a dualizmusa és az érzékfeletti világnak az érzéki világnál többre becsülése PLATÓN filozófiájának legsajátosabb eleme, egész filozófiai rendszerének kulcsa.

(2) *Lélektan*. PLATÓN az emberi lélek három részét különbözteti meg, s az egyes részeket az emberi test megfelelő részében lokalizálja. A lélek legfőbb része az eszes lélek (értelem), mely a fejben székel; második része a harag lelke (akarat), melynek székhelye a mellkas; a harmadik része pedig a vágy lelke (érzelem), melynek székhelye a hasi szervekben van. A lélek kettősfogathoz hasonlít, amit az ész kormányoz. A harag lelke - az egyik paripa - engedelmeskedik az észnek, amely felfelé halad, az ideák világa felé igyekszik kormányozni a fogatot, de a vágy lelke - a másik paripa - gyakran makrancoskodik s elragadja a fogatot, lefelé, a földi gyönyörök felé hurcolva. Az ideák világába tartozó értelmes lélek örök életű, s ezerévi vándorlás, bűnhődés után jut majd vissza az ideák világába.

(3) *Etika*. Az ember célja a földön az, hogy lelke - az ideák világához, s különösen a legfőbb ideához, a jóhoz való igazodás által - az ideák világába kerülhessen vissza. Az ideák világába csak az erényes élet segítheti vissza a lelket. A három főerény ugyancsak megfelel a három lélekrésznek: a bölcsesség az eszes léleknek, a bátorság a harag lelkének, a mértékletesség pedig a vágy lelkének helyes működése által gyakorolható. A legfőbb erény, az igazságosság lényege pedig azt a követelményt támasztja a lélekkel szemben, hogy mindegyik lélekrész a lehető legtökéletesebben végezze a maga feladatát [*ta hauteau prattein*].

II. Államtan

„A legfőbb jó a boldogság" - e tétel volt az alappillére úgyszólván minden görög filozófiai rendszernek. E közös tételből kiindulva a filozófiai rendszerek aszerint különültek el, hogy milyen eszközt, életmódot, magatartást tartottak alkalmasnak a legfőbb jó elérésére.

PLATÓN is a jót tette filozófiai rendszerének központi magjává, s - mint az imént láttuk - a legfőbb boldogságot az ideák szemléletében, az egyes ember életének az ideákhoz igazításában látta. E nemes *eudaimon*izmus vezette az állam céljának meghatározásánál, az állam társadalmi rendjének megállapításánál is. Az államot ugyancsak az ideatan megfelelő alkalmazása által igyekezett a lehető legboldogabbá és tökéletesebbé tenni, s a bajokat, amik PLATÓN korában már sűrűen öltögették fel fejüket a görög államéletben, szintén ezen az úton akarta megszüntetni.

Az államélet PLATÓNi eszmevilágnak megfelelő átállítása természetesen csak a hagyományokkal való teljes szakítás, a gyökeres reformok és még sohasem hallott intézmények bevezetése útján volt lehetséges. PLATÓN azonban nem rettent vissza a legmerészebb újításoktól sem, ha kitűzött céljai elérésére szükségesnek tartotta. Államfilozófiáját éppen eme alapvető elgondolás minden logikai következményének bátor levonása és gyakorlati megvalósítása jellemzi, és persze menti is egyúttal. PLATÓN államtanát - amint azt a *Politeia* I-X. köteteiben lefektette - az alábbiakban *ad (1)* a társadalmi szervezet, *ad (2)* a jogrend és jogintézmények s *ad (3)* az alkotmánytan jellemzésével ismertetjük.

ad (1) Az államot szükségleteink alapozzák meg. Az ember képtelen minden szükségletét egyedül helyesen kielégíteni, s ezért e tekintetben társakra szorul. Az államnak mint olyannak öt-hat ember képezi a magját. Ezek mindegyike más-más alapvető szükséglet (élelemszerzés, lakás, ruházkodás stb.) kielégítésében tökéletesíti magát és válik ily módon egy-egy foglalkozási ág mesterévé. A létért való küzdelemben egymást egyre sikeresebben támogatva az állam polgárainak, s egyúttal a szükségleteknek és mesterségeknek is a száma folytonosan növekszik: mind több iparosra, földművesre, majd kereskedőre lesz szükség. A szomszéd államok növekvő féltékenysége folytán hamarosan háborús veszély fenyeget, tehát harcosokra is szükség lesz. A győztes háborúk után a legeszesebb harcosok az államban vezető szerepet kezdenek játszani, uralkodókká válnak, s így lassan-lassan kijegecesedik az arisztokratikus államforma, vagy - ha csak egy személy kezében összpontosul a hatalom - a királyság.

PLATÓN az ekként kialakuló állam népességét a fő foglalkozási ágaknak megfelelően három csoportra osztja. Az első csoportba tartoznak az uralkodók [*archentes*] (más elnevezéssel: tökéletes őrök, hivatalnokok), a másodikba a harcosok vagy katonák [*phulakes*] (más elnevezéssel: őrök), a harmadikba pedig a földművesek, kézművesek, kereskedők stb. [*démiourgoi kai georgikoni*]. (Az első két csoportba tartozókat közös elnevezéssel őröknek hívják.)

Az állam tagozódása pontosan leképezi az emberi lélek részeit. Míg az uralkodók osztálya az eszes léleknek, a katonáké a harag lelkének, a kézművesek osztálya pedig a vágyó léleknek felel meg. Ugyanilyen párhuzam áll fenn az egyén és az állam erényei között is: az uralkodó erénye a bölcsesség, a harcosoké a bátorság. A mértékletesség valamiképpen hasonlít a harmóniához. Az államban a mértékletesség erénye akkor van meg, ha a nemesebbik fél: az őrök uralkodnak az alsóbbrendű fél: a polgárok, azok vágyai és indulatai felett, továbbá mind az uralkodók, mind a polgárok megegyeznek abban, kiknek kell uralkod-

niuk. Végül az igazságosság erénye csak akkor valósul meg, ha az államban minden ember „végzi a maga dolgát" *ta hauteau prattein*, és nem kontárkodik bele mások mesterségébe és hivatásába. Ha tehát minden ember a maga osztályának és képességének megfelelő munkát végez és ezt legjobb tudása szerint teszi, akkor az állam éppoly igazságossá és boldoggá válik, mint az egyén, midőn minden lélekrésze helyesen működik és a néki megfelelő erényeket gyakorolja.

ad (2) A három csoport tagjainak jogállása nem egyenlő. Az első két csoport tagjai, az őrök, teljes vagyon- és nőközösségben élnek, csak a mindennapi használatra szolgáló tárgyakat tarthatják birtokukban. Arany- és ezüstholmit nem birtokolhatnak, sem ingó, sem ingatlan vagyonuk nincs, lakóházaikra vonatkozóan is csak használati joguk van. Létük fenntartásáról és minden egyéb szükségletükről, használati tárgyaikról a harmadik csoport tagjai gondoskodnak. Ennek fejében bölcsen kormányoznak felettük és megvédik őket külső és belső ellenségektől.

A házasság intézménye az őrök osztályában ismeretlen. A nők 20-40 éves korukig, a férfiak 30-50 éves korukig sorsolás alapján egyesülhetnek bizonyos időre és feltételek mellett a célból, hogy az állam számára gyermekeket nemzzenek. Az egészséges, okos és bátor férfiak, tehát a kiválóbbak aránylag többször léphetnek ilyen ideiglenes frigyre, hogy ily módon mennél több, hasonlóképpen kiváló ivadékuk születhessen, s az állam népessége, különösen a két felsőosztályé, a legkiválóbb egyedekből álljon. Az említett korhatáron kívül álló egyének részére is szabad a nemi érintkezés, de az ilyen egyesülésből származó utódokat el kell pusztítani. Hasonlóképpen el kell pusztítani azokat az utódokat is, akik az uralkodók megítélése szerint már fölös számúak, feleslegesen duzzasztanák az állam népességét, s ennek folytán elszegényedés és forradalom, háborúság ütné fel fejét. Ugyancsak az uralkodók kötelessége, hogy a párokat kisorsolja, s a sorsolást - ha kell, akár csalással - úgy intézze, hogy a legkiválóbbak többször jussanak párhoz.

A nők egyenjogúsága teljes. Bármely hivatalt betölthetnek, a harcokban is részt vehetnek. Feladataik meghatározásánál csupán arra kell tekintettel lenni, hogy természetüknél fogva gyengébbek a férfiaknál, s ezért munkabírásuknak megfelelő feladatokat kell reájuk bízni.

A gyermekeket születésük után azonnal elveszik édesanyjuktól, és egy e célra rendelt intézetben táplálják és nevelik őket. Az őrök osztályában tehát senki sem ismeri gyermekeit és édes szüleit. Ennek az az üdvös hatása, hogy még teljesebben fogják egymást szeretni a két felső osztály tagjai, még teljesebb lesz köztük a béke és egyetértés. Egy-

részt azért, mert senki sem akar rosszat tenni a fiatalabbal vagy öregebbel, mert nem tudja, nem fia vagy atyja-e az illető, másrészt pedig azért, mert ilyenformán nem nyílik lehetőség a befolyásosoknak arra, hogy utódjaikat mások, esetleg sokkal érdemesebbek rovására támogassák.

Az állam egyik legfontosabb feladata a nevelés. Az ember ugyanis lelkében jó és rossz hajlamokkal születik: a nevelés feladata a jók kifejlesztése s a rosszak kiirtása. A nevelés gyermekkorban gimnasztikával és muzsikával veszi kezdetét. (Muzsikán PLATÓN nemcsak a zenét, de a költészetet, grammatikát, prózai és költői művek előadását is érti.) Emellett a gyermekeket a harcok színhelyére is el kell vinni (bár biztonságos helyen kell tartani őket), hogy idejekorán edződjenek és megtanulhassák a harcolás módját. Húszéves koruktól az ép testű derék fiatalokat tovább oktatják művészetekben és mesterségekben, különösen pedig aritmetikában, geometriában és csillagászatban. Harmincéves korukban újból megvizsgálják őket, s míg a legkiválóbbakat tovább képezik dialektikában, a többiek harcosok maradnak. A dialektika tanulmányozása teszi képessé az embereket arra, hogy a dolgok fogalmait s azok örök eszményképeit, az ideákat megismerhessék, s végül a legfőbb ideát, a Jót közvetlenül szemlélhessék. E legmagasabb tudományt ötvenéves korukban tanulják meg azok, akiket uralkodóknak szántak. Ekkor fejeződik be az uralkodók nevelése, s ekkorra válnak igazi bölcsekké, tehát uralkodásra alkalmassá. Dolguk ettől fogva az lesz, hogy a jót közvetlenül szemlélgessék, s „azt követendő példának tekintve az államot is, polgártársaikat is, meg önmagukat is még hátralévő életükön keresztül megfelelően elrendezzék" és igazgassák, azaz helyesen, bölcsen, igazságosan uralkodjanak. Az állam tehát csak akkor lesz boldog, ha bölcsek uralkodnak benne, illetőleg ha uralkodói bölcsek - mint amiképpen az egyén is csak akkor boldog, ha lelkének eszes része uralkodik másik két része felett.

Itt emeljük ki a *Politeia* azon kitételét, hogy az utódok bár beleszületnek szüleik osztályába, de érdemtelenség, tehetetlenség esetében alsóbb osztályba helyezik őket, a tehetségeseket pedig a tehetségüknek megfelelő osztályba emelik.

A művészetek jelentős részét PLATÓN kitiltja államából, mivel azok szerinte rossz hatást gyakorolnak az emberi lélekre, és veszélyeztetik a fáradságos nevelés eredményeit. Tragédiát, komédiát, a HOMÉROSZI eposzok bizonyos helyeit tilos előadni, sőt még bizonyos hangzatokat és hangszereket is száműz, mivel ellágyítják a lelkeket.

A harmadik osztályba tartozók jogállását egyáltalán nem szabályozza PLATÓN, azok tehát élhetik a maguk hétköznapi életét.

ad (3) Az államnak öt alapformája van: az arisztokrácia vagy királyság, a timokrácia, az oligarchia, a demokrácia és a *türannisz*. Ezek az államformák a történelem folyamán a feltüntetett sorrendben keletkeznek egymásból, illetve változnak át egymásba, s ugyancsak megfelelnek a lélekrészeknek, valamint az erények felosztásának. Az arisztokráciában és királyságban a bölcsek uralkodnak, ezért uralkodói az eszes lélekrésszel állíthatók párhuzamba. Az ilyen állam pedig annak a léleknek felel meg, amelyben bölcsesség és értelem uralkodik a harag és vágy lelke felett. Az ilyen állam éppoly tökéletesen boldog és igazságos, mint a lélek, amelynek megfelel.

A timokrácia - amit kevés számú becsvágyó és harckedvelő ember uralma jellemez - az arisztokráciából keletkezik azáltal, hogy az őrök tulajdonukba veszik házaikat, használati tárgyaikat, vagyont szereznek maguknak. Elhanyagolják lelkük művelését, csak testüket edzik, s ennek folytán harcos, becsvágyó emberekké válnak. Az őrizetükre bízott polgárokat leigázzák, háborúkat vezetnek más népek ellen. Az ilyen állam legfőbb célja a hódítás, a harc lesz.

Az oligarchia - tehát a kevés számú nagyvagyonúak uralma - akként alakul ki a timokráciából, hogy a timokraták egyre több vagyont harácsolnak össze, a nép pedig elszegényedik: az államban elszaporodnak a koldusok és gonosztevők. Az ilyen államban a hatalom gyakorlásában való részvételt nagy vagyonhoz kötik, s nem az erényt és a derék embereket, hanem a pénzt és a gazdagokat tisztelik.

A demokrácia viszont az oligarchiából alakul ki azáltal, hogy a kizsákmányoltak és elnyomott jogtalanok tömege többnyire forradalom útján lerázza nyakáról a kizsákmányoló oligarchákat, majd mind a közéletben, mind a magánéletben megvalósítják a teljes jogegyenlőséget és szabadságot.

Az utóbb említett három államformát az jellemzi, hogy uralkodóit nem a bölcsesség és eszes lélek, hanem a harag, harc és gyakran a vágy lelke vezeti. Az ilyen állam hasonlít tehát ahhoz az emberhez, akiben a kevéssé értékes lélekrészek uralkodnak a legértékesebb felett. Ebből következően az ilyen állam nem lehet sem boldog, sem igazságos.

Végül a *türannisz* akként keletkezik a demokráciából, hogy a túlságos szabadság - ahogyan ez más vonatkozásban is történni szokott - az ellenkező végletbe csap át, s a kényúr észrevétlenül a nép nyakára ül. A *türannosz* szabadjára engedi alantas vágyait, iszákos és buja természetű, emellett állandóan félti uralmát és életét, ezért legközvetlenebb hozzátartozóitól kezdve minden környezetében élőt sorra gyanúba fog és megölet. Az ilyen állam ahhoz az emberhez hasonlít, akiben a legalantasabb lélekrész uralkodik a két értékesebb felett, s ezért ez a legboldogtalanabb.

Politicos című művében PLATÓN az államférfi képét rajzolja meg. Az állam vezetésére legalkalmasabbnak azt a férfit tartja, aki feddhetetlen erényű, jól ért az államvezetés művészetéhez, tehát az uralkodás szakértője. Az igazi, helyes államforma az, amelyben ilyen uralkodásra termett ember a vezető. Az is lehetséges, hogy több uralkodásra termett ember tartja kezében a főhatalmat: ekkor nem királysággal, hanem arisztokráciával van dolgunk. Lényegtelen tehát, hogy egy vagy több személy kormányoz: fontos, hogy szakértők legyenek az államvezetésben. A demokrácia azonban sohasem lehet ilyen értelemben jó alkotmányforma, minthogy lehetetlen, hogy egy állam összes polgára szakértő legyen az uralkodásban. A helyes államformát az jellemzi még, hogy nincs szüksége törvényekre, mert azok csak fölöslegesen merevítik az életet. A szakértő uralkodó törvények nélkül is tökéletesen elvezeti az államot.

Helyesség szempontjából második helyen áll az az alkotmány, amelyet ugyan nem a tökéletes uralkodók igazgatnak, de az államban tiszteletben tartják a törvényeket. Az ilyen államban már szükség van törvényekre és a törvények tiszteletére azért, hogy az önkényt féken tarthassák. Ilyen feltételek mellett királyság, arisztokrácia és demokrácia is létesülhet.

Helyesség szempontjából - ugyancsak az említett három államforma lehetőségével - végül harmadik helyen áll az az alkotmány, amelyben nem tisztelik a törvényeket.

A *Nomoi* keletkezésekor az agg PLATÓN hite már erősen megrendült mind az ideák világában, mind pedig a *Politeiá*ban megrajzolt állameszmény megvalósításának lehetőségében. Az állam célját többé már nem az ideák megközelítésében jelöli meg, s merész reformjainak nagyobb részét is elejti, mert belátta, hogy keresztülvihetetlenek, az emberi természet még nem elég érett a reformokra. Töretlenül fenntartja azonban azt a véleményét, hogy a legtökéletesebb állam képét a *Politeiá*ban rajzolta meg, s itt, a *Nomoi*ban a „második legjobb állam" alkotmányát fekteti le.

Már nem a királyságot, hanem a kevert alkotmányformát tartja a legtökéletesebbnek: a legjobb alkotmányforma a monarchia és demokrácia összeolvadásából áll elő. Ezt az jellemzi, hogy bár minden hatalom a néptől ered, azonban azt a nép nem közvetlenül gyakorolja, hanem - eltérő mértékben - különböző hivatalnokokra ruházza át: a hatalmat ők gyakorolják közvetlenül, de a nép nevében.

Elejti a nő-, gyermek- és vagyonközösséget, s a társadalmat vagyonmegoszlás szerint négy osztályba tagolja. Anyagi téren nem tűr nagy különbségeket: a leggazdagabbnak legfeljebb ötször annyija lehet, mint a legszegényebbnek. A vagyon felhalmozódásának részletekbe menő rendelkezésekkel igyekszik elejét venni.

Az ország 12 kerületre és 5040 birtoktestre oszlik, s ugyanennyi a polgárok száma is. Ennek a számnak sem csökkennie, sem emelkednie nem szabad: e szám állandóságát a születések számának és a házasság intézményének megfelelő szabályozása által igyekszik biztosítani.

A legfőbb felügyeletet az államélet és a tisztviselők felett egy 12 tagú tanács gyakorolja, melynek tagjait nagyon szellemesen meghatározott, bonyolult választási eljárás útján lényegében az állam egész népessége választja meg.

Részletekbe menően szabályozza a családi és erkölcsi életet; súlyos büntetést szab a vallási bűncselekmények elkövetőire és azokra, akik házasságon kívüli nemi életet élnek. Úgyszólván agyonszabályozza az élet minden ágát. Így például még a gyermekjátékok előállításának módját, a halászat módját, a jobb és bal kar egyenletes edzését is kötelezően írja elő.

Ugyancsak részletesen szabályozza a nevelést is. Általános iskolakötelezettséget vezet be, részletesen meghatározza a tanítandó tárgyakat, de a dialektika tanításáról már nem tesz említést.

Az egész mű ultrakonzervatív jellegét még fokozza azzal a kijelentésével, hogy ez az államberendezés tökéletes, ezért azon soha semminemű változást tenni nem szabad.

A művészetek nagy részét PLATÓN ebben a művében is kitiltja államából.

PLATÓN államtanának ismertetése végén felmerülnek a kérdések: vajon kommunisztikus jellegű-e a *Politeia* államberendezése, illetve utópiáknak kell-e tekintetünk PLATÓN állameszményeit? Mind a két kérdésre tagadó választ kell adnunk.

Csak a két felső osztály berendezkedése kommunisztikus jellegű, a nagy tömeget képviselő legalsó osztály társadalmi helyzetét nem érintik a rendelkezések. Kommunisztikusnak már csak ezért sem lehet mondani a *Politeia* állameszményét. De még inkább megerősít e felfogásunkban az a tény, hogy az előkelő származású PLATÓN mélyen megvetette a kézműveseket, testi munkásokat és kereskedőket, s éppen ezért helyzetük javításával nem is foglalkozott művében. Arról meg éppen hallani sem akart, hogy az ő államában a legalantasabb lélekrésznek megfelelő műveletlen munkásosztály uralkodjék a bölcsek és katonák fölött. PLATÓN arisztokratikus állameszménye tehát a munkásosztály uralmát követelő kommunizmustól az elképzelhető legeslegmesszebbre áll.

Az utópisztikus államregény fogalmához nézetünk szerint hozzátartozik az a kritérium, hogy írásakor szerzője nem gondolt arra, hogy utópiáját valaha is megvalósítsa. Ezzel szemben PLATÓN olyannyira kívánta a gyakorlatban is megvalósítani állameszményét, hogy második

és harmadik szicíliai útjára - amelyek egyébként bizonyos okból éppen nem voltak ínyére - kizárólag ebből a célból vállalkozott. Ilyen szempontból tehát PLATÓN álameszményeit nem tekinthetjük utópiának. Egymagában pedig az a tény, hogy egyik-másik merészebb reformja adott körülmények között nehezen volna megvalósítható vagy elidegenítően hat mai erkölcsi felfogásunkra, nem kölcsönözhet ezeknek a természetüknél fogva egyébként nem teljesen kivihetetlen újításoknak utópisztikus színezetet. PLATÓN nem papíron, hanem a gyakorlatban akarta álameszménye útján az embert és az emberi társadalmat megjavítani, boldoggá tenni, és éppen ez az erkölcsi bátorság és logikai vaskövetkezetesség kelti fel bennünk iránta a legnagyobb tiszteletet, amellyel államtanai révén - kortársai és ellenfelei kicsinyes gáncsoskodását semmibe véve - hazája és az emberiség javát itt, a földi életben kívánta szinte utolsó leheletéig szolgálni.

ARISZTOTELÉSZ

ARISZTOTELÉSZ Kr. e. 384-ben született, a thrákiai Stageirában. (Innen a közkeletű „*Stragirita*" elnevezés). Atyja orvos volt a makedón királyi udvarban. Tizennyolc éves korában, egy athéni útja alkalmával került kapcsolatba PLATÓNnal. Tanítványává szegődött, s az is maradt húsz éven keresztül, a mester haláláig. Kevéssel ezután FÜLÖP király meghívására ő is a makedón királyi udvarba került, hogy a király fiát, a későbbi NAGY SÁNDORt nevelje és tanítsa. Neveltjének trónra lépte után visszatért Athénbe, s ott Lykeios Apolló szent városnegyedében *Peripátosz* néven iskolát nyitott. (Innen származik a *Lykeion* - líceum - elnevezés.) Az iskolában, mely ARISZTOTELÉSZ Kr. e. 322-ben bekövetkezett halála után is hosszú időn keresztül fennállott, az elképzelhető legszélesebb körű tudományos tevékenység folyt.

ARISZTOTELÉSZ minden idők legnagyobb tudósa. Kora tudományának úgyszólván minden ágában jelentőset alkotott, sok új tudományágnak is ő vetette meg alapjait. Szellemének átfogó erejét, rendszerező képességét máig sem közelítette meg senki. Bár mindvégig PLATÓN tanítványának vallotta magát, mesterétől mind tudományos módszere, mind pedig alapvető tanai tekintetében különbözik. ARISZTOTELÉSZ a „mérsékelt realizmus" irányában tér el PLATÓN „idealisztikus" filozófiájától: ezzel válik atyjává a PLATÓNi idealizmus eszmevilágára építő nagy tudományos és filozófiai irányzat mellett a másik alapvető irányzatnak, a kevésbé spekulatív, józanabb, mérsékelt realizmusnak.

Mivel ARISZTOTELÉSZ államtanának lényegét csak filozófiai rendszere alapvető elemeinek ismeretében érthetjük meg, ezért az alábbiakban filozófiájának leglényegesebb elemeit is ismertetni fogjuk. Erre kész-

tet bennünket az meggondolás is, hogy az idealizmus rendszerének alappillérei után a realizmus alaptanait is meg kell ismernünk, éspedig nemcsak a teljesség kedvéért, de azért is, mert a két eszmevilág versengése alakítja ki az egész európai kultúra szellemi arculatának vonásait. Illik tehát, hogy az idealizmus és a realizmus eszmevilágának legalább alapvető elemeivel tisztában legyünk.

I. Filozófiai alaptanok

(1) A görög szellem egyik legjellemzőbb vonása az a folytonos törekvés, hogy a sokrétű valóságot egyetlen elvre vezesse vissza, azt egységes szempontból legyen képes szemlélni, megérteni, magyarázni. Az *ion* természetbölcseleti rendszerek sajátos vonásai, a HERAKLEITizmus, az *eleat*izmus egyaránt ennek hatása alatt keletkeztek, de ARISZTOTELÉSZ szellemét is ez a törekvés uralta. Minden igyekezete arra irányult, hogy a valóságszemléletnek a PLATÓNi idealizmus által megbontott egységét egy átfogó rendszer keretében állítsa helyre. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges, ha több tekintetben eltér mestere tanaitól, illetőleg azokat az általa helyesnek tartott irányban fejleszti tovább.

A legnagyobb eltérés a két filozófus tudományos módszerében mutatkozik s az eredmények különbözősége is jórészt a módszerbeli különbségekre vezethető vissza. PLATÓN alig méltatja figyelemre az érzéki valóságot, s rendszerét teljesen intellektusára hagyatkozva, nemegyszer önkényes hipotézisekre építi fel. Szellemének merész, spekulatív ereje egészen az ideák világáig repítette őt. Ezzel szemben ARISZTOTELÉSZ a józan megfigyelés, tapasztalás, kísérletezés embere, aki következetesen igyekszik arra, hogy filozófiai és tudományos rendszerét a valóságról kapott érzéki benyomásokra építse fel. Ennek érdekében aztán ARISZTOTELÉSZ saját rendszere kialakításánál mestere filozófiájának mindazokat az elemeit figyelmen kívül hagyta, melyeknek tapasztalati alapját nem tudta felmutatni, illetőleg amelyek ellenkeznek a tapasztalással.

ARISZTOTELÉSZ szerint minden általános érvényű, egyetemes vonatkozású tudományos megismerés - tehát minden értelmi ismeret - érzéki megismerésre támaszkodik. Igaz ugyan, hogy az érzéki megismerés tárgyai csak az egyedi érzékelt dolgok lehetnek, ezek azonban magukban hordják lényegüket kitevő vonásaikat is, tehát egyúttal általános érvényűek, egyetemes vonatkozásúak is. Ha például egy lovat látunk (érzékelünk, tapasztalunk), nemcsak az egyedet látjuk, hanem azt a tulajdonságát is megállapíthatjuk, hogy négylábú, gerinces állat, patái vannak és így tovább. Az érzékelt ló e vonásai pedig egyetemlegesek, szükségképpeniek, mert minden ló feltétlenül rendelkezik ugyanezekkel a lényeges tulajdonságokkal. Ily módon az érzéki megismerés alapján értelmi, azaz egyetemleges érvényű megis-

meréshez juthatunk azáltal, hogy az érzékelt egyedi tárgyak esetleges jegyeit - esetünkben például azt, hogy a ló sánta, nyírott sörényű vagy hóka - elhagyjuk (vagyis e jegyektől absztrahálunk), s csak azokat a vonásait emeljük ki, amelyek a tárgy lényegét teszik, amelyeknek tehát egyike sem hagyható el anélkül, hogy ezáltal a tárgy meg ne szűnne az lenni, ami. (Nincs például hasított patájú vagy gerinc nélküli ló stb.) Az így létrejött ismeret általános érvényű, egyetemleges - mert minden hasonló egyedre érvényes - értelmi ismeret. Az ilyen ismeretnek az a tulajdonsága, hogy igaz: azaz a gondolkodás megegyezik a valósággal. (Emlékezzünk itt vissza az Első részben az adekvációval kapcsolatban kifejtettekre!)

Láthatjuk tehát, hogy a dolog lényegét tevő jegyek nem a dolgok ideájában - azaz a dologtól és az azt megismerő értelemtől független, azon túlfekvő: transzcendens létezőben - adottak, hanem magában a dologban rejlenek, abban immanensek. Éppen ezért az értelmi megismerés nem ezekre az ideákra irányul - mint PLATÓNnál láttuk -, hanem magára a dologra, helyesebben: a dolog abban rejlő lényegére. Az értelmi megismerés tárgyát tehát nem a transzcendens ideák képezik, hanem a dolog immanens lényege.

ARISZTOTELÉSZ fontos felismerése, hogy bár a dolog lényegét tevő egyetemesség a megismerés időbeli sorrendjét tekintve későbbi, mivel az egyest előbb ismerjük meg, mint az egyetemesnek a tulajdonságait, a logikai összefüggés szempontjából azonban az egyetemesség előbbre való, mint az egyed. Az embernek ama tulajdonságát, hogy halandó, az egyes emberi egyedek halálának tapasztalása útján ismerjük meg. Ebben a vonatkozásban az egyedi megismerés megelőzi az általánost, az egyetemes érvényűt. Az egyes ember halandó mivolta azonban - logikai megalapozottságot, sorrendet tekintve - az ember általános lényegéből következik: ebből a szempontból tehát az egyetemes, az általános ismeret megelőzi az érzéki egyedit.

ARISZTOTELÉSZ felfogása szerint valamely dolog tökéletességének mértéke nem az a körülmény, hogy mennyire közelítette meg saját transzcendens ideáját, hanem az, hogy léte folyamán mennyire valósította meg azokat a lehetőségeket, diszpozíciókat, amelyek benne rejlenek, amik tehát természetét és lényegét alkotják. Egy adott magban például benne rejlik az a lehetőség, hogy megfelelő körülmények között sudár, szimmetrikus fenyőfa fejlődjék belőle. A mag a tökéletességnek annál magasabb fokát éri el, minél jobban megközelíti fejlődése folyamán a fenyőfa lényeges vonásait, természetét. Ezt a benne rejlő képességét nevezi ARISZTOTELÉSZ potenciának, a képesség megvalósulását pedig aktusnak. A valóságban tapasztalható minden változás lényege a dolgok átváltozása a potencia állapotából az aktus állapotába. ARISZTOTELÉSZ szerint minden dolog, minden élőlény egye-

temes célja potenciáinak aktualizálása, azaz lényegének teljes kifejtése. E cél elérése az egyén, és különösen az ember legfőbb boldogsága. ARISZTOTELÉSZ ebben a vonatkozásban is kiküszöbölte rendszeréből a PLATÓNi ideákat, mert az ember céljaként nem a legfőbb ideához való hasonulást, hanem saját természetének lehető legteljesebb kibontakoztatását jelölte meg.

(2) AZ ARISZTOTELÉSZi etikában is a legfőbb jó a boldogság. Ez az a jó, „amire mindenek törekszenek". Minthogy a legfőbb boldogság minden élőlényre nézve lényegének teljes megvalósulását jelenti, minden élőlény tevékenységének közös végső célja saját természetének teljes kifejtése.

Az ember természetének legsajátosabb vonása az értelem, ebből következően az ember tevékenységének végső célja értelmi képességeinek lehető legteljesebb kifejtése.

Azt az állandó cselekvési készséget, melynek kifejtésével az egyén el akarja érni a boldogságot, ARISZTOTELÉSZ erénynek nevezi. E cselekvési készséget az embernél az értelem irányítja. Az erényre irányuló készség velünk születik, de erényessé csak nevelés, később pedig önnevelés útján válhatunk.

A tárgyunk szempontjából fontos erkölcsi erények közös lényegét ARISZTOTELÉSZ a két véglet között fekvő középút [*mesotes*] követéseként határozza meg. Például a vakmerőség és gyávaság között a bátorság a középút; az elbizakodottság és önkevéslés között az önérzet; a fösvénység és pazarlás között a bőkezűség, és így tovább.

A legtökéletesebb erény az általános értelemben vett igazságosság. Mint az összes többi erények foglalatja, ez a szabályozója az embertársainkat érintő cselekedeteinknek. Szűkebb értelemben véve ARISZTOTELÉSZ kétféle igazságosságot ismer: az osztó és a kiegyenlítő igazságosságot. Mind a kétféle igazságosság az anyagi, társadalmi, hivatali javaknak az állam polgárai között történő egyenlő megoszlásánál jut szerephez. Az osztó igazságosság akként jut érvényre, hogy mindenki annyit kap, amennyit természeténél, helyzeténél, szolgálatainál fogva megérdemel. A javak szétosztásánál szem előtt tartandó egyenlőség elve tehát az osztó igazságosság esetén csak relatíve valósul meg, hiszen nem egyforma részt kap mindenki a javakból, hanem csak az őt megillető részt. Az egyenlőség elve tehát az arányos (méghozzá: mértani arányban történő) szétosztás által valósul meg. Ezzel szemben a kiegyenlítő igazságosság már tökéletes, a számtani egyenlőség elve alapján működik: érvényesülésénél egyéni érdem, kiválóság már nem jön tekintetbe. A kiegyenlítő igazságot részint önként, a javaknak jogügyletek (adásvétel, pénzkölcsönzés, bérlet stb.) útján történő szétosztása révén érvényesítik az emberek,

részint pedig kényszer útján, mint például a büntető igazságszolgáltatás esetében.

Az igazságosság érvényesülésének egyik módja a méltányosság. A méltányosság kisegítő elv: a törvényes igazságosság merevségét hivatott enyhíteni, amikor adott esetben a törvények szigorú végrehajtása bár törvény szerint igazságosságot, de lényegében igazságtalanságot eredményezne. A méltányosság elvéhez tehát akkor folyamodunk, amikor a polgári (pozitív törvényi) jog ellentétbe kerül az igazságosság követelményével, közelebbről: az adott esetre érvényes természetjogi tétellel, szabállyal. Ilyenkor a jogesetet a viszonylagos érvényű és folytonosan változó polgári joggal szemben az általános érvényű természetjogi tétel javára döntjük el. Ebből a tanításból nyilvánvaló, hogy ARISZTOTELÉSZ is különbséget tesz pozitív jog és természetjog között.

II. Államtan

Politikai nézeteit ARISZTOTELÉSZ kisebb részükben *Etikájában*, egységesebb szerkezetben pedig *Politika* című művében fejti ki. Ezek tekintetében is szembeötlő a különbség mester és tanítványa között. ARISZTOTELÉSZ politikai felfogása nemcsak az államélet józanabb, gyakorlatiasabb, emberiesebb szemléletében tér el PLATÓNÉTÓL, hanem abban is, hogy ARISZTOTELÉSZ nem állít elénk olyan élesen körvonalazott, részleteiben aprólékos gondossággal kiépített mintaállamot, mint mestere. Rendkívül jellemző tudományos módszerük különbözőségére, hogy ARISZTOTELÉSZ valamilyen képzeletbeli, legtökéletesebb állam képének megrajzolása helyett politikai fő művéhez egy alkotmánygyűjteményt csatolt *Politeia* címen, amely 158 különböző állam alkotmányának leírását tartalmazza. E gyűjtemény sajnos elveszett, csak egyetlen darabját, *Az athéniek alkotmányát* találták meg nemrégiben.

A nyolc kötetre terjedő *Politika* ARISZTOTELÉSZNEK az állam keletkezéséről, berendezéséről, a helyes államéletről és államvezetésről, az alkotmányformákról, az állam polgárairól s azok jogviszonyairól vallott nézeteit tartalmazza. Ezeket vázlatosan a következőkben ismertetjük.

Az állam létrehozására az embert nemcsak azok a gyakorlati meggondolások indítják, amelyekről PLATÓN tesz említést, hanem elsősorban az emberbe oltott társas ösztön. Az ember, természeténél fogva, államalkotó lény: *zoon politikon*. Természetének e sajátossága folytán az ember akkor is állami szervezetben élne, ha arra egyébként gyakorlati szükség nem vinné rá.

Az államalkotás azonban nemcsak ösztönös törekvése, hanem erkölcsi kötelessége is az embernek. Az ember ugyanis erkölcsi lény, tökéletes erkölcsös életet pedig az ember csak államban élhet. Az a lény, amelynek a tökéletes élethez nincs szüksége államra, vagy állat, vagy

Isten. De metafizikai szükségszerűség is készteti az embert államalkotásra; az emberi természetben immanens az államalkotó képesség, s az embernek a fejlődése, tökéletesedése során eme képességét [*potencia*] ki is kell fejlesztenie, meg kell valósítania [*aktus*].

Az állam - logikai sorrend szempontjából - egyébként is elsőbbséget élvez az egyes emberrel szemben, mint ahogyan az organizmus is előbbre való tagjainál. Az egyes emberről ugyanis valamilyen állami szervezet előzetes megléte nélkül éppúgy nem tudunk fogalmat alkotni magunknak, mint ahogyan nem képzelhetjük el az élő kezet ama emberi test nélkül, amelyhez tartozik. Az állam tehát mint organizmus, mint organikus egység minden tekintetben elsőbbséget élvez az egyénnel szemben: az egyes ember tartozik az államhoz, nem pedig fordítva. Ebből következően az egyén érdekeivel szemben mindig az állam, a közösség érdekei veendők elsősorban tekintetbe. Úgy vélem, világos a párhuzam ARISZTOTELÉSZ e fejtegetései, valamint a fentebb ismertetett, az egyetemes és egyedi érzéki ismeretre vonatkozó tanítása között.

Az állam célja erkölcsi természetű: módot nyújtani az állampolgároknak emberi képességeik lehető teljes kifejlesztésére, a legmagasabb rendű értelmi tevékenység kifejtésére, az erkölcsös életre. „A legjobb állam a legerényesebb állam, a legjobb polgár a legerényesebb polgár." Az állam legfőbb boldogsága a törvényekben áll: akkor boldog az állam és boldogok a polgárai, ha a törvények rendelkezéseit megtartják, ha a polgárok a törvényeknek, nem pedig az uralkodónak engedelmeskednek.

Eredetét tekintve az állam szabad egyesülés: az uralkodó nem saját erejéből és kénye-kedve szerint, hanem a polgárok - tehát nem szolgák -, szabad emberek felett, azok akaratából és javára uralkodik.

Az állam továbbá nemcsak erkölcsi, hanem öncélú közület is, nem tartozhat céljai közé az erőszakos hódítás, idegen népek leigázása háború útján, vagy a túlságos területgyarapítás.

Az állam legfőbb célja az igazságosság megvalósítása az állampolgároknak az államhoz és egymáshoz való életviszonyaiban. Az igazságosság megvalósítására azonban már nem találja alkalmasnak mestere, PLATÓN államberendezését.

Történeti kialakulását tekintve az állam alapelemeit a családok képezik, ezekből alakult ki először a falu, majd több faluból az állam. A családban, mint az állam legkisebb alkotóelemében, háromféle jogviszony áll fenn: a családfő és a rabszolgák, a férj és a feleség, s végül az atya és a gyermekek közötti jogviszony. Ezeket az alapvető viszonylatokat helytelen lenne a vagyon-, nő- és gyermekközösség bevezetésével szétrombolni, mert ebből nagyon sok erkölcsi és anyagi kár háramolhat az államra. A nő- és gyermekközösség vérfertőzéshez, valamint

a szülők és gyermekek kölcsönös bántalmazásához vezet, továbbá teljesen kihasználatlanul hagyja azokat a nagy erkölcsi és nevelő erőket, amelyek a családi életben, a vérségi kötelékben rejlenek. A vagyonközösség bevezetése pedig a gazdasági élet teljes ellanyhulását, a munkakedv kihalását és örökös viszálykodást eredményezne.

A házasság intézményére, az állam népességére és különösen a gyermeknevelés kérdésére vonatkozóan ARISZTOTELÉSZnél részletekbe menő szabályozást találunk.

A családalapításra a nőknél a tizennyolcadik, a férfiaknál a harmincheted ik életévet tartja a legalkalmasabbnak. A tiszta házaséletet államérdeknek nyilvánítja, az ellene vétőket súlyos büntetéssel sújtja. A nyomorék gyermekeket ki kell tenni, a fölösszámúakat pedig még idejében el kell vetéltetni az anyával. A terhes nők különös gonddal veendők körül: távol kell őket tartani az izgalmaktól, sőt megfelelő testmozgásra kötelezhetők. .

A nevelést állami üggyé teszi. Hétéves koráig otthon nevelkedik a gyermek. Ettől kezdődően állami felügyelet alatt serdülő koráig írni, olvasni, rajzolni tanul, testgyakorlásban és zenei oktatásban részesül. A serdült gyermek három éven keresztül tudományos oktatásban vesz részt. A zenei képzést - akárcsak PLATÓN - ARISZTOTELÉSZ is fontosnak tartja, de hangsúlyozza, hogy ne lágy hangú fuvolán gyakoroljon a gyermek, mivel az elpuhítja ifjú lelkét. A testgyakorlást pedig alapvető fontossága mellett sem szabad túlzásba vinni, mert eldurvítja a lelket.

Az állam ne népesedjék túl, s területe se növekedjék túlságosan nagyra. A népességet és a területet, úgyszintén az állam egész belső gazdasági életét az *autarkia* szabja meg, vagyis az, hogy képes legyen saját magát ellátni, teljes mértékben elégítse ki önmagát, polgárait és szükségleteit. Az állam népességét is e szempont szabja meg.

ARISZTOTELÉSZ aprólékosan és sok tekintetben helytállóan írja le az állam gazdasági szervezetét, a pénzgazdaság kifejlődését és a különböző hasznot hajtó foglalkozások kialakulását. Említésre méltó ebből a szempontból, hogy legkevesebbre a kereskedő foglalkozást becsüli, a kamatra történő pénzkölcsönzést pedig egyenesen kárhoztatja. Általában idegenkedik a megélénkült gazdasági élet intézményeitől és jelenségeitől, különösen azért, mert az élénkebb gazdasági vérkeringés nagy vagyonok kialakulására nyújt lehetőséget, fokozza egyesek kapzsiságát s az ennek következtében elnyomorodó tömeg szociális elégedetlenségét.

ARISZTOTELÉSZ meghatározása szerint polgár az, aki legalább a népgyűléseken és bíráskodásban részt vehet. Az állam ilyen polgárok egyesülését jelenti erkölcsös, erényes élet folytatása céljából.

Minden állam legértékesebb fenntartó elemének a jómódú középosztályt tartja, amely félúton áll az oligarchák gazdagsága és a demok-

raták szegénysége között. Gazdasági szempontból e jómódú állapotot tartja polgári erénynek, már csak az erény természetéről vallott felfogása - két véglet közötti középút - következtében is. A jómódú középosztály túlsúlya a legnagyobb biztosítéka az állami rend és alkotmány szilárdságának és tartósságának.

ARISZTOTELÉSZ az államformákat öt szempont szerint választja szét, mégpedig az uralkodás célja, az uralmon lévők száma, szegény vagy vagyonos volta, szabad állapota, és végül rátermettsége szerint.

Általában elmondható: ha az uralkodó a saját érdekeit tartja szem előtt, nem pedig az alattvalókét, az alkotmányforma rossz, ellenkező esetben pedig jó. Azonban mind a jó, mind a rossz alkotmánynak - az uralkodók száma szerint - több faja van. Az az állam, ahol egy uralkodó van: vagy *türannisz,* vagy királyság; ahol kevés az uralkodó: vagy oligarchia, vagy arisztokrácia; ahol pedig sok az uralkodó: demokrácia, avagy *politeia*, aszerint tehát, hogy az uralkodó az alattvalók érdekében uralkodik-e, vagy saját érdekében. (A *politeián* ARISZTOTELÉSZ a demokrácia és az arisztokrácia keveredéséből előálló államformát érti, de élesen nem körvonalazza azt. A többi államformát PLATÓN tanai alapján határozza meg.)

Az oligarchiában a vagyonosok, a demokráciában a vagyontalanok kezében van a hatalom. Ha a szabadság mozzanatát hangsúlyozzák túl, demokrácia alakul ki, ha pedig elvonják a polgárok szabadságát, oligarchia vagy *türannisz* lesz az eredmény. A rátermettség szem előtt tartása nem vezet egyetlen meghatározott államformához sem, mert az a döntő szempont, hogy hányan és milyen mértékben rátermettek az uralkodásra. Ha egyetlen ember oly mértékben rátermett, hogy ebben az összes többi polgárt felülmúlja, akkor a királyság; ha több ilyen polgár akad, akkor az arisztokrácia; ha pedig sok rátermett ember van az államban, akkor a demokrácia, helyesebben a *politeia* lesz a helyes államforma. A gyakorlatban persze legtöbbször kompromisszum jön létre e szempontok között, s ennek eredménye a gyakran tapasztalható vegyes államforma, például a *politeia* is.

Ideális esetben leghelyesebbnek a királyság államformáját tartja; hozzáteszi azonban, hogy ez az államforma ideális alakban soha nem valósulhat meg. Ennek hiányában az arisztokráciát tartja a leghelyesebb államformának, mert kevés, de uralkodásra termett polgár összműködésén nyugszik. A *Politika* fejezete azonban az ideális állam képének megrajzolásáról befejezetlen maradt, s a fennmaradt idevágó fejtegetések is olyan általános természetűek és bizonytalan körvonalúak, hogy - mint azt egyébként már fentebb is említettük - ARISZTOTELÉSZ ideális államáról nem tudunk olyan pregnáns képet rajzolni, mint PLATÓNÉRÓL. A viszonylag legjobb alkotmánynak mégis azt tartja ARISZTOTELÉSZ, amelyben az az osztály a legerősebb, amelyik az alkot-

mány fennmaradását kívánja. Egy adott alkotmány berendezése pedig akkor a legjobb, ha vannak olyan intézményei, amelyek megakadályozzák, hogy az illető alkotmány alapintézményét túlfeszítsék. Így például a demokrácia akkor jó államberendezkedés, ha megfelelő intézmények gátolják a szabadság túlhajtását.

Az alkotmányformák felbomlásának vannak általános és különös okai. Általános oknak számít a gőg és nyereségvágy, valamint a vezető férfiak viszálya. Különös okokként említi, hogy míg a demokráciákat a népvezérek alattomossága teszi tönkre - akik addig hízelegnek a népnek, míg végül is *türannusz*ként nyakára nem ülnek -, az oligarchák uralma vagy az egymás közti egyenetlenség miatt, vagy pedig az elnyomott nép lázadása következtében szűnik meg. A zsarnoknak „az alattvalók gyűlölete és haragja ássa meg a sírját". A királyság azonban nem külső, hanem belső okok miatt szűnik meg: vagy a királyi ház tagjai között támadt egyenetlenség következtében, vagy pedig amiatt, hogy a király lassanként kényúrrá változik, s nem az alattvalók érdekében uralkodik.

Nagyon figyelemreméltó, hogy ARISZTOTELÉSZ művében már megtaláljuk az államhatalmak szétválasztásának elvét - igaz, csak csökevényes alakjában, de ez önként következik a görög „állam" sajátos természetéből. A kis lélekszámú, aránylag kevés polgárt magában foglaló görög városállamban akkor is gyakorlati lehetetlenség lett volna határozottan szétválasztani egymástól az államhatalmakat, ha e szétválasztás elvi szükségességének gondolata a jogélet bonyolultabbá válása következtében felmerült volna. A kis városállamokban az állami és társadalmi élet, a jog és a szokás oly mértékben fedték egymást, hogy az államhatalmi ágak megosztásának pozitív jogi színezetű elve a tudósok fejében teljes világossággal még fel sem merülhetett. ARISZTOTELÉSZ mindenesetre említést tesz a végrehajtásról, bíráskodásról és törvényalkotásról (tanácskozásról) mint az államélet jellemző megnyilvánulásairól, de ezek közül csak a végrehajtó hatalmat emeli ki önállóként, míg a törvényhozók hatáskörét a bíráskodás körébe tartozó életviszonyokra is kiterjeszti.

Végül a rabszolgaság kérdésében elfoglalt álláspontját említjük még meg. ARISZTOTELÉSZ a rabszolgaság intézményének fenntartása mellett foglalt állást. E felfogását sok-sok érvvel támasztja alá. Mivel a családfőnek nem áll elegendő munkaerő rendelkezésére vagyona gondozására és gyarapítására, családja fenntartásához szüksége van rabszolgára. „Ha a szövőszéken magától repülne az orsó, nem volna szükség rabszolgákra" - mondja a *Politika* egyik helyén. Ha meggondoljuk, hogy a kis lélekszámú görög államban valóban nem találtak volna a rabszolgákon kívül elégséges számban alkalmas testi munkást, ARISZTOTELÉSZnek ezt az érvét gazdasági szempontból indokoltnak lehet

mondani. A rabszolgák ezenfelül lehetővé teszik a családfő és a polgárok számára, hogy behatóbban foglalkozzanak az államügyekkel, ami valóban elsőrendű érdek. Sőt, még a rabszolga természete is megkívánja, hogy uralkodjanak felette, gondoskodjanak érdekeiről, ellássák, mert mint a szabadságra születésénél fogva képtelen lény, nem lehet saját magának ura. Minthogy azonban a rabszolgák is emberek, eszes lények, jól és szelíden kell velük bánni. Ezek az érvek természetesen mind sántítanak, s etikai szempontból - különösen pedig ARISZTOTELÉSZ magasztos etikájának nézőpontjából - nem állják meg helyüket. A rabszolgaságról vallott sajátos görög felfogásnak igazi alapja valójában abban a szellemi felsőbbrendűségi érzésben keresendő, melynek birtokában a görögség minden barbárt lenézett és rabszolgának tartott, mert mind testi, mind szellemi szempontból egyedül csak a görög polgárt ismerte el uralkodásra termett és jogosult fajnak.

Kynikusok

A *kynikus* irány megalapítója GORGIASZ és SZÓKRATÉSZ tanítványa: ANTISZTHENÉSZ, legnevezetesebb képviselője pedig DIOGENÉSZ. E filozófiai irányzat elnevezését vagy a *kynosarges* nevű gimnázium után nyerte, vagy arra a szűkös életmódra utal e név [*kyon* = kutya], amelyet ez iskola hívei folytattak.

Az iskola a fő hangsúlyt az etikai vizsgálódásokra helyezte, a többi tudományt nem sokra becsülte. Az ember fő céljának az erény megszerzését tartotta, amihez ez iskola felfogása szerint nem is annyira tudomány, mint inkább gyakorlás és jellemszilárdság szükséges. A legfőbb erény az igénytelenségünk, szenvedélyeink és vágyaink fölötti uralom. Az emberek elé példaképül állította a természetben élő állatok életét, életmódjukban ugyanolyan természetességet és egyszerűséget követelve tőlük. A *kynikus*ok esküdt ellenségei voltak a hagyományok tiszteletének, s minden eszközt megragadtak a hagyományos erkölcsi, társadalmi és állami rend megbontására.

A *kynikus*ok szerint az állam törvényeinek érvénye nem önmagukon nyugszik, de nem is a törvényhozó hatalmon. Az állam törvényei és a jogszabályok csak akkor érvényesek - tehát csak akkor kell nekik engedelmeskedni -, ha megegyeznek az egyedül irányadó természeti törvénnyel, s ha megfelelnek az emberi természet követelményeinek. Minthogy pedig az emberi természet a föld minden helyén ugyanaz, csak azok a törvények jók és követendők, amelyek minden népnél azonosak. Ezért a *kynikus* iskola hívei világpolgároknak vallották magukat, s hogy függetleníthessék magukat államuk hagyományos törvényeitől és szoká-

saitól, csak a „népek fölötti" törvények érvényét ismerték el magukra nézve.

A később tárgyalandó forradalmi természetjog alapjait tehát a *kynikus*ok fektették le, s úgyszintén ők a kozmopolitizmus első tudatos képviselői is.

Sztoikusok

A sztoikus iskola megalapítója ZENON (Kr. e. 300 körül). Az iskola elnevezése a *Stoa Poikilé*ből származik, ami egy festett oszlopcsarnok volt, ahol ZENON tanított. Az iskola kiemelkedő tagjai: KLEANTHÉSZ, CHRYSIPPOSZ, POSZEIDONOSZ, CATO, SENECA, a rabszolga EPIKTÉTOSZ és a császár MARCUS AURELIUS.

A sztoikus iskola a *kynikus* tanokat fejleszti tovább nemesebb irányban. Az ember élete célját, a boldogságot a természet szerinti élet útján érheti el. A legfőbb erény a természet parancsai szerinti élet. Ennek elsajátítására, illetőleg gyakorlására értelmünk tesz képessé bennünket, melynek segítségével felismerhetjük, hogy általában és adott helyzetben milyen magatartás felel meg az emberi természetnek. Az erényes, boldog élethez szükséges még ezen túl az indulatok teljes leküzdése is. Az az ember, aki mindezen követelményeknek eleget tesz, bölcs és boldog, mert értelmével teljes mértékben uralkodik indulatain és a világ felett.

A társas ösztön az emberi természetbe van oltva, ezért kötelességünk a felebaráti szeretet. Nemcsak közeli hozzátartozóinkat és fajtestvéreinket, hanem minden embert szeretnünk kell, mert mindannyian egyformák vagyunk. Mivel az emberi természet minden emberben ugyanolyan, csak egyetlen helyes törvény, egyetlen igazi állam létezik a sztoikus számára. Így lép a sztoikus tanokban is az egyes államok helyébe a világállam, a pozitív törvények helyébe az általános érvényű természettörvény, vagyis a természetjog. A *sztoá*nak e kozmopolitizmusa azonban nem államellenes irányzatú, inkább csak etikai vonatkozású. Mutatja ezt az a tény is, hogy a legnemesebb, legszilárdabb római jellemek a Sztoa tanítványainak vallották magukat.

Epikureusok

Az alábbiakban röviden megemlítjük még EPIKUROSZ felfogását az államról. A Kr. e. III. sz. elején élő EPIKUROSZ gyakorlatias szellemű filozófus volt. Tanítása szerint az emberi élet legfőbb célját, a boldogságot akkor érjük el, ha ez élet által nyújtott testi és szellemi örömöket bölcs önmérséklettel élvezzük. Életünket akként kell bölcsen leélnünk,

hogy mennél több és tartósabb örömben és mennél kevesebb szenvedésben legyen részünk. A szellemi örömöket magasabb rendűeknek tartotta a testieknél, főként azért, mert azokkal nem jár olyan sok hátrányos visszahatás, mint a testi élvezetek nyomán.

Etikájának e gyakorlatias szempontok által meghatározott, utilitarisztikus jellege érvényesül az államról vallott felfogásában is. Szemben az előbb említett két iskolával, azt hirdette, hogy az állam az ember államalkotó ösztönének érvényesülése folytán jött létre. Az emberek csupán belátták, hogy az a szakadatlan harc, amelyet ősállapotukban egymással a létért folytattak, állandó szenvedések forrása, ezért a békés együttélés feltételeire nézve szerződést kötöttek egymással, s ily módon létrejött az állam. Az állam létjogosultsága tehát attól függ, vajon az államon kívüli létnél boldogabb életet biztosít-e tagjainak. Éppen ezért az állam bármelyik polgára kiválhat az állampolgári kötelékből, ha úgy találja, hogy az állami élet több kárt, szenvedést jelent számára, mint örömöt. Ebben a bomlasztó hatású, lényegében anarchisztikus jellegű államelméletben könnyű felismerni a későbbi szerződéses államelméletek némelyikének ősét.

Szent Ágoston

Szent Ágoston az észak-afrikai Tagaste helységben született Kr. u. 354-ben. Atyja pogány, anyja, Monica, buzgó keresztény volt. Sok testi és lelki hányódás, filozófiai és hitbeli tévelygés után 387 húsvétján felveszi a keresztséget, Afrikában Hippo püspöke lesz, ahol széles körű lelkipásztori és irodalmi munkásságot folytat 430-ban bekövetkezett haláláig.

A filozófia és a tudományok nem öncélú tevékenységet jelentenek Szent Ágoston számára. Minden vizsgálódásának mélyén ugyanaz az etikai probléma lappang: hogyan szerezheti meg az ember a boldogságot, tehát a legfőbb jót, amelynek elérése minden ember életének fő célja. Ezt a legfőbb jót Szent Ágoston Isten bírásában jelöli meg: Isten megismerése, közvetlen szemlélete és a hozzá hasonulás adja a legnagyobb és legbiztosabb örök boldogságot. Annak ugyanis, aki a földi életben képes Istenhez emelkedni, örök túlvilági boldogság lesz a jutalma.

E gondolat uralkodik Szent Ágoston egész rendszerén. A tudományokat csak annyiban értékeli, amennyiben Isten megismeréséhez segítenek közelebb bennünket. Az emberi értelem megismerő képességét is csak azért vizsgálja, hogy megnyugtassa szellemét: alkalmas az igazság - tehát Isten - megismerésére.

Részint Szent Ágoston dinamikus és hányódó szelleméből, részint pedig abból, hogy mindent legfőbb célja elérésének szolgálatába állít,

szinte önként következik, hogy rendszere nem lehet egységes, következetesen felépített és harmonikus. Az apologéta és hittérítő legtöbbször elnyomta benne a tudóst és filozófust. Minthogy műveiben sok a misztikus és szimbolikus fordulat, helyes értelmezésük mindmáig sok éles vita tárgya.

Különösképpen érvényes ez a megállapítás a tárgyunk szempontjából legfontosabb *De civitate Dei* című művére. A legtöbb vitára az adott okot, vajon SZENT ÁGOSTON milyen értelemben használta a *civitas* szót: államot, várost vagy csak egyszerűen valamilyen közösséget értett ezen a kifejezésen? Van-e egyáltalában politikai vonatkozása e megjelölésnek, vagy csak szimbolikus értelemben használta ezt a szót? Vajon a *civitas Dei*vel, az egyedül tökéletes Isten államával szembeállított *civitas terrena*, mely a bűnből fakadt sátán országa, a földi politikai államot jelenti-e, vagy csupán az Istentől elfordult, bűnös emberek összességét? A *civitas Dei* azonosnak tekintendő-e a földi katolikus egyházzal?

E vitás kérdéseket a mai hivatalos katolikus egyházi felfogás értelmezésének megfelelően válaszoljuk meg. Hogy SZENT ÁGOSTONt hogyan kell elméleti szempontból értelmezni, azt éppúgy az őt magáénak valló római katolikus egyház hivatott megválaszolni, mint ahogyan az egyház határozza meg a saját és hívei gyakorlati magatartását is a politikai állammal szemben. Teszi ezt, éspedig tekintet nélkül arra, vajon SZENT ÁGOSTON idevágó kijelentéseinek milyen értelmet lehet még tulajdonítani.

SZENT ÁGOSTON jogbölcseleti vonatkozású megállapításait - a fenti szempont figyelembevételével - röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

Amíg csak emberek élnek a földön, két állam közössége verseng egymással: a *civitas Dei* és a *civitas terrena*. Az előbbi közösség tagjai az örök üdvösség részesei és Istennel osztoznak az uralkodásban, az utóbbi tagjainak sorsa örök szenvedés és bűnhődés.

A *civitas terrena* megjelölése nem politikai vonatkozású: SZENT ÁGOSTON nem jelöli vele sem az államot általában, sem valamely adott államot. A *civitas terrena* azoknak az Istentől elfordult bűnös, anyagias szemléletű embereknek a közössége, akik éppen ezért már a földi életükben is, de a túlvilágon bizonyosan az ördögéi.

A politikai értelemben vett államról egészen másként nyilatkozik SZENT ÁGOSTON. Az állam fogalmát CICERO nyomán a következőképpen határozza meg: „a nép a szeretett dolgok egyértelmű közössége által összefűzött eszes lények csoportja". A „népen" természetesen államot is ért SZENT ÁGOSTON. A „szeretett dolgok egyértelmű közössége" kifejezés pedig olyan tág, hogy abba a Grál-lovagok rendjétől kezdve a modern államig minden közösség belefér. Ezek a szeretett dolgok le-

hetnek a hit tárgyai, a hódítás, az erkölcs, a faji eszme, a tőke, a monarcha családja vagy bármi más, ami egy emberi közösség lelkesítésére és állami szervezetben összetartására képes. Az így meghatározott államot SZENT ÁGOSTON már nem tartja bűnös dolognak, bűnből születettnek. Sőt, éppen ellenkezőleg: az állam a bűnbeesés után éppen a bűnös emberi természet megfékezésére alakult, s ebben a vonatkozásban fontos feladatot tölt be. Ezért követel SZENT ÁGOSTON az állampolgároktól állam iránti hűséget, engedelmességet és az állam törvényeinek megtartását. Ha azonban az állam a hitbéli meggyőződéssel vagy a keresztény egyház hittételeivel ellenkező dolgot követelne polgáraitól, az engedelmességet természetesen meg kell tagadni.

Az állam célja a béke fenntartása, s a polgárok jólétének ápolása mellett az igaz Isten dicsőségének szolgálata. Az utóbbi annál is inkább, mert az egyház - céljai magasabb rendűek lévén - előbbre való az államnál, s az államnak örök céljai elérésében kötelessége segítségére lennie az egyháznak.

AQUINÓI SZENT TAMÁS

1225-ben született, az Aquinói grófi nemzetségből. Még egészen fiatalon lépett a dominikánus rendbe. Tanulmányait is itt végezte. Később, mint NAGY ALBERT hallgatója és legjelesebb tanítványa, rohamosan haladt előre tanulmányaiban, s rövidesen a legnagyobb egyetemeken tanítja a teológiát és oldja meg egyúttal fényes sikerrel a Róma által reá bízott tudományos vonatkozású egyházpolitikai feladatokat. Alkotóerejének teljében, 1274-ben fejezte be rövid, de tudományos eredményekben aránytalanul gazdag földi életét.

SZENT TAMÁS a középkori filozófia és a skolasztikus irány legnagyobb alakja. Rendszere a következetesség, a felépítés világossága és belső összhangja tekintetében egyedülálló az egész teológiai és filozófiai irodalomban. AQUINÓI egész rendszerének alapjává ARISZTOTELÉSZT teszi meg, s csak ott kerül vele szembe, ahol a pogány filozófus tanai a kinyilatkoztatott hitigazságokkal vagy a kiindulópontul választott egyházi dogmákkal ellentétben állanak. Ezen túl rendszere felépítéséhez főként SZENT ÁGOSTONtól, illetőleg a PLATONizmusból merít olyan elemeket, amelyek ARISZTOTELÉSZ rendszeréből hiányoznak. A jogra és az államra vonatkozó nézeteit az alábbiakban a *Summa Theologica* című fő műve alapján tárgyaljuk.

Az emberi élet legfőbb célja SZENT TAMÁS szerint is a boldogság, illetőleg az üdvözülés. Az embernek, mint Isten által teremtett lénynek az jelenti a legfőbb boldogságot, ha alkotója felé közeledik azáltal, hogy igyekszik hozzá hasonlóvá válni. Istenhez viszont akkor köze-

ledik, azáltal válik hozzá hasonlóvá, ha magatartását az Isten által megszabott törvényekhez igazítja. Az ember elsőrendű feladata tehát - ha boldog akar lenni az, hogy megismerje azokat a törvényeket, amelyek szerint élnie kell.

SZENT TAMÁS a törvény fogalmának meghatározása után háromféle törvényt különböztet meg: a *lex aeternát*, a *lex naturalis*t és a *lex humanát*.

A törvény fogalma a következőképpen hangzik: „[*lex...*] *nihil est aliud, quam quaedam rationis ordinatio ad bonum commune, ab eo, qui curam communitatis habet, promulgate*". Azaz: a törvény a közjót célzó olyan értelmi rendelkezés, amelyet a közjó gondozására hivatott személy kihirdetett. A törvény megalkotására a közösség vagy annak képviselője jogosult. A törvény célja mindig a közjó, mert az előbbre való, mint az egyes ember java. Nem hivatalos személy már csak azért sem alkothat törvényt, mert nem volna képes az embereket annak megtartására kényszeríteni. Lényeges kelléke a törvénynek a kihirdetés is, mert nem követelhetjük senkitől olyan törvény követését, amelyet nem hoztunk tudomására.

SZENT TAMÁS háromféle törvényt különböztet meg:

(1) A *lex aeterna* a végtelen isteni bölcsességnek ama aktusa, amely a világmindenségben végbemenő összes cselekvést és mozgást szabályozza. A *lex aeterna* tehát az univerzum törvénye, mely egyaránt vonatkozik az értelmes lényekre (angyalokra, emberekre) és az anyagi világra (égitestekre, folyókra, viharokra stb). A *lex aeternát* a véges emberi értelem képtelen közvetlenül és teljes mértékben megismerni: képességeink szerint többet vagy kevesebbet ismerhetünk meg belőle. A *lex aeterna* legfelsőbb parancsa talán oly módon határozható meg a legjobban, hogy minden dolog (értelmes és értelem nélküli teremtmény) a saját természetének megfelelő magatartást kövesse (cselekedjék, illetőleg mozogjon).

A beszámítható cselekvésre képtelen, értelem nélküli dolgok mozgásukban szükségszerűen és kényszerűen követik az örök törvényt. Éppen e természetüknek megfelelő mozgás által biztosítják legtökéletesebben létüket. Átvitt értelemben azt mondhatnánk róluk, hogy mindaddig, míg léteznek, szükségszerűen boldogok és tökéletesek, mert természetüknek megfelelően - tehát erkölcsösen - viselkednek, s ez a legnagyobb boldogság minden teremtett lény számára. Ha azonban az értelem nélküli dolgok (anyagok) csak egy pillanatra is megszegik mozgásuk kényszerű és örök törvényét, lényük nyomban megsemmisül, más dologgá alakulnak át. (Így például, ha egy atom elveszti magjának egy töltésegységét, más atommá alakul át.)

(2) Az örök törvény értelmes erkölcsi lényekre vonatkozó részére már nem ilyen kényszerítő természetű, ezért ennek a törvénynek SZENT TAMÁS külön nevet ad. Ez a *lex naturalis*. A *lex naturalis* [természeti törvény] tehát közvetlenül a *lex aeterna*ból folyik. A természeti törvény tulajdonképpen az értelmes lény részesülése az örök törvényben. E részesülésnek a törvény általános fogalmából folyó előfeltétele, hogy a természeti törvényt valamiként megismerjük. A *lex naturalis*t azáltal ismerjük meg, hogy egyrészt „a szívünkbe van vésve", azaz velünk született hajlam van bennünk annak követésére; másrészt pedig az emberi természet helyes megismerése alapján következtethetünk a természeti törvény tartalmára. A bűnbeesés előtt akadálytalanul engedelmeskedtünk a törvény belénk oltott parancsainak; a bűnbeesés következében azonban elhomályosodtak bennünk a törvény rendelkezései, s most egyrészt kegyelemre, másrészt pedig értelmi tevékenységünk fokozott igénybevételére van szükségünk a természeti törvény felismeréséhez. A legfőbb természeti törvény így hangzik: a jót cselekednünk, a rosszat pedig kerülnünk kell. Ez a közös gyökere minden természeti törvénynek. A többi, az alacsonyabb rendű részletesebb rendelkezés eme egyetlen törvénynek az emberi természet összes vonatkozásaira érvényes normatív származéka.

(3) A *lex humana* a *lex naturalis*ból származik, már emberi találmány, a törvényhozásra illetékes ember (vagy közösség) parancsa. Az ember a *lex humaná*t vagy *per modum conclusionem*, vagy *per modum determinationis* származtatja. A törvényalkotás első módja a normatív dedukció módszere szerint megy végbe. Ily módon származik az emberi élet védelmét parancsoló felsőrendű természeti törvényből a testi sértést tiltó jogszabály mint emberi törvény. Az emberi törvény második módjára pedig a következő hozható fel példaként: a természeti törvény értelmében a tolvajt büntetni kell. Azt azonban, hogy a tolvajt fogházzal vagy milyen más természetű büntetéssel kell büntetni, már a *lex humana* határozza meg közelebbről.

Az emberi törvényre azért van szükség, mert csak annak segítségével lehet az emberek közt a békét megvalósítani és őket erényes életre kényszeríteni. Az emberi törvény azonban csak a nagyobb vétkektől tartja távol az embereket, a kisebbektől nem. Ezért az emberi törvény megtartása önmagában véve nem tehet bennünket erényesekké.

Az emberi törvény csak akkor jó és érvényes, ha a természeti törvénnyel egyező rendelkezéseket tartalmaz. A természeti törvénnyel ellenkező emberi törvény érvénytelen, nem is tekintendő törvénynek. Az ilyen törvény igazságtalan, s ezért nem is kötelez bennünket lelkiismeretünkben. Azonban az igazságtalan törvénynek is engedelmeskednünk kell akkor, ha az engedelmesség megtagadása felborítaná

a rendet, kivéve természetesen, ha a törvény nemcsak az egyes ember érdekei szempontjából, hanem a köz szempontjából is igazságtalan, vagy ha a vallás parancsaival ellenkező dolgot követel. Amíg tehát csak az egyes ember jogait sérti a rossz törvény, úgy amennyiben az engedetlenség a rend felborulását vonná maga után, lelkiismeretben mégis kötelezi az egyes embert. Nem kötelez azonban bennünket lelkiismeretben a köz jogait és a vallás parancsait sértő törvény.

Az emberi törvénytől három dolgot követelünk meg: fedje a vallás rendelkezéseit; feleljen meg a természeti törvény rendelkezéseinek; s szolgálja az emberek, a köz javát.

A törvénynek tehát elsősorban a köz javát kell szolgálnia. Minthogy azonban a közjó az egyes emberek javán nyugszik - hiszen a közösség egyes emberek összességéből szerveződik -, a közjót szolgáló törvény egyúttal az egyesek javát is szolgálja, s viszont: az egyesek javát előmozdító törvény a közjó szolgálatában is áll.

A *lex humanát* a változó életviszonyoknak megfelelően kell megváltoztatni. A törvények folytonos, elhamarkodott változtatása azonban káros, mert aláássa a jogbiztonságot. Fontos érdek fűződik tehát ahhoz, hogy a törvények huzamosabb ideig maradjanak érvényben.[3]

Az emberi törvények az egyes embert valamely meghatározott emberi társaság (állam) alá rendelik. Ugyanígy rendelik az isteni törvények (a természeti és a kinyilatkoztatott isteni törvények, a Tízparancsolat) az embereket és az államokat egy nagy emberi közösségben Isten alá. Az egyes államok javának alapja az alattvalók és az államfő helyzetének és egymáshoz való viszonyának helyes és pontos meghatározása. E tekintetben is irányadó az isteni törvény, a Tízparancsolat. Az első három parancs ugyanis a közösség feje iránti kötelességeinket tartalmazza (hűség, tisztelet, szolgálat), a többi hét parancsolat pedig az embertársaink iránti kötelességeink foglalata.

A továbbiakban SZENT TAMÁS erénytanából a bennünket leginkább érdeklő igazságosságról szóló részt ismertetjük még.

Az igazságosság az embernek az az állandó készsége, tehát erénye, amellyel mindenkinek megadja a magáét. Az igazságosság abban különbözik a többi erénytől, hogy míg azok csupán a cselekvő személyt érintik, arra hatnak vissza, addig az igazságosság az emberek egymás közti viszonyait rendezi az egyenlőség jegyében. Ezenfelül míg a többi erénynél a fő hangsúlyt a cselekvő szándékára, lelkiállapotának vizsgálatára helyezzük, az igazságosságnál a cselekvés eredményét, hatását nézzük: azt, vajon megvalósult-e általa az egyenlőség elve. Az igazságosság a legmagasabb rendű az összes erény között, mert

---

[3] A modern államban ezt a két érdeket a törvényi és rendeleti jogalkotás megfelelő összehangolásával igyekeznek kiegyensúlyozni.

míg a többi erény csak az egyesek javának előmozdítását célozza, addig az igazságosság célja a közjó előmozdítása is lehet. SZENT TAMÁS az igazságosság erényének taglalásában ARISZTOTELÉSZT követi.

A jog az ekként meghatározott igazságosság tárgya: vagyis a jog az a rendező elv, mely az emberek egymás közti külső életviszonyait az igazságosság követelményének megfelelően szabályozza. SZENT TAMÁS kétféle jogot különböztet meg: a természetjogot és a tételes, pozitív jogot. Az előbbi a dolgok természetéből következik, és rendszerét ugyanolyan módon építhetjük ki értelmünk segítségével, mint a *lex naturalis* rendszerét. E kettő között az a legfontosabb különbség, hogy míg a *lex naturalis* az ember összes életviszonyaira, egész erkölcsi életére vonatkozik, addig a természetjog [*ius naturale*] az embernek csak azokra az életviszonyaira érvényes, amelyeket az igazságosság elve rendez. További különbség a *lex naturalis* és a *ius naturale* között, hogy az előbbi - a római jog terminológiájával élve - a tárgyi értelemben vett jogot (illetőleg, teljes tartalmát tekintve: a tárgyi értelemben vett erkölcsi törvényt), az utóbbi pedig annak szubjektív vetületét, az alanyi értelemben vett jogot jelenti. A pozitív jog alapja a magánegyezség, szerződés, vagy pedig a közmegegyezés, azaz törvény, avagy az illetékes jogszabályalkotó szerv más jogszabályi erejű rendelkezése. Az igazságosságnak azt a fajtáját, amely a jog működése által valósul meg, SZENT TAMÁS *iustitia legalis*nak nevezi.

Az igazságosság ítéletben nyilvánul meg. Az ítélet (mint bírói tevékenység eredménye) akkor helyes, ha az (1) az igazság utáni vágyból fakad; (2) ha az ítélkező illetékes; és ha (3) az összes körülmény mérlegelésével alkotják meg. Csupán gyanú alapján senkit sem szabad elítélni (ez halálos bűn!); kétség esetében pedig mindig a vádlott javára kell dönteni.[4] Mindig írott törvény alapján kell ítélkezni.[5] Itt jegyzi meg SZENT TAMÁS, hogy míg a tételes emberi jog a leírásból meríti jogerejét, addig a természeti jog érvényben van anélkül, hogy azt leírnák, azaz tételeit az ember megszövegezné. El kell azonban térni a törvény írott szövegétől, ha annak szó szerinti alkalmazása a *lex naturalis*t sértené, azaz a formai igazságosság tartalmi igazságtalanságot eredményezne. Ebben esetben a méltányosság elve segít ki bennünket az ítélkezésnél.

---

[4] Láthatjuk, hogy a modern büntetőtörvénykezésnek is ezek az alapelvei.

[5] Az „írott" kifejezés itt nem a jegyekkel lejegyzést, hanem a szöveg pontos megállapítását, megfogalmazását jelenti.

NICCOLÓ MACHIAVELLI (1469-1527)

MACHIAVELLI a nacionalizmus első tudatos, talán legfanatikusabb képviselője. Inkább gyakorlati politikus, mint filozófus vagy jogbölcsész. Irodalmi tevékenységének elsőrendű célja az olasz nemzeti egység megvalósítása egy erőskezű uralkodó alatt. Nézeteit az annyira óhajtott egység megteremtésének előfeltételeiről és eszközeiről *A fejedelem* és az *Elmélkedések Titus Livius első tíz könyvéről* című műveiben fejtette ki.

Felfogásának alapelve értelmében az állami egység megteremtése oly magasztos cél, hogy annak elérése érdekében minden eszközt meg kell ragadni. A politika és az erkölcs külön utakon haladhat, ha a cél megvalósításáról van szó. A legerkölcstelenebb tettek, csalás, erőszak is megengedett eszköz, ha célravezető. Így festenek azok a tanácsok, amelyeket MACHIAVELLI az egység megvalósítására törő fejedelemnek ad. Tanítását - melynek lényege „A cél szentesíti az eszközt" jelszó - MACHIAVELLIZMUS néven emlegetik ma is.

Tanácsai, melyeket a fejedelemnek a hatalom elnyerésére vonatkozóan ad, olyan szöges ellentétben állnak az általános erkölcsi felfogással, hogy *A fejedelem* című művét sokan szatírának tekintették. Azt hitték, hogy csupán a népek figyelmét akarta felhívni azoknak az eszközöknek az aljas voltára, amelyekkel a korabeli uralkodók a hatalmat megszerezni és megtartani igyekeznek. Ma már azonban általános az a felfogás, hogy MACHIAVELLI műve korántsem szatíra, hanem a hazája jövőjéért aggódó államférfi írása. Az erkölcstelen eszközök, amiket a fejedelemnek ajánlott, saját korában az uralkodás művészetének széltében használt eszközei voltak. Pusztán csak MACHIAVELLI realizmusát bizonyítja, hogy az uralkodás árnyoldalait is feltárta, és felismerte, hogy az ő eszményi célért küzdő fejedelmének sem szabad a legaljasabb eszközök igénybevételétől visszariadnia az uralom megszerzése érdekében, ha fölébe akar kerekedni az egyébként ugyanilyen eszközöket használó ellenfeleinek és vetélytársainak.

HUGO GROTIUS (1583-1645)

GROTIUS (holland nevén: HUIG DE GROT) az első, aki az állambölcselet mellett kimondottan jogbölcselettel is foglalkozott. Fő műve a *De iure belli ac pacis libri III*, másik - sok vitára okot adó - művének címe pedig *Mare liberum*. Kimagasló érdeme a nemzetközi jog és annak tudománya, valamint a jogbölcselet megalapozása, továbbá a hadijog szabályainak megállapítása.

GROTIUS korában már teljesen megszűnt a két közép-európai nagyhatalom befolyása az európai államközi jogéletre: a császárság és a pápaság államközi vonatkozásban már nem tudták befolyásukat kellő súllyal érvényesíteni. Új alapok után kellett tehát kutatni, amikre felépülhet a nemzetközi jogrend. Ezt a kutatómunkát végezte el GROTIUS. ARISZTOTELÉSZ nyomán az állami és az államközi jogrend szilárd alapjaként az ember társas és eszes természetét mint legsajátosabb jellemzőjét jelölte meg. Az emberi természetnek megfelelően kiépített jogrend legfőbb alapelvét pedig abban látta, hogy a megegyezéseket, szerződéseket meg kell tartani: *„iuris naturae est stare pactis"*. Nézzük meg most GROTIUS tanait közelebbről.

GROTIUS éles határvonalat húz a tételes emberi jog [*ius voluntarium*] és a természetjog [*ius naturale*] között. Az előbbi a törvényhozás munkáját végző államszerv önkényes akarati aktusából, elhatározásából fakadó szabályrendszer, amely - ha helyes - tartalmilag megegyezik a természetjog vonatkozó szabályaival.

A természetjog már nem emberi, de nem is isteni eredetű szabályrendszer. A természetjoghoz kétféle módszerrel juthatunk el. Az egyik módszer *a priori* logikai jellegű. Ennek segítségével a természetjogot akként építjük fel, hogy megállapítjuk az emberi magatartásnak azon szabályait, amelyeket az embereknek - társas és eszes természetükre tekintettel - különböző életviszonyaik között meg kell tartaniuk. Ez az igazi, helyes út a természetjog felkutatásához. A másik módszer az empirikus eljárás, melynek segítségével úgy jutunk el a természetjoghoz, hogy a különböző erkölcsi életet élő népek jogrendszerének összehasonlítása alapján kiválasztjuk azokat a szabályokat, amelyek mindegyik jogrendszerben feltalálhatók, s ezeknek tulajdonítunk természetjogi érvényt és hatályt. Ez a módszer azonban tökéletlen és bizonytalan.

A természetjog térben és időben korlátlan, még Isten sem képes a megváltoztatására. Legfeljebb egyes természetjogi szabályok tartalma változhat meg, de csakis a változó életviszonyoknak megfelelően.

A természetjog azonban nemcsak az egyes emberre, hanem az államokra is érvényes. Ezzel a megállapítással veti meg GROTIUS a nemzetközi jog alapját. Az államok viselkedésének is - cselekvőképes lények lévén - az örök természetjogi normákhoz kell igazodnia, azaz az államok egymás közti érintkezését is az örök, erkölcsi természetű, legfőbb természeti jogszabályok szabályozzák. A tételes nemzetközi jog pedig az egyházzal nemzetközi jogviszonyra lépő államok által kötött szerződésekből fakad. E szerződések és az azokban foglalt szabályok megtartása éppúgy erkölcsi kötelessége az államoknak, mint az állam törvényeinek megtartása az állampolgároknak.

Az államközi érintkezés legfőbb természetjogi szabályainak érvénye háború esetén sem szűnik meg - hirdeti GROTIUS, mely tételével a nemzetközi hadijog alapját veti meg.

A hadijog főbb szabályait a következőképpen állapítja meg. A háború éppúgy lehet jogos a nemzetek között, mint ahogyan jogos lehet az egyes emberek közötti harc is. Míg célját tekintve jogos az állami lét fenntartása vagy a rend és a jog helyreállítása érdekében folytatott háború, okát tekintve csak akkor jogos, ha azt idegen állam támadása elleni védekezés céljából indították meg; ha azzal az állam a tőle elvett dolgokat akarja visszaszerezni; vagy ha olyan állam megbüntetése végett indították, amelyik az isteni vagy a természeti jogot megsértette. A hadviselés módját tekintve jogos a háború, ha az arra illetékes államszerv üzent hadat jogos ok alapján, s ha a hadviselés folyamán nem sértik meg azokat a feltételeket, amelyek egy jövőbeli béke alapjai lehetnek. Ugyanaz a háború nem lehet mind a két fél szempontjából jogos, bár mindkét fél jóhiszeműen, jogos háborúként viselheti.

Az egyes államok jogrendjének végső érvényességi alapja az a már fent ismertetett szabály, mely szerint a megegyezéseket és szerződéseket meg kell tartani. Mivel ez egyúttal természetjogi szabály is, az állami rend, az állami jog természetjogon nyugszik. Ezt a szabályt GROTIUS a szerződéses államelmélet alakjában értékesíti az állam keletkezésére és berendezésére vonatkozó tanításában.

Az állam megalakulása előtti úgynevezett természetes állapotban az emberek kölcsönös szeretetben és teljes tulajdonközösségben éltek. Ez az állapot - amely vajmi ritka esetben valósulhatott meg - az első okkupációval, azaz a köztulajdonban lévő dolgoknak magántulajdonba vételével megszűnt, a béke megbomlott, s kezdetét vette az erőszakoskodás. Minthogy az egyesek nem tudták magukat és a közbékét megfelelően megvédeni az erőszakoskodástól, a természettől beléjük oltott társas ösztönnek engedelmeskedve egy kedvező pillanatban társadalmi szerződést kötöttek, amelyben meghatározták az államformát és az uralkodás módját. Ebből a szerződésből született meg az állam s a szerződések megtartásának szükségességét kimondó természetjogi alapelv, mely az állam további fennmaradásának szolgál biztosítékául. A szerződés formájában megállapított államformát mindenkor fenn kell tartani - éppen az említett alapelv következtében -, s az egyes embernek és a népnek akkor sincs az uralkodóval szemben ellenállási joga, ha az uralkodó visszaél a szerződésileg ráruházott hatalommal. Annál kevésbé van a népnek effajta joga, mivel a szabad rendelkezéshez való jog csak a szerződés megkötésekor érvényesül, s miután meghatározta az államformát és kijelölte a közhatalom gyakorlóját, már nem rendelkezik természetadta joggal ahhoz,

hogy a továbbiakban a hatalom gyakorlásának módjába is beleszóljon. A nép tehát uralkodójával szemben feltétlen engedelmességgel tartozik.

GROTIUS államelmélete empirikus természetű szerződéselmélet, ugyanis nem észjogi követelménynek tekintette a társadalmi szerződést - hogy abból az államot logikai levezetéssel származtassa -, hanem még azt vitatta, hogy minden állami közösség szerződésből fakadt, s annyi különböző szerződés lehetséges, ahány államalakulat a valóságban létrejön.

THOMAS HOBBES (1588-1679)

Az angol HOBBES kora legnagyobb hatású jogfilozófusainak egyike. Jogi vonatkozású fő művei a *De cive* és a *Leviathan*. A korábban dúló polgárháborúk azt a meggyőződést érlelték meg benne, hogy az ember - ARISZTOTELÉSZ és GROTIUS felfogásával ellentétben - kíméletlen, önző alaptermészetű lény, akit nem veleszületett természet, hanem csak a szigorú nevelés tud a társas együttélésre képessé tenni. Az ember érzéketlen mások érdekeivel szemben, s brutális önzéssel mindig csak a saját javát keresi. Ebből fakadóan az emberiség úgynevezett természeti állapotát a *bellum omnium contra omnes* jellemezte. Ebben az állapotban minden embernek joga volt mindenhez. Az emberek végül mégis feladták korlátlan szabadságukat, mert az önző hajlamok korlátlan kiélésének lehetősége mellett az ennek következtében állandósult háborús állapot folytonos veszélyt jelentett az egyénre nézve. Az egyének jogainak eme önkéntes korlátozása szerződés keretében történt, amellyel a főhatalmat egyetlen személyre ruházták. Az egyének jogaikról való lemondása teljes és feltétlen volt, mégpedig azért, hogy elejét vegyék a rendezetlen ősállapot visszatérésének. A szerződés megkötése után az abszolutisztikusan uralkodó államfő hozza a törvényeket, ő határozza meg azokon keresztül, hogy mi a jó és a rossz.

HOBBES ugyanis nem ismeri el, hogy valamely magatartás önmagában véve lenne jó vagy rossz: csakis azáltal válik azzá, hogy a törvényhozó megparancsolja vagy tiltja. Ezért nem ismeri el a természetjog közvetlen érvényét sem; az csak tudatos tevékenység eredménye lehet, s mint ilyennek, nincs szankciója; tehát nincs hatálya sem. A természetjogból csak az válik joggá, amit az uralkodó joggá nyilvánít.

Az uralkodó feltétlen, elvben korlátlan hatalommal rendelkezik a polgár felett. Az államhatalmat az egyházi hatalom sem korlátozhatja. E korlátlanság csak az államhatalomnak biztosíthatja az egyedül kívánatos állapotot: a békét és a nyugalmat.

A helyesen berendezett államot - a mindent elnyelő, korlátlan hatalmú Leviathant -, HOBBES mechanisztikus módon magyarázza. Óriási emberi testhez, szervezethez hasonlítja, amelyben a lélek az uralkodó, a végtagoknak a tisztviselők, az emlékezetnek a tanácsosok, a betegségnek a lázadás felel meg, és így tovább. Az államnak e mechanisztikus magyarázata HOBBES egész filozófiájára jellemző.

SAMUEL PUFENDORF (1632-1694)

PUFENDORF Heidelberg, majd a svédországi Lund egyetemén volt a természetjog és nemzetközi jog professzora. Nagy tekintélyű jogtudósnak tartották, tanai a különböző jogfilozófiai iskolákra hosszú időn keresztül hatottak.

Tudományos tevékenységének fő célja GROTIUS és HOBBES tanainak egy nevezőre hozása volt. PUFENDORF elfogadta HOBBESnak azon alapvető tanítását, hogy az ember egyetlen célja az önfenntartás, s e célt kíméletlen önzéssel igyekszik megvalósítani, ugyanakkor hangoztatta, hogy az ember célját legbiztosabban akkor éri el, ha - GROTIUS felfogásának megfelelően - enged veleszületett társas természetének, és a természetes állapotot elhagyva szervezett államban él. Igaz ugyan, hogy a természetes állapotban teljes szabadságban és egyenlőségben éltek az emberek, de éppen emiatt nem gyakorolhatták korlátlanul természetadta jogaikat. A béke és közbiztonság megteremtése érdekében ezért szerződésre léptek egymással, és megteremtették az államot.

Az állam kialakulása három fokozatban ment végbe. Az egyes emberek először is egymás között szerződtek, ezt követően megfelelő határozattal megalapították az államot, s végül az így szervezkedett nép szerződést kötött az uralkodóval az uralkodás módja tekintetében. Az uralkodó (fejedelem) hatalmát tehát a szerződés korlátozza, s ha e korlátokat az uralkodó áthágja, a nép végső esetben jogosult fellázadni ellene.

Az állam nem közvetlenül isteni alapítású társaság. Az isteni parancs csupán arra irányul, hogy az emberek valamiféle békerendet teremtsenek. Az emberek ilyenformán saját belátásuk alapján, a béke és jogrend megteremtése érdekében önként alapítottak éppenséggel államot - és nem valamilyen más társaságot.

Bár a jog és a természeti erkölcstörvény egyaránt a kikutathatatlan isteni akaratból származik, a jog azonban mégsem kinyilatkoztatáson nyugszik. A jogot PUFENDORF - függetlenül a történelmi jogrendektől - egyedül az észből és az emberi természet követelményeiből vezeti le. Az így létesülő természetjog a tételes jog alapja és tartalmi meghatározója.

A törvényhozó szerv számára is a természetjog szolgál zsinórmértékül a jogalkotás tekintetében.

PUFENDORF különbséget tesz velünk született és szerzett jogok között. Az előbbiek teljesen egyéni vonatkozásúak, és természetes állapotban is megilletik az embert. Az utóbbiakra az ember csak az államéletben tehet szert.

CHRISTIAN THOMASIUS (1655-1728)

THOMASIUS a felvilágosodás szellemáramlatának egyik legjelentősebb alakja a jogbölcselet területén. Egész gondolatvilága a felvilágosodás jegyében áll: üldözi az előítéleteket, a babonát, és sok ponton szembehelyezkedik a hagyományos felfogással. Tudományos tevékenységét eszközeiben és céljaiban egyaránt a józan gyakorlatiasság jellemzi. Fő célja a tudományos kutatás szabadságának kivívása volt, s ezért is küzdött a korábban már dogmatikus jellegűvé merevedett skolasztikizmus ellen. A tudományok felszabadításától várta azok széles körben való elterjedését, népszerűvé válásuktól pedig a káros előítéletek eltűnését és a széles néprétegek helyzetének javulását.

Jogtanának egységét azáltal igyekszik biztosítani, hogy azt antropológiai alapokra helyezi. Az ember természetét vizsgálva olyan nagy különbségeket talál az egyes emberfajták között, mintha azok nem is egy fajhoz tartoznának. Az emberben azonban vannak olyan vonások, amelyek minden emberre egyformán jellemzőek. Ezek a boldogság utáni vágyódás, a haláltól való félelem, végül a tulajdon és az uralkodás utáni vágy. Ezek az adottságok jelentik bármely jogrend kialakulásának antropológiai előfeltételeit. Az államélet előtti természetes állapotban az emberi természetnek e négy alapvonása zavaros társadalmi helyzetet idéz elő, mely egyszerre mutatja a háborús és békés állapot jellemvonásait. Ebben a társadalmi helyzetben az ember nem képes fő célját elérni: vagyis lehetőleg hosszú és boldog életet élni. Ezért a társadalomnak olyan személyekre van szüksége, akik - az ember természetes ösztöneit az ész uralma alá rendelve - olyan módon szabályozzák az emberi együttélést, hogy az emberek élete hosszú és boldog legyen.

Az emberek magatartásának három alapnorma szab irányt, ezek parancsainak megtartása esetén érik el a boldog életet; másrészt pedig e három norma alapul szolgál három tudományágnak.

Az első norma így hangzik: „*Quod vis, ut alii sibi faciant, tute tibi facies*". Azaz: akként viselkedj magaddal szemben, amilyen viselkedést másoktól önmagukkal szemben elvársz. Másoktól ugyanis azt várjuk, hogy önmagukkal szemben helyesen, azaz erkölcsösen viselked-

jenek. De ha ezt másoktól megkívánjuk, önmagunknak is így, azaz erkölcsösen kell viselkednünk. Ennek a parancsnak az alapelve a *„honestum"*, ennek az alapelvnek tartalmi kifejtése pedig az etika tudományához vezet.

A második norma így hangzik: *„Quod vis, ut alii tibi faciant, tu ipsis facies"*. Azaz: úgy viselkedj másokkal szemben, amilyen viselkedést tőlük magaddal szemben követelsz. Ez a parancs lényegében mások érdekeinek szem előtt tartását írja elő. Ezt az alapelvét THOMASIUS *decorum*nak nevezi, melynek tartalmi kifejtése a politika tudományához vezet.

A harmadik norma így hangzik: *„Quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris"*. „Amit nem kívánsz magadnak, ne tedd embertársaiddal sem" - mondja a magyar közmondás is. Ennek a parancsnak az alapelve a *iustum*, tartalmi kifejtése pedig jogszabályok felállításához vezet.

Míg a politika tudománya tehát THOMASIUS szerint a köz érdekében való cselekvés szabályait tárgyalja, addig a jog csupán tilalmakat tartalmaz, amelyeket ugyancsak mások érdekeinek épségben tartása céljából kell megtartanunk.

THOMASIUS emellett élesen elválasztja a jogot az erkölcstől. Az erkölcsi törvényeknek az a céljuk, hogy az embert lelkiismeretben, önmagával szemben kötelezzék a helyes magatartásra, s az ember belső lelki békéjét hivatottak megteremteni: tehát a *forum internum*ra vonatkoznak. A jogszabályok ezzel szemben az egyik embernek a másikhoz való viszonyát szabályozzák, s céljuk az, hogy az emberek egymás közti békéjét teremtsék meg: ezek tehát a *forum externum*ra vonatkoznak.

Az ily módon szétválasztott két tárgykört továbbá még az a különbség is jellemzi, hogy míg az erkölcsi parancsok követése nem kényszeríthető ki - minthogy a lelkiismeretbe nem képes külső hatalom behatolni -, addig a jogi parancsok követése már kikényszeríthető, minthogy azok a külső magatartásra vonatkoznak. Ennélfogva az erkölcsi szabályok nem tökéletes kötelezettségeket, ezzel szemben a jogi parancsok tökéletes kötelezettségeket tartalmaznak.

A jog és erkölcs között fennálló különbségekre vonatkozó fejtegetésekkel THOMASIUSnak az a célja, hogy pontosan körülhatárolja az államhatalom érvényesülési területét, és ezzel lehetetlenné tegye az államhatalom erkölcsi térre irányuló túlkapásait. THOMASIUS kifejezetten is tiltakozott az ellen, hogy az államhatalom a lelkiismereti dolgokhoz hozzányúljon: teljes vallásszabadságot követelt és síkraszállt a bírói kínvallatás megszüntetéséért.

A felvilágosodás jegyében fogalmazta meg ama felfogását is, mely szerint a természetjog nem Istentől, hanem kizárólag az emberi észből származik, csakúgy, mint azt a törekvését, mellyel a filozófiát igye-

kezett elválasztani a teológiától. A filozófia alapja az emberi ész, célja az emberek földi jólétének megteremtése, a teológia alapja pedig az isteni kinyilatkoztatás, és célja a túlvilági boldogsághoz vezető út megismerése.

CHARLES DE MONTESQUIEU (1689-1755)

MONTESQUIEU egyik legnagyobb érdeme, hogy a tudományos módszer tekintetében szembefordul kora racionalisztikus eljárásával, mely az emberi észre támaszkodó vizsgálódások eredményeképpen a jogot is az emberi értelemből vezeti le. Tételeit a történeti módszer alapján alkotja meg. Fő műve a nagyhatású *Esprit des lois* [A törvények szelleme]. Utolérhetetlen finomsággal vizsgálja az egyes törvények keletkezésének körülményeit és okait, a különböző államok és népek jogrendjét. Vizsgálódásainak általános eredményeként azt a tanulságot szűrte le, hogy a jogrendek között tapasztalható sokszor jelentős különbségek gyakran olyan külső természeti körülményekre vezethetők vissza, mint például az éghajlat, de e különbségekben minden esetben tükröződik azon nép szelleme, észjárása, amely e törvényeket létrehozta.

Vizsgálódásai alapján MONTESQUIEU három alapvető kormányformát jelöl meg: a köztársaságot, a monarchiát és az önkényuralmat. Mindegyik kormányforma egy-egy alapérték körül kristályosodik ki. A köztársaság alapértéke az erény, azaz a polgároknak az a készsége, hogy teljességgel a közjó előmozdításának szenteljék magukat. A monarchia alapja a becsület és tisztelet, helyesebben becsvágy. A monarchiák fenntartója a polgárok azon törekvése, hogy kitüntetéseket, előjogokat szerezzenek, valamint az uralkodóházat s egymás jogait kölcsönösen tiszteletben tartsák. Az önkényuralom kialakulásának alapja és fennmaradásának biztosítéka a félelem, mely eltölti a polgárokat, s ennek következtében nem mernek fellázadni az önkényuralom ellen.

A legnagyobb hatást MONTESQUIEU az államhatalmak szétválasztásáról szóló tanával érte el. Az államok fennmaradásának és a polgárok életérdekeinek legnagyobb veszedelme az államhatalom túltengése a polgári szabadság rovására. Az államhatalomnak e túlnövekedését MONTESQUIEU azáltal kívánta megakadályozni, hogy az államhatalmakat élesen elválasztotta egymástól, mégpedig ama meggondolás alapján, hogy hatalmat csak egy másik hatalommal lehet korlátozni. A legfőbb államhatalmakat: a törvényhozást, végrehajtást és igazságszolgáltatást akként kívánta megszervezni, hogy függetlenek legyenek egymástól, de kölcsönösen korlátozzák is egymást. E hatalmak gyakorlásával különböző személyeket, illetőleg szerveket kell megbízni; ez a legbiztosabb módja a hatalmak szétválasztásának és kölcsönös korlátozásának.

E tanának megalkotásánál MONTESQUIEU szeme előtt az angol közállapotok és az angol kormány lebegtek. A polgári szabadságnak Angliában megcsodált mértékét kívánta hazájában is megteremteni. Az európai államok tehát MONTESQUIEU tanainak hatása alatt vezették be - több-kevesebb módosítással - az angol alkotmányformát. Itt kell azonban még megjegyeznünk, hogy MONTESQUIEU elmélete nem teljesen eredeti, hiszen már ARISZTOTELÉSZ *Politikájában* is találkozunk hasonló tanokkal.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU (1712-1778)

ROUSSEAU eszméit - melyek a nagy francia forradalom irányeszméivé váltak - az alábbiakban két fő műve: a *Discours sur l'origine et les fondaments de l'inégalité parmi les hommes* (1754) [Vizsgálódások az emberek között fennálló egyenlőtlenség eredetéről és okairól] és a *Du contrat social ou principes du droit publique* (1762) [Társadalmi szerződés] alapján ismertetjük.

Első művében ROUSSEAU megkapóan ecseteli a természetes - de tegyük mindjárt hozzá: fölöttébb valószínűtlen és képtelen, sőt egyenesen természetellenes - állapotot, amelyben elképzelése szerint az emberek kezdetben éltek. Ebben az állapotban az emberek beszéd, lakás és munka nélkül bolyongtak a nagy erdőségekben. Mindenki teljesen eltelt önmagával, senkire és semmire nem volt szüksége, mert a természet minden igényét bőven kielégítette, s így teljesen megelégedett volt. A teljes önelégültség állapotát az az ember zavarta meg, s így az az ember vált okozójává a mai emberi boldogtalanságnak, aki először kerítette körül földjét, hogy megművelje, s azt kizárólagosan a saját magáénak tekintette. Ezzel a tettel született meg a magántulajdon intézménye, de ebből fakadt a jog, az emberek közötti társadalmi és anyagi egyenlőtlenség, a viszálykodás és a hatalomért való küzdelem is.

Társadalmi szerződés című művében azt a problémát igyekszik megoldani, hogy miként lehetne a civilizáció által megrontott emberi társadalmat a természethez visszavezetni. ROUSSEAU belátja, hogy az emberiség az eredeti természetes állapothoz már nem térhet vissza. Ezért azt ajánlja, hogy a természetes állapotnak legalább két fő értékét, alapintézményét honosítsák meg az államéletben: a szabadságot és az egyenlőséget.

Az államok alkotmányait úgy kell átalakítani, hogy e két ősi természetjog teljes mértékben érvényesülhessen az államéletben és kifejthesse jótékony hatását a jogrend és jogintézmények alapelveinek meghatározásánál.

Az alkotmány ilyen értelmű átalakítása legcélszerűbben társadalmi szerződés keretében történhet meg. A szerződés olyan módon jön létre, hogy az állampolgárok egy pillanatra összes természetes jogukat átadják az államot jelentő közösségnek, közakaratnak [*volonté générale*], amely azután azonnal visszaruházza rájuk e jogokat, de ekkor már mint a köz által garantált és megvédendő polgári jogokat. A társadalmi szerződés ROUSSEAU számára nyilvánvalóan csak joglogikai hipotézis - és nem történeti tény, mint például GROTIUSnál. Erre a joglogikai hipotézisre azért van szüksége ROUSSEAU-nak, hogy a legfontosabb természetjogoknak az államhatalom, a közösség részéről történő garantáltságát bizonyíthassa, és azokat ilyen módon az államhatalom mindenkori birtokosával tiszteletben tartathassa.

A jogállam alapja a közakarat, amely létrehozza az államot mint az összes polgárokat magában foglaló testületet. A polgárok kizárólag ennek a közakaratnak vannak közvetlenül alávetve. S minthogy a közakaratban minden egyes polgár a saját akaratát is feltalálja, a polgár akkor is szabadon cselekszik, amikor a közakaratnak engedelmeskedik. Az ugyanis nem más, mint saját akarata, azzal a hozzáadással, hogy annak tartalmát nem az egyéni, hanem a közérdek határozza meg formájában.

A közakarat a szuverenitás hordozója. A szuverenitás átruházhatatlan, arról a közakarat (a népközösség) nem mondhat le. A hatalom gyakorlását átengedheti meghatározott szerveknek vagy személyeknek, de ez az átengedés nem szerződés keretében történik, hanem csupán megbízás formájában, s bármikor visszavonható. ROUSSEAU ilyen módon a teljes népszuverenitás elvi alapjára helyezkedett. Ez már nyilvánvaló abból is, hogy a hatalom gyakorlóinak működését időközönként közvetlenül a közösséggel kívánja ellenőriztetni. Ebből a célból a nép, a szuverenitás közvetlen hordozója gyűlésre jön össze, amelyen megvizsgálja az alkotmány állapotát és az uralkodás módját.

Az államhatalom gyakorlása - a szuverenitás egységének megbontása nélkül - a törvényhozói és végrehajtói tevékenységben nyilvánul meg: ezt a két fő államhatalmi ágat szét kell egymástól választani, s az utóbbiban még el kell különíteni a bíráskodást.

A legjobb államformát lehetetlen elvben megjelölni: mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai. Mégis, a nagy és gazdag népeknek leginkább a monarchia, a kisebb és szegényebb népeknek a demokrácia felel meg.

Az államot és az egyházat teljesen szét kell választani, mert ellenkező esetben sok károsodás érheti az államot. Emellett elismeri azonban, hogy az államélet egyik fontos alapja a polgárok vallásossága. Az állam polgára csak az lehet, aki hisz az államvallás alaptételeiben. E főbb tételek egyfelől Isten léte, másfelől a túlvilági élet elismerése, ahol a jót

megjutalmazzák, s a gonoszt megbüntetik. Hogy ezen felül a polgár valamely történeti egyház hívének is vallja-e magát vagy sem, az már az állam szempontjából közömbös.

IMMANUEL KANT (1724-1804)

KANT Königsbergben született, egy szíjgyártómester családjában. Szülővárosát úgyszólván soha nem hagyta el. Egész tudományos pályáját e város határain belül futotta be, de tanai az egész művelt világ minden gondolkodójára hatással voltak, s hatnak még ma is.

KANT két gondolatrendszer tudományos csődtömegét igyekezett felszámolni, és az így nyert szellemi tőkéből olyan új rendszert alkotni, amely nem a tudományok csődjéhez, hanem azok gazdag fejlődéséhez vezet. A csődbe jutott két gondolatrendszer a túlzott racionalizmus és az empirizmus. A racionalizmus az emberi ész és spekuláció mindenható erejében bízva teljesen elrúgta maga alól a tárgyi valóság biztos talaját, s az észből mint elsődleges ismeretforrásból olyan tételeket vezetett le, amelyek tapasztalattal ellenőrizhetetlenek voltak, vagy éppenséggel szemben állottak a tapasztalattal és a józan ésszel. Az empirizmus ezzel szemben az ismerettárgy egységes szemléletének elhanyagolása mellett annyira elmerült a tapasztalati tárgy részleteinek kutatásában, hogy az így keletkezett ismereteredmények teljes szétesséssel fenyegettek. A két gondolatrendszernek ez a csődje a kor tudományos életét megbénítással fenyegető szkepszis táptalajává vált. E szkepszis ellen kívánt küzdeni KANT.

Az ember megismerőképességébe vetett hitet - amely a szkepszis elharapódzásával alaposan megrendült - a megismerőképesség, tehát az emberi ész határainak pontos megvonásával kívánta megerősíteni. Figyelmét nem az egyes tudományok tételeinek vizsgálatára, hanem egy általános kérdésre fordította: vajon képes-e az ember általános érvényű, egyetemes ismeretre szert tenni, s ha igen, milyen határon belül, milyen tárgyakra vonatkozóan?

Erre a kérdésre ad választ KANT filozófiai rendszere, melyet „kriticizmus" vagy „transzcendentálfilozófia" névvel jelölnek.

A kriticizmus elnevezés KANT filozófiájának kritikai jellegére utal. KANT vizsgálódásait ugyanis az jellemzi, hogy nem indokolatlan előfeltevésekből, dogmákból akar kiindulni (ez a dogmatikus rendszerek sajátossága), hanem éppenséggel tudatosan szembehelyezkedik minden dogmával, és kritizálja, bírálja az emberi szellem tudományos fegyverzetét, megismerőképességét.

Transzcendentálisnak pedig KANT az olyan tudományos vizsgálódást nevezi, amelynek célja nem a külső, tárgyi világ valamely

jelenségének megismerése, hanem tárgya maga az emberi értelem, s feladatának a tudományos ismeretszerzés lehetőségének és feltételeinek vizsgálatát tartja. Minthogy KANT fő művei úgyszólván kizárólag ilyen irányú vizsgálódásokkal foglalkoznak, filozófiáját egészében transzcendentálfilozófiának nevezik.

KANT transzcendentálfilozófiai főműve a *Kritik der reinen Vernunft* [*A tiszta ész kritikája*]. Mivel egész filozófiai rendszere - így jogfilozófiája is - e művében lerakott alapokon nyugszik, legalább e mű alapgondolatával kell feltétlenül megismerkednünk.

Filozófiai rendszerét KANT azon kérdés megválaszolása során építi ki, vajon alkothat-e az emberi ész szintetikus *a priori* ítéleteket? E híres kérdés lényegének megértéséhez az alábbiakat kell tudnunk.

KANT megkülönböztet „analitikus" és „szintetikus", továbbá „*a priori*" és „*a posteriori*" ítéleteket.

Az analitikus ítélet - bár feltétlenül igaz, de - nem gyarapítja ismereteinket. Ennek az ítéletnek ugyanis az a jellemzője, hogy az ítélet alanyában (*A*) már benne foglaltatik az a tulajdonság (*B*), amit róla állítunk. Ilyen ítélet például a következő: „A test kiterjedt". A test fogalmával ugyanis a kiterjedtséget már együtt gondoljuk el: az ítélet tehát nem gyarapította ismereteinket. A szintetikus ítélet már ismeretgyarapító, mert ebben az alany fogalmához egy olyan állítmányt kapcsolunk, amelyet nem gondoltunk el vele. Ilyen például az az ítélet, miszerint „minden test nehéz". Szintetikus ítéletet rendszerint tapasztalás alapján alkothatunk: szintetikus természetű az összes tapasztalati ítéletünk. *A posteriori* az az ítélet, amelyet tapasztalat alapján alkot meg az emberi ész. (Az ember előbb tapasztalja a jelenséget, s ezt követően - *a posteriori* - alkot rá vonatkozóan ítéletet). Ilyen *a posteriori* ítéletek rendszerint a szintetikus ítéletek. Ám az ilyen ítéletek - jóllehet ismeretgyarapítók - nem feltétlen érvényűek, mert a tapasztalás esetlegessége, bizonytalansága rányomja bélyegét a tapasztalatra alapított *a posteriori* szintetikus ítéletekre. *A priori* ítéleteknek KANT azokat nevezi, amelyek megalkotásához nincs szükségünk tapasztalatra, s amelyek ennek következtében „tiszták", feltétlen érvényűek, szükségképpeniek és egyetemesek. KANT szerint ilyenek az analitikus ítéletek, mert megalkotásukhoz nem kell tapasztalás, elég, ha az alanyban rejlő tulajdonságot állítjuk az alanyról. Ámde az ilyen ítélet - bár egyetemes érvényű és tiszta, tapasztalattól mentes, *a priori* jellegű, de - nem gyarapítja ismereteinket; tudományos szempontból tehát jelentőség nélkül való. Az igazi tudományos ítélet mintaképe ilyenformán KANT szerint az *a priori* szintetikus ítélet: tehát az, amely egyetemes érvényű, mert tapasztalattól mentes, és emellett mégis ismeretgyarapító.

A híres kérdésfeltevés hétköznapi nyelvre átültetve végül is így hangzik: képes-e az emberi ész minden tapasztalás nélkül, csupán önerejére támaszkodva általános érvényű, feltétlenül bizonyos (igaz), ismeretgyarapító ítéleteket alkotni? A kérdésre KANT igenlő feleletet ad, mégpedig a következő meggondolás alapján.

Az emberi észnek olyan lényegét alkotó szemléletmódja és megismerési formái - kategóriái - vannak, amelyeket nem a külső világból merít, hanem amelyek az emberi ész alkati sajátosságai közé tartoznak.

(1) Értelmünk sajátos szemléleti módja a tér- és időszemlélet. A tér és idő nem a külső, tárgyi világnak értelmünktől független határozmánya, hanem csupán értelmünk szubjektív szemléleti formája: az ember csak térben és időben tudja szemlélni a külvilág tárgyait. Ezenfelül a tér és az idő az emberi értelem *a priori* szemléleti formái: nem a tapasztalás útján ragadjuk meg ezeket - hiszen nem a külső, tárgyi világ fennállási módjai, tehát abból tapasztalás útján nem is nyerhetnénk ezeket -, hanem értelmünk szemléletéből, vizsgálatából merítjük. Tér és idő tehát az emberi észnek a tárgyi világtól s annak tapasztalásától független elemei, igazi *a priori* szemléleti formák. Az ember csak rákényszeríti a valóságra eme szemléleti formáit, s csupán annyit képes tapasztalni a külvilág folyamataiból, amennyi e szemléleti formákba belefér. A tárgyi világnak a téren és időn kívül végbemenő eseményeiről, folyamatairól azonban soha nem tudhatunk meg semmi bizonyosat. A valóságnak az a része, amely a szemléletmódba nem fér bele - az abszolútum -, számunkra teljességgel megismerhetetlen. Ezért megismerhetetlen KANT szerint Isten, illetőleg az egész természetfölötti világ. Erre a világra vonatkozóan csak hitünk lehet, tudásunk nem. Megismerőképességünknek határt szab a tér- és időszemlélet.

(2) Az emberi ész által térben és időben szemlélt valóságot az ember azáltal ismeri meg, hogy annak jelenségeit sajátos megismerési formáinak: a kategóriáknak megfelelő viszonyba állítja egymással. Az ész ilyen kategóriája például az oksági elv, a kauzalitás törvénye. (KANT összesen tizenkét ilyen kategóriát, sajátos megismerési formát határoz meg.) A kauzalitás kategóriája éppúgy az ész *a priori* megismerési formája, mint a tér és idő *a priori* szemléleti formái. Ily módon KANT szerint a kauzalitás sem a fizikai világ sajátos törvényszerűsége, hanem az emberi ész sajátos - *a priori* - kapcsolási formája, amit a külső világ jelenségeire alkalmaz megismerésük céljából. Tehát a kauzalitás törvényét sem a természettől leste el az ember, hanem - mint értelmének egyik megismerési formáját - rákényszeríti arra. Az emberi ész által

térbe és időbe (mint szemléleti formákba) kényszerített külső világot csak annyiban tudjuk megismerni, amennyiben folyamatait még a kauzalitás kategóriájába is bele tudjuk illeszteni, a kauzalitás törvényére jellemző összefüggésbe tudjuk állítani. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy a valóságfolyamatok a maguk magánvaló adottságában miképpen folynak le. Mi a valóságnak csak azt a részét ismerhetjük meg, amelyik belefér az előre készen kapott megismerési formánkba, a kauzalitás kategóriájába.

Az imént felvetett kérdésre - vajon alkothat-e az ész szintetikus *a priori* ítéleteket? - most bemutatott gondolatmenete alapján KANT a következőképpen válaszol.

Beláttuk, hogy a tér- és időszemlélet, valamint a kategóriák az emberi ész *a priori* sajátosságai, minthogy ezeket az ember nem a tapasztalatból merítette, hanem éppen e sajátosságok teszik lehetővé számára magát a tapasztalást és határozzák meg a tapasztalás módját. A tér- és időszemlélet, valamint a kategóriák szintetikus alkatú - tehát ismeretgyarapító - ítéletek alkotására nyújtanak lehetőséget. Így például a geometriában *a priori* térszemléletünk alapján különböző idomokat szerkeszthetünk, s ezekre vonatkozóan ismeretgyarapító, szintetikus ítéleteket alkothatunk. Az ilyen geometriai ítélet tehát *a priori* szintetikus ítélet. De *a priori* szintetikus ítéletekkel dolgozik maga a transzcendentálfilozófia is: a tér- és időszemléletet és a kategóriákat ugyanis nem tapasztalatból meríti, hanem önmaga szemléletéből. Ezek tehát *a priori* elemek, s az ítéletek, melyeket ez elemekre vonatkozóan alkotunk, kétségkívül ismeretgyarapítók, tehát szintetikusak. A geometrián, a transzcendentálfilozófián túl *a priori* szintetikus ítéletek alkothatók még KANT szerint a tiszta matematika és a tiszta természettudomány területén is.

A továbbiakban KANT nagyon vázlatosan bemutatott gondolatmenetének még alábbi három sajátosságát emeljük ki.

ad (1) KANT saját ismeretelméleti felfogását az ismeretelmélet történetének „KOPERNIKUSZI fordulatának" tekinti. Miként ugyanis KOPERNIKUSZ, a híres csillagász a középkori geocentrikus szemlélet helyébe a heliocentrikus szemléletet helyezte az égi mechanikában, éppúgy tette KANT az ismeretelmélet terén az emberi értelmet a természet törvényhozójává - szemben az addig uralkodó közkeletű felfogással, mely szerint a természet megismerése során az emberi értelem igazodik a természet törvényeihez. KANT felfogásának már e rövid ismertetéséből is megállapítható, hogy szerinte az emberi ész szab törvényt a természetnek, hiszen tér, idő, okozatosság nem a természet jelenségeinek sajátos megjelenési és összefüggési formái, hanem az emberi ész *a priori* adottságai: nem a természetből merítjük őket, hanem a természetre kényszerítjük.

ad (2) KANT sajátos rendszerében elveszti jelentőségét az adekváció mint az ítéletek helyességének kritériuma. Szerinte ugyanis az ismeret tisztaságát, egyetemes érvényét és szükségszerűségét nem egybevágása a tárgyi világgal, hanem az a körülmény biztosítja, hogy az ítélet *a priori* szintetikus jellegű. S minthogy *a priori*vá az ítélet azáltal lesz, hogy az ítélkező az emberi értelemre általánosan jellemző szubjektív szemléleti és megismerési formák révén és segítségével alkotja meg, az ítélet helyességének mértéke nem objektív (mint amilyen az adekvációnál a tárgyi világ), hanem szubjektív tényező: a sajátos emberi megismerési apparátus (helyes) használata. Az igazság - sőt a valóság - mértékévé ekként ismét az ember válik, amint ezt már PROTAGORASZnál láttuk. Mégis azzal a különbséggel, hogy nem az egyes individuum az igazság és valóság mértéke, hanem az emberiség, tehát a minden embert egyformán jellemző ismeretalkotási mód. KANT tehát - szemben PROTAGORASZszal - még megtartja az igaz ítélet azon ismérvét, hogy ugyanabból a szempontból s ugyanarra a dologra nézve minden ember csak egyetlen helyes ítéletet alkothat.

ad (3) KANT felfogása szerint az ember képtelen a tárgyi világot a maga valóságában - az embertől független, magábanvaló adottságában - megismerni. A külvilágot csak tér- és időszemléletünkön, valamint kategóriáinkon keresztül ismerhetjük meg, azaz olyan alakban, amilyenné megismerési apparátusunk alakítja. Azt azonban, hogy e sajátos szemléleti és megismerési módunktól függetlenül a tárgyi világ milyen alkatú, nem tudhatjuk. A dolgot önmagában véve, érzéki és értelmi átdolgozás előtti, attól független állapotában - vagyis ami a *„Ding an sich"* - képtelen tehát az emberi értelem megismerni. A *„Ding an sich"* s vele együtt mindazok a dolgok, amik értelmünk *a priori* formáiba nem férnek bele, megismerőképességünk határán túl fekszenek. Ez utóbbiak értelmünk számára úgynevezett transzcendens tárgyak, s ilyen például az Isten is. Azonban KANT ezzel nem tagadja Isten létét, csak azt kívánja kiemelni, hogy Istent - kinek létét az emberi észnek bizonyos okokból fel kell tételeznie, ha tudományosan nem is képes igazolni - tudományos megismerés tárgyává nem tehetjük, mert kívül áll lehetséges tapasztalásunk körén.

Miután KANT megválaszolta a kérdést: hogyan lehetséges a külső világra, a természet világára vonatkozóan egyetemleges érvényű, szükségképpeni ítéleteket alkotni, arra a kérdésre fordította figyelmét, hogy miként lehetséges a belső világra, a szellemi világra vonatkozóan hasonlóképpen érvényes ítéletekhez jutni? KANT ugyanis két részre osztotta a valóságot: a természet és a szellem világára. A természet világa a külső világ, amelyben - legalábbis az ember számára - minden a kauzalitás szigorú törvényszerűsége alapján működik. Az ember mint

testi lény e világhoz tartozik. Az ember azonban mint szellemi, erkölcsi lény egy másik birodalomnak is tagja, melynek jelenségei és törvényei nyilvánvalóan különböznek a természet, az anyagi világ törvényeitől. Kérdés, hogy erre a szellemi, erkölcsi világra vonatkozóan az etika tudománya tud-e olyan érvényű ítéleteket alkotni, mint a természet világára vonatkozóan a tiszta természettudományok?

A természet világának jelenségeit, történéseit és folyamatait a kauzalitás kategóriáján keresztül ismerjük meg. A természet jelenségei szükségképpen e törvényszerűség pályáján mozognak, s az ember számára is csak annyiban ismerhetők meg, amennyiben e kategóriát alkalmazni tudja rájuk. Az emberi élet történéseit azonban e kategória segítségével nem tudjuk teljesen megismerni, éppen azért, mert az ember két világ polgára: nemcsak a természet, hanem a szellem világának is tagja. Az emberek cselekvéseit nem magyarázzák kielégítően a külső okok, természeti hatóerők, mert az emberi cselekedetnek vannak belső, szellemi tényezői is, amik függetlenek a kauzalitástól. E belső tényezők összessége az ember erkölcsi, morális öntudata, amely meghatározza cselekedeteinek irányát, célját, értelmét. Az embernek e morális öntudatát, eszének gyakorlati irányú működését - amellyel adott esetben meghatározza követendő magatartását -, vizsgálja KANT a *Kritik der praktischen Vernunft* [*A gyakorlati ész kritikája*] című művében, valamint egyéb ezt kiegészítő etikai vonatkozású munkáiban. Az alábbiakban KANT ilyen irányú etikai vizsgálódásait fogjuk vázlatosan ismertetni, mert ezekre feltétlenül szükségünk van KANT jogtanának megértéséhez.

Az emberek nagyon gyakran jobb belátásuk ellenére cselekszenek. Hiába látja be eszével az ember a követendő, helyes magatartást, nem e belátásnak megfelelően cselekszik, mert ösztönei, veleszületett rossz hajlamai eltérítik a helyes magatartástól. Ezért az emberi magatartás szabályainak megállapításánál másként kell eljárnunk, mint a természeti törvények megállapításánál. A természeti tárgyak ugyanis szükségszerűen és törvényszerűen önként követik azokat a szabályokat, amelyeket rájuk nézve érvényeseknek ismertünk fel, állapítottunk meg. A természetre vonatkozó felismeréseinket ezért megállapító ítéletek alakjába foglaljuk: a megállapító ítéletek alanyát és állítmányát az '*ist*' igével (kopulával) kötjük össze. Ezeknek az ítéleteknek sémája a közismert „*S ist P*" formula. Ilyen ítéletek például a következők: a Föld nyugatról keletre forog; a víz két rész hidrogént és egy rész oxigént tartalmaz stb. Ezek a megállapító jellegű ítéletek tehát a *Sein* világára (a létrendre, a külső világra) vonatkoznak.

Az emberek azonban nem követik szükségszerűen cselekedeteik helyesnek felismert elveit. Ha tehát azt kívánjuk, hogy az emberek kövessék azokat, nem elég az elveket egyszerűen megállapítani, hanem követésüket kötelességükké kell tennünk, szabály alakjában kell azo-

kat kifejeznünk. Az idevágó ítéletek alanyát és állítmányát tehát *'ist'* helyett a *'soll'*, a 'van' helyett, a 'kell' igével kell összekapcsolnunk. Az emberi magatartásra vonatkozó ítéletek tehát nem megállapító, hanem követelő formájúak. Ilyen normatív formájú, szabály jellegű ítéletek például a következők: „Tiszteld szüleidet!", „Ne ölj!", „Teljesítsd kötelességedet!" (németül: *Du sollst deine Eltern verehren, sollst nicht töten* stb). Ezek a normatív ítéletek, szabályok tehát „kellést", „*Sollen*" tartalmaznak és fejeznek ki, s ily módon az említett emberi életviszonyok, s maguk a rájuk vonatkozó szabályok is a „kellés", a „*Sollen*" világába tartoznak. Ez a meggondolás az alapja a közismert *Sein / Sollen* KANTi dualizmusnak: a világ és a világra vonatkozó ítéletek *Sein* és *Sollen* birodalmára való felosztásának, az explikatív (tehát magyarázó-kauzális) és normatív (tehát szabályozó) természetű ítéletek megkülönböztetésének.

Az ember magatartását irányító normatív ítéletek (gyakorlati alapelvek) KANT megállapítása szerint maximák, vagy imperatívuszok. A maxima szubjektív érvényű cselekvési elv, amelyet valamely adott személy tesz meg magatartásának irányelvévé. Ilyen maxima például az alföldi betyár ama elhatározása, hogy csak gazdag utasokat rabol ki, s a zsákmányban a szegény embereket is részelteti. A maxima tehát természeténél fogva nem emelkedhetik egyetemlegesen kötelező hatályú erkölcsi paranccsá. Ezzel szemben az imperatívuszok minden emberre érvényes erkölcsi parancsok. Hipotetikus (feltételes) az imperatívusz akkor, ha az ember magatartását csak meghatározott cél elérése szempontjából szabja meg. Ilyen hipotetikus imperatívusz például a következő: ha télen nem akarsz fázni, akkor meleg ruhát kell felöltened. Ha létezik olyan ember, aki közömbös azon lehetőséggel szemben, hogy télen megfázik, úgy őt ez az imperatívusz nem kötelezi, mert a feltételt, amelytől az imperatívusz érvénye függ („ha télen nem akarsz fázni..."), nem tartja megvalósítandónak, elérendő célnak. Kategorikus viszont az imperatívusz akkor, ha az embert feltétel nélkül kötelezi. Ilyen például a „Ne ölj!" tilalma.

KANT etikai vizsgálódásainak mármost az volt a célja, hogy olyan kategorikus imperatívuszt találjon, amely éppen olyan egyetemleges és szükségképpeni érvényű (minden embert egyformán és feltétlenül kötelező), mint a tiszta ész által alkotott *a priori* szintetikus ítélet. Az imperatívusznak azonban, amely e követelménynek megfelel, KANT szerint nem lehet empirikus tartalmat adni. Hiszen minden ember a boldogságot kívánja magatartásával elérni, de ahány ember, annyiféle úton és eszközzel. Nem alkothatunk tehát olyan imperatívuszt, amelynek megtartása minden embert egyformán boldogít. De a boldogság különben sem erkölcsi fogalom: vannak boldogtalan erkölcsös emberek és vannak erkölcstelen boldog emberek; az erkölcs nem boldogít,

s a boldogság keresése nem erkölcsi értékű, eszes természetünkből fakadó magatartás, hanem ösztönös törekvés. A boldogság, s ennek különböző előidézői, mint például a haszon, a gyönyörérzés, valamint az erkölcsi értékű cselekvés között olyan mértékű ellentét áll fenn, hogy a magatartás egyenesen elveszti erkölcsi értékét, ha egyúttal a boldogság elérése is célja volt. Erkölcsi értéke csak az ész világánál fogant cselekvésnek lehet.

Minthogy az egyetemleges érvényű kategorikus imperatívuszt ezek szerint tartalmilag nem lehet meghatározni, ez csak formális természetű lehet. KANT megfogalmazásában ez a következőképpen hangzik: „Akként cselekedj, hogy akaratod maximája egyúttal mindenkor egy általános törvényalkotás elvéül szolgálhasson." E formai alapelv szempontjából például helytelenül cselekszik az, aki lop, mert a lopás egyetemes érvényű törvénnyé emelése minden társas együttélést lehetetlenné tenne. Csak ez a formális természetű kategorikus imperatívusz lehet erkölcsi alaptörvény, mivel *a priori* szintetikus természetű. *A priori*, mert nem tapasztalaton alapul, és szintetikus, mert gyarapítja etikai vonatkozású ismereteinket. KANT tehát e törvény megalkotásával elérte kitűzött célját a *Sollen* birodalmában is.

A kategorikus imperatívuszhoz igazodó emberi magatartásnak ezenfelül még több lényeges sajátossággal is rendelkeznie kell ahhoz, hogy erkölcsi értéke legyen. Az egyik ilyen sajátosság, hogy a cselekedetnek jóakaratból kell fakadnia; az akarat pedig csak akkor jó, ha tárgya kizárólag kötelességteljesítés. Erkölcsi kötelességünket viszont egyedül az autonóm erkölcsi törvény határozza meg. Autonóm az olyan erkölcsi törvény, amelynek megalkotója maga a cselekvő személy. Minden más, idegen tekintélytől származó törvény heteronóm jellegű. Amennyiben heteronóm törvénynek engedelmeskedünk, akkor a törvényt már nem önmagáért tartjuk meg, hanem például félelemből vagy valamilyen előny eléréséért. A heteronóm törvénynek való engedelmeskedés tehát - minthogy annak nem a kötelességteljesítés az egyedüli célja és nem is kizárólag a törvény iránti tiszteletből fakad - nem igazi erkölcsi cselekedet. Az ilyen cselekedet csupán legális, míg az előbbi morális (erkölcsi) értékű. Az erkölcsi cselekedetnek ezek a tulajdonságai végül feltételezik a cselekvő személy szabadságát. Autonóm, azaz önmagának törvényt adó csak akkor lehet a személy, ha cselekedete alapelveinek meghatározásánál és akaratelhatározása folyamán nem determinálják külső, idegen tényezők (például az oksági elv). Az akaratszabadság elve azonban csak posztulátuma (követelménye) a gyakorlati észnek: azt, hogy az ember szellemi vonatkozása valóban részese-e a „szabadság birodalmának" is - amint testi része az oksági elv uralma alatt álló teljességgel meghatározott fizikai világba tartozik - bizonyítani nem

tudjuk, csak feltételezzük és követeljük. Ha nem agyrém a feltevés, hogy az ember erkölcsi lény, aki cselekedeteiért felelősséggel tartozik, akkor az emberi akaratnak szabadnak kell lennie. Az ember viszont csak akkor lehet erkölcsi lény, ha szabad akarata van. E két követelmény tehát kölcsönösen feltételezi egymást, s ily módon egyik sem igazolható a másikkal.

KANT csodálatát az ember erkölcsi szabadsága és a fizikai világ törvényszerű megkötöttsége keltette fel legjobban. Erre céloz sokat idézett szép vallomása: „Két dolog tölti el egyre inkább újuló és növekvő csodálattal és tisztelettel lelkemet, mennél gyakrabban és tartósabban foglalkozik vele gondolkodásom: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem."

Míg a cselekedetnek erkölcsi értéke csak akkor van, ha az autonóm erkölcsi törvény iránti tiszteletből és kötelességteljesítésből fakad, a jog szempontjából már helyes és értékes a cselekedet akkor is, ha megfelel a jogszabályoknak, tekintet nélkül arra, vajon tiszteli-e a törvényt, aki engedelmeskedik néki. A kötelességből, a törvénytiszteletből fakadó - elsősorban említett - morális jellegű magatartás mellett KANT megkülönbözteti a legális magatartást. A jogszabályoknak megfelelő legális magatartásnak - amit a jogrend követel az egyéntől - már nem eleme a törvénytisztelet: a jog csak a külső eredményt, a fizikai világban megjelenő változást értékeli és követeli, s nincs tekintettel a cselekvés motívumaira, a cselekvő alany lelkiállapotára, belső meggyőződésére, cselekvésével és a törvény követelésével szemben elfoglalt álláspontjára. Éppen ezért míg a jogi kötelességek teljesítése érdekében az államhatalom kényszert is alkalmazhat, az erkölcsi kötelességek teljesítéséhez természetünkből következően nem lehet kényszert igénybe venni. A jog ilyenformán csak a külső cselekedeteket, a társadalom külső rendjét szabályozhatja. E megfontolások alapján KANT végül a következőképpen határozza meg a jogot: „A jog azoknak a feltételeknek a foglalata, amelyek betartása mellett az egyik ember önkénye a másik ember önkényével a szabadság általános törvénye szerint összeegyeztethető." E meghatározást az alábbiak szerint kell értenünk.

A szabadság az ember veleszületett természetjoga, ez emeli az embert a jelenségek világa és a többi teremtmény fölé. A személy szabadságát tehát a jognak is feltétlenül tiszteletben kell tartania, s csak olyan mértékben szabad korlátoznia, hogy ezáltal az emberek társas együttélése éppen lehetővé váljék.

Az államnak is legfőbb feladata, hogy az alattvalók személyes szabadságát megvédje. Az állam e feladaton túlmenően nem avatkozhat bele az állampolgárok magánéletébe. „Az állam egy tömeg ember egyesülése jogszabályok (uralma és védelme) alatt" - határozza meg

KANT az állam fogalmát. KANT természetesen a szerződéses államelmélet hívének vallotta magát, mert ezt az elméletet éppen az alattvalók jogainak biztosítására alkották meg az állammal és az államhatalom gyakorlóival szemben. KANT azonban szintén nem tekintette történelmi ténynek a szerződést: csupán a mindenkori állami jogrend normatív alapelveként értékelte.

A társadalmi szerződés normatív alapelvként is alkalmas arra, hogy az állampolgárok szabadságigényét alátámassza az államhatalom mindenkori birtokosával szemben. KANT szerint tehát nincs szükség arra, hogy a társadalmi szerződést történelmi ténynek igyekezzünk feltüntetni; annál kevésbé, mert ezzel csak e hasznos elmélet hitelét tesszük kockára.

KANT ezenfelül teljes mértékben magáévá teszi az államhatalmak szétválasztásáról szóló elméletet, már csak azért is, mert ebben is a személyes szabadság egyik hathatós biztosítékát látja.

KANT bízik abban, hogy eljön majd az idő, amikor az egyes államok között fennálló „ősállapot" - tehát az államok közötti vetélkedés és háborúskodás - éppúgy meg fog szűnni, miként ez az állapot az egyes emberek között is megszűnt az állam megalakulása következtében. Ez az idő akkor következik el, ha az egyes államok is éppúgy alárendelik magukat a kategorikus imperatívusznak („Ne legyen háború!"), amint az egyes emberek teszik. Ezen az alapon létrejön majd a világállam s az emberiség örök vágyálma: az államok közötti örök béke. KANT a maga részéről tett is egyfajta javaslatot egy államok közötti szerződésmintára, melynek közvetlen célja az államközi torzsalkodások kiküszöbölése és ezzel az örök béke biztosítása. A nemzetközi jog - különösen pedig a nemzetközi hadijog - terén egyébként sok vonatkozásban magáévá teszi HUGO GROTIUS felfogását, s ezenfelül sok olyan nemzetközi jogelvet állapít meg, melyek ma már az élő nemzetközi jog elemeivé váltak.

JOHANN GOTTLIEB FICHTE (1762-1814)

FICHTE mestere, KANT tanait kívánta továbbfejleszteni. KANT ugyanis dualisztikus rendszerében a szubjektív Én mellett elismerte egy rajta kívülálló objektív tárgyi világ létét: a szubjektum mellett az objektumot is feltételezte. A KANTi transzcendentálfilozófia dualisztikus jellege azonban sok probléma megoldását lehetetlenné tette, s így FICHTE úgy gondolta továbbfejleszteni mestere tanait, hogy e dualisztikus vonást igyekezett megszüntetni. E célból FICHTE kizárólag az Ént tekintette egyedüli valóságos létezőnek, abszolútumnak. Az Én, a tudatos létező elsősorban önmagát teremti meg (gondolja el); egyúttal azon-

ban szembehelyezi önmagával, megteremti azt a jelenségcsoportot, amit FICHTE így nevez: „Nem-Én" (azaz a külvilág). A külvilág tehát FICHTE szerint nem az Énen kívül létezik, hanem az Én teremti meg a maga számára, mint teljesen szubjektív létű képzetösszefüggést. Az Én számára ily módon önmaga és az egész világ saját produktumaként jelenik meg. Ebben az elgondolásban valóban eltűnik az Én és a tárgyi világ ama kettőssége, mely KANT rendszerének dualisztikus jelleget kölcsönzött. Azzal a kérdéssel e helyütt nem kívánunk foglalkozni - mivel a bemutatott tanok bírálatától eddig is tartózkodtunk -, hogy e „továbbfejlesztés" és „egységesítés" vajon nem szült-e még több megoldatlan problémát, mint amennyit a dualizmus megszüntetése révén állítólag megoldott. Mivel a rendszer alapja az Én, a szubjektum abszolút léte, FICHTE filozófiai rendszerét szubjektív idealizmusnak nevezik.

Az Én kétféleképpen viselkedhet a saját maga által teremtett külvilággal szemben: vagy igazodik hozzá, engedi magát meghatározni a külvilág alkata révén, vagy aktív módon viselkedik a külvilággal szemben, meghatározva annak törvényeit és történéseit. Az első esetben az Én megismerő, a második esetben pedig gyakorlati cselekvő funkciót fejt ki a külvilággal szemben. Az Én első helyen említett magatartásából származnak az elméleti, a második helyen említett magatartásából a gyakorlati tudományok. Az utóbbiak közé tartozik az etika, s ezzel a jogtudomány is.

FICHTÉnek a jogra vonatkozó nézetei nagymértékben egyeznek mestere, KANT nézeteivel. Ő is az egyén lehető legteljesebb szabadsága mellett tör lándzsát, minthogy az ember születésénél és alkatánál fogva szabad (szabad akarattal rendelkező) lény. E tétel FICHTÉnél nemcsak posztulátum - amint ezt KANTnál láttuk -, hanem filozófiai rendszere alapelvének logikus származéka: ha egyszer az Én teremti meg nemcsak önmagát, de külvilágát is, s ez a külvilág nem más, mint maga az Én, úgy az Én kétségkívül teljes szabadságot élvez e külvilággal szemben. A társas közületben azonban az Ént csak akkora szabadság illeti meg, amekkorát magával szemben mások számára engedélyezne. Az Én alapvető természetjogai közé tartozik még a tulajdonszerzés és a tulajdon feletti korlátlan rendelkezés.

Egy későbbi jogi vonatkozású munkájában FICHTE egy nemcsak jogilag, de gazdaságilag is független állam képét rajzolja meg. E művében a teljes gazdasági önellátást tartja az állam fő feladatának; ezenfelül az állam tiszte felügyelni a javak helyes szétosztására, a tulajdon helyes használatára, s általában az egész gazdasági és jogéletre. Erkölcsi kérdésekbe azonban e teljhatalmú állam sem avatkozhat bele - legfeljebb a nevelésügyön keresztül, melynek megszervezése és irányítása szintén az állam legfőbb feladatai közé tartozik.

GEORG FR. W. HEGEL (1770-1831)

HEGEL is KANT rendszerét kívánta továbbfejleszteni, de nem szubjektív irányban, amint ezt FICHTÉnél láttuk. HEGEL a KANTi dualizmust az alábbi meggondolással igyekezett megszüntetni.

Az egyetlen valóságos létező az abszolútum, a szellem, az ész (a *logos*, az idea). A szellem öntevékeny, önmagát fokról fokra kifejlesztő alany. A szellemnek ez az örökös mozgása dialektikus lépésekben történik - a tézis, antitézis és szintézis mozzanatain keresztül. E dialektikus fejlődést az alábbiakban kíséreljük meg szemléltetni.

Tézis: az önmagát állító (gondoló) szellem, az abszolútum; antitézis: amikor a szellem a tiszta lét, a tézis állapotából ezen állapot ellentétes végletébe csap át, vagyis megvalósítja magát a természetben, természetté alakul; szintézis: az így keletkezett ellentét feloldódása azáltal, hogy a szellem visszatér önmagához, jelentősen gazdagabbá válva a dialektikus fejlődés következtében.

HEGEL az abszolútum fogalmában szemmel láthatóan összeolvasztja a szellemet a valósággal, amennyiben a valóságot csak a szellem fejlődési fokozatának tartja. Ezért mondja, hogy ami ésszerű, igaz: az valóságos, s ami valóságos: az ésszerű, igaz. Az egész világfolyamat nem más, mint az abszolút Szellem önvalósításának folyamata. HEGEL rendszerét - ismertetett sajátosságai alapján - pánlogizmusnak vagy abszolút idealizmusnak is nevezik.

HEGEL a dialektikus fejlődés tanát HÉRAKLEITOSZtól merítette, akit ugyancsak mesterének vall. A világfolyamat HEGEL szerint is örökös mozgás, harc, ellentétek keletkezése és kiegyenlítődése. A lét, az élet az ellentmondásból, ellentétek összecsapásából születik, s ezt szemlélteti a tézis / antitézis / szintézisről szóló HEGELi tanítás.

Az abszolút szellem fejlődése három fokozatban történik: (1) a tiszta szellemi lét, az önmagát gondolás állapota (a tézis fokozata); (2) a szellem kivetítődése, megnyilatkozása a természetben, tehát mássá levése (az antitézis fokozata); (3) a szellem visszatérése önmagába (a szintézis fokozata). A filozófia is a szellem e hármas fejlődésének megfelelő három fő részre tagozódik: logikára, természettudományra és szellemfilozófiára.

A jog HEGELnél a szellemfilozófia tárgya, mivel a jog nem más, mint az önmagához visszatért szellem objektiválódása, megvalósulása a közületi, állami életben. A jogot közelebbről a szabad akarat alkotta abból a célból, hogy az önkény visszaszorítása által megteremtse a személyek szabadságát s ezáltal jogképességét. HEGEL alapvető jogintézménynek a tulajdont, szerződést és büntetést tartja.

Az állam jelenti a legmagasabb erkölcsi személyt, a megvalósult isteni akaratot, az önmagát fejlesztő szellemek egyik legmagasabb, iste-

ni tiszteletre méltó megjelenési formáját. Az állam teljesen öncélú lény, az egyedek felett korlátlan hatalommal rendelkezik. Lényének leginkább megfelelő forma az alkotmányos monarchia. Az emberiség történelmének végcélja a tiszta észállam megvalósulása.

HEGEL szerint a világtörténelem, amelynek hordozói az egyes népek, nem vak folyamat, hanem lassú fejlődés a szabadság eszméjének teljes kibontakozása felé. A világtörténelem folyamán a világszellem ítélkezik az egyes népek felett. Ezek a történelem folyamán az egyes korszakokra rányomják egyéniségük bélyegét, majd hosszabb-rövidebb szereplés után eltűnnek a világtörténelem színpadáról.

HARMADIK RÉSZ

A JOG FILOZÓFIAI VIZSGÁLATA

I. fejezet

A JOG LÉTRENDI VONATKOZÁSA

Az Első rész V. címének 1. §-ában megállapítottuk, hogy a jog a létrend bármely tagjára vonatkozhat, de sokirányú létrendi kapcsolata mellett a jog szükségszerűen, lényegéből következően csak az emberi életviszonyokra - a fizikai vagy a szerves világ tárgyaira pedig csak esetlegesen - irányul. Ebből következően a jog szilárd, lényegéhez tartozó ismérvének csak az emberre, az emberi életviszonyokra vonatkozását lehet tekinteni, tehát jogra vonatkozó tudományt is csak ezen ismérvére lehet alapozni.

Ugyanott megállapítottuk azt is, hogy a jognak e vonatkozása specifikusan a jogtörténet és a jogszociológia tudományának szolgál szilárd alapul, mivel mindkét tudomány művelői főként oknyomozó, explikatív módszer alkalmazásával igyekeznek tárgyukat megismerni.

A jogtörténet és a jogszociológia tárgyára és lényegére vonatkozóan kifejtettekhez e részben nem kívánunk semmit hozzátenni, mert ez esetben e két tudomány tárgykörébe hatolnánk, s ezáltal átlépnénk a jogbölcselet általunk megvont határait. Az általánosan követett eljárástól eltérően tehát e fejezetben nem adunk sem ős-jogtörténeti vagy jog-fejlődéstani, sem pedig jogszociológiai *propaideutikát*, hanem e tekintetben csak utalunk az idevágó szakirodalomra. E két tudományterület azon elemeit pedig, amelyek ismerete a jog egyes sajátosságainak jogfilozófiai megragadásához nélkülözhetetlen, a megfelelő helyen úgyis kellő mértékben megvilágítjuk.

Van azonban a létrendnek egy olyan jelensége, amelyre már több alkalommal utaltunk, amivel azonban eddig még nem foglalkoztunk a jelentőségének megfelelő mértékben: ez pedig az okozatosság, a kauzalitás.

Általános felfogás szerint a kauzalitás az egész világfolyamat alaptörvénye, s egyik meghatározója mind az egyes emberek, mind az emberi közösségek életének is. A jog maga is részt vesz, részben mint ok, részben mint okozat az emberi életviszonyok kauzálisan is meghatározott folyamataiban, s az emberi életviszonyok jogi szabályozása is feltételezi az ember „okozó", létrendi „hatáskifejtő" képességét. Ezenfelül sok jogszabály tartalmazza az „ok", „okozás" kifejezését, s a jogtudományok, a jogfilozófia, továbbá a jogi segédtudományok művelői is gyakran foglalkoznak okfolyamatokkal. Az akaratszabadságnak a jogfilozófia szem-

pontjából oly lényeges kérdését sem lehet tárgyalni a kauzalitás lényegének ismerete nélkül. Mindebből szükségszerűen következik, hogy a jogfilozófusnak foglalkoznia kell a kauzalitás problémájával. S minthogy a kauzalitás a létrendi folyamatok alaptörvénye, indokolt, hogy ezt a kérdést tárgyaljuk a jog létrendi vonatkozásával kapcsolatban is.

Tárgyalási rendünk oly módon alakul, hogy először tisztázzuk az ok fogalmát, majd ezt követően áttérünk annak vizsgálatára, hogy a kauzalitás törvénye miként érvényesül a természet, illetőleg az ember világában. Ezzel kapcsolatban foglalkozunk az akaratszabadság problémájával, végül az ember választási szabadságának jelentőségét vizsgáljuk meg.

I. cím

Az ok fogalma

Az ok fogalmát nem lehet egységesen meghatározni. Mivel annak a létrendi tényezőnek, amit az 'ok' kifejezéssel jelölnek, többféle működésmódja van, ennek megfelelően többféleképpen is lehet, illetőleg kell meghatároznunk. Az ok részint „létrehozza" a fizikai világ változásait, részint a létrend folyamatainak „szükségszerűségében és törvényszerűségében" jelentkezik, részint pedig nélkülözhetetlen fogalmi és létrendi előfeltétele általában a keletkezésnek és az elmúlásnak. Az okfogalom teljes tartalmának meghatározására nyilvánvalóan a filozófia hivatott, mivel az egyes szaktudományok csak az általuk alapul vett egyes működésmódokat lennének képesek megragadni. Igaz ugyan, hogy a filozófusok is egymástól eltérően igyekeznek az ok fogalmát és szerepét tisztázni, de az okfogalom tartalma tekintetében éppenséggel meglehetősen megegyeznek a vélemények. Ezért a magunk részéről az alábbiakban a filozófia szemszögéből igyekszünk az okfogalom teljes lényegét megismerni.

1. § Filozófiai okfogalom

A filozófiai okfogalom tartalmának meghatározásánál különbséget kell tennünk (1) a metafizikai okfogalom, illetőleg annak leglényegesebb ismérve: a létrehozó ok, (2) ennek logikai és ontológiai nélkülözhetetlensége, valamint (3) működésének szükségszerűsége és törvényszerűsége között.

(1) Létrehozó okon a filozófia azt a létrendi tényezőt érti, melynek működése következtében valamely anyagon [*materia*] valamilyen változás (forma) lép föl: *A*-ból *B* lesz. Például a meleg (létrehozó ok) hatására a jég (anyag) vízzé alakul (a víz formáját ölti fel): *A*-ból

(jég) *B* (víz) lesz. A változásnak azonban nemcsak a létrehozó ok az előidézője, hanem oka az *A* anyaga és sajátos formája is. Az Első rész III. címében használt terminológiával kifejezve: a *B* változás létrejöttének oka nemcsak a létrehozó ok, hanem az *A* közege (anyaga), sajátos alkata (formája) és működésmódja (törvényszerűsége) is. Ha pedig az *A* és *B* között értelmes lény hozza létre az okviszonyt, úgy okként kell megjelölnünk az értelmes lény célját is, melynek elérése végett az *A* és *B* közötti okviszonyt létesítette: ez az úgynevezett cél-ok, latin műszóval: *„causa finalis"*. Így például egy agyagkorsó nem közvetlenül és kizárólag természeti erők működésének hatására jön létre, hanem létrejövetelének egyik fő oka a fazekasnak azon célja is, hogy tevékenysége következtében éppen agyagkorsó keletkezzék, és nem például tál. Példánk esetében az agyagkorsónak mint okozatnak (*B*) létrejövetelében négyféle ok is szerepel: az agyag anyaga és formája (sajátos alkata és törvényszerűsége), a fazekas készítő tevékenysége mint a létrehozó ok, és a fazekas célja mint cél-ok [*causa finalis*].

A teljes „filozófiai okfogalomhoz" mind a négy tényező hozzátartozik: ezek együtt teszik ki a „filozófiai okfogalom" teljes tartalmát. Ez az okfogalom a dolgoknak keletkeztető, létrehozó erőt tulajdonít, mert az egyik dologból, annak erőkifejtéséből és alkati különlegességéből származtatja a másikat: tehát elsősorban a létrend tagjainak keletkezésére, létrejöttük okára, nem pedig a közöttük fennálló okozati összefüggés törvényszerűségére és érvényesülési módjára vonatkozik. Ezért ezt az okfogalmat „metafizikai okfogalomnak" is nevezik.

(2) Ettől a metafizikai okfogalomtól élesen meg kell különböztetni az általános okozatossági törvényt. Az általános okozatossági törvény azt mondja ki, hogy - Istent kivéve - minden létező valamely rajta kívül álló okból létezik, létezésének okát nem önmagában hordja, hanem valamely más létező okozza létét. Az ontológiai rendben minden keletkezés és folyamat valamely keletkeztető vagy megindító okra vezethető és vezetendő vissza. Az általános okozatosság - más kifejezéssel: „oksági elv" - tehát az egész világfolyamatot uraló törvényszerűség, mely minden létezőre érvényes.

(3) Az oksági elv azonban a törvényszerűség működésének, érvényesülésének módjára nézve nem tartalmaz meghatározást. Az okozatossági törvény végső beszűkítését az a tétel tartalmazza, mely szerint az okfolyamatok szigorú szükségszerűség alapján mennek végbe: azonos feltételek minden esetben azonos eredményeket hoznak létre. Ha *A, B, C, D* tényezőkből *E* eredmény áll elő, úgy az *E* eredménynek az *A, B, C, D* tényezőkre történő következése szükségszerű, azaz az említett tényezők fennállása minden esetben az *E* eredményt - és szükségszerűen csak azt - idézi elő. A világfolyamatban tehát a jelensé-

gek nemcsak következnek egymásra, nem csupán ismétlődnek, de az egymásra következésben szükségszerűség, az ismétlődésben törvényszerűség nyilvánul meg. A kauzalitásnak a létrendi folyamatok szükségszerűségében és törvényszerűségében jelentkező alakját a természettudósok veszik alapul, s ezért ezt természettudományos okfogalomnak nevezhetjük.

Ezek azok az okozatossági törvények, amiket a filozófia a létrend folyamatait előidéző és irányító törvényszerűségekként megállapít.

2. § Létrend és okozatosság

Az oksági törvényeket azonban a filozófia csupán megfogalmazta, ám azt már nem tudta igazolni, hogy e törvények valóban működnek-e a létrendben, valóban előidézik és irányítják-e annak folyamatait.

Bármilyen evidensnek is látszik az oktörvények érvénye az avatatlan előtt, ezek korántsem evidensek, s ma is várat magára mind tapasztalati, mind logikai levezetésük. Az okozás, a létrehozás és a szükségszerűség mozzanatai nem tapasztalhatók a létrend folyamatain; amit rajtuk tapasztalunk, az csupán az események egymásutánja, s legfeljebb számtalan esetben észlelhető azonos ismétlődése. Az okozatossági törvények viszont ennél többet és mást mondanak. De ez a többlet, a létrehozás és szükségszerűség mozzanata még közvetlenül sem tapasztalható. Valamely okfolyamat belső megfigyelése, átélése ugyanis sohasem mentes a szubjektivitás vádjától. Ennek folytán még a pszichikai folyamatok szükségszerűségének, létrehozó erejének közvetlen megélése és tapasztalása sem nyújt elég alapot annak evidens belátására vagy logikai igazolására, hogy a világfolyamatban valóban működnek okozatossági törvények. A sok hiú kísérlet csak ama belátás megerősödését eredményezte, hogy le kell mondanunk az oktörvények evidens, logikai vagy egzakt igazolásáról. Ez a belátás viszont arra indította a kutatókat, hogy vagy másként igyekezzenek az oksági törvények érvényét igazolni, vagy általában tagadják az ilyen törvények fennállását és működését a világfolyamatban.

Az előbbi irányú törekvések közül megemlíthetjük KANT transzcendentál-logikai megoldását és GEYSER realisztikus felfogását. Ez utóbbi érdekes gondolatmenetét a következőkben vázoljuk.

GEYSER két evidens tapasztalati tényből indul ki. Az első szerint a létrend állandó keletkezés, változás és elmúlás színhelye; a második szerint valamely dolog létének vagy nem-létének tartama egyaránt időhöz kötött: ami a létezésben részt vesz, az abban feltétlenül bizonyos ideig vesz részt. Ugyanez áll a nem-létezésre is. E két evidens tapasztalati tételhez kapcsolja azt a felismerést, hogy a létező dolgokat

létük szükségszerűen köti bizonyos időtartamhoz: azoknak tehát egyúttal a megmaradás, a tartam is lényeges alkatelemük, mivel önmagát sem a lét, sem a nem-lét nem képes korlátozni valamely dologban, illetve állapotban. Ezek szerint valamely dolog a létből nem-létbe, illetőleg a nem-létből létbe nem léphet önmagától, mert természete éppen azt eredményezi, hogy állapotában megmaradni igyekszik. Amennyiben ez mégsem sikerül, úgy az állapotváltozást feltétlenül valamely idegen létezőnek kellett előidéznie, okoznia, mert a létezőnek az önellentmondás veszélye nélkül nem lehet egyidejűleg két olyan tulajdonsága, amelyek kölcsönösen kizárják egymást. Márpedig ez az eset állna fenn, ha a létező lényegénél fogva önmagától változó is volna, mert akkor a következő két tételnek egyformán érvényesnek kellene lennie: „a létezők létüket megtartani igyekeznek" és „a létezők külső behatás, ok nélkül, saját erejükből változtatják állapotukat (keletkeznek, megszűnnek)". Ez azonban logikai lehetetlenség. A két tétel közül csak az első lehet érvényes, amit tapasztalati alapon és logikus meggondolások segítésével nyertünk, s amely szerint minden létrendi mozzanatnak, minden létező dolog keletkezésének és elmúlásának oka van.

GEYSER gondolatmenetének nincs logikai kényszerítő ereje. Kétségtelen azonban, hogy mind a logikai, mind a tapasztalati érvek mellette szólnak, ugyanakkor ellene szóló érv vagy tapasztalati tény nem hozható fel.

Itt említjük továbbá a kondicionizmust is. E természettudományos felfogás képviselői szerint helytelen eljárás az „ok" fogalmával dolgozni. Ha egy tényezőt a többi közül kiragadva okként jelölünk meg, ezáltal - a többi tényezővel szemben - valami misztikus létrehozó, meghatározó erőt tulajdonítunk ennek az eredmény előidézése szempontjából, következésképp meghamisítjuk a valóságot. A valóságban ugyanis a természeti folyamatokban részt vevő összes tényező egyenrangú, és semmi tárgyi alapunk nincs arra, hogy közülük egyet okként különítsünk el, s ezzel a többi tényező jelentőségét az eredmény előidézése vagy sajátosságának meghatározása szempontjából csökkentsük.

A kondicionizmus lényegében a természettudományos okfogalom kiegészítő része. A feltételek egyenértékűségének hangsúlyozása azonban nemcsak a természettudományok, hanem például a büntető jogtudomány területén is nagyon gyümölcsözőnek bizonyult, sok probléma helyes megoldásához vezetett. Minthogy a kondicionizmus az okozatosságot egyúttal a természeti folyamatokban immanens törvényszerűségnek tartja, nem áll ellentétben azzal a felfogással, amelyhez magunk is csatlakozunk.

A kauzális törvények fennállását és érvényét tagadó felfogásnak több változata van. Ezek közül csak a tiszta indeterminizmust és azt

a felfogást említjük meg, amely szerint a valóságban nem szigorú törvényszerűség, hanem csupán statisztikai átlagtörvényszerűség érvényesül és tapasztalható.

A tiszta indeterminizmus álláspontja - amennyiben valaki következetesen képviseli - mind elméleti, mind gyakorlati szempontból teljesen meddő. Ha ugyanis a valóság teljesen szabálytalanul változik, úgy nincs értelme a valóság megismerésére irányuló tevékenység elkezdésének. De ilyen feltevés mellett nincs értelme egyáltalában semmi tevékenységnek, s magának az emberi életnek sem. Ésszerűtlen bármilyen mozdulatot megkockáztatni, ha lehetetlen kiszámítani következményeit. (Ilyen feltevés mellett következetlenség vízért vagy élelemért nyúlni, lélegezni vagy helyzetet változtatni - egyáltalán élni!) Ez a felfogás a teljes gyakorlati szkepszist jelentené, ha élő ember egyáltalán képes volna következetesen vallani és megvalósítani.

Az okozatosságot a statisztikai átlagtörvényekkel helyettesítő felfogás hívei az atomfizikai kutatások terén szerzett tapasztalatokra alapítják elméletüket. Álláspontjuk szerint - egészen vázlatosan - az atomvilág történéseit lehetetlen egzakt pontossággal előre kiszámítani, mert az idevágó mérések szükségszerűen pontatlanok, csak bizonyos hibahányados hozzászámításával vagy pusztán statisztikai átlageredményekként értékelhetők. Nem helyes tehát a kauzalitás szigorú törvényeit az atomvilág folyamataira alkalmazni, s feltételezni, hogy e törvények az atomi folyamatokra is érvényesek.

Ez a gondolatmenet ugyancsak hibás. Nem következtethetünk ugyanis az okozatossági törvények érvénytelenségére azon az alapon, hogy az atomvilág jelenségeit mai műszereinkkel még nem tudjuk pontosan mérni. Abból, hogy atomfizikusaink műszerei ma még nem elég finomak az atomvilág folyamatainak méréséhez, nem adódik, hogy ezek a folyamatok önmagukban nem törvényszerűek és szükségszerűek. Minden „mérés" egyébként is szükségszerűen pontatlan, s így pontatlanok azok a számítások is, amelyek méréseken alapulnak. Minthogy pedig az egész modern fizika méréseken alapuló számításokra épül, minden fizikai adat csak statisztikai középérték, s ezért e felfogás hívei szerint nemcsak az atomvilág, de az egész fizikai világ minden folyamata szükségszerűség és törvényszerűség híján van.

Nem szorul további bizonyításra, hogy e gondolatmenet alapjában elhibázott. Abból, hogy az ember nem tud valamit megjósolni vagy pontosan megmérni, korántsem lehet arra következtetni, hogy a jóslás vagy mérés tárgya nélkülözi a kauzális meghatározottságot. E feltevés olyan fokú antropocentrizmus volna, amellyel a modern fizikusok által annyit ostorozott középkorit messze túlhaladnánk!

Az oksági törvények érvényének problémáját mind ez idáig nem sikerült megoldaniuk az erre hivatottaknak. E törvények érvényét a filozófusok, érvénytelenségét pedig a modern fizikusok képtelenek beigazolni. Semmi akadálya sincs tehát annak, hogy az okozatossági törvényeket a magunk részéről egyrészt a természetben, a világfolyamatban ható, másrészt a létrendi fizikai folyamatok megismerését lehetővé tevő tényezőkként fogjuk fel. E felfogást nemcsak azért valljuk, mert a realisztikus szemléletű kutatók általában ezt az álláspontot fogadják el, hanem azért is, mert ez áll összhangban az Első részben kifejtett ismeretelméleti álláspontunkkal.

A pozitív ismeretelméleti axióma elfogadásából ugyanis logikusan adódik az a meggyőződés, hogy a világfolyamat az okozatossági törvények uralma alatt áll. A fizikai világ megismerésére irányuló tevékenységbe is csak akkor lehet belekezdeni, ha feltesszük az oksági törvények érvényét. Ebben a vonatkozásban az okozatossági törvények érvénye a fizikai világot megismerni kívánó emberi értelem posztulátuma, s érvénye az önellentmondás veszélye nélkül nem tagadható. E posztulátum ugyanis az általános érvényű ismeretelméleti axióma logikus származéka, s mint ilyen, arra hivatott, hogy a fizikai világot megismerni kívánó ember megismerő tevékenységét védje a „speciális" (a fizikai világ megismerhetőségét kétségbevonó) szkepszis ellen - mégpedig úgy, ahogyan az általában megismerni kívánó embert az általános ismeretelméleti axióma védi a generális szkepszis ellen. Ha valaki e posztulátum érvényét tagadja, egyúttal felteszi az axióma érvényét, s ezzel felteszi az axióma logikus származékainak - s így e posztulátumnak - az érvényét is.

Álláspontunk szerint tehát az okozatosságnak két - objektív és szubjektív - vonatkozása van: egyfelől a létrend folyamatainak az emberi megismeréstől független előidézője és szabályozója, a létező dolgokban és működésmódjukban immanensen rejlő törvényszerűség; másfelől a létrend megismerésére törekvő ember értelmi tevékenységének posztulátuma, s mint ilyen, az általános ismeretelméleti axiómának a fizikai megismerést lehetővé tévő logikus származéka.

Van azonban az okozatossági törvényeknek egy még többet vitatott harmadik, vagyis erkölcsi vonatkozása is. Az oksági elv e vonatkozása vezet az évezredes kérdés felvetéséhez: vajon ugyanolyan szükségszerűen és törvényszerűen irányítják-e az ember értelmi, erkölcsi, pszichikai tevékenységét is az okozatossági törvények, mint a fizikai világ folyamatait?

E kérdés azonban már átvezet az akaratszabadság problémájához.

3. § Az akaratszabadság problémája

Az akaratszabadság problémájának irodalma oly hatalmas és annyira szerteágazó, hogy még a nevezetesebb megoldási kísérletek vázlatos bemutatására sem vállalkozhatunk e fejtegetések keretében. Ily módon itt csak arra szorítkozhatunk, hogy a probléma megoldásának általánosan ismert főirányait bemutassuk, s ezt követően alapvető felfogásunkkal összhangban magunk is igyekezzünk állást foglalni az akaratszabadság kérdésének számunkra fontos vonatkozásaiban.

Problémánk megoldása tekintetében két szélsőséges álláspont alakult ki: a tiszta indeterminizmus és a tiszta determinizmus álláspontja.

(1) A tiszta indeterminizmus egyúttal „spiritualista monizmus", amennyiben csak a szellemet ismeri el egyetlen valóságos létezőnek, és minden más jelenséget a szellem kisugárzásának tart. Minthogy pedig a szellem - e felfogás híveinek fogalommeghatározása értelmében - abszolút szabad, s minthogy az emberi akarat is a szellem egyik megjelenési alakja, az emberi akarat is abszolút szabad.

A problémának e „megoldási módjával" azért nem foglalkozunk, mert már kiindulópontja is igazolhatatlan. Azt, hogy csak a szellem valóságosan létező, legfeljebb hinni lehet, de igazolni nem. Ezenfelül nyilvánvaló, hogy az emberi akarat nem lehet teljesen szabad, mert az ember akaratelhatározását állandóan befolyásolják - például a külvilág állapotáról kapott - benyomásai. Így az épeszű ember megáll, ha séta közben szakadék széléhez ér, s nem fog eredeti irányát megtartva továbbsétálni, hogy akarata teljes szabadságának bizonyítása céljából belezuhanjon a szakadékba.

(2) A tiszta determinizmus egyúttal „materialista monizmus" is, mivel csak az anyagot tartja egyedüli valóságos létezőnek, s a szellemet az anyag emanációjaként fogja fel. Minthogy az anyag mozgása kauzálisan teljesen determinált, s mivel az emberi akarat is csak az anyag egyik - bár magasrendű - megnyilvánulási módja, az emberi akarat is teljesen determinált.

A tiszta determinizmus hívei szerint a létrend bármelyik rétegébe tartozó, bármilyen bonyolult alkatú jelenségének törvényszerűsége a fizikai, mechanisztikus kauzalitás. Egyetlen létezőnek sincs tehát sajátos alkatának megfelelő, s a mechanikus kauzalitástól eltérő természetű sajátos működésmódja, törvényszerűsége, amely mozgásait, hatásmódját, alapul szolgáló kauzális meghatározottságát bizonyos mértékben módosítva szabályozza, hanem minden létező minden mozgását és hatását szükségszerűen és törvényszerűen az okozatosság törvényei determinálják. Ez a megállapítás maradéktalanul vonatkozik minden

élőlényre, így az emberre is. A tiszta determinizmus híveinek felfogása szerint tehát az ember minden magatartása születésétől kezdve haláláig ugyanolyan szükségszerűen és törvényszerűen determinált, s egy megfelelő intelligenciájú szellem számára pillanatról pillanatra ugyanúgy ki is számítható, mint például egy kilőtt puskagolyó pályája a felhasznált robbanóanyag, a puskacső, a puskagolyó, valamint a haladása közben ható erők adatainak ismeretében.

E felfogással szemben a következő ellenérveket szokták felhozni: az akarat az emberi lélek tevékenysége, s az ember lelke fogalmánál fogva szabad; a bűnbánat, a lelkiismeret-furdalás érzése azt bizonyítja, hogy az ember megelőzően másként is cselekedhetett volna, tehát szabadon választhatott több lehetséges magatartás között; az ember szellemi lény, s minthogy a szellem fogalmánál fogva szabad, a szellem egyik megnyilvánulása, az emberi akarat is szabad, és így tovább.

Ezek az ellenérvek azonban mind hatástalanok. Egyrészt azért, mert hitre alapozottak; másrészt pedig, mert objektíve nem igazolhatók, s a determinizmus hívei egyszerűen érzékcsalódáson, önámításon alapulóknak minősíthetik őket. Ezért a magunk részéről az alábbiakban a belső összhang és teljesítőképesség szemszögéből kíséreljük meg a tiszta determinizmus bírálatát.

Mint az imént említettük, a tiszta determinizmus világnézeti alapja a materialisztikus monizmus. E világnézet alapja viszont az a meggyőződés, hogy csak az anyag az egyetlen valóságosan létező. E felfogás szerint tehát az Első rész III. címének 1. §-ában bemutatott „valóságrétegek" között természetes átmenet van, vagy legalábbis volt, azaz az egyes rétegek jelenségei között csak mennyiségi, és nem minőségi különbségek vannak.

Az idézett címben beláttuk, hogy ez a világnézet ma még korántsem mondható természettudományosan megalapozottnak, mert kiindulópontja egy nem bizonyítható, dogmatikus jellegű tétel, amely legfeljebb természetfilozófiai hipotézis lehet, de semmiképpen sem természettudományos igazság. A tiszta determinizmus alaptétele tehát tudományosan éppúgy igazolhatatlan, mint a tiszta indeterminizmusé.

Vizsgáljuk meg most ezt: milyen mértékben alkalmas a tiszta determinizmus az emberi magatartás lényegének megragadására, az erkölcsi jellegű emberi tevékenység természettudományos *megismerésére*, illetőleg *szabályozására*?

Ha a tiszta determinizmus híve alaptételéhez következetes akar maradni, úgy lépésről lépésre fel kellene derítenie és ki kellene építenie azt a kauzális viszonyt, amely az emberi testet végső sorban alkotó elemek: szén, nitrogén, oxigén, hidrogén, kalcium, kálium, klór, kén, foszfor (stb.) atomjainak, molekuláinak fizikai és kémiai alkata és törvényszerűsége, valamint például a jóság, öröm, hála, bánat (stb.) elne-

vezésekkel jelölt lelki jelenségek, vagy az emberi szellem alkotásai, például BACH *Máté passiója*, MICHELANGELO freskói vagy DARWINnak *A fajok keletkezése* című művében kifejtett eszméi között - a tiszta determinizmus alaptétele szerint - fennáll. Nem szorul bizonyításra, hogy e feladatra a felfogás egyetlen híve sem vállalkozhat a siker reményében. A tiszta determinizmus híve tehát az ember magatartását képtelen alapfelfogásához következetes módon megmagyarázni, azaz az ember szempontjából legfontosabb rétegeknek: a pszichikai, szociális és kultúrrétegeknek lényegét, alkatát és törvényszerűségét kauzális módszerrel megragadni.

Az emberek magatartásának szabályozását a tiszta determinizmus következetes híve már meg sem kísérelheti. Az „emberi magatartást szabályozó" ember ezzel a tevékenységével ugyanis hallgatólagosan feltételezi mind saját szabályozó tevékenységének, mind a szabályok címzettjeinek bizonyos fokú szabadságát, szemben a természet egyéb tárgyainak kauzális megkötöttségével. A „szabályozás", tehát parancsolás és tiltás fogalmának szükségszerű logikai előfeltételét jelenti, hogy - tudatosan vagy nem tudatosan - feltételezzük a szabályalkotó és címzett bizonyos fokú szabadságát. Ha mind a normaalkotó, mind a címzett minden magatartása kauzálisan ugyanolyan mértékben meghatározott, mint az ágyúlövedéknek pályája és robbanása révén az eltalált célpontra gyakorolt hatása, akkor logikai önellentmondás a „parancsoló", „címzett", „parancs" és „tilalom" fogalmait használni az emberi magatartás szabályozásának folyamatára, illetőleg a folyamat lényegének megragadására. A tiszta determinizmus elvi alapján állva ugyanolyan következetlenség e fogalmak használata, mintha azt mondaná valaki, hogy a kazánba lapátolt és ott égő szén parancsolja a víznek, hogy gőzzé változzék, a gőz pedig e parancsnak engedelmeskedik; a gőz viszont parancsolja a dugattyúknak, hogy mozduljanak, azok pedig engedelmeskednek, és így tovább.

Ezt a logikai önellentmondást azonban a következetesen tiszta determinista még elkerülhetné azzal, ha fogalomkincsének tárából kidobná a parancs, tilalom és cselekvés fogalmait, valamint az e fogalmakkal kapcsolatos összes erkölcsi színezetű fogalmat, s az embert - önmagát sem véve ki - csupán bonyolult, de kauzális szükségszerűséggel működő gépnek tekintené.

Vannak azonban az emberi életnek olyan erkölcsi vonatkozású jelenségei, amelyek lényege már egyáltalán nem ragadható meg a szabadság bizonyos mértékének feltételezése nélkül. Ilyenek például a „jutalmazás", „büntetés", „érdemelismerés", „felelősségre vonás", „kitüntetés" stb. Az itt felsorolt fogalmaknak a családfő, a közösség vezetője, a bíráskodó részéről történő megfelelő tevékenységben való gyakorlása az emberiség kultúrtörténetének évezredes tapasztalati ténye. Mindazok

az emberek, akik jutalmaznak, büntetnek, felelősségre vonnak (stb.), e tevékenységükkel egyúttal szükségszerűen feltételezik a jutalmazott, büntetett, felelősségre vont embernek a szigorú kauzális megkötöttség alóli bizonyos fokú szabadságát. Ha az ember minden mozdulata szükségszerű és törvényszerű, akkor éppúgy értelmét veszti a hazájáért küzdő hős katona kitüntetése, mint a közösségellenes elvetemült bűnöző büntetése, a politikai érdemek elismerése kitüntetés adományozásával, vagy a közösség életérdekeit veszélyeztető árdrágító felelősségre vonása. Az emberi magatartás szigorú kauzális meghatározottságának, szükségszerűségének és törvényszerűségének feltételezése - tehát egyúttal a cselekvési szabadság teljes kizárása - lehetetlenné, logikailag következetlenné tesz minden erkölcsi természetű megítélést, minden erkölcsi vonatkozású értékelést. A következetes determinista számára éppoly nevetséges egy ember kitüntetése vagy megbüntetése, mint egyes primitív kultúrfokon élő embercsoportoknak az a szokása, hogy áldozatot mutatnak be az esőnek, mert esett; a napnak, mert kisütött és megérleli a vetést.

Az elmondottak összegezéseképpen megállapíthatjuk: a tiszta determinizmus ma még nem alkalmas arra, hogy egyrészt a fizikai világ és az élők világának folyamatait, ezek lényegét kauzális összefüggéseken keresztül maradéktalanul megragadja; másrészt egyáltalán nem alkalmas arra, hogy az emberi magatartás lényegét megértse, illetőleg az emberi magatartást értékelje, szabályozza.

Az előadottak alapján érthető, hogy sem a tiszta indeterminizmusnak, sem a tiszta determinizmusnak nincsenek számottevő képviselői a tudományos irodalomban, s - az ismertetett nehézségekre tekintettel - mindkét világnézet hívei „mérsékelték" szélsőséges álláspontjukat. Ennek folyományaként alakultak ki az emberi akarat szabadságának kérdésében a „mérsékelt indeterminizmus" és „mérsékelt determinizmus" elvi alapjára helyezkedő elméletek. A mérsékelt indeterminizmus hívei rengeteg árnyalati különbségtétellel végeredményben elismerik, hogy a lényegében teljesen szabad szellemet az akarat kialakítása folyamán befolyásolják az ember testi lényének kauzálisan meghatározott folyamatai. A mérsékelt determinizmus hívei pedig - ugyancsak rengeteg árnyalati különbségtétellel - végeredményben elismerik, hogy a pszichikai réteg nem ragadható meg kauzálisan maradéktalanul, mivel sajátos törvényszerűsége módosíthatja a tisztán anyagi oldalról eredő okozatos hatásokat. A két véglet között középen találkozó mérsékelt indeterminisztikus és determinisztikus felfogások között nincsenek lényegbevágó különbségek, képviselőik között inkább csak elnevezésbeli kérdések körül folyik a vita.

A mérsékelt álláspont híveinek felfogása szerint tehát az emberi akarat sem nem teljesen szabad, sem nem teljesen determinált. Az ide

tartozó álláspontok között csak a determináltság és a szabadság arányának megállapítása, illetőleg az álláspont megalapozásának módja tekintetében vannak különbségek. Kényszerítő logikai vagy egzakt természettudományos alapja azonban egyik elméletnek sincs, s tekintettel az „ismerettárgy" természetére, aligha lesz. Az idevágó elméletek végső „igazoló alapja" a világnézeti állásfoglalás: állásfoglalás a szellem vagy az anyag létének kizárólagossága vagy - enyhébb esetben - elsőbbsége kérdésében. Önként folyik ez a belátás abból a körülményből, hogy a probléma az értelmi megismerés számára úgyszólván hozzáférhetetlen, valamilyen megoldása azonban mégis erkölcsi szükségesség.

Ilyen körülmények között szerénytelenségnek hat még annak kijelentése is, hogy a problémát a magunk részéről a következőkben meg sem kíséreljük megoldani. Csupán arra irányul majd törekvésünk, hogy a kérdésben általános felfogásunkhoz következetesen foglaljunk állást.

4. § Állásfoglalás az akaratszabadság kérdésében

Mielőtt a kérdésben állást foglalnánk, módosítjuk magát a problémafeltevést. Nem azt kérdezzük: „Szabad-e az emberi akarat?", hanem ezt: „Van-e az embernek adott esetben választási szabadsága több lehetséges magatartás közül?"

Ilyen módon előre kiküszöböljük azokat a meddő vitákat, amelyek célja az „akarat" fogalmának tisztázása. A korszerű pszicho-fizikai felfogás szerint egyébként sem határolható el az emberi idegrendszerben olyan rész, amely az „akarat" szerve, vagy olyan működésmód, amely „akarat" elnevezéssel az emberi psziché egyéb működésmódjától határozottan elválasztható lenne. Az „értelem", „érzelem", „akarat" lélekrészek vagy működésmódok szétválasztása nyilvánvalóan PLATÓNI-ARISZTOTELÉSZI örökség; ilyen megkülönböztetésnek azonban nincs helye anatómiai, fiziológiai és pszichológiai tudásunk mai fejlettségi szintjén. Ezenfelül a „választási szabadság" megjelölés a központi idegrendszer logikai működésmódjára vezeti vissza a problémát. A logikai, értelmi működésmód pedig sokkal inkább megragadható jelensége az emberi pszichének, mint az akarat.

A kérdés tehát így hangzik: van-e az embernek adott esetben választási szabadsága több lehetséges magatartás közül, vagy pedig az ember számára csak egyetlen magatartás „lehetséges": az, amelyik - mint „eredő" - szükségszerű és törvényszerű folyománya a magatartás pillanatában létező anyagi természetű „külvilági" és „belvilági" erők mint „komponensek" működésének?

A kérdés megválaszolásának módja logikusan következik az Első rész III. címében elfoglalt álláspontunkból. Az emberi pszichének sajátos alkata, s annak megfelelő sajátos működésmódja, azaz törvényszerűsége van. Ez az alkat és törvényszerűség lényegesen különbözik az első réteg jelenségeinek alkatától és törvényszerűségétől, azaz a kauzalitástól. Igaz ugyan, hogy a negyedik, pszichikai réteg törvényszerűsége az alatta lévő rétegek jelenségeinek alkatára és törvényszerűségére „támaszkodik", s ennek következtében a pszichikai törvényszerűséget bizonyos mértékben meghatározza az alatta lévő rétegek alkata és törvényszerűsége, amelyekre felépül; de amiképpen nem ragadható meg általában az alacsonyabb rétegbe tartozó törvényszerűség szempontjából a magasabb rendű törvényszerűség sajátossága, éppúgy nem is determinálja, idézi elő ezt a sajátosságot az alsóbb réteg törvényszerűsége.

Gondoljunk ennek megértéséhez a következő helyzetre: A Föld bizonyos sebességgel kering a Nap körül, s forog egyúttal saját tengelye körül is. A Föld felszínén menetrendszerűen haladó vonat valamiféle összefüggésben van a Földnek a Nap körüli és saját tengelye körüli forgásával mind haladási sebessége, mind pedig a Földdel együtt a térben végzett kényszerű mozgásai tekintetében. Ebből az összefüggésből azonban nem következik szükségszerűen a vonat haladási sebessége, még kevésbé pályájának iránya, sebességének változásai, megállása, elindulása és így tovább. A vonat haladásának tehát vannak olyan adatai, amelyek nem következnek szükséges módon a Föld forgásából, nem az idézi elő, s egyedül a Föld forgási adatainak ismeretében a vonat haladási iránya, sebessége (stb.) ki sem számítható. Még kevésbé függ a földforgás tényezőitől a mozdony sajátos törvényszerűsége, működésmódja, bár működésének eredményét - a vonat haladási irányát a világűrben - valamiképpen befolyásolják ezek a tényezők is.

Hasonlóan képzeljük el az emberi psziché sajátos működésének s a központi idegrendszert alkotó biológiai, kémiai, fizikai elemeknek és törvényszerűségeknek viszonyát is. Az emberi psziché működésmódjának sajátosságát éppoly kevéssé idézi elő vagy határozza meg a „közegét" alkotó „élő" és „élettelen" anyagok alkata és törvényszerűsége, miként a mozdony működésének sajátosságát és annak eredményét, a haladás módját a Föld - amelynek felületén a mozdony, a vonat halad - mozgása, törvényszerűsége. Mivel pedig az emberi magatartás fogalmi ismérve, hogy létrejövetelének előfeltételei között a központi idegrendszer működése is helyet foglal, az emberi magatartás nem kizárólag kauzálisan meghatározott „komponensek" eredője, hanem szerepel ezek között egy olyan tényező is, amelynek a kauzális meghatározottság nem ismérve: az emberi értelem működése. A több lehetséges magatartás közötti választás szabadságát tehát az a körülmény

biztosítja, hogy a magatartás mint eredmény tényezői között ott szerepel a relatíve indeterminált - vagy relatíve determinált - tényező: az emberi értelem, illetőleg annak sajátos alkata és törvényszerűsége.

Ez a meggyőződésünk kétségkívül nem támasztható alá kényszerítő logikai vagy természettudományos érvekkel. Ezért is hangsúlyoztuk, hogy nem megoldást, hanem eddigi fejtegetéseinkkel összhangban lévő álláspontot szeretnénk nyújtani. Vizsgáljuk meg most álláspontunk logikai hatását az erkölcs és jog problémáinak területén!

5. § A választási szabadság jelentősége

Az ember egész világát, ennek minden jelenségét az ember magatartása alakítja ki. Az ember magatartása azonban nem kauzálisan, hanem csak mérsékelten determinált, mert előzményei között szerepel a relatíve, mérsékelten determinált emberi értelem működése is. Az emberi életjelenségek - a 4., 5. és 6. réteg jelenségei - tehát a relatíve szabadon választó ember „teremtményei". Minthogy pedig e jelenségek létrejövetelének és sajátos természetüknek egyik meghatározója ilyenformán az ember választási szabadsága, e jelenségek sajátosságainak megértéséhez is fel kell tételezni az ember választási szabadságát.

Az emberi életjelenségek tág köréből vegyük most szemügyre a számunkra legfontosabb jelenségcsoportokat: az erkölcsi, társadalmi és jogi jelenségeket.

(*1*) *Erkölcs és választási szabadság.* Az erkölcsösség az ember magatartásának egyik értékmozzanata. Ez a mozzanat azonban csak akkor jelenik meg, ha az ember szabadon választhatott több lehetséges magatartás közül. Erkölcsi szempontból tehát csak akkor lehet értékelni egy emberi magatartást, ha alanyának volt választási szabadsága. A hipnotizáltnak, az elmebetegnek, az öntudatlan állapotban lévőnek, a csecsemőnek, a kényszerítettnek nincs választási szabadsága, s ennek következtében magatartásának nincs erkölcsi mozzanata sem. Éppen ezért az ilyen emberek magatartását erkölcsileg sem rosszallani, sem elismerni nem lehet, azaz nem lehet őket sem felelősségre vonni, sem kitüntetni.

(*2*) *Emberi közösségek és választási szabadság.* Az emberi közösségek életét, sorsát a közösséget alkotó emberi egyedek magatartása alakítja ki, határozza meg. Minthogy pedig az emberi egyedek magatartása csak mérsékelten determinált, csak mérsékelten determinált lehet a közösségi emberi élet minden jelensége, fordulata is. Nyilván-

való tehát, hogy téves minden olyan elmélet, amely az emberi közösségek életét, sorsát bármilyen szempontból az okozatossági törvények által teljesen determináltnak tartja.

Kétségtelen, hogy vannak az emberi közösségek életének olyan jelenségei, amelyek keletkezésében, lefolyásában, megszűnésében észlelhető bizonyos szabályszerűség. Ez a szabályszerűség azonban távol áll a fizikai törvényszerűségtől és szükségszerűségtől. Teljesen igazolja e megállapítást az a tény is, hogy a társadalmi jelenségek lefolyásában mutatkozó szabályszerűség nem teszi lehetővé annak egzakt matematikai megragadását, kiszámítását, hanem a szabályszerűség csupán statisztikai jellegű számítások alkalmazásának lehet alapja.

(3) *Jog és választási szabadság.* A modern jogrendekben számos olyan rendelkezés, jogszabály található, amely tartalmánál fogva felteszi az ember választási szabadságának elismerését.

Minden modern büntetőjogrend elvi alapja az a tétel, hogy a büntetés egyik nélkülözhetetlen előfeltétele a bűnösség. A bűnösség mozzanata pedig - elválaszthatatlan erkölcsi tartalmánál fogva is - felteszi a választási szabadságot. Önként következik e belátás a bűnösséget kizáró okok természetéből is. Ilyen bűnösséget kizáró ok például a beszámítást kizáró összes ok, mint a gyermekkor, elmebetegség, öntudatlan állapot, az akaratszabadság elhatározási képességének hiánya, kényszer és így tovább.

De nemcsak a büntetőjog, hanem a magánjog, a közigazgatási jog, az eljárási jogok területén is számos olyan rendelkezést találunk, amelyek tartalmuknál fogva felteszik a címzett választási szabadságát.

A jognak egyébként is szilárd eleme a normatív jelleg. A normaalkotásnak pedig logikai előfeltétele az ember választási szabadságának feltevése, amint ezt e fejezet 3. §-ában beláttuk. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogalkotás is felteszi az ember választási szabadságát.

S ha most végezetül a determináltság szempontjából párhuzamot vonunk a fizikai világ és az ember világa között, a következő belátásra jutunk.

Amint a fizikai világ megismerésére irányuló értelmi tevékenység posztulátuma a fizikai világ folyamatainak teljes determináltságában való bizalom, akként az emberi világ jelenségeinek megismerésére és megértésére irányuló értelmi tevékenység posztulátuma az ember választási szabadságában való bizalom.

A választási szabadság posztulátuma tehát ugyanazt a szerepet tölti be az emberi világ megismerésének biztosításánál, mint a kauzális determináltság posztulátuma a fizikai világ vonatkozásában. Az emberi világ jelenségeit csakis a szabadság feltételezése esetén, a természet világának jelenségeit pedig csakis a determináltság feltételezése mellett

ismerhetjük és érthetjük meg. Ezenfelül azonban a szabadság, illetőleg determináltság mozzanatát mindkét világ immanensen működő tényezőjének is tekintjük. A szabadság-determináltság tehát nemcsak ismeretelméleti posztulátumok, hanem - meggyőződésünk szerint - egyúttal az emberi világnak, illetőleg a természet világának alkatában és törvényszerűségében bennerejlő, valósággal működő hatótényezők is.

II. fejezet

A JOG LOGIKAI VONATKOZÁSA

A jog logikai vonatkozására e helyütt - vagyis a Harmadik rész II. fejezeteként - csak a rendszerbeli következetesség kedvéért utalunk. Jóllehet teljesebb kifejtése éppúgy ezen Harmadik rész anyagába tartoznék, mint a létrendi; és különösen a normatív vonatkozás vizsgálata. Minthogy azonban a jog logikai vonatkozása a jogtudománytan gerince, a formai szempontoknál mindig előbbre való tartalmi szempont megköveteli, hogy ezt már a jogtudománytannál foglalkozó Első rész anyagában kifejtsük. A jog logikai vonatkozásának azokat a sajátosságait pedig, amelyek megértése felteszi a jogrendszer lényegének ismeretét, a III. fejezet 8. §-ában tárgyaljuk majd.[1]

III. fejezet

A JOG NORMATÍV VONATKOZÁSA

I. cím

A normák alkata és törvényszerűsége általában

1. § A normák keletkezésének előfeltételei és módja

Az Első rész I. címének 5. §-ában megismerkedtünk a normatív ítélet alapvető sajátosságaival, a normák legfontosabb ismérveivel. A jelen §-ban röviden ismertetjük a normák keletkezésének előfeltételeit, lehetőleg abban a rendszerben, amelyben a jog keletkezésének előfeltételeit fogjuk majd tárgyalni.

---

[1] A jog logikai vonatkozását illetően tehát utalunk az Első rész V. cím 2. §-ában, illetőleg VI. címében, valamint a Harmadik rész III. fejezete III. címének 8. §-ában foglalt fejtegetésekre.

(1) A normák keletkezésének létrendi természetű előfeltételei

a) A norma léte feltételezi egy alkotó értelmes lény létét. Természetszerűleg következik ez a belátás abból, hogy a norma lényegében ítélet, tehát mind keletkezése, mind fennállása valamiféle értelem működésének következménye.

b) A norma felteszi továbbá a címzett, azaz olyan értelmes lény vagy lények létezését, aki(k)től a norma alkotója a szolgáltatás teljesítését követeli. A parancs vagy tilalom megalkotásának csak akkor van értelme, ha létezik olyan személy, értelmes lény, akinek parancsolhatunk vagy valamit megtilthatunk.

Lehetséges azonban, hogy a normaalkotó és a címzett ugyanaz a személy; vagyis a címzett önmagának ír elő bizonyos szabályokat, amiket bizonyos helyzetben követnie kell. Ez az úgynevezett autonóm norma.[2] Ennek tehát az a sajátossága, hogy a normaalkotó saját magatartását szabályozza. Ezzel ellentétes természetű a heteronóm norma, amit az jellemez, hogy címzettje az alkotójától különböző személy. A normák nagy többsége, s köztük a jogszabályok túlnyomó része is heteronóm természetű. Ezért a normák sajátosságainak ismertetésénél a heteronóm normát vesszük alapul.

c) A normaalkotás értelmét a törvényhozónak az a reménye adja, hogy normája adott esetben meg fog valósulni. A törvényhozónak ez a reménye viszont csak akkor megalapozott, ha már a normaalkotás időpontjában megvolt az a hatalma, amelynek segítségével *A*-t szükség esetén *B* szolgáltatás teljesítésére tudja kényszeríteni. Lényegében tehát a hatalom is létrendi természetű előfeltétele az ésszerű normaalkotásnak, azaz a normák keletkezésének. Ezzel szemben rengeteg olyan norma, sőt normarendszer keletkezett az idők folyamán - gondoljunk itt a moralistákra, a természetjogászokra -, amelyek alkotóinak nem volt hatalma normáik végrehajtására. Az ilyen normák azonban nem voltak hatóképesek, alkatuk nem működött, tehát nem is lehet ezeket a normatív tárgykör teljes értékű tagjainak tekinteni.

(2) A normák keletkezésének logikai természetű előfeltételei

a) Bármilyen norma alkotásának logikai természetű előfeltétele a normaalkotó azon feltevése, hogy mind saját magának, mind a címzettnek van bizonyos fokú választási szabadsága. E feltételt már kellően megvilágítottuk az I. fejezetben.

b) További előfeltétele a norma keletkezésének a normaalkotó értékelése. A normaalkotó valamilyen érték megvalósulását várja arra az esetre, ha *A* teljesíti *B* szolgáltatást: ez indítja a norma megalkotására. Ez az érték lehet az életviszonyok megváltozása, valamilyen

[2] Lásd KANT autonóm erkölcsi törvényét a Második részben.

dolog birtoklása, esetleg önmagában az a magatartás, amit a normaalkotó a címzettől kíván (például SALOME tánca HERÓDES számára). Mind a norma formájának általában, mind pedig e forma kitöltésének a kérdéses norma alkotójának a célja adja meg értelmét. A cél pedig egy meghatározott érték megvalósulását jelenti azáltal, hogy a címzett teljesíti a szolgáltatást.

c) Minden értékelést szükségképpen megelőz az értékelt - megkívánt - dolog, helyzet valamilyen fokú ismerete. Ugyanis nem tarthatunk értékesnek, nem kívánhatunk meg olyan dolgot, amelyet egyáltalában nem ismerünk, amelyről nincs még téves elképzelésünk sem: *„ignoti nulla cupido".*

De a helyes normatív rendezés nemcsak az értékelt dolog, hanem az *A* alkatának és *B*-hez való viszonyának bizonyos fokú ismeretét is feltételezi. Ennek hiányában ugyanis fogalmi lehetetlenség olyan normát alkotni, amely az alkotó céljának megvalósítására alkalmas.

(3) *A normák létesülésének normatív természetű előfeltételei*

Míg a most ismertetett logikai és létrendi természetű tényezők szükségszerű előfeltételei a normák keletkezésének, addig a normatív természetű tényezők nem lehetnek e szempontból szükségszerű előfeltételek. Ennek feltevése esetén ugyanis a *regressus ad infinitum* elvi alapjára helyezkednénk, ami pedig nyilvánvalóan logikai hiba volna, és sohasem jutnánk a normaalkotás előfeltételeinek végére. A normaalkotás ugyanis normatív tevékenység; s ha ennek ismét normák volnának az előfeltételei, úgy e normák keletkezésének újabb normatív előfeltételei lennének, és így tovább - *in infinitum.*

Az eredeti normakeletkezés előfeltételei mindig létrendi és logikai természetűek. Eredeti jellegű a normakeletkezés, ha a normaalkotó saját hatalmára, akaratára támaszkodva alkot normát. A normatív redukció - azaz a normakeletkezés előfeltételeinek visszafelé irányuló nyomozása - mindig a normaalkotó léténél, értékelésénél ér véget - amint ezt egyébként az eddigiek során felismertük és a következőkben még látni fogjuk.

De ha a meglévő normarendszerek szempontjából vizsgáljuk a helyzetet, a jogéletben a normakeletkezés előfeltételei között gyakran találkozunk normatív természetűekkel is. Ennek igazolásául MERKL alább ismertetett joglépcső-elméletére utalunk. Egyébként pedig mindig is vannak normatív előfeltételei az úgynevezett származékos, derivált normáknak, amelyek megalkotásához a szükséges hatalmat egy magasabb rendű normában foglalt rendelkezés biztosítja a normaalkotó számára. Például a vármegyei törvényhatóság szabályrendeletalkotási joga normatív szempontból egy törvényben adott felhatalmazásban gyökerezik.

(4) A normakeletkezés előfeltételeinek logikai sorrendje
Az előadottak szerint ez a következőképpen alakul: értelmes lény / megismerés / értékelés / normaalkotó tevékenység.

A normaalkotás módja normarendszerenként természetesen más és más. Bennünket itt ebből a szempontból csak a természetjogi és különösen a jogi „normák" alkotási módja érdekel. Ezt a kérdést azonban alább a II. és a III. cím megfelelő helyein fogjuk tárgyalni.

2. § A normák alkati sajátosságai

A normatív alkat és törvényszerűség lényegét az Első rész I. címének 5. §-ában tárgyaltuk, mégpedig oly módon, hogy a normatív ítélet alapvető sajátosságait a logikai ítéletével párhuzamosan mutattuk be, e két rokon, de mégis egymástól különböző tárgykör hasonló és különböző vonásainak teljesebb megismerése céljából. Ilyen tárgyalási módot alkalmazunk ebben és a következő §-ban is, mikor a normatív alkat és törvényszerűség többi lényeges kritériumát ismertetjük.

Az Első részben beláttuk, hogy normák alkotása céljából nem járható út a logikai ítéletek normatívvá átalakítása oly módon, hogy a logikai kopulát normatívval felcseréljük. Utaltunk már arra, hogy ezt az eljárást nyilvánvalóan a két ítéletfajta között fennálló olyan lényegbevágó különbségek teszik lehetetlenné, amelyek ismertetésére ott nem térhettünk ki. A következőkben most e különbségekre fogunk rámutatni, s ennek során hatolunk a normativitás lényegébe.

(1) A norma alkatelemei

a) A norma címzettje. A norma alkatára vonatkozóan az Első részben szerzett felszínes ismereteink alapján is nyilvánvaló, hogy parancsot adni csak értelmes lénynek lehet, tehát a norma címzettje: *A* is csak értelmes lény lehet. Ennek következtében normatív ítéleteket csak a valóságnak sokkal szűkebb körére vonatkozóan alkothatunk, mint logikai ítéleteket: a norma *subjectuma* csak értelmes lény lehet, míg az igazságé bármely megismerhető dolog.

b) A szolgáltatás. A logikaival szemben tovább szűkül a normatív ítéletalkotás céljára nézve tekintetbe jövő dolgok köre annak következtében, hogy a normatív ítélet másik elemének (*B* szolgáltatásnak) meghatározásánál tekintettel kell lennünk *A* alkatára, akitől a szolgáltatás teljesítését követeljük. Ha ugyanis olyan szolgáltatást kívánunk *A*-tól, amelynek teljesítése alkatából következően lehetetlen, helytelenül járunk el, mert az ilyen norma nem valósulhat meg, azaz nem rendezi a valóságot céljainknak megfelelően, holott a norma megalkotásával ezt akartuk elérni.

c) A „kellés". Ezen elem lényegét az alábbi fejtegetések (3. §) megértéséhez szükséges mértékben már tárgyaltuk az Első rész fent idézett helyén.

d) A szankció. Ezen alkatelem sajátosságát a 3. § 4. pontjában világítjuk meg.

(2) Az A *és* B *alkatának befolyása a normaalkotás módjára*

A normaalkotás módját jelentős mértékben befolyásolja az új rendbe állítani kívánt *A* és *B* alkata. E „befolyás" oly módon jelentkezik, hogy a norma alkotójának - *A* és *B* viszonyának megállapításánál - az *A* és a *B* alkatának megfelelő helyes logikai ítéletek felállítására alkalmas lehetőségek közül kell választania. Ha ugyanis annak során, amikor eldönti: milyen *B* szolgáltatást kíván *A*-tól, az *A* és *B* alkata által hamis logikai ítéletek alkotására is alkalmas lehetőségek közül választ. Ez utóbbi esetben a norma nyilvánvalóan ugyancsak hamis, rossz lesz, és célját - vagyis az óhajtott rend megvalósulását - nem érheti el. Ennek megértése végett vegyük a következő példát: egy hadvezér számára a szemben álló ellenség hadereje, fegyverzete, erőcsoportjainak megoszlása egyaránt lehetőséget nyújt helyes és hamis ítéletek alkotására ama tekintetben, hogy merre vannak az ellenség gyenge pontjai, tehát hová is kellene saját erejét összpontosítania a támadás megindításakor. De ugyanilyen lehetőségeket nyújt a hadvezér számára saját haderejének „alkata", katonái hangulata, fegyverzete, tisztjeinek képessége, a haderő elhelyezkedése a terepen, és így tovább. Ha mármost a hadvezér helyes logikai ítéleteket alkot mind a saját, mind az ellenség haderejének „alkatára" vonatkozóan, akkor saját haderejének, az *A*-nak kiadandó támadási parancs - a *B* szolgáltatás - is helyes lesz, s e normával elérheti célját: a győzelmet az ellenség fölött. Ha azonban a hadvezér hamis ítéleteket alkot, azaz azon lehetőségeket használja ki, amelyeket a rendezni kívánt dolgok alkata hamis logikai ítéletek alkotására nyújt, úgy hamis normát fog alkotni, azaz rossz lesz a támadási parancs is, s ennek következtében nem érheti el célját sem, nem győzhet, sőt, valószínűleg súlyos vereséget fog szenvedni.

Ezek szerint tehát a normarendszer az igazságrendszer, vagyis a normatívum a logikum uralma alatt áll, mert helyesen csak egymással logikai ítélet alakjában is összeférő elemeket lehet normatív kopulával összekötni.

(3) A normaalkotó céljának befolyása a normaalkotás módjára

Az igazságrendszer irányító ereje azonban, mely a normatív ítéletbe állítani kívánt dolgok alkatán keresztül érvényesül, csak közvetett, mert nem ez eredményezi a normativitás sajátosságát, nem ez adja meg

ugyanis az ítélet normatív jellegének értelmét. Az ítélet normatív jellege nem közvetlenül a dolgok alkatának megismeréséből fakad - ebből közvetlenül a logikai ítélet alkata következik -: a normatív jelleget az az érték hozza létre, amelyet alkotója éppen a parancsoló forma használatával, vagyis normatív ítélet alkotásával valósíthat meg. Ez az érték - a normaalkotó által elérni kívánt cél - mindig a valóság valamilyen átrendezésére irányul, ami végül is akkor valósul meg, ha a norma címzettje teljesíti a követelt szolgáltatást.[3]

(4) A logikai és a normatív törvényszerűség versengése a norma tartalmának meghatározásáért

A norma alkotóját tehát nemcsak a logikai törvényszerűség irányítja az *A* és *B* alkatán keresztül, hanem erősen befolyásolja a norma megalkotása segítségével általa megvalósítani kívánt érték - cél - is. S mivel a norma alkotóját a logikai törvényszerűség - a normatív ítéletbe állítani kívánt dolgok alkatán keresztül - csak közvetve befolyásolja, a norma tartalmát közvetlenül mindig az az érték határozza meg, amit alkotója elérni óhajt.

A norma tartalmának meghatározásáért tehát két törvényszerűség verseng egymással: közvetve a logikai törvényszerűség, a normatív ítéletbe állítani kívánt dolgok alkatán keresztül; közvetlenül pedig a normatív törvényszerűség, az értéken, célon keresztül, amit alkotója a norma megalkotása révén megvalósítani kíván. A norma tartalma ilyenformán e két konkuráló törvényszerűség erőviszonyainak eredője. S minthogy a cél közvetlenül meghatározó ereje könnyen közömbösíti a logikai törvényszerűségekből folyó közvetett meghatározó erőt, a norma gyakran válik alkotója céljának függvényévé (vagyis az „eredő" iránya gyakran majdnem teljesen egybeesik majd a cél-„komponens" irányával). Az erőviszonyok ilyen eltolódása többnyire helytelen, sőt esetleg képtelen parancsokat tartalmazó normák megalkotásához vezet - aszerint, hogy a norma alkotójának célja erkölcstelen vagy éppen kivihetetlen szolgáltatás teljesítése esetén valósulna-e meg. Így például erkölcstelen volt HERÓDES normája, amellyel a két éven aluli csecsemők megölését elrendelte; képtelen pedig PÁL cár normája, amelyben megparancsolta beteg tengerészeinek, hogy haladéktalanul gyógyuljanak meg.[4]

A normatív tárgykör tagjait tehát az a sajátosság jellemzi, hogy a norma akkor is érvényes és hatóképes lehet - azaz mutathatja a sajátos normatív törvényszerűséget -, ha tartalmi elemei a logikai törvényszerűség szempontjából nem férnek össze. (Így például HERÓDES nor-

[3] Vö. az Első rész I. cím 6. § 6. pontjával.

[4] Ez utóbbi [orosz hivatkozás] MOÓR GYULA példája.

májának tartalmi elemei - „csecsemők" „megöletése" - helyes logikai ítélet alakjában nem férnek össze, mert a csecsemők „alkatával" általában csak azok életének biztosítását célzó tevékenység fér össze, de HERÓDES normája ennek ellenére is működött, azaz felmutatta a sajátos normatív törvényszerűséget, érvényt és hatóképességet.) Más esetben viszont (így a második példa esetében) a logikai törvényszerűségbe ütközés lehetetlenné teszi a norma működését. Vizsgáljuk meg ezért a normatív törvényszerűség sajátosságát, tekintettel a logikai törvényszerűséghez való viszonyára!

3. § A normatív törvényszerűség sajátosságai

Láttuk, hogy a normatív törvényszerűségnek két sajátos működésmódja van: érvény és hatóképesség. Vegyük először az érvényt közelebbről szemügyre!

(1) A normatív érvény természete

Az érvény az ítéletelemek normatív formába állításából fakad: *A*-nak *B*-t kell tennie. A „kellés" viszont a norma alkotójának akaratán nyugszik: *A*-nak addig kell *B*-t tennie, azaz a norma mindaddig érvényes, ameddig alkotója *A*-tól a *B* szolgáltatás teljesítését követeli.

A normatív érvény tehát a szabályalkotó akaratából fakad. Ebből viszont önként következik, hogy a norma érvényének igazolása az azt alkotó értelmes lény akaratára való hivatkozásban áll. A normatív ítéletnek tehát nemcsak léte ered alkotója akaratából, de igazolási alapja is: ez pedig az akarat. E sajátosság választja el legélesebben a normatív törvényszerűséget a logikaitól. Míg ugyanis a logikai ítéletnek csupán léte fakad az őt alkotó ember akaratából és törvényszerűségéből, miközben igaz mivolta a tárgyi világ relációival való egybevágáson nyugszik, addig a normatív ítéletnek nemcsak léte, de törvényszerűsége - érvénye - is az alkotó lény akaratának függvénye.

A logikai ítélet igazságának a normatív ítélet érvénye felel meg. S míg a logikai ítélet igaz voltának - s ezen keresztül logikai helyességének - tartalmi jellegű ismérve van: az adekváció, addig a normatív ítélet érvényének - s ezen keresztül normatív „helyességének" - formai ismérve van: a „kellés", azaz a normaalkotónak azon akarata, hogy *A*-nak teljesítenie kell a *B* szolgáltatást - tekintet nélkül a norma tartalmára, azaz a címzett és a szolgáltatás természetére, ezek egymáshoz való viszonyára. A normatív „helyességnek", érvénynek e formai természete képezi az alapját annak, hogy egy tartalmi szempontból - tehát a logikai törvényszerűség szempontjából - hely-

telen, hamis norma a formai érvény - tehát a normatív törvényszerűség - szempontjából ítélve helyes lehet, mert alkotója a tartalmi helytelenség ellenére is akarja a címzettől a szolgáltatás teljesítését.

Ez az akaraton nyugvó formai érvény azonban csak egyik működésmódja a normatív törvényszerűségnek, s éppen ezért nem is feltétlen kritériuma annak, hogy egy adott norma a normatív tárgykör tagjának tekinthető-e. Alkotható ugyanis olyan érvényes norma is, amely formai érvénye ellenére sem működik, nem mutatja fel a normatív törvényszerűséget - tehát érvénye ellenére sem tagja a normatív tárgykörnek, mert nem hatóképes. S mivel a hatóképesség hiánya - mint rögtön látni fogjuk - a norma-forma képtelen tartalmi kitöltésének következménye, a normatív tárgykörbe tartozásnak is van a formai természetű érvényen felül tartalmi vonatkozású ismérve: a hatóképesség, a normatív törvényszerűség másik működésmódja.

(2) A norma formai érvényének és tartalmi elemeinek viszonya

Az ember a norma megalkotásával akkor éri el célját, valamely érték megvalósulását, ha *A* teljesíti a *B* szolgáltatást. Ha azonban adott esetben úgy állapítják meg a normatív ítélet tartalmát, hogy *B* szolgáltatás teljesítése *A* szempontjából ítélve fogalmi képtelenség, úgy a norma nem rendezi a kívánt módon a valóságot, mert nem hatóképes, nem működik. Az ilyen norma annak ellenére sem tagja a normatív tárgykörnek, hogy formai szempontból érvényes (alkotója akarja a szolgáltatás teljesítését), mert nem hatóképes, azaz - helytelen tartalmi kitöltése következtében - nem mutatja fel a normatív törvényszerűség másik sajátosságát.

Azonban a formai természetű érvény is előbb-utóbb szükségképpen megszűnik a hatóképesség hiánya következtében. A tartalmi szempontból képtelenül kitöltött ilyen normát ugyanis alkotója végül visszavonja, mert belátja, hogy célját, valamely érték megvalósulását nem érheti el. A norma ebben az esetben végképp megsemmisül, érvényét is elveszti, mert a formai érvény fenntartóját (alkotója akaratát) is megvonja tőle a tartalmi tényezők ellenállása. Sok példával szolgál e tekintetben a jogélet.[5]

(3) A normatív érvény felső határa

A normának tehát nemcsak formai kritériumai vannak. A normatív alkat formai helyessége és a formai érvény még nem teszi szükségképpen a normatív tárgykör tagjává a normát, csak ha van tartalmi vonatkozású ismérve is, s ez a hatóképesség. A tartalmi eredetű hatóképes-

[5] Vö. a III. cím, 6. §-ával

ségnek előfeltétele ugyan a formai természetű érvény; a hatóképesség hiánya azonban - visszaható erővel - megsemmisítheti az érvényt.

A tartalmi elemeknek a formai érvényre vonatkozó hatása különösen azon esetben ragadható meg, amikor a norma tartalma: a címzett és a tőle követelt szolgáltatás, valamint a norma formája: a „kellés" között feszülés keletkezik. Ez akkor következik be, amikor a norma alkotója a címzettől természetével ellentétben álló szolgáltatást követel, s bár a címzett éppen emiatt egyre inkább vonakodik a szolgáltatást teljesíteni, a normaalkotó mégis fenntartja követelését, a formai érvényt, a „kellést". E feszülésnek a tartalom szab felső határt, amikor megszűnik a feszülés és egyúttal a norma hatóképessége, működése. Ez akkor következik be, ha a normaalkotó *A*-tól képtelen szolgáltatást követel. A tartalmi elemek alkatának determináló erejét ilyen módon csak bizonyos határon belül közömbösítheti a formai érvény fenntartásában megnyilvánuló emberi célratörés. A normatív törvényszerűségnek a logika szab határt, az emberi akaratnak a természet. Igaz ugyan, hogy a normatív tevékenységet nem határozza meg olyan szorosan a dolgok tényleges rendje és alkata, mint a logikai megismerő tevékenységet - mivel a normatív tevékenység célja nem a tényleges rend megismerése, hanem egy óhajtott rend megteremtése -, de a dolgokat mégsem rendezheti a törvényhozó kénye-kedve szerint. A tartalmi elemek alkatán megtörik a cél által irányított normatív önkény: a fogalmi lehetetlenséget követelő norma minden formai érvénye és mivolta mellett sem tagja a normatív tárgykörnek, mert nem hatóképes, nem mutatja a normatív törvényszerűség másik sajátosságát. A normának ezt a hatástalanságát a tartalmi elemek alkatával ellentétes szolgáltatás követelése: a felső határ átlépése eredményezi.

(4) A feszülés felső határához közeledés: a szankció

A forma és tartalom között fennálló feszülés fokozatosan növekszik a felső határhoz történő közeledéssel. Ez azt jelenti, hogy a norma alkotójának egyre nehezebb lesz *A*-tól a *B* szolgáltatást megkapnia, mert *A* alkatával a *B* szolgáltatás teljesítése egyre élesebb ellentétbe kerül. (Megjegyezzük, hogy a norma címzettjén, *A*-n az alábbiakban mindig embert értünk, *A* alkatán pedig egyrészt fizikai-biológiai képességeit, fiziológiai teljesítőképességét, másrészt erkölcsi felfogását, világnézetét, testi és szellemi életfeltételeit.) A normatív ítélet elemei között a feszülés tehát annál nagyobb, minél nagyobb áldozatot jelent *A* számára a *B* szolgáltatás teljesítése. A norma alkotójának ahhoz, hogy célját elérhesse, azaz a címzettől a kívánt szolgáltatást megkaphassa, bizonyos ponton túl *A*-val szemben kényszert kell alkalmaznia, vagy a szolgáltatás megtagadása esetére olyan megtorlást kilátásba helyeznie, amely *A* számára súlyosabb érdeksérelmet jelent, mint a kívánt szolgáltatás teljesítése. Az *A* és

B között fennálló feszülés növekedésével tehát növekednie kell a kényszernek, illetőleg a szankciónak is, mert ellenkező esetben *A* az érdekeivel ellentétben álló *B* szolgáltatást megtagadja. A legerősebb kényszer alkalmazása és a legsúlyosabb megtorlás kilátásba helyezése esetén sem lehet azonban *A*-tól olyan szolgáltatás teljesítését kicsikarni, amely annak alkata szempontjából tekintve vagy általában véve fizikai, logikai vagy erkölcsi lehetetlenség.[6] Meg kell jegyeznünk, hogy ezek közül az erkölcsi lehetetlenség határa és természete egyénenként nagyon változó. Így például vannak egyének, akik számára nincs erkölcsi lehetetlenség, s vannak, akiktől az erkölcsi felfogásukkal már a legcsekélyebb ellentétben álló szolgáltatást sem lehet még a legsúlyosabb szankciókkal sem kikényszeríteni. Az előbbiekre a mindennapi élet, az utóbbiakra a keresztény vértanúk szolgáltatnak számos példát. A fizikailag és logikailag képtelen szolgáltatást azonban még a legsúlyosabb szankciókkal sem lehet senkitől kikényszeríteni. Így például hiába parancsoljuk meg halálbüntetés terhe mellett valakinek, hogy emeljen fel [puszta kézzel] egy vasúti mozdonyt vagy négyszögű kört szerkesszen.

E megfontolásokból természetszerűleg következik, hogy a kényszer és szankció nem szükségképpen, hanem csak azon esetben tartozik a normához, ha *A* és *B* között feszülés áll fönn. A feszülés növekedésével szükségszerűen súlyosbodik a szankció is. (A következőkben a szankción kényszert is és megtorlást is értünk.) Ha azonban a feszülés elérte felső határát, úgy nemcsak a norma, de a szankció is felmondja a szolgálatot, s a normával együtt értelmét veszti. Fogalmi szükségszerűséggel tehát a szankció csak bizonyos alkatú normákhoz tartozik, mint ezek érvényesülésének külső biztosítéka. Ha ugyanis a normatív ítélet alkatelemei között nem áll fenn olyan mérvű feszülés, hogy annak legyőzésére indokolt volna a normához szankciót kapcsolni, akkor a norma szankció nélkül is teljes. A szankció tehát járulékos természetű elem: sem a normához, sem a normatív törvényszerűséghez nem tartozik általában, tehát fogalmi szükségszerűséggel: a norma csak eszköz alkotója céljának elérésére, a szankció pedig már csak a norma megvalósításának elősegítője. Ha tehát alkotójának megítélése szerint a norma szankció nélkül is megvalósul és alkotója esetleg nem is fűz hozzá szankciót, a norma mégis tagja marad a normatív tárgykörnek - éppen azért, mert a normának nem általában véve a szankció a szükségképpeni fogalmi eleme, hanem a megvalósulás.

---

[6] MOÓR GYULA ezek közé negyedikként felveszi a társadalmi lehetetlenséget is. A legtágabb értelemben vett erkölcs fogalmába azonban beletartozik a társadalmi erkölcs is, s mi itt az 'erkölcs' szót egyébként is a legtágabb értelemben használjuk.

(5) A feszülés alsó határa

A feszülésnek azonban nemcsak felső, hanem alsó határa is van, és éppen e határ megközelítése esetén fölösleges a normához szankciót fűzni. Az alsó határt akkor közelíti meg a feszülés, ha a normát a logikai törvényszerűség indítékainak figyelembevételével alkották meg, tehát ha a kívánt szolgáltatás teljesítése a címzett alkatával nem ellenkezik. A feszülés itt már csak abban áll, hogy *A* nem magától, alkatának indítékaiból következően teljesíti *B*-t, hanem a norma alkotójának parancsára, de minden vonakodás nélkül, mert a parancs helyességét belátja, annak teljesítése természetével megegyezik.

Ez az alsó határ még azért is nevezetes, mert átlépése esetén a norma formai érvényének fennmaradása mellett - mint ezt a felső határ átlépésénél láttuk - szintén megszűnik a normatív tárgykör tagja lenni, hiszen ebben az esetben sem mutatja fel a normatív törvényszerűség másik ismérvét: a hatóképességet. E tény fel nem ismerése vezetett ahhoz a feltevéshez, hogy a normatív törvényszerűség egyik formája a létrendben, a tárgyi világban immanens. Így például hangoztatják, hogy az organizmusok olyan normákhoz igazodnak, amiket az emberi értelem alkatukból kiolvashat, vagy az égitestek bizonyos normáknak engedelmeskednek, és így tovább.

Felfogásunk szerint azonban a normák éppúgy pszichikai létűek, mint az igazságok.[7] Olyan normák tehát, amelyek az emberi értelmen kívül állanak és például a dolgokban immanensek lennének, nincsenek. Azok a „normák", amelyek az organikus lények életműködéseit és az anorganikus dolgok mozgását szabályozni látszanak - amennyiben egyáltalában fennállnak -, nem mások, mint a feszülés alsó határának átlépésével alkotott és pszichikai szubszisztenciájú álnormák. Az ember e normák megalkotásához úgy jut el, hogy valamely dolog alkatát megismeri, helyes ítéletekben rögzíti, s ezeket a megállapító természetű és logikai tárgykörbe tartozó ítéleteket a már ismertetett módon normákká alakítja, azaz a dologtól már megvalósított szolgáltatást követel. Így járunk el, ha például azon helyes felismerés alapján, hogy a Hold a Föld körül kering, a Holddal szemben felállítunk egy normát, azt követelve, hogy keringjen a Föld körül. Ezáltal nyilván egy olyan normát alkottunk, amelyben *A* és *B* között semmiféle feszülés nincs, mert *A* nem a mi parancsunkra, hanem természetéből kifolyólag, óhajunktól függetlenül, szükségszerűen és állandóan teljesíti *B* szolgáltatást. Az ilyen normatív ítélet alkatelemei közötti feszülés átlépte az alsó határt, s ezáltal a norma megszűnik a normatív tárgykör tagja lenni, mert éppúgy nem működik, mint a felső határ átlépése esetén (bár formai szempontból érvényes és helyes).

---

[7] Ennek bizonyítására a későbbiekben még visszatérünk.

A norma ugyanis - mint már hangsúlyoztuk - akkor tagja a normatív tárgykörnek, ha alkatánál fogva alkalmas alkotója céljának: a valóság átrendezésének megvalósítására. Az a norma azonban, amely a dolgok (például az égitestek) ténylegesen „tanúsított magatartását" fejezi ki és követeli, nem hat a létrendben, nem idéz elő semmiféle új rendet a dolgok között. *A* és *B* között ilyen esetben semmiféle feszülés sincs, a norma nem hatóképes, nem működik, s ennek folytán megszűnik a normatív tárgykör tagja lenni, bár formai érvénye és helyessége mindaddig fennáll, amíg alkotója gondolja, vagyis *A*-tól *B*-t követeli.

A feszülés alsó határának átlépése esetén még az is jellemzi a normát, hogy az *A* és *B* között létesített normatív összeköttetés a norma értelmének veszélyeztetése nélkül helyettesíthető logikaival: a *„debet"* kopula az *„est"*-tel. Ez azt jelenti, hogy az ilyen norma a logikai tárgykör alapértékét, az igazságot valósítja meg az igazság természetével egyébként össze nem férő szerkezetű normatív ítéletben, holott a normatív ítélet létrehozó tényezője és szerkezetének meghatározója nem az igazság, hanem valamely más érték: a törvényhozó célja, ami semmiképpen sem a valóság megismerése, tehát igaz ítélet alkotása, hanem a valóság újjárendezése. Ilyen módon mintegy „denaturáljuk" a normát, amennyiben a normatív formát természetével össze nem férő tartalommal: nem a dolgok óhajtott, hanem fennálló rendjével töltjük ki. Ez a körülmény is érthetővé teszi ama tényt, hogy az ilyen norma nem működik.

Az *A* és *B* között fennálló feszülés alsó és felső határának átlépése tehát egyformán a norma működésének megszűnéséhez vezet.

Míg azonban a felső határ átlépése a logikum teljes hiányát jelenti, és a normativitás ebben az esetben azért veszti értelmét, mert a norma logikai képtelenséget tartalmaz, addig az alsó határ átlépése a norma teljes logifikálását jelenti, azaz a norma sajátos működése ebben az esetben azért szűnik meg, mert az ilyen norma lényegében ismeret és nem parancs.

A norma működésének alsó és felső határát tehát a logikai törvényszerűség adja; e határokon felül azonban - a logikai törvényszerűség objektív szempontjából megítélve - általában annál tökéletesebb egy norma, mennél közelebb áll az alsó határhoz, és annál tökéletlenebb, mennél közelebb áll a felső határhoz.

(6) A normák érvényének és hatóképességének ismérvei és előfeltételei

Az áttekinthetőség kedvéért a normák működésére vonatkozóan eddig szerzett ismereteinket rendszerezve a következőkben foglalhatjuk össze.

a) Az érvény előfeltételei és ismérvei:

1. A normaalkotó akarata, amelyből következően a címzettnek a szolgáltatást teljesítenie kell.

2. A norma érthetősége, mint a normatív ítéletalkathoz szükségszerűen hozzá tartozó logikai minimum.

3. A norma megfelelő kihirdetése, azaz a parancsnak, tilalomnak a címzettek tudomására hozása.

b) A hatóképesség előfeltételei és ismérvei:

1. A norma tényleges megértése és tudomásul vétele a címzettek részéről.

2. A szolgáltatás teljesíthetősége a címzett alkata szempontjából.

3. A normaalkotó hatalma a címzettektől követelt szolgáltatás kikényszerítésére, illetőleg ennek sikertelensége esetén a normához fűzött szankció alkalmazására. (Ez csak azon normák hatóképességének nélkülözhetetlen előfeltétele, amelyeknél *A* és *B* között feszülés áll fenn. Egyébként hatalom helyett már a tekintély is alapja lehet a hatóképességnek.)

Az alábbiakban röviden a normák szubszisztenciájának, fennállási módjának kérdésével foglalkozunk.

(7) *A normák szubszisztenciája*

Fennállásmódjukat tekintve a normák éppen úgy pszichikai létűek, mint az igazságok. Önként következik e belátás abból a körülményből, hogy a normák is ítéletek, tehát az emberi értelem (vagy más értelmes lény) alkotásai, s ennek következtében szükségképpen osztoznak a többi ítélet már megismert fennállási módjában: a pszichikai létezésben. Az a körülmény, hogy a normatív ítélet tagjait nem megállapító, hanem követelő természetű kopula köti össze, nem változtat a norma szubszisztenciáján. Sőt! Ha egyáltalában változtat rajta - s amint fentebb láttuk, az érvény tekintetében valóban változtat -, úgy ez a változás éppen azzal a következménnyel jár, hogy a normatív ítélet fennállása és érvénye időtartam tekintetében sokkal korlátozottabb, mint a megállapító ítéleté.

Semmi alapja sincs tehát annak, hogy a normákat örökké fennálló érvényességeknek tekintsük, amint ezt az idealizmus hívei normatív téren is teszik. A norma addig szubszisztál, ameddig kifejezett vagy *henid* alakban valamilyen értelemben fennáll. Ha a normának e pszichikai szubszisztenciája megszűnik, éppúgy csak a lehetőség áll fenn egy adott életviszonyra vonatkozó norma megalkotására, amint ezt a logikai ítélet esetében láttuk.

(8) Normatív apriorit*ás*

A mondottak során többször rámutattunk arra, hogy a norma sajátos érvénye az őt alkotó lény akaratából fakad: a normában meghatározott követelést azért kell a címzettnek teljesítenie, mert ez a normaalkotó akarata.

a) A normaalkotó akarata azonban nem minden norma mögött áll ott közvetlenül. A normának valamely személy akaratából történő közvetlen eredése inkább csak a mindennapi élet, a családi és társadalmi élet parancsainál és tilalmainál tapasztalható, amilyen például: „Tedd be az ajtót!", „Hozz egy pohár vizet!", „Ne lármázz!", „Négytől hatig tanulnod kell!" Ha azonban a normatív törvényszerűség sajátosságait kifejezettebben mutató normarendszerekkel állunk szemben, például a jog, vallás és erkölcs normarendszerei esetében, akkor azt látjuk, hogy a normák legnagyobb része nem közvetlenül fakad az alkotó akaratából, hanem az egyik - úgynevezett származékos - norma érvénye egy másik, magasabb rendű norma érvényéből fakad, az ugyancsak egy még magasabb rendűéből, és így tovább. Ha például a bennünket legközelebbről érdeklő normarendszert, a jogrendet e szempontból közelebbről vizsgáljuk, azt találjuk, hogy „normái" a jogszabályok egy bizonyos elv szerint kiépített sajátos rendszerében helyezkednek el. Ebben a rendszerben legfelül az alkotmánytörvény (vagy több törvény) áll, amelynek léte közvetlenül a törvényhozók akaratából fakad, érvénye közvetlenül a törvényhozók akaratán nyugszik. Ez az alapvető fontosságú, legmagasabb rendű norma határozott rendelkezéseket tartalmaz abban a tekintetben, hogy kiknek és hogyan kell a többi jogszabályt megalkotniuk. E legmagasabb rendű norma értelmében alkotott törvény normatív érvénye, a „kellés" a legmagasabb rendű normából (alkotmánytörvényből) fakad; a törvény alapján megalkotott kormányrendeleté a törvényből; a miniszteri rendeleté a kormányrendeletből; a közigazgatási hatóságok rendeleteié a miniszteri rendeletből - és így tovább, egészen az utolsó „végrehajtási cselekményig" (például az utcák tényleges söpréséig, a pénzbírság behajtásáig, az elítélt börtönben való elhelyezéséig). Minden jogszabály és jogcselekmény érvénye, kötelező ereje, a bennük kifejezett „kellés" tehát egy ezek fölött álló magasabb rendű jogszabályból ered. A legmagasabb rendű - és az életet közvetlenül alig rendező - alkotmánytörvény e jogszabályfokokon mint lépcsőkön keresztül mind közelebb jut a valósághoz, míg végre az utolsó végrehajtási cselekményben közvetlenül is rendezi. A legmagasabb rendű jogszabály normatív érvénye tehát közvetlenül fakad a jogalkotó akaratából, de ő maga már nem közvetlenül, hanem fokozatosan valósul meg: mind alacsonyabb rendű, mind származékosabb jogszabályokon és jogcselekményeken

keresztül jut csak a valóság közvetlen közelébe, míg végül egy konkrét végrehajtási cselekményben valósul meg. Ez a MERKL-féle „joglépcső-elmélet". E „fokozatos megvalósulás" folyamán az alkotmánytörvény normatív érvénye állandóan átömlik az egyre alacsonyabb rendű jogszabályokba és jogcselekményekbe; a normatív törvényszerűség, a „kellés" áthatja az egész jogrendet és biztosítja „működését", hatályosságát. Az ilyen terebélyes normarendszereken belül tehát a legtöbb norma érvénye nem közvetlenül fakad a törvényalkotó akaratából, hanem többnyire egy közvetlenül felette álló magasabb rendű normára támaszkodik, melynek érvénye ismét egy még magasabb rendűre, míg végül a legmagasabb rendű norma, az alkotmánytörvény érvénye aztán valóban közvetlenül a törvényalkotó akaratából ered.

Hasonló normatív összefüggés áll fenn más, ugyancsak kiépítettebb normarendszerek normái között is, amint ezt például a különböző valláserkölcsi, természetjogi, egyházjogi normarendszerek vizsgálata során tapasztalhatjuk. Különbség inkább csak a „törvényalkotó" személye tekintetében mutatkozik, mely a valláserkölcsi normarendszernél Isten személye, a természetjogi normarendszereknél esetleg a magántudós személye, az egyházjogi normarendszereknél, szerzetesrendek normarendjénél pedig a vallásalapító vagy rendalapító személye.

Az ilyen normarendszerekben a magasabb rendű norma érvénye normatív-*a priori* előfeltételét képezi a belőle levezetett származékos norma érvényének, ugyanúgy, amint a logikai tételrendszerekben egy magasabb rendű ítélet igazságából következik egy alacsonyabb rendű ítélet igazsága. A származékos norma érvénye tehát éppúgy felteszi a magasabb rendű norma - mint *a priori* normatív előfeltétel - érvényét, amint ezt a logikai előfeltételek tárgyalásánál a logikai rendre nézve láttuk. A normatív *apriori*tásnak azonban van egy ennél fontosabb és alapvetőbb megnyilvánulása is.

b) Ha azt kezdjük kutatni, hogy egy adott normát miért kell megvalósítani, a normatív *apriori*tás fonalán végül eljutunk a normarendszer legmagasabb rendű tagjáig, amely már közvetlenül az alkotó akaratából fakad. Ezt tehát azért kell megvalósítani, mert a normaalkotó akarja. S ha most azt kutatjuk, hogy miért akarja e normák megvalósítását alkotójuk, akkor egy értékelő állásfoglalásra bukkanunk, mint az egész normarendszer (vagy egyszerűbb esetben: az egyetlen „közvetlen norma") érvényének normatív-*a priori* előfeltételére. A normatív tevékenység alapja tehát mindig valamely értékelő állásfoglalás, amely a megalkotott normával (normákkal) szemben *a priori* tényező. A normatív ítéletek alkotása ugyanúgy együtt jár bizonyos normatív-*a priori* értékítéletek érvényének és helyességének feltételezésével, mint a logikai ítéletek alkotása a logikai alapprincípiumok - mint logikai-*a pri-*

ori ítéletek - érvényének kényszerű elismerésével. Csakhogy míg a tudományos ítéletek alkotásánál mindig ugyanazon igazságok érvényét teszem fel, addig a normatív ítéletek alkotásánál szükségképpen különböző alapértékek értékessége mellett döntök. Ha például azt mondom: „Ne ölj!", ezzel már egyúttal állást foglaltam az organikus (közelebbről: az emberi) élet értékessége mellett, minthogy a „Ne ölj!" tilalma normatíve csak akkor érthető és érvényes, ha az emberi életet értékesnek tartom. A norma megtartása ugyanis az érték kímélését eredményezi. Ugyanígy értékek egész sora húzódik meg az atya által a gyermekeknek adott ilyen parancsok mögött: „Tedd be az ajtót, mert kihűl a szoba!", „Elég volt már a játékból!", „Vedd be az orvosságot!" (stb.).

(9) A logikai és a normatív apriorit*ás és törvényszerűség különbségei*

A logikai és a normatív *apriori*tás között az ismertetett hasonló sajátosságok mellett lényegbevágó különbségek is fennállanak.

A leglényegesebb különbség a kétféle *apriori*tás között, hogy míg az elsőnél a logikai alapprincípiumok mindig ugyanazok, s *henid* állapotukból kiemelve csak egyféleképpen határozhatók meg helyesen, addig a normatíve érvényes és helyes ítélkezés alapjául egymástól teljesen különböző alapértékek választhatók. Éppúgy szolgálhat a normatíve helyes normarendszer vagy az egyes konkrét normák értékalapjául az élet értékességének igenlése, mint tagadása; ugyanúgy építhetünk ki érvényes normarendszereket vallási vagy biológiai, lelki vagy testi, irgalmassági vagy hedonisztikus alapértékekből kiindulva. A normák, amiket ezen alapértékekből valamely életviszony rendezésének módjára nézve levezethetünk, ellentmondanak egymásnak, amennyiben ugyanazt az életviszonyt mindegyik másként rendezi: ugyanattól az *A*-tól az egyik *B*, a másik *C*, a harmadik *D* szolgáltatást kíván. Ennek ellenére mind az egyes normarendszerek, mind összes származékos normáik egyformán érvényesek normatív szempontból - bár adott esetben ugyanattól a címzettől az egyik norma saját testi létének megsemmisítését, a másik megmentését, a harmadik testének sanyargatását, a negyedik testi kéjek hajszolását követeli.

E lényegbevágó különbség a logikai és normatív *apriori*tás és törvényszerűség között abból ered, hogy a logikai - megismerő természetű - ítéletek helyessége más alapokon nyugszik, mint a normatív - rendező természetű - ítéleteké. Ugyanarra a dologra nézve ugyanabból a szempontból csak egyetlen logikailag érvényes és helyes ítélet alkotható, mert a szubjektum (*S*) alkata köti az ítélkezőt. Ugyanattól az *A*-tól azonban bármely szolgáltatást egyforma normatív érvénnyel és helyességgel kívánhatok, mert a szubjektum alkata - *A* - bizonyos korlátokon belül nem köti az ítélkezőt. Míg a logikai ítéletek - tudomá-

nyos tételek - igazolásának módja a vonatkozó dolog alkatára és mindig ugyanazon logikai alapprincípiumokra való hivatkozással, addig a normatív ítéletek „igazolásának" módja az ítélkező akaratára és az ítéletek tartalma szerinti változó alapértékek elismerésére hivatkozással megy végbe. A helyes logikai ítélet igaz voltának alapja változatlan és örök, tartalmi helyesség szempontjából független az azt alkotó értelem önkényétől; a normatív ítélet érvényének és helyességének alapja az egyéni akarat, sőt önkény, érvényének tartama pedig az alkotó akaratának függvénye.

(10) A normák helyességének „igazolása"

A normatív törvényszerűség tagjainak igazolása tehát az alkotó lény akaratára hivatkozással megy végbe; az alkotót viszont a norma tartalmának meghatározására és megvalósításának akarására valamely önkényesen választott alapérték vagy múló cél indítja. A normák tehát - saját törvényszerűségük szempontjából - szorosan véve nem igazolhatók, mert a normatíve kellően igazolt norma csak szubjektív szempontból, az alkotója által elérni kívánt cél megvalósítására való alkalmasság szempontjából lehet helyes. Ebből azonban egyáltalában nem következtethetünk közvetlenül arra, hogy az ilyen szubjektíve helyes norma objektíve is helyes, azaz a címzett alkatával összefér, vagyis igaz. Az alapérték közvetlen vagy közvetett kiválasztása önkényes akarati aktus, szubjektív jellegű állásfoglalás, amely normatív szempontból nem szorul igazolásra és nem is igazolható. Tehát mind a normatív ítélet, mind normatív-*a priori* előzményei és alapértéke természetüket tekintve teljesen szubjektív jellegűek, és igazolásuk alapja önmagukban, alkotójuk önkényes értékelő állásfoglalásában rejlik. A normatív törvényszerűség szempontjából - az ismertetett korlátok között - minden normatív ítélet egyformán érvényes és helyes - legyenek egymással még oly éles ellentétben is. Mivel félreértésekre adhat alkalmat, ezért nem helyes a normák „igazolásáról" beszélnünk.

(11) A normák logifikálása

A norma igazolása, azaz objektív helyességének kimutatása ilyen módon saját törvényszerűségének szempontjából lehetetlen. Azt a körülményt tehát, vajon a normatív ítélet a címzett alkatának megfelel-e, csak a logikai törvényszerűség szempontjából tudjuk megítélni. Ha azonban a normát a logikai - tehát lényegétől idegen - törvényszerűség szempontjából ítéljük meg és alakítjuk át, úgy egyúttal ismét denaturáljuk, mert logifikáljuk, s normatív szempontból fel nem fogható, nem értékelhető változtatást végzünk rajta. Az objektív, logikai törvényszerűség szempontjából vett helyesség nem tartozik a normák kritériumai közé, s ennek folytán azok normatív érvényét ilyen alapon meg sem szüntethetjük. A

norma azért érvényes, mert valaki céljának elérése végett megalkotta és érvényesnek akarja. És érvényes is, tekintet nélkül a cél elvetendő voltára, az *A*-tól kívánt szolgáltatás esetleges erkölcstelenségére: azaz az *A* és *B* közötti feszülés bizonyos határon belül fennálló mértékére.

Ha azonban a törvényhozó a normatív ítéletbe állítani kívánt dolgok alkatából folyó követelményeket már a norma megalkotásakor figyelembe veszi és a normát ennek megfelelően alakítja ki, akkor mind a normatív, mind a logikai törvényszerűség követelményeinek egyformán megfelelő norma keletkezik, bár az ítélet normatív érvénye szempontjából a logikai törvényszerűség követelményeinek kielégítése ebben az esetben is közömbös. Az így kialakított normarendszer tehát már nem fogható fel teljes lényegében, kizárólag a normatív törvényszerűség szempontjából - éppen azért, mert megalkotásánál a logikai törvényszerűség indítékait is figyelembe vették, bizonyos mértékben logifikálták, azaz az ilyen norma két törvényszerűség helyes összeműködésének eredményeként fogható fel. Ebből természetszerűleg következik, hogy a norma teljes lényegét lehetetlen megragadni csupán az egyik törvényszerűség szempontjából. Ezek a megállapítások a jogrend lényegének megismerése szempontjából is hasznosíthatók, ezért az alábbiakban még visszatérünk az e részben kifejtettekre.

4. § A normák megvalósulása

Míg a valóságot megismerni kívánó ember az ítélet adekvát megalkotásával egyúttal célját is elérte, addig a valóságot rendezni kívánó ember korántsem éri ezt el normatív ítélet megalkotásával. A normaalkotó ugyanis csak akkor éri el célját - vagyis valamely érték megvalósulását -, ha *A* teljesíti *B* szolgáltatást, azaz ha a norma megvalósul. Ebben az esetben a lényegében pszichikai létű normatív rend életrenddé válik, megjelenik a létrendben, megfelelő változást idézve elő az emberek magatartásában, illetőleg ezen keresztül a fizikai világban. A megvalósult norma a cél-ok egyik típusa. A normaalkotó célja - ez a pszichikai fennállású tényező - hatótényezőként lép fel a valóságban: a valóság változásainak okát és értelmét - amennyiben a változásokból kiindulva ezek után kutatunk - a normában találjuk meg. Az explikatív vizsgálódás ilyenkor mint oknál, a pszichikai fennállású tényezőnél, a normaalkotó céljánál ér véget.[8]

A megvalósulást úgy is felfoghatjuk, mint a normában foglalt potenciális rend aktualizálódását: a norma a potencia, s az élettrenddé válás az

[8] Vö. a jog közvetett tapasztalásával kapcsolatban elmondottakkal.

aktus. E szempontból azonban nagyon jellemző a norma természetére, hogy saját erejéből nem képes megvalósulni. Hiába állnak fenn a norma vonatkozásában az alkat és törvényszerűség összes ismérvei és feltételei, a valóság vonatkozásában pedig a normában megjelölt elemek és helyzetek - tehát a megvalósulás összes absztrakt-normatív és konkrét-explikatív előfeltétele -, a norma ennek következtében még nem lép át szükségszerűen a potencia állapotából az aktuséba. A norma az említett feltételek fennállása esetén is csak akkor aktualizálódik, ha a konkrét címzettek hajlandók engedelmeskedni a normában foglalt parancsnak, és a valóságban is ennek megfelelő magatartást tanúsítanak. Míg a természetben az összes előfeltétel megléte esetén a megfelelő változás szükségszerűen és az előfeltételek összeműködésének eredményeképpen bekövetkezik, addig a közösségi életben még az összes normatív és explikatív tényező fennállása esetén sem válik szükségszerűen életrenddé a normatív rend. E különbség magyarázata az, hogy a változás normatív és explikatív előfeltételei csak az ember - a címzettek - értelmén keresztül kapcsolódhatnak össze, de a címzett értelmének működését, s ezen keresztül magatartását a norma nem determinálja olyan szigorúan, mint az úgynevezett természettörvények a természet okfolyamatait.[9]

Az 1. §-ban említettük, hogy a norma megvalósulásának „absztrakt-normatív" és „konkrét-explikatív" előfeltételei vannak. E helyütt már nem soroljuk fel ezeket, mert fölösleges ismétlésekbe bocsátkoznánk. Elég, ha csupán utalunk azokra az előfeltételekre és ismérvekre, amelyekre a megjegyzések vonatkoznak.

A megvalósulás absztrakt-normatív előfeltételei egyben a normatív alkat és törvényszerűség ismérvei és előfeltételei is, mint például az alkat helyessége, az érvény és hatóképesség ismérvei és előfeltételei.

A megvalósulás konkrét-explikatív előfeltételei pedig azok a létrendi tényezők, amelyek valóságos megléte a szolgáltatás esedékességének pillanatában a megvalósulás nélkülözhetetlen feltételét képezi: így például a hatalom, a címzett, a normában megjelölt életviszony, fizikai tárgy.

Mindezekhez járul „létesítő ok" gyanánt a címzett engedelmességi készsége, illetőleg - a szolgáltatás esedékességének pillanatában - a normában foglalt parancsnak megfelelő magatartása.

A norma megvalósulása létrendi mozzanat. Ezért indokolt, ha a megvalósulás folyamatában részt vevő tényezőket végül a létrendi folyamatok törvényszerűségének, a filozófiai okfogalomnak szemszögéből is értékeljük. E szempontból pedig míg a formának és cél-ok-

---

[9] E felismerésünk megvilágítása végett csak utalunk az I. fejezetben a választási szabadsággal kapcsolatban kifejtettekre, s a III. címnek a jogszabály megvalósulását tárgyaló §-ában foglalt megállapításainkra.

nak a norma felel meg, a közösségi életviszonyok képezik az anyagot, amelyen a forma és a cél-ok mint megfelelő változás megjelenik, a címzett tényleges parancsnak megfelelő magatartása a létesítő ok.

5. § A normák megszűnése

Amint már láttuk, a normatív ítélet sajátos törvényszerűsége, működésmódja az érvény és hatóképesség. Azt is láttuk, hogy az érvény és hatóképesség ugyan a norma alkatában gyökerezik, de lehetséges olyan alkati szempontból helyes norma, amely nem működik, azaz nem tagja a normatív tárgykörnek. Az alkati szempontból helyes, de nem működő ilyen norma olyan megítélés alá esik, mint például egy halott szíve: felmutatja ugyan a szív anatómiai és szövettani alkatát, de nem működik, nem mutatja fel a szív sajátos törvényszerűségét.

Az Első rész 3. §-ában szerzett ismereteink alapján nyilvánvaló, hogy az a dolog, amelynek alkata már nem mutatja fel a sajátos törvényszerűséget, nem tartozik a jelenségeknek azon rétegébe, amelybe - működő alkatánál fogva - eredetileg tartozott. A sajátos alkat elemeit a működésmód, a törvényszerűség tartja össze, emeli egy magasabb rendű réteg tagjává. Ha a törvényszerűség nem működik, a sajátos alkat elemeire esik szét, s a dolog visszasüllyed egy alatta álló réteg tagjává. Így például ha megszűnik a vízmolekulán belül a két hidrogén- és egy oxigénatom sajátos összműködése s felbomlik az elemeket összetartó törvényszerűség, úgy felbomlik a sajátos alkat is, és a vízmolekula visszaalakul gázeleggyé. Ha a szív megszűnik működni, nem szív többé, hanem különböző fajtájú sejtek és szövetek halmaza, amely hamarosan alkotóelemeire bomlik; a törvényszerűség megszűnését tehát követi az alkat felbomlása is. Ugyanezt találjuk a normatív ítélet esetében: amennyiben megszűnik működni, úgy megszűnik érvénye és hatálya is: a normatív ítélet többé már nem tagja a normák világának. Egy ideig osztozik a logikai ítéletek általános fennállási módjában, a pszichikai létezésben - míg el nem felejtik. Ha pedig objektivált alakban - például írottan - is fennáll, úgy valóságos hatótényezőből a történettudomány ismerettárgyává, „kultúrtörténeti kövületté" süllyed.

A norma érvénye megszűnhet közvetlen és közvetett módon. Közvetlenül szűnik meg az érvény, ha a normaalkotó nem követeli többé *A*-tól *B* szolgáltatás teljesítését, s ezért visszavonja parancsát vagy tilalmát, vagy más, ellentétes természetű szolgáltatás teljesítését követeli a címzettektől.

Közvetve szűnik meg az érvény, ha a norma nem hatóképes, vagy hatóképessége ellenére sem valósítják meg a címzettek. Ilyen esetben

a norma érvényét tartalmi természetű tényezők visszaható erővel szüntetik meg.

Közvetlenül szűnik meg a hatóképesség, ha a normaalkotó közvetlenül szünteti meg a norma érvényét; s közvetve, ha a megvalósulás teljes hiánya visszaható erővel szünteti meg.

Végül megszűnhet a norma a normatív tárgykör tagjaként olyan okból is, hogy alkatának vagy működésének más lényeges elemei vagy előfeltételei szűnnek meg létezni. Így például megszűnik a normaalkotó hatalma vagy az összes lehetséges címzett (kihal valamely vallásfelekezet minden hívője), avagy a szolgáltatás teljesítése válik utólag valamely okból lehetetlenné.

Végezetül megállapíthatjuk: a normák megszűnésének éppúgy létrendi, logikai és normatív természetű okai vannak, mint keletkezésüknek.

II. cím

A természetjogi normarendszer

A normák birodalmában a természetjogi normarendszer meglehetősen előkelő helyet foglal el, s így méltán tarthat számot a jogbölcsész érdeklődésére. Ezért foglalkozunk most az alábbiakban a természetjoggal - mintegy átvezetőül a jog normatív vonatkozásának tárgyalásához.

1. § A természetjogi normarendszer sajátosságai

(1) *Természetjog és természetjogtan*

A természetjogot mindenekelőtt el kell választanunk a természetjogtantól. A természetjog ugyanis - amint már az Első rész megfelelő helyén más szempontból megállapítottuk - normarendszer, a természetjogtan pedig tétel-, ítélet- vagy fogalomrendszer. Míg az előbbi parancsok és tilalmak rendszere, az utóbbi a jogtudomány egyik ága. A természetjog tehát nem tudományos tevékenység, hanem legfeljebb annak eredménye (esetleg kiindulópontja), a természetjogtan pedig nem jog vagy jogrendszer, hanem a természetjogra vonatkozó tudományos ítéletek rendszere. Így például amikor az alábbiakban a természetjogra nézve teszünk megállapításokat, nem természetjogot alkotunk, hanem természetjogtant művelünk.

(2) *A természetjog eredetére és fennállásmódjára vonatkozó felfogások*

A természetjog eredetére és fennállására vonatkozóan két alapvető felfogás alakult ki: az ARISZTOTELÉSZI-TOMisztikus és a racionalisztikus, vagyis az úgynevezett klasszikus természetjogi, észjogi felfogás.

Az előbbi felfogás szerint a természetjogi rendet az isteni ész alkotta, normáinak fennállásmódja pedig az isteni észben való örök létezés. A természetjogi rend érvényességi igénye a létrehozó csalatkozhatatlan isteni észen nyugszik. E felfogás teljesen világosan foglal állást a természetjognak mind keletkezése, mind fennállási módja, mind pedig érvényességi alapja tekintetében. E természetjogi felfogást MOÓR akként jellemzi, mint amely „bölcs önkorlátozással megelégedett azzal, hogy a természetjogi követelményeket néhány általánosságban mozgó elvben formulázza meg".

A klasszikus természetjogi felfogás hívei önmaguk alkotnak „természetjogi törvényeket", normáik az emberi életviszonyokat - néhol részletekbe menően - örök időkre szóló érvényességi igénnyel szabályozzák. Ezeknek az ember természetes jogait magukban foglaló kódexeknek érvényességi alapja az emberi ész, többnyire az alkotó tudós esze, illetőleg helyes belátása. Ebből adódóan ez az érvényességi alap meglehetősen szubjektív értékű, s ezt bőségesen igazolja az a tény is, hogy az ekként keletkezett természetjogi törvényeknek ugyanarra az életviszonyra vonatkozó normái gyakran lényegbevágó eltéréseket mutatnak. E normák fennállási módja tekintetében az észjog művelői között sem alakult ki egységes felfogás. Feltehetőleg ma az a nézet a leginkább általános, amely szerint a normák az emberi természetben, az ember testi és lelki alkatában rejlenek, ott vannak megírva, s az ész is onnan vezeti le ezeket. Meg kell jegyeznünk, hogy e felfogásban valóban felvillan a helyes belátás alapja, azonban lényegileg tisztázatlanul hagyja a természetjogi rend származásának, érvényességi alapjának és tételei fennállási módjának kérdését.

(3) *A természetjog eredete és fennállása*

A természetjog eredetére és fennállásának módjára vonatkozó felfogásunk lényegét röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

A természetjoghoz két irányból juthatunk el: reduktív és deduktív logikai eljárás útján. Mind a redukció, mind pedig a dedukció alkalmazásánál - ismeretelméleti álláspontunkhoz híven - tényekből, az érzékelhető valóságból indulunk ki.

a) Reduktív eljárás alkalmazása esetén a jogrendet tekintjük kiindulópontnak: a jogrend - emberi intellektuális tevékenység eredménye - normatív előfeltételei után kutatunk. Ezen eljárásban már az első

lépésnél természetjogi normákra bukkanunk. Így például a gyilkossági és emberölési tényállások mögött - szükségszerű normatív előzményként - ott áll az emberi élet megsemmisítését, vagy a lopás, rablás tényálladéka mögött a magántulajdon megsértését tiltó norma. De ugyanígy tiltó, illetőleg parancsoló normák állnak a magánjoghoz, a közigazgatási joghoz és más jogterületekhez tartozó jogszabályok mögött is.

Helyes reduktív eljárás segítségével ugyanabból a jogszabályból minden ember szükségszerűen ugyanazt az értékelést tartalmazó természetjogi normához érkezik el. A jogszabályok tehát pusztán lehetőséget nyújtanak ugyanazon természetjogi rendszer kiépítésére, amelyre a jogszabályok megalkotója talán nem is gondolt tudatosan: ezt a lehetőséget azonban a jogszabály alkata olyan szorosan és egyértelműen határozza meg, hogy ugyanabból a jogszabályból - tartalmi szempontból - minden esetben csak ugyanarra a természetjogi normára következtethetünk vissza.

Mármost ha ezt az egyes jogtételekből kiinduló reduktív eljárást tovább folytatjuk, azaz az egyedi természetjogi normák *a priori* érvényességi alapjai iránt érdeklődünk, akkor a közvetlenül a jogtétel mögött álló egyedi normáktól mind magasabb rendű normákhoz jutunk el, míg végül annál a tételnél állapodunk meg, amely az organikus élet és különösen az emberi élet értékességét mondja ki, végső normatív előfeltételét képezve minden elképzelhető jogrendnek.

Természetjogi nézőpontból a pozitív jogtételek (jogi normák) érvénye ugyanúgy eme *a priori* érvényű legáltalánosabb normában gyökerezik, mint a természetjogi normáké.

b) De eljuthatunk a természetjogi normákhoz deduktív eljárás útján is. Ez esetben kiindulópontunk, tapasztalati alapunk az ember, vagyis az ember testi, szellemi és lelki alkata; deduktív eljárásunk irányítója pedig az a reduktív eljárás végpontjaként ismert norma, amely az organikus életet, illetőleg a legmagasabb rendű élőlény, az ember életét értékesnek (s így megvédendőnek) mondja ki. Az ember alkatának ismeretében - lényegileg ugyanazon normákon keresztül, amiket reduktív eljárás utján megismertünk - dedukció útján is eljutunk a természetjogi normarendszerhez.

A deduktív eljárásban a normákat a következőképpen alkotjuk meg. Adott életviszonyt ama szempontból ítélünk meg, vajon miképpen kellene oly módon szabályozni, hogy - figyelemmel az ember és az életviszony alkatára - az emberi életet s életlehetőségeket kedvezően alakítsa, illetőleg kedvezőtlenül ne befolyásolja. Ennek eredményeképpen a deduktív eljárás végpontjaként nyert természetjogi normarendszer nagyjából azonos a reduktív eljárás első lépésénél jelentkező

természetjogi normarendszerrel. Az utolsó deduktív lépéssel még nem feltétlenül ugyanazon jogtételhez jutunk el, mint amelyből a redukciónál kiindultunk, mert a természetjogi norma által védelembe vont életérdekeket több egyformán célszerű pozitív jogtétellel is megvédhetjük.

Álljon itt az elmondottak megvilágítására egy rövid példa. Valamely ország közlekedési szabályai mögött azok a - reduktív eljárás folyamán megalkotható - normatív-*a priori* érvényű természetjogi normák állnak, amelyek tiltják közlekedési balesetek előidézését, illetőleg az ilyen balesetekhez vezető közlekedési módot. Ezen normák végső normatív alapja az emberi élet (testi épség) értékességét kimondó, tehát védelmét követelő norma. Ugyanilyen „természetjogi közlekedési szabályokhoz" jutunk el - csak éppen deduktív úton -, ha a járművek számának növekedéséből és sebességük fokozásából az emberek értékesnek tartott életére és testi épségére nézve előálló veszélyt felismerjük, és e veszély csökkentése céljából megfelelően szabályozzuk a közlekedést. Mármost előfordulhat az az eset, hogy a reduktív eljárás kiindulópontja egy olyan pozitív közlekedési jogszabály volt, amely a balra hajtás elve alapján állott, a deduktíve nyert természetjogi normarendszerből pedig - végső lépésként - olyan pozitív jogszabályt vezetünk le, amely a jobbra hajtás elvi alapjára épül. A tételes jogi rendezés alapelve éppoly helyes az egyik, mint a másik esetben, bár a kettő nem fedi egymást.

c) E természetjogi normáknak az alábbi közös tulajdonságaik vannak.

Fennállásmódjuk azonos bármilyen ítélet szükségszerűen együttgondolt logikai előfeltételének fennállásmódjával. Már ismertetett álláspontunk szerint e logikai előfeltételek pszichikai létűek - mint az emberi szellem által alkotott igazságok általában.

Ugyanilyen a jogszabályok mögött álló természetjogi tételek fennállásmódja is. Az élelmiszerek meghamisítására csak akkor indokolt büntető jogszabályt alkotni, ha az ember egészségét értékes és védendő állapotnak tartjuk. Az ingatlan tulajdonában beállott változás telekkönyvi bejegyzésének kötelező elrendelése a tulajdon értékességének elismerésén nyugszik, és így tovább.

Az említett dolgok értékességének elismerését, az érték megvédését parancsoló vagy megsemmisítését tiltó normatív ítélet megformulázható tehát természetjogi normában, ami az adott jogszabály normatív előzményeként nem más, mint - megformulázása esetén - pszichikai létű normatív ítélet.

Mi van azonban akkor, ha - amint a legtöbb esetben egyébként megállapítható - a jogszabály megalkotója nem tudatosítja normatív

ítélet formájában a jogi rendezés normatív alapjául szolgáló értékelést? Nos, ez esetben a természetjogi tétel sem nyer pszichikai létet. Milyen módon áll hát fenn egy ilyen természetjogi norma?

Egy ilyen természetjogi norma egyáltalán nem áll fenn. Természetjogi norma, amit el sem gondolnak: nincs. Ebből szükségszerűen következően nem létezik olyan természetjogi normarendszer sem, amit jogszabályokból reduktív eljárásunk első lépéseinek eredményeként nyerhetnénk. E természetjogi rendszernek legfeljebb csak egyes tagjai nyernek pszichikai létet, de maga az egész rendszer és a többi el nem gondolt, ki nem fejezett norma - nem létezik.

(4) *A természetjogi normák jellege*

Bizonyos jogelméleti irányok hívei azzal vádolják a természetjogot, hogy merev, sőt dogmatikus jellegű. E vádat arra szokták alapítani, hogy a természetjog nem vesz részt a térben és időben zajló társadalmi események, történések alakításában, s pusztán merev, örökérvényűségre igényt tartó tételek, önérvényű dogmák rendszere.

E vád alaposságának helyes elbírálása érdekében vegyük újból szemügyre a természetjogi normarendszert.

Láttuk, hogy a pozitív jogrend normatív előzményét képező normák különböző szinteken helyezkednek el. Ha elhelyezkedésüket térviszonyokban akarjuk szemléltetni, ezt mondhatjuk: gúla alakban rendeződnek el. A gúla alapvonalán azok az egyedi természetjogi normák helyezkednek el, amelyek közvetlenül a jogtételek mögött - normatív előzményeikként - állanak. E normák érvénye a fölöttük lévő szinthez tartozó általánosabb érvényű és kevesebb számú normán, ezek érvénye pedig még magasabb rendű és még kevesebb számú normán nyugszik, míg végül eljutunk a gúla csúcsán elhelyezkedő legáltalánosabb érvényű normához, amelyik - az emberi élet értékességének elve alapján - tiltja az emberi élet megsemmisítését, az életlehetőségek csökkentését, illetőleg parancsolja kedvező életviszonyok megteremtését. E normatív sorrend szerint gúla alakba rendeződő normarendszerben a tulajdonképpeni természetjogi normák azon szint tagjai, amely a pozitív jogtételek közvetlen normatív előzményét képezi. Ezeket a gúla alapvonalán elhelyezkedő normákat, e szint tagjait kell valójában természetjogi normarendszernek tekintenünk. Minél magasabban fekvő szintekre emelkedünk, annál inkább elhalványul a hozzájuk tartozó normák jogi jellege, és gyarapodik ezek erkölcsi, etikai tartama. A „Ne ölj!", „Tiszteld más tulajdonát!", „Ne paráználkodj!" - s más ezekhez hasonló - magasabb rendű normák már semmiképpen sem tekinthetők természetjogi normáknak: olyan általános erkölcsi parancsok pusztán, amelyekben különös jogi elem nem lelhető fel.

Azt is láttuk már, hogy a legalsó szint, a tulajdonképpeni természetjogi rend sem tekinthető kiépített normarendszernek, hiszen az idetartozó normák nem szükségképpen állnak fenn, s valójában csak akkor jönnek létre, ha valaki megalkotja. A pozitív jogszabályok vagy az általuk rendezett dolgok, életviszonyok alkata a természetjogi normarendszer tagjait tehát csak lehetőségekként határozza meg. De még az így nyújtott lehetőség sem tekinthető egyértelműnek és szorosan meghatározottnak! Hiszen ugyanazon életviszony alkata más és más tartalmú természetjogi normák megalkotását teszi lehetővé, ha az életviszonyt, illetőleg az embernek ehhez fűződő igényeit - például - univerzalisztikus, individualisztikus vagy éppen hedonisztikus szempontból értékeljük. Tehát még a tulajdonképpeni természetjogi rend normái sem tekinthetők tartalmi szempontból egységesnek: az első szinten is több, tartalmi szempontból különböző normarendszer helyezkedhet el.

A természetjogi rend - nézetünk szerint - helyes szemlélete esetén semmiképpen sem állíthatjuk a természetjogról, hogy normái örök érvényűek, változatlanok és dogmatikusak. Ezek a természetjogi normák együtt változnak az életviszonyokkal - s így a helyes jogtételekkel is -, szoros kölcsönhatásban állva a társadalmi élettel. Kölcsönös, tehát funkcionális jellegű ez a függés, mert hol a dolgok, az életviszonyok alkata készteti a jogalkotót új jogi szabályozásra - s az így jelentkező igény még a jogi szabályozás előtt kifejezhető deduktív természetjogi norma alakjában -, hol pedig egy előrelátóan megalkotott helyes jogszabály alakítja az életviszonyokat az emberek érdekeinek inkább megfelelővé. Ebben az esetben - ha ugyan közvetve - a jogszabály normatív előzményeként reduktíve megformulázható természetjogi norma is részt vesz az életviszonyok helyes rendezésében.

Azt pedig, hogy természetjogi normák gyakran játszottak szerepet a társadalmak, az emberiség történetében, bajos volna tagadni. A forradalmak hosszú sora meggyőzően tanúskodik arról, hogy az elnyomott osztályok minimális életigényeinek kielégítését követelő természetjogi normák nemcsak közvetve, de közvetlenül is nemegyszer történelem- és jogrendformáló erőként léptek fel és érvényesültek, hatottak térben, időben és történelemben.

A változatlan merevség és dogmatizmus vádja a helyesen értelmezett természetjogot tehát nem - legfeljebb csak egészen magas szinteken elhelyezkedő normáiban - érheti. Ezeknek valóban lényegükhöz tartozik a változatlanság. E normák azonban már nem is természetjogi, hanem sokkal inkább általános érvényű erkölcsi normák.

2. § Természetjog és pozitív jog

Az eddigiek során ezt fejtegettük: mit értünk természetjogon, miképpen keletkezik a természetjogi rendszer, milyen a természetjogi normák fennállásmódja és érvénye. A következőkben a természetjogot abból a szempontból fogjuk vizsgálni, hogy miként alakul a pozitív joghoz való viszonya.

(1) A természetjog és a pozitív jog két különböző normarendszer: a természetjog nem azonos a pozitív joggal már csak azért sem, mert az előbbi az utóbbinak normatív *a priori* előzménye. Azonban - mint már bemutattuk - lényegbevágó különbség áll fenn a két normarendszer létrejövetelének módja, érvényének alapja, valamint érvényük megszűnésének módja között.

a) Míg a természetjogi normarendszerek érvényének alapja az isteni értelem és akarat vagy a normarendszert megalkotó magántudós értékítélete, addig a pozitív jogrend érvényének alapja bizonyos tartalmi és formai feltételek megtartása a jogalkotási eljárás folyamán.

b) A természetjogi normarendszer érvénye örök, ha isteni értelemből származtatjuk, vagy módfelett változó, ha magántudós értékítéletén nyugszik. A pozitív jogrend normáinak érvénye pedig egy egész más tényezőn: a törvényhozó akaratán nyugszik, az érvény megszűnésének módját pedig ugyancsak jogi norma szabályozza. Ennek következtében a norma alkotójának önkénye itt sokkal korlátozottabb mértékben érezteti hatását, mint a természetjogi normák érvénye kapcsán az alkotó magántudós önkénye.

Teljesen tarthatatlan tehát az a felfogás, amely a két normarendszert lényegében azonosnak tekinti, illetőleg a természetjogi normarendszernek pozitív jogi érvényt tulajdonít. Ez a belátás annyira kézenfekvő, hogy e kérdés behatóbb vizsgálatot nem is érdemel.

(2) Ugyancsak tarthatatlan az a felfogás, amely a tételes jogrend pozitív jogi érvényét a jogtételeknek a természetjogi normákkal való tartalmi megegyezéséből vezeti le. Természetjogi rendszert ugyanis ez ideig még senki sem alkotott, s ilyet aligha fognak valaha is alkotni. A pozitív jogrend érvényét ilyen bizonytalan alapokból eredeztetni - akár elméleti szempontból is - egyet jelent az anarchiával, vagyis éppen ama jogrend felbomlásával, amelynek fennállása és érvénye még természetjogi szempontból, az emberi életnek mint legfőbb értéknek megvédése szempontjából tekintve is elsőrendű követelmény. Az a tan tehát, amely a pozitív jog érvényét a természetjogi normákkal való tartalmi megegyezésre vezeti vissza, logikai önellentmondást rejt magában, de nem érvényesülhet azért sem, mert ellen-

kezik azzal a pozitív jogi alaptétellel, amely szerint minden társas közületben csakis azon szabályok érvényesülhetnek pozitív jogként, amiket az alkotmány rendelkezései vagy a közület felfogása szerint arra illetékes szerv az e tekintetben irányadó alaki és tartalmi feltételek megtartásával alkotott meg.

Kétségtelen azonban: a pozitív jogrend legtöbb szabálya olyan tartalmú, hogy a megfelelő természetjogi normák normatív származékainak tekinthetők. Vagyis általában tapasztalható bizonyos tartalmi megegyezés a lehetséges természetjogi rend és a fennálló pozitív jogrendek normái között. Ez a megegyezés azonban nem a természetjogi rend determináló erejének tudható be, hanem egy olyan tényező hatásának, amely mindkét normarendszeren kívül áll. E tényező pedig a természetjogi és pozitív jogi normákban szereplő dolgok alkata, életviszonyok természete. A dolgok alkatában rejlik az a meghatározó erő, amely a normák alkotása közben tartalmi szempontból vezeti az emberi élet értékességének elvi alapján álló emberi intellektust - legyen szó akár természetjogi, akár pozitív jogi szabály alkotásáról. Ebből következően valamely tételes jogszabály sem azért rossz, mert tartalmilag nem egyezik meg az ugyanarra az életviszonyra nézve alkotható természetjogi normával, hanem azért, mert nem a szabályozott dolgok alkatában rejlő meghatározó erőnek megfelelően hozták létre. Ez, vagyis a szabályozott dolog alkatának való meg nem felelés (nem pedig a természetjogi normával ellentétben állás) eredményezheti határesetben egy formai szempontból egyébként érvényes tételes jogszabály érvénytelenségét. E határeset - mint ezt fentebb már láttuk - akkor következik be, ha a jogszabály fizikai, logikai vagy erkölcsi lehetetlenséget tartalmaz; ebben az esetben ugyanis nem hajtható végre, nem valósulhat meg.

A természetjogi normák leglényegesebb sajátosságainak, valamint a pozitív jogrendhez való viszonyuknak megvilágítása után most áttérünk a jog normatív vonatkozásának tárgyalására.

III. cím

A jog normatív vonatkozása

A jog normatív vonatkozását ugyanazon rend szerint fogjuk tárgyalni, mint amit a normativitás alapkérdéseinél kialakítottunk. Ily módon könnyű lesz az általános normativitás és a jogi normativitás hasonló vonatkozásait egybevetni és figyelemmel kísérni, hogy miképp módosulnak a jog területén az általános normatív alkat és törvényszerűség, a normakeletkezés előfeltételei és módja, a normák megszűnésének módja stb.

A következő vizsgálatok folyamán azon problémákkal kapcsolatban, amelyek megoldása a jog területén ugyanaz, mint az általános normativitás területén, csak utalni fogunk az I. cím megfelelő helyén kifejtettekre, hiszen az általános normativitásra vonatkozó fejtegetések előrebocsátásának éppen az volt legfőbb indoka, hogy ne kelljen az érdemi tárgyalások menetét minduntalan alapkérdések tisztázásával megzavarni. Így például e címben nem fogunk kitérni az akarat szabadság problémájára, a normatív törvényszerűség lényegének fejtegetésére, mert e kérdéseket az I. fejezet, illetve a III. fejezet I. cím megfelelő helyén már tisztáztuk, s az ott nyert belátásokat változatlanul érvényesnek tartjuk a jog területén is.

1. § A jogrend keletkezésének előfeltételei

A jogrend keletkezésének ugyanúgy vannak létrendi és logikai előfeltételei, mint a normák keletkezésének általában; normatív természetű jogi előfeltételei pedig csak a származékos jogszabályoknak lehetnek, mint ezt általában a normáknál láttuk. Nézzük most ezeket az előfeltételeket közelebbről.

(1) *A jogrend keletkezésének létrendi előfeltételei*
Mint a norma általában, úgy a jogrend sem természeti erők működésének közvetlen következményeként keletkezik, hanem feltételezi ezt kialakító, alkotó értelmes lények, emberek létezését. Míg azonban normákat bárki alkothat, addig a jogrend kialakításában - jogszabályok alkotásában - csakis meghatározott emberek és csakis meghatározott módon vehetnek részt. A jogkeletkezés létrendi előfeltételeinek vizsgálata folyamán tehát lényegében az „anyagi jogforrás" problémái merülnek fel.

a) A jog keletkezésének létrendi előfeltétele az anyagi jogforrás, azaz olyan személy, személyek létezése, akik magatartásukkal közvetve vagy közvetlenül jogot alkothatnak. Hogy kik a jogalkotó személyek, illetőleg milyen magatartás vezet a jog keletkezéséhez, az emberi közösségek kultúrszínvonalától, civilizálódásának fokától és módjától függ. A civilizálódás legalsó fokán álló kezdetleges emberi közösségek - a néhány családból vérközösségi alapon kialakuló horda, majd törzs - „jogrendje" egészen másként keletkezik, mint például az angol jogrend vagy a római katolikus egyház jogrendje. Minden közösség jogalkotási módjára azonban egyaránt jellemző, hogy csakis meghatározott személyek csakis bizonyos módon alakíthatják a közösség jogrendjét (illetve életrendjét, ha kezdetleges emberi közösségekről van szó).

Ilyen szempontból jog forrása lehet egyes ember: a horda vezére, törzsfő, kényúr vagy abszolút monarcha; avagy pedig több ember: az egész közösség vagy a tagjaiból alakult kisebb csoport - azaz jogalkotó szerv, amit e célra a közösség vagy az egyes jogalkotó kijelölt. Mármost attól függően, hogy a közösség jogrendje a jogalkotók ténylegesen tanúsított magatartása nyomán alakul-e ki vagy pedig a jogszabályok létesítésére irányuló értelmi tevékenységből származik, közvetett és közvetlen jogalkotási módokat különböztethetünk meg. A közvetett módon keletkező jogot általában szokásjognak, a közvetlen módon keletkezőt pedig írott jognak nevezzük.

Az, hogy ki vagy kik hivatottak jog alkotására, kezdetleges civilizációjú közösségeknél ténykérdés - közelebbről: hatalmi kérdés -, a civilizáció magas fokán álló közösségeknél, modern államokban pedig alkotmánytörvények, az alkotmányjog jelöli meg azon személyeket, szerveket, akik jogot alkothatnak. Az első eset közelebbi vizsgálata a jogtörténész, illetőleg jogszociológus, a másodiké az alkotmányjogász feladata. Jogbölcseleti rendszerünk keretében tehát ezekkel közelebbről nem foglalkozunk.

Heves - és véglegesen eldöntöttnek máig sem tekinthető - irodalmi vitát váltott ki ama kérdés megválaszolása, hogy mit kell szokásjogon, és mit írott jogon érteni. A kutatók többsége a szokásjog lényegét abban jelöli meg, hogy a jogalkotásra hivatott személy olyan cselekedeteiből származik, amelyeknek közvetlen célja nem jogalkotás volt; az írott jog pedig olyan cselekedetből származik, amelyek célja egyenesen a jogalkotás.

A normativitás lényegére vonatkozó felfogásunk alapján a magunk részéről a következőképpen foglalunk állást: a szokásjog legsajátosabb vonása, hogy a közösség életében előbb volt valóságos hatótényező, mint érvényes jog. A szokásjog tehát a jog forrásának nem közvetlenül jogalkotásra irányuló magatartásából keletkezik (mint az írott jog), hanem közvetett és fordított módon. A szokásjog kialakulásának egyes állomásai időrendben a jogforrás / jog forrásának nem jogalkotásra irányuló magatartása (hatály!) / elszigetelt, meghatározott életviszony rendezésére korlátozódó szokásjogi szabály (érvény!) / beilleszkedés az írott (tételes, pozitív) jogrendbe (általános jogérvény!) / esetleg írott joggá módosulás. A szokásjog tehát előbb hatályos, mint érvényes, s a puszta hatályosság időpontjában - amikor még nem is lehet tudni erről, hogy a magatartásból jog fog fakadni - még nem is jog. Csak utólag emelkedik szokásjoggá, amikor már érvény is társul a hatályossághoz.

Ezzel szemben az írott jog nem tényleges, más célú magatartásból, hanem olyan értelmi tevékenységből fakad, amelynek célja kimondottan valamely jogszabály alkotása a jogforrás által. Az írott jog kelet-

kezésének egyes állomásai tehát éppen fordított sorrendben követik egymást, mint a szokásjognál: értelmi tevékenység / jogszabály (általános jogérvény!) / hatályosság / megvalósulás. Míg tehát szokásjog keletkezéséhez az szükséges, hogy a hatályhoz utólag érvény járuljon, addig az írott jog létesülésének teljessé válásához az szükséges, hogy az érvényhez utólag hatály és megvalósulás járuljon. Érvény és hatály viszonyát közelebbről az alábbiakban fogjuk megvilágítani.

Sokan a szokásjog kialakulása lényeges előfeltételének tekintik a szokásjogot keletkeztető magatartás huzamosabb időn át történő következetes ismétlését. A magunk részéről azon felfogáshoz csatlakozunk, amely e feltétel fennállását inkább jogtörténeti ténynek, semmint a szokásjog kialakulása szükségszerű előfeltételének tekinti.

Lényeges különbség a szokásjog s az írott jog keletkezési módja között még az a körülmény is, hogy az előbbi a jogforrásnak nem jogalkotásra irányuló tényleges külső magatartásából fakad, az utóbbi pedig a jogforrásnak jogalkotásra irányuló belső értelmi (normatív) tevékenységéből származik. Az első esetben tehát a jog a létrendben keletkezik és onnan lép át a pszichikai világba, a másodikban pedig a pszichikum világában keletkezik és onnan lép ki az okozatos lét világába.

Sokan az előbbi kettőhöz hasonló jelentőségű jogforrásnak tekintik a forradalmat és a jogalkalmazást (bírói tevékenységet), magunk azonban nem csatlakozunk e felfogáshoz. A forradalom lényege ugyanis nem a jogalkotás, hanem a régi jogrend teljes vagy részleges eltörlése. Az ezt követő, új értékeszmék által irányított jogalkotás vagy szokásjogi úton megy végbe, vagy írott jog alkotása útján, a jogalkalmazói (bírói, végrehajtói) tevékenység pedig - lényegét tekintve - szokásjogalkotó természetű. E kérdésekkel egyébként más vonatkozásban még foglalkozunk.

Különbséget szoktak még tenni közvetlen és közvetett jogforrás között. A jog közvetlen forrása a legnagyobb közösségi hatalom, melynek tevékenységéből mind a szokásjog, mind az írott jog közvetlenül fakad. E legfőbb közösségi hatalom lehet maga az egész közösség, annak egy csoportja, avagy egyetlen ember. Amennyiben e közvetlen jogforrás bizonyos embert vagy embereket (szerveket) felhatalmaz arra, hogy meghatározott életviszonyok szabályozása céljából ők is alkothassanak jogot, úgy ezek az emberek vagy szervek jelentik a közvetett jogforrást, mivel a legfőbb közösségi hatalomban való - és elvben bármikor megszüntethető - részesedésük arányában, mintegy megbízás alapján alkotnak jogot.

Egészen más értelemben tekinthetők a jog közvetett forrásainak a jogtudomány, a természetjog, az erkölcs, a vallás, a társadalmi irányeszmék, értékelések és így tovább. Ezek ugyanis nem a szó fenti értelmében vett jogforrások, hanem a „jogforrások", azaz a jogot alkotó

emberek értelmében fennálló olyan összefüggések (ítéletek, értékek), amelyek a jogforrás által alkotott jogrend sajátos tartalmának meghatározása tekintetében fejthetik - és fejtik is - ki hatásukat. Ezek azonban egyébként nem a létrendben fennálló tényezők; tehát akkor sem e pontban kellene tárgyalnunk, ha a szó helyes értelmében vett jogforrásoknak tekintenénk is ezeket.

b) A jog keletkezésének további létrendi előfeltételét képezik a jogszabályok címzettjei. A jogszabályok címzettje mindig egy vagy több ember, avagy egy egész közösség. A címzett problémájával a 2. § (1) pontjában fogunk foglalkozni, mikor a jogszabály alkatelemeit írjuk le, mert a címzett nemcsak általános létrendi előfeltétele a jogszabály keletkezésének, de egyben legfontosabb alkateleme is.

c) Mivel a hatalom a jog keletkezésének létrendi természetű fogalmi előfeltétele, ezért kérdésével a jelen pontban kell foglalkoznunk.

A hatalom az ember vagy közössége potenciális állapota valaminek létrehozására vagy megvalósítására, azaz - ARISZTOTELÉSZ gondolatkörében maradva - aktualizálására. A működő hatalom mint a valóságban valamilyen változást előidéző tényező tehát a létrehozó okok közé tartozik.

A hatalom alapja, forrása lehet az ember vagy közössége fizikai, értelmi vagy erkölcsi ereje, amely - megfelelő változások előidézése útján - aktualizálódhat akár a fizikai világban, akár az emberi pszichikum világában. Bármelyik forrásból fakadó hatalmat gyakorolhat az egyes ember önmaga vagy a külvilág fölött, illetőleg az emberi közösség saját maga, saját tagjai, avagy idegen közösségek és ezek tagjai, illetve a fizikai világ fölött. E lehetőségek közül a jog világában főként az alábbiak valósulnak meg.

ad (1) Közelebbről szemügyre véve, a fizikai hatalom inkább a jog megvalósulásának, semmint keletkezésének közvetlen létrendi előfeltétele, mégpedig elsősorban az írott jog területén. Ugyanis a fizikai hatalom csak kis mértékben juthat közvetlen érvényesüléshez a jog alkotásánál, de annál inkább érvényesül a jog megvalósulásánál (végrehajtás, büntetés, eljárási cselekmények, a jogszabályok előírásainak megfelelő technikai alkotások stb.). A jogalkotás folyamán a fizikai hatalom inkább csak mint logikai előfeltétel fejti ki hatását, amennyiben csak akkor van értelme jogszabályok alkotásának, ha az alkotás időpontjában fennáll a lehetősége annak, hogy a jogalkotó a jogszabályok megvalósulását szükség esetén fizikai hatalom alkalmazásával is előmozdíthatja. Fizikai hatalom a jogalkotás folyamán tehát

inkább potenciaként - logikai előfeltétel alakjában -, semmint aktusként jut szóhoz. Az erkölcsi és értelmi hatalom azonban - mint aktusok, mint valósággal működő tényezők - már ott szerepelnek az írott jog alkotása folyamán, amint ezt több ízben is láthattuk. A jog értelmi és erkölcsi - logikai és normatív - tevékenység folyamán keletkezik, azaz a jogalkotó értelmi és erkölcsi eredetű hatalmi potenciáinak aktualizálódása következtében jön létre.

A primitív jog és a szokásjog keletkezésénél azonban a fizikai hatalom is közvetlen jogkeletkeztetőként működik. Önként következik ez abból a belátásból, hogy a primitív jog és a szokásjog a jogalkotónak a fizikai világban is megjelenő ténylegesen tanúsított magatartásából fakad. A „ténylegesen tanúsított magatartás" pedig nem más, mint a fizikai hatalom potenciájának aktualizálódása. Úgy is mondhatnánk, hogy a primitív jogalkotásnál az értelmi és erkölcsi aktus *henid* alakban van jelen a fizikai magatartás aktusában. Azaz a fizikai magatartás aktusából, tényéből kiindulva reduktív úton eljuthatunk annak logikai és normatív előzményeihez: a primitív ember *henid* állapotú értelmi és erkölcsi tudattartalmaihoz, a tényleges magatartásban megnyilvánuló értelmi és erkölcsi aktusaihoz, meggyőződéseihez.

ad (2) A jog keletkezésének létrendi előfeltétele lehet mind az egyéni, mind a közösségi hatalom.

A jog keletkezésének előfeltételét inkább az egyéni hatalom jelenti azokban az esetekben, amikor a jogalkotó egy kis lélekszámú közösség vezéregyénisége: nemzetségfő, törzsfő, hadvezér vagy diktátor, kényúr, abszolút monarcha és így tovább. Ilyen esetben a kialakuló jogrend jellege nagymértékben függ ama körülménytől, vajon az egyén jogalkotó hatalma inkább az egyén fizikai, testi erején nyugszik-e, avagy inkább értelmi és erkölcsi hatalmi potenciáin. Az utóbbi esetben az egyéni hatalom tekintélyi színezetet is ölt, ami az egyén hatalmát s a rajta nyugvó jogrend hatályosságát nagymértékben megerősíti. Az egyén tekintélye ugyanis nemcsak önmagán, de a közösség tagjainak elismerésén is nyugszik, s az ilyen elismerés nagymértékben növeli annak valószínűségét, hogy az egyén által megalkotásra kerülő jogrend hatályos lesz. Ezzel szemben, ha az egyéni jogalkotónak elismerése a közösség tagjai részéről hiányzik s hatalma kizárólag fizikai erején nyugszik, úgy hatalma inkább az erőszak jellegét ölti. Az ilyen hatalom, valamint a rá támaszkodó jogrend sohasem bizonyul tartósnak, hosszabb időre hatályosnak.

A közösségi hatalom a közösség tagjainak egyéni hatalmából alakul abban az esetben, ha a közösség tagjaiban azonos irányú fizikai vagy erkölcsi cselekvési készség alakul ki. Annál nagyobb valamely közösség hatalma, minél több tagja bocsátja rendelkezésre egyéni ha-

talmát - fizikai és erkölcsi hatalmi potenciáit - ugyanazon cél szolgálatára, illetőleg minél több tagja áll azonos értelmi színvonalon. A közösségi hatalom viszont annál kisebb, minél jobban szétforgácsolódik tagjainak egyéni hatalma különböző irányokba, egymással ellentétes célok, eszmék szolgálatába. Az emberi közösségek története bőven szolgáltat példát e megállapítás igazolására.

Azt, hogy valamely emberi közösség jogrendjének egyéni vagy közösségi hatalom képezi-e létrendi előfeltételét, a közösség államformája szabja meg. E tételes jogi kérdésen túlmenően azonban a jogbölcsész megállapíthatja, hogy a jog alkatának az felel meg jobban, ha hatályosságát a közösségi hatalom garantálja. Mivel a jog az emberi közösségek életrendje, hatályosságát legkielégítőbben a közösség összes tagjainak egyirányú fizikai és erkölcsi hatalmi potenciája és cselekvési készsége, azonos értelmi színvonala biztosítja.

ad (3) A közösségi tagok egyéni hatalmi potenciáinak, cselekvési készségének eme „egyirányúsítása" azonban feltételez valamiféle eljárást, intézményt, amelyek keretében kialakulhat a közösség tagjainak egyirányú cselekvési készsége: a közösségi hatalom. Véres kard körülhordozása az országban, lármafa, vérszerződés, népgyűlés, parlament (stb.) jó példák a közösségi tagok cselekvési készségének egyenirányítására szolgáló eljárásokra és intézményekre.

Míg a primitív közösségekben a hatalom a közösségi tagok tényleges fizikai magatartásának kölcsönhatása folyamán és eredményeképpen alakul ki - nem pedig valamilyen előre meghatározott (tehát esetleg jogi jellegű) eljárás szabályainak megtartása útján -, addig a civilizáció magas fokán élő közösségek tagjai rendszerint valamiféle jogi szervezet segítségével alakítják ki a közösségi hatalmat. Ezeknek ugyanis már van jogi szervezetük, s ennek keretén belül lehet olyan jogi eljárásmódjuk is, amelyen keresztül a közösség tagjai egyéni hatalmukat közösségi hatalommá szervezhetik.

Eme fejlődési fokon tehát a jogrend jogi lehetőséget biztosíthat arra, hogy a közösség tagjai jogi eljárás keretében másként szervezzék meg a közösségi hatalmat. A fennálló jogrend ilyen módon jogi úton zökkenésmentesen alakíthatja át, esetleg számolhatja fel önmagát. A fennálló jogrend formáinak megtartásával átszerveződik a közösségi hatalom, s ez aztán átszervezi, újjáalakítja a régi közösségi szerkezetet, esetleg a közösségi hatalom kialakításának módját is. Így alakulhat át például egy arisztokratikus köztársaság demokratikus köztársasággá, vagy ez utóbbi királysággá. Ha azonban a jogrend nem tartalmaz a közösségi hatalom átszervezésére vonatkozó szabályokat, úgy az szükség esetén forradalom útján szerveződik újjá. A forradalmi hatalom kialakulása sok tekintetben emlékeztet a primitív közösségekére.

ad (4) Ha a közösség nagyon sok, például több millió tag összműködéséből alakul ki, akkor a legfőbb hatalom - legyen ez egyéni vagy közösségi jellegű - nem nélkülözheti a jogi szervezettséget, s ezen keresztül a hatalomátruházás és a közvetett hatalomgyakorlás intézményét. A családfő, esetleg még a nemzetségfő is közvetlenül gyakorolhatja a hatalmat. A törzsfő, különösen ha a hatalma alá tartozók nagyobb területen szétszórva élnek, hatalmát már kénytelen megbízottjai útján gyakorolni. A nagyobb hadsereg vezére ugyancsak kénytelen megosztani hatalmát alvezéreivel, tisztjeivel. A kényúr, az abszolút monarcha is ugyanerre kényszerül. E „kényszerűség" szükségszerűen fakad a dolog természetéből: egyetlen ember - az egyéni főhatalom birtokosa - képtelen közvetlenül gyakorolni hatalmát több millió ember felett, mert képtelen velük parancsait és tilalmait, vagyis akaratát közvetlenül közölni. Ugyancsak a dolog természetéből fakad, hogy az egyéni főhatalom birtokosa kizárólag valamiféle jogi természetű szervezet segítségével, közvetett úton képes hatalmát a közösség tagjai felett célszerűen és hatásosan gyakorolni. A főhatalom jogi szerveződésének szükségessége csak fokozódik, ha a főhatalom hordozója az egész többmilliós közösség vagy tagjai többsége. Ez esetben ugyanis már a közösség tagjai akaratának megállapítása is valamiféle jogi természetű eljárás kialakítását vagy megtartását teszi szükségessé (közösségi gyűlés egybehívása, választási eljárás, követküldés, népszavazás, parlamenti eljárás stb.), amelynek segítségével meg lehet állapítani, hogy a többmilliós közösség vagy többsége adott esetben miként kívánja hatalmát érvényesíteni. S még inkább a dolog természetéből folyik a szükségesség, hogy a közösség megfelelően kifejezésre jutott akaratának végrehajtása céljából meghatározott személyekre ruházza hatalmának egy részét, amely ugyancsak jogi természetű eljárás és jogi szervezet keretében megy végbe. Azt az alapvető jogi szerkezetet, amely a hatalom birtokosát, a hatalom gyakorlásának, megosztásának módját, a hatalmi akarat kialakítását, az akarat végrehajtásának, a végrehajtás biztosításának módját (stb.) meghatározza, nevezzük a közösség alkotmányának, az ily módon jogilag szervezett emberi közösséget pedig államnak.

Az állam fogalmának legsajátosabb jegye tehát a jogi szervezettség. A jog ilyen módon fogalmi és létrendi tekintetben is előbbre való az államnál. Állam jog nélkül nem képzelhető el, ám jog állam nélkül igen. Szokásjogi szabályok érvényesülnek a legprimitívebb közösségi életviszonyok közepette is, mikor az állam kialakulásának még az előfeltételei sincsenek meg. Nemcsak a jogbölcseleti gondolkodás vezet szükségképpen e felismerésre, de az ősjog története is ezt a belátást támasztja alá.

ad (5) A közösség felett gyakorolható legfőbb hatalom a szuverenitás, annak forrása, hordozója a szuverén. Hogy egy adott közösségben ki a szuverén, primitív fokon ténykérdés, jogi szervezettség esetén pedig alkotmányjogi kérdés. A szuverenitás hordozója lehet egyes ember (király, diktátor), a közösség valamely csoportja (arisztokraták, oligarchák, pártok), vagy maga a közösség egésze (népszuverenitás). A szuverenitásnak minden esetben ismérve, hogy a közösség bármely tagja vagy csoportja részéről csorbíthatatlan, korlátozhatatlan: tehát a legfőbb, legmagasabb hatalom.

A szuverenitásnak pusztán két korlátja van: egyike jogi, másika közösségi eredetű.

Jogilag korlátozza a szuverenitást az alkotmány; a közösség szempontjából pedig az az elv, amelynek alapján az emberek a közösség tagjainak minősülnek - vérségi kötelék, terület, vallás (stb.) -, mert a szuverenitás csak az elv alapján megvonható kör határain belül érvényesülhet. Így például a nemzetségfő csak a nemzetség tagjai, a mai államfő főként az állam területén élők, az állampolgárok, a római pápa pedig a római katolikusok felett gyakorol szuverén hatalmat. Idegen vérből származókra, más állam területén élő emberekre vagy más állam polgáraira, egyéb vallásúakra szuverenitásuk nem terjed ki.

A hatalommal összefüggő további kérdések már mélyen az államtan, illetőleg a szociológia területére vezetnek bennünket, ezért a hatalom problémájával behatóbban nem foglalkozunk.

(2) *A jogrend keletkezésének logikai előfeltételei*

a) Csakúgy, mint a normák keletkezésének általában, a jogrend keletkezésének is logikai előfeltétele a jogszabályok címzettjei választási szabadságának (bizonyos fokú akaratszabadságának) feltevése a jogalkotó részéről. Ezért e kérdést véglegesen megválaszoltnak tekinthetjük a fent elmondottakkal, s a jelen helyen csak a rendszerbeli következetesség kedvéért említjük meg.

b) Az I. cím 3. §-ában a normákra vonatkozóan tett megállapításaink megfelelően állnak a jogrend keletkezésének értékalapjaira is. Szükséges azonban, hogy az ott idézetteket az alábbiakkal egészítsük ki.

Az érték, ami a normában meghatározott szolgáltatás teljesítése esetén megvalósul, lehet a norma alkotójának valamilyen önző érdeke, lehet a címzett vagy a közösség szempontjából erkölcstelen magatartás, lehet a címzett érdekében álló helyzet bekövetkezése, és így tovább. Az az érték azonban, amelynek megvalósulása a jogalkotás indítékául szolgál, a jog rendeltetéséből következően az életviszonyoknak csak a közösség érdekében álló rendezése lehet.

A jogrend ugyanis a közösség életrendje, célja pedig a közösség létének fenntartása, a közösségi lét fennmaradása szempontjából károsnak

ítélt jelenségek kiküszöbölése, illetve az e szempontból előnyösnek ítélt életviszonyok megteremtése, fenntartása. Az a jogrend, amelynek célja a jogalkotó vagy más egyedek, kis csoportok közösségellenes egyéni érdekeinek szolgálata, nemcsak helytelen, de alkati hibában is szenved, mert logikai ellentétben áll a jog fogalmával. Ennek következtében életképtelen, mert a történelem tanúsága szerint rövid időn belül megsemmisíti önmagát. A közösségellenes jogrend ugyanis vagy szükségszerűen tönkreteszi, megsemmisíti a közösséget, vagy kiváltja a közösség önvédelmi reakcióját: a közösségellenes jogrend megváltoztatására irányuló hatásos követelést vagy az ennek megsemmisítését eredményező forradalmat. Az ilyen közösség tehát nem is tekinthető jogrendnek, mert nélkülözi a jog fogalmának egyik lényegét tevő ismérvét, s ha ideig-óráig megvalósul is, még ez a körülmény sem teheti visszaható erővel joggá. Maradéktalanul áll e helyzetre a tétel: *„Quod ab initio vitiosum est, tractu temporis convalescere non potest".*

Más a helyzet, ha nem az egész jogrend, hanem csak egyes jogszabályok állnak közösségellenes értékek megvalósításának szolgálatában. Ilyenkor csak „beteg" lesz a közösségi élet, s végül is - ha eléggé életképes - alkalmas reakciók segítségével oly módon küszöböli ki magából a közösségellenes „kórokozó" jogszabályt, mint az életképes egyéni szervezet a betegségokozó csírát, s „gyógyulása" során a kiküszöbölt közösségellenes szabályt megfelelővel pótolja.

Azt a kérdést, hogy a jogrend alkotóinak értékeszméi közelebbről milyenek lehetnek, a joghelyesség problémájával foglalkozó Negyedik részben fogjuk tárgyalni.

E részben a III. fejezet I. cím 1. §-ának (2) c) pontjában rámutattunk, hogy a normaalkotónak az életviszonyok rendezése érdekében tudnia kell, vajon a norma címzettjétől követelt szolgáltatás teljesítése összefér-e a címzett természetével. A rendezni kívánt életviszonyok előzetes megismerésének követelménye fokozott mértékben érvényesül a jogalkotóval szemben. Ha például a jogalkotó nehéz gazdasági viszonyok között biztosítani akarja a közellátás zavartalanságát, előbb meg kell ismernie azokat a gazdasági és társadalmi viszonyokat, amelyek megfelelő rendezése útján el akarja érni célját. Így például megbízható adatokat kell szereznie a rendelkezésre álló készletek nagyságáról, a közellátásra igényt tartók számáról, igényeiről, mert csak ezen adatok ismeretében kísérelheti meg a közellátási életviszonyok helyes rendezését.

Egy modern államban mindenfajta célú jogszabály megalkotását megelőzi azon életviszonyok megismerésére irányuló - gyakran szaktudományos, természettudományos - tevékenység, amelyek újjárendezését a megalkotandó jogszabállyal kívánják elérni. Az úgynevezett törvényelőkészítő osztályok gyakran a szakértők légióját állítják mun-

kába, hogy minél alaposabban megismerhessék s ennek alapján minél helyesebben rendezhessék azon életviszonyokat, amelyek újjárendezése valamilyen okból esedékessé vált. Így például amikor elhatározták Magyarország mezőgazdasági termelésének átszervezését és központi irányítását, el kellett készíttetni az ország részletes mezőgazdasági térképét. E célból nagy számban talajkémikusokat küldtek ki az ország termőföldjének vegyi vizsgálatára, s ennek alapján részletes talajtérképének összeállítására. Csak e hosszú évekre tervezett természettudományos előmunkálat - megismerési tevékenység - alapján remélhették a törvény tervezői, hogy helyes jogszabályokat tudnak alkotni, azaz az ország mezőgazdasági termelését a közösség érdekében álló módon szervezik át.

Ilyen és hasonló példák meggyőzően bizonyítják, hogy a jogalkotás nem egyéni és felelőtlen normatív játék, hanem a közösség életrendjének felelősségteljes rendezése, amelynek szükségszerű előfeltétele a rendezni kívánt életviszonyok természetének minél alaposabb megismerése.

(3) *A jogrend keletkezésének normatív előfeltételei*

a) *Általános normatív előfeltételek*. Minthogy a jogrend egyfajta normarendszer, a jogrend keletkezésének is vannak általános normatív előfeltételei, amik természetesen a normativitás - I. címben megismert - általános kritériumai. Valamely jogszabály mint speciális norma keletkezésének előfeltétele tehát a normatív alkat és törvényszerűség általános ismérveinek megléte, illetőleg ezek megjelenése az adott jogszabályon. A normatív alkat és törvényszerűség eme általános ismérvei természetesen normatív-*a priori* elemek, s mint ilyenek, pszichikai fennállásúak, s nagyon gyakran éppúgy *benid* állapotú tudattartalmak, mint például a jog fogalma a törvényhozó értelmében.

Valamely konkrét jogszabály létesülésének tehát éppen úgy *a priori* normatív előfeltétele az általános normatív alkat és törvényszerűség, mint egy adott igazság megalkotásának a pozitív ismeretelméleti axióma vagy a logikai alapprincípiumok.

b) *Különös normatív előfeltételek*. Amint ezt az I. cím 3. §-ának (8) a) pontjában említettük, a származékos jogszabályok keletkezésének lehetnek különös előfeltételei is. Egy adott törvény keletkezésének ilyen különös előfeltétele az alkotmánytörvény vagy a legfőbb közösségi hatalom törvényalkotásra való felhatalmazása; a kormányrendelet keletkezésének különös normatív előfeltétele a törvényből vagy a legfőbb közösségi hatalomtól eredő rendeletalkotásra való felhatalmazás, és így tovább.

2. § A jogszabály normatív alkata

Létesülése előfeltételeinek megvizsgálása után fordítsuk most figyelmünket a jogszabály alkatának normatív vonatkozásaira.

(1) *A jogszabály címzettje*

Bár a jogrend a közösség életrendje, szabályainak címzettje mégsem közvetlenül a közösség, hanem mindig az azt alkotó egyes emberek. A közösség nem is lehet a jogszabályok közvetlen címzettje, hiszen annak nincs sem tagjaitól független önálló léte, sem „értelme". Ezenfelül a közösségi élet rendje, fennmaradása, fejlődése mindig tagjai magatartásának függvénye. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogalkotónak a közösség életrendjét a tagok magatartásának szabályozásán keresztül kell kialakítania és fenntartania.

Az általános - hétköznapi vagy filozófiai - emberfogalom és a jogszabály címzettje, tehát a jogi emberfogalom azonban nem esik egybe. Abból, hogy valaki ember, még nem következik, hogy általában jogszabályok címzettje lehet. A legtöbb jogrend tüzetesen meghatározza a címzetté válás általános és különös előfeltételeit, s az egyes ember csak akkor lehet címzettje a jogszabályoknak, ha ezen előfeltételeknek megfelel.

Ezek az előfeltételek jogrendenként igencsak különböznek, s ugyanazon jogrenden belül is változnak a civilizáció szintjének emelkedésével, a közösségi életviszonyok fejlődésével. A származás, kor, nem, családi állás, rendi hovatartozás, foglalkozás, egészségi állapot, vallás, közösségbe kerülés módja, becsület, politikai állás (stb.) mind olyan körülmény, amely meghatározhatja, hogy valaki egyáltalán lehet-e jogszabályok címzettje, s ha igen, mely jogszabályok vonatkozhatnak rá. Gondoljunk csak arra, mennyi feltétele volt annak, hogy valaki teljes jogú római polgár, azaz általában jogszabályok címzettje lehessen. Vagy gondoljunk a teljes jogú római polgár jogi ellentétére, a rabszolgára, aki, bár ember volt, sőt nemegyszer sokkal műveltebb és magasabb rendű, mint „tulajdonosa", mégsem embernek, hanem dolognak számított.

Bármennyire is helyeseljük tehát a természetjogi színezetű felfogást, melynek értelmében minden ember ember voltánál fogva igényt tarthat arra, hogy általában jogszabályok címzettje lehessen, e felfogás csak helyes erkölcsi követelést tükröz, de nem tényt állapít meg. Kétségtelen ugyanis, hogy voltak nagyon magas fejlettségű jogrendek, mint például a római jog vagy az Észak-Amerikai Egyesült Államok déli államainak jogrendje a múlt század közepén, amik mégis ismerték a rabszolgaság intézményét mint jogintézményt; s ma is vannak kezdetleges műveltségi fokon élő népek, amelyek e jogintézménnyel élnek. Igaz ugyan, hogy erkölcsi alapjainak hiánya a műveltség emelkedésé-

vel minden jogrendben a rabszolgaság eltörléséhez vezetett; addig is azonban, amíg ez bekövetkezett, a jogrend alkotói és fenntartói jogi szempontból teljes sikerrel tagadták meg bizonyos emberektől az ember mivoltot. Bármennyire is helyes tehát a természetjogi felfogás, a közösségi jogrend kialakítóinak van lehetőségük arra, hogy bizonyos feltételek fennállása esetén biológiai szempontból teljes értékű emberektől megtagadják az ember voltot, s emberhez nem méltó joghelyzetben tartsák őket.

Hiába születik ilyen módon az egyén bizonyos „természetjogokkal", így például azzal az igénnyel, hogy általában jogszabályok címzettje lehessen: annak kérdését, hogy valóban lehet-e, s ha igen, úgy mely jogszabályok címzettje, a tételes jogrend határozza meg. Az egyénnek ilyen természetjogi igényei a tételes jogrenddel szemben nem érvényesíthetők, csak *de lege ferenda* - esetleg forradalmi úton - érvényesülhetnek.

A jogszabályok címzettje a „jogalany". Attól függően, hogy a fent említett és még további feltételeknek milyen mértékben felel meg, a jogalany több-kevesebb jogszabály címzettje lehet. Nincsen olyan jogalany, amely minden jogszabálynak címzettje lehet. (Például vannak jogszabályok, amelyek címzettjei csak férfiak lehetnek.[10]) Ezzel szemben - bár a fenti értelemben vett jogalanyiságot a tételes jog általában megtagadta - a rabszolgára is vonatkoztak bizonyos jogszabályok, ha jogi értelemben nem is tekintették embernek: tehát szoros értelemben véve nincs ember, aki valamilyen vonatkozásban ne volna valamely jogszabály alanya.

A „jogalany" kifejezéssel a kutatók többsége olyan embereket jelöl, akik a jogszabályból eredő „jogi kötelességek" címzettjei, alanyai; azokat az embereket pedig, akiket a jogszabály feljogosít bizonyos - jogi hatások előidézését célzó - magatartásokra, „alanyi joggal" felruházott embereknek, alanyi jogosultaknak nevezik. Ezek az elnevezések azonban egyrészt nem egyértelműek, másrészt kívül esnek a szorosan vett jogfilozófiai problémakörön. A magunk részéről bármilyen jogszabály címzettjét jogalanynak nevezzük, mivel minden jogszabály valamilyen magatartást ír elő annak az embernek, aki körülményeinél fogva címzettjévé válik. Az a mozzanat, hogy valakire jogosultság vagy kötelezettség háramlik-e jogalannyá válásából, nem a jogalany ember voltából, hanem az adott jogszabály, illetőleg joghelyzet természetéből következik. Hogy valaki kötelezett vagy jogosult valamely jogszabály

---

[10] Így a mi jogrendszerünkben csak a férfiak lehetnek a címzettjei a bírákra, a házassági tanúkra vonatkozó jogszabályoknak, a Btk. 241. § első felének (stb.); és megfordítva: férfi például nem lehet címzettje a „gyermekölés" tényálladékának.

rendelkezéséből fakadóan, már csak *differencia specificá*ja a jogalanyi minőségnek, mint *genus proximum*nak. Arról a kérdésről, vajon a címzett kötelezetté vagy jogosulttá válik-e - mivel ez közelebbről a jogszabályban meghatározott szolgáltatás természetének függvénye -, továbbá a címzett és a jogszabály egymáshoz mért viszonyának, alapvető formáinak problémájáról majd a szolgáltatással kapcsolatban beszélünk.

Velünk született alanyi jogok (emberi alapjogok). Az alanyi joggal kapcsolatban szokták tárgyalni azt a rendszertani szempontból egyébként nem ide tartozó kérdést, vajon vannak-e az embernek „veleszületett" alanyi jogai *praeter* vagy *contra legem*. Van-e tehát az alanyi jogoknak olyan rendszere, amely az embert már ember voltánál fogva, tehát a tételes jogrend rendelkezéseitől függetlenül vagy éppen ellenükre olyan jogokkal ruházza fel, mint például az élethez, személyes szabadsághoz, birtokláshoz, közösségi életben részvételhez való jog?

Nyilvánvaló, hogy az embert „ember" voltánál fogva megilletik ezek az alanyi jogok. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ebben az összefüggésben a „jog" megjelölésnek teljesen más értelme, tartalma van, mint amilyen tartalmat annak során adtunk és még fogunk adni. Hiszen ezek az alanyi jogok nem a legfőbb közösségi hatalom jogalkotó tevékenységéből keletkeztek, s egy részük (például az élethez, testi épséghez való jogok) nem is tételezi fel szükségképpen „közösség" létét olyanképpen, mint a tárgyi jogrend. Ezek az alanyi vagy emberi alapjogok az ember „alkatában" gyökereznek, s ebből következően legfeljebb „alanyi természetjogoknak" tekinthetők, mint ahogyan magunk is természetjogi eredetű és színezetű „jogoknak" tartjuk ezeket. Ezen alanyi természetjogokra tehát megfelelően áll mindaz, amit a természetjogról s tárgyi joghoz fűződő viszonyáról elmondottunk. Ezért e kérdéssel e helyütt tovább nem foglalkozunk.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy tekintettel fontosságukra, a tárgyi jogrend alkotmánytörvényeibe - különösen a nagy francia forradalom óta - gyakran felveszik az emberi alapjogokat mint a mindenkori uralmon lévők által feltétlenül tiszteletben tartandó „alanyi jogokat". Az ilyen eljárás következménye, hogy a természetjogi színezetű emberi alapjogok ezáltal a tárgyi jogrend szabályainak érvényével és hatályával rendelkeznek, s a címzettek hivatkozhatnak is ezekre mint a tárgyi jog által elismert alanyi jogosítványokra.

A „személy". A jogi műértelemben vett ember, azaz „címzett", „jogalany" harmadik szokásos megjelölése: „személy". A 'személy' elnevezés - bár hasznos, mégis - pusztán technikai fogás: legfőbb haszna, hogy a személy és dolog fogalompár viszonyában, valamint a

természetes és jogi személyiség osztályozásmóddal kapcsolatban nyelvtani szempontból igen alkalmas a jogalany jelölésére. Ezenfelül egyes tételes jogrendek természetesen sajátos tartalmat is adhatnak a 'személy' megjelölésnek, de e kérdés már kívül esik a jogbölcsész érdeklődési körén. A 'személy' megjelöléssel kapcsolatban magunk részéről csak az alábbiakra mutatunk rá.

Míg a 'személy' megjelölés sohasem utalhat „dologra", a 'jogalany' vagy 'címzett' megjelölés már vonatkozhat jogi értelemben vett „dolog"-ra, jóllehet e szavak emberre, értelmes lényre utalnak. Létezik ugyanis olyan ember, akitől a jogrend megtagadta a jogi ember voltot, tehát a jog szempontjából dolognak számít. Ilyen ember volt például a rabszolga, akit legtöbb vonatkozásban nem személynek, hanem dolognak kellett a tárgyi jog rendelkezései értelmében tekinteni. A 'személy' megjelölés tartalma tehát e vonatkozásban valamivel szűkebb, mint az 'ember', 'címzett', 'jogalany' megjelölése.

A 'természetes személy' megjelölés mindig az egyes emberre mint jogalanyra, jogszabályok általános címzettjére vonatkozik; ellentétes jelentésű fogalompárja a 'jogi személy'.

A 'jogi személy' elnevezés nem emberre, hanem a jog által teremtett sajátos, csupán 'jogilag szubszisztáló' lényre vonatkozik. E 'jogi lény' keletkezése a tételes jogrendek által meghatározott feltételek fennállásától függ, s akként megy végbe, hogy több természetes személy vagy bizonyos dologösszesség, vagyontömeg olyan szervezetet vesz fel, amelyen keresztül e jogi lény éppúgy válhat bizonyos jogszabályok alanyává, mint a természetes személyek. Ilyen jogi lények például a részvénytársaság, egyesület, alapítvány, „nevelő örökség" és a többi.

Ha a jogi személy természetes személyek jogilag meghatározott összműködéséből keletkezik, személyisége akkor is független az egyes emberekétől. A jogi személyt a jogszabályok által létesített olyan sajátos „jogi jelenségnek", „jogi lénynek" tekinthetjük, amelynek a természetes személyekétől különböző alkata és működésmódja van. Alkatának elemei az egyes emberek: sajátossága az a szervezet, amit a jog határoz meg mint létesülésének előfeltételét, működésmódja, törvényszerűsége pedig az, hogy meghatározott természetes személyek meghatározott magatartásai következtében nem a magatartást tanúsító természetes személyek, hanem a jogi személy válik jogszabályok címzettjévé, jogok és kötelességek alanyává. A jogi személy tehát különbözik ugyan az őt alkotó természetes személyektől, mert ezek magasabb rendű jogi egysége; jogi léte és működése azonban az őt alkotó emberek létén és magatartásán nyugszik. Ha ugyanis a jogi személyt alkotó emberek például meghalnak (egy társaság vagy szerzetesrend összes tagja kihal), úgy a jogi személy is megszűnik jogilag létezni.

E megállapítások megfelelően állnak arra az esetre is, ha a jogi személy vagyontömeget jelent. Mégis azzal a különbséggel, hogy az ilyen jogi személy „alkata" szükségképpen kevert természetű, mert elemeit nemcsak emberek, de dolgok is képezik. Sőt, az is lehetséges, hogy ideiglenesen csak vagyontömegből áll a jogi személy alkata, mert még nincs meg az a személy, akihez tartozik. (Erre példa a „heverő örökség" vagy egy még meg nem alapított „szervezet" - például alapítvány - létesítésére szánt vagyontömeg, amelynek hiányzik még a szervezete.) Ebben az esetben nem teljes a jogi személy alkata, s ennek megfelelően nem teljes jogi működésmódja sem, mert csak jogképessége teljes, de cselekvőképessége korlátozottabb vagy egyáltalán nincs.

Bármilyen legyen is azonban a jogi személy alkata, szükségszerűen jellemzi, hogy alkata csak természetes személyek magatartásain keresztül működik. Önként következik ez a felismerés abból a tényből, hogy a jogi személy nem természetes lény, s ennek következtében nem válhat közvetlenül jogszabályok címzettjévé, mert nincs saját magatartása, hanem más, természetes személyek magatartását „számítja be" nekik a jogrend. E vonatkozásban tehát a jogi személy úgynevezett „beszámítási végpontját" jelenti a jog által meghatározott természetes személyek bizonyos magatartásainak: azaz e természetes személyek bizonyos magatartásaikkal közvetlenül nem önmagukat, hanem a jogi személyt teszik jogszabályok címzettjévé, kötelességek és jogosultságok alanyává.

Jogi szempontból nem teljes értékű természetes személyek. A jogi személyek azért válhatnak csak közvetve, természetes személyek jogcselekményei útján jogszabályok címzettjeivé, mert alkatukból adódóan képtelenek olyan magatartást tanúsítani, amelynek következtében közvetlenül válhatnának jogi kötelezettségek vagy jogosítványok alanyaivá. Ez a sajátosság azonban nemcsak a jogi személyeket jellemzi, hanem bizonyos természetes személyeknél is tapasztalható.

A *nasciturus,*[11] gyermek, süketnéma, őrült mind természetes személy ugyan, de biológiai-fiziológiai szempontból ők nem teljes értékű emberek, s ennek folytán jogi szempontból a jogrend sem tekinti őket személyeknek, azaz általában jogalanyoknak. A helyesen felfogott egyéni és közösségi érdek azonban azt kívánja, hogy az ilyen természetes személyek is - bizonyos feltételek mellett - jogszabályok címzettjeivé, jogalanyokká válhassanak. Ezért a jog az ilyen személyek számára „képviselőket", „gondnokokat" jelöl ki, akiknek meghatáro-

[11] A.m. méhmagzat

zott jogcselekményei nem önmagukat, hanem az általuk képviselt nem teljes értékű természetes személyt jogosítják, illetőleg kötelezik. Tehát ebben az esetben is másnak - a nem teljes értékű természetes személynek - számíttatnak be a képviselők vagy más kirendelt természetes (esetleg: jogi) személyek magatartásai.

E helyzetet a tételes jogrendek szóhasználatával úgy jellemezhetjük, hogy a szóban forgó nem teljes értékű természetes személyeknek csak „jogképességük" van, de e képességüket - alkatukból következően - saját maguk közvetlenül gyakorolni nem tudják - tehát nem „cselekvőképesek" -, ezért alanyi jogaikat más, teljes értékű személyek érvényesítik.

A címzetté válás módjai. Jogszabályok címzettjévé válhat a személy saját elhatározásából, szándékos magatartása (szerződéskötés, perbe bocsátkozás) folytán, tőle függetlenül működő természeti erők működése (katonakötelessé válás bizonyos kor elérése után, kártevő gyermek, állat magatartása, vasúti szerencsétlenség, árvíz) vagy más személyek olyan magatartása folytán, akiknek ő jelenti a beszámítás végpontját (törvényes képviselő, megbízott, gondnok jogcselekményeinél). A címzetté válás ilyen módjait a tételes jogrendek különféleképpen szabályozhatják és jelölhetik.

Végül megemlíthetjük, hogy vannak jogszabályok, melyek címzettjeivé a személyek csak közvetlenül, saját személyükben és magatartásukon keresztül válhatnak. Ilyen esetekben kizárt a képviselet, esetleg a jogi személyek jogalanyisága is. A tételes jogrendekben a közjogi és különösen büntetőjogi szabályok közt találhatunk ilyeneket (például választói jogosultság gyakorlása, büntetőjogi felelősség viselése).

A Tiszta Jogtan *tanítása a címzettről.* A HANS KELSEN szerzőségével létrejött tiszta jogtani iskola felfogása oly mértékben tér el az általános véleménytől - így a mienkétől is -, hogy az alábbiakban szükségesnek tartom röviden ismertetni.

Eszerint a jogszabályok címzettje nem a közösség vagy tagjai, hanem maga az állam. E felfogás alapja pedig az a tanítás, mely szerint senki sem akarhatja, hogy más mit cselekedjék, mivel mindenki csak saját magatartását akarhatja. Ebből következően a jogszabályok sem a közösség tagjai, az állampolgárok magatartására vonatkoznak: az állam nem polgárainak parancsol a jogszabályokon keresztül, hanem különböző szerveinek - parlamentnek, bíróságnak, tisztviselőknek -, s ezeken keresztül önmagának. Az állam jogszabályainak címzettje tehát ily módon maga az állam. A jogi norma nem parancs vagy tilalom, hanem minden esetben úgynevezett hipotetikus norma, s ez semmit sem parancsol vagy tilt, csupán azt állapítja meg, hogy adott

esemény bekövetkezte esetén az illetékes államszerv miként viselkedjék. A jog nem tiltja a gyilkosságot, nem parancsolja az adófizetést, csupán megállapítja, hogy amennyiben *A* gyilkol vagy nem fizeti be az adót, úgy az illetékes államszerv mit tegyen *A*-val.

Kétségtelen, hogy a jogszabályok jelentős része az államszervekhez is szól; így például a bűnvádi eljárási szabályok nagy része az eljáró bíróságok magatartását írja elő. Azok a bűnvádi eljárási szabályok, amelyek például a védő magatartását írják elő, lényegében ugyancsak „államszerv"-hez szólnak, hiszen - mondja KELSEN - eljárása során a védő államszervnek minősül. Szabályainak egy részével tehát az állam szerveinek adott parancsain keresztül kétségkívül saját magatartását írja elő.

Kétségtelen azonban az is, hogy KELSEN kiindulópontja tévedésen alapul, s ezért egész elmélete téves. Nyilvánvaló ugyanis, hogy *léteznek* heteronóm normák. Vannak értelmes lények, kik nem önmaguknak, hanem más értelmes lényeknek parancsolnak. Gondoljunk például a Tízparancsolatra, az apának gyermekéhez, a felettes katonatisztnek alávetettjeihez intézett parancsaira. De kétségkívül egyenesen az alattvalókhoz szól a jogszabályok jelentős része is. Így például a közlekedési szabályok, a legkülönbözőbb „felhívások", amik részint falragaszok, részint újsághirdetések, részint pedig - a falvakban ma is - kidobolás útján parancsolják a közösség tagjainak, hogy kutyáikat tartsák láncon, jelentkezzenek sorozásra, oltassák újra bizonyos kort elért gyermekeiket, szolgáltassanak be bizonyos mennyiségű és minőségű terményt, és így tovább. E jogszabályok bizony *elsősorban* a közösség tagjait és nem az államszerveket kötelezik bizonyos magatartás tanúsítására, s csak másodsorban szólnak az államszervekhez, rendszerint arra az esetre, ha a címzettek nem teljesítik a részükre kihirdetett jogi parancsot.

Ezen álláspontunk természetszerűleg következik ama felfogásunkból, miszerint a jog elsőrendű célja a *közösségi életviszonyok* rendjének megteremtése. Ezt pedig legcélszerűbben oly módon éri el a jogalkotó, ha parancsait és tilalmait közvetlenül intézi a közösség tagjaihoz, szerveit pedig csak abban az esetben kötelezi bizonyos eljárásokra, ha a közösség tagjai nem engedelmeskednek az állam parancsainak. Ilyenkor az elsődleges rendet már szervei segítségével próbálja kikényszeríteni, a rendbontást megtorolni. E kérdésről behatóbban a jelen fejezet 5. §-ában fogunk értekezni, midőn a jogszabályok megvalósulásának módjával foglalkozunk. Azt azonban már az eddigiek alapján is bizonyítottnak tekinthetjük, hogy KELSEN álláspontja téves, mert a jogszabályok nagy része elsősorban nem az államszervekhez, hanem az állam polgáraihoz szól.

(2) *A „kellés" mint a jogszabály alkateleme*

Mint általában minden normatív ítélet-összefüggésnek, a jogszabálynak is lényeges alkateleme a „kellés", amint ezt egyébként az I. rész V. címének 3. §-ában már megállapítottuk. Az ott elmondottakhoz e helyütt csupán az alábbiakat tesszük hozzá.

A jogszabályok legnagyobb része nem az *„A kell B"* normatív alapformában jelenik meg: ezt az életviszonyok rendszerint nagyon bonyolult természete, s az *A*-tól kívánt szolgáltatás nagyszámú feltételeinek tüzetes meghatározása - tehát a jogszabály tartalmi elemeinek sokfélesége és nagy száma - zárja ki. Ezenfelül nagyon sok jogszabály lényeges kiegészítő része a műszaki leírás vagy más, szaktudományos jellegű logikai ítélet-összefüggés, melyeknek nem is lényeges eleme a kellés. Azonban bármennyire is duzzadjék fel valamely jogszabály tartalmi és leíró természetű elemeinek száma, a jogszabály egészének normatív jellege feltétlenül megállapítható, s a „kellés" mint a normatív jelleg előidézője feltétlenül megtalálható valamilyen alakban. Hogy a „kellésre" egy fehér nyíl vagy piros csík utal-e, mint az egyezményes közlekedési jelek esetében, vagy a valamelyik igéhez felszólító képzőként függesztett *'j'* betű vagy hang, vagy egy testmozdulat (például futást parancsoló katonai karjelzés) - ez a normatív jelleg megállapítása szempontjából teljesen mindegy. Nem kell a jogszabályoknak normatív alapformát felöltenie ahhoz, hogy parancsoló vagy tiltó jellege megállapítható legyen.

Az azonban kétségtelen, hogy a jogszabályok túlnyomó része nem normák alakjában jelenik meg, illetőleg nem csupa normákból, normatív ítéletekből áll. Éppen erre tekintettel nem helyes azt mondanunk, hogy a jogszabály tipikus norma, mert a civilizáció magasabb fokán álló jogrendek tapasztalása alapján ezt az állítást nem lehet igazolni. Bár a jogszabály is a normatív világ tagja, de a tipikus - etikai, alapvető természetjogi jellegű - normákkal szemben éppen az a sajátosság jellemzi, hogy nem a tipikus norma-formában jelenik meg, hanem a sokkal bonyolultabb, de mindamellett normatív természetű jogszabályok alakjában. A jognak ez a megjelenési formája szükségszerű következménye azon életviszonyok természetének, melyek rendezésére megalkották. Ha tehát a jogszabályt tipikus normává törekszünk átalakítani - s ezzel mintegy denaturálni -, akkor máris távolodunk a jogtól mint tapasztalati alapunktól, és közeledünk a formál-normatív természetjogtan felé, amely a jognak formál-normatív előfeltételeivel foglalkozik. Jó példa erre BINDING büntetőjogtana és HANS KELSEN Tiszta Jogtana.

A jog fejlődésének vizsgálata is a mi álláspontunkat támasztja alá. Kétségtelen ugyanis, hogy minél primitívebb egy jogrend, annál több benne a tipikus - nagyrészt erkölcsi színezetű - norma, tilalom és

parancs. És minél fejlettebb egy jogrend, annál inkább jelenik meg jogszabályok, éspedig túlnyomórészt olyan jogszabályok alakjában, amelyek formája mind távolabb áll a tipikus normáétól.

A „kellés" egyébként nemcsak sajátos kapcsolási módja a jogszabály tartalmi elemeinek, hanem egyúttal a sajátos normatív törvényszerűség hordozója is. Erről a vonatkozásáról azonban a következő pontban fogunk beszélni.

(3) *Szolgáltatás*

A szolgáltatás, amelyet a címzettnek a jogszabály rendelkezései értelmében teljesítenie kell, ugyanúgy valamiféle magatartást jelent, mint ahogyan a normáknál láttuk. Amíg azonban a normák úgynevezett belső magatartásokat is követelhetnek a címzettektől (megbánás, bizonyos gondolatoktól tartózkodás, indulat vagy érzelmek elfojtása), addig a jogszabályok általában külső magatartásokra vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak. Igaz ugyan, hogy bizonyos büntetőjogi, sőt magánjogi szabályok a bíró kötelességévé teszik a vádlott vagy az ügyfél szándékának, lelkületének, indítékainak vizsgálatát, miáltal az a látszat keletkezik, mintha a jogrend a címzettek belső magatartását szabályozná. Ez azonban nem így van. A bírón keresztül ugyanis a jogrend nem szabályozza, hanem értékeli a külső magatartás belső, lelki rugóit, de ezt is csak abból a szempontból, hogy egy embernek már tanúsított magatartását milyen fokban lehet néki felróni vagy beszámítani. A jogszabály rendelkezései ilyen esetekben sem a vádlott vagy ügyfél pszichéjének működésére, hanem a működés eredményére: a külső magatartásra vonatkoznak, s erre is csak közvetve. Hiszen például a büntetőjogi tényálladékok legnagyobb része közvetlenül a büntetőbíróhoz szól, s - mint tilalom - csak közvetve fejti ki elrettentő hatását az állam polgáraira nézve. Önként következik ez a belátás abból a tényből, hogy a modern büntető törvénykönyvek tényálladékai nem parancsok vagy tilalmak, hanem absztrakt magatartásmintákat tartalmaznak, melyek megvalósulása esetén a bíró kiszabja a tettesre a magatartásmintához kapcsolt büntetőszankciót. A parancs vagy tilalom csak normatív-természetjogi előfeltétele e tényálladékoknak, s csak ez a - már nem jogi, hanem jogtudományos eredetű - előfeltétel az, amely közvetlenül vonatkozik az állampolgárokra.

Míg tehát a *de internis non iudicat praetor*[12] álláspontja nem tartható fenn, mivel a modern büntetőbíró a lelkületet is vizsgálja s így hozza meg ítéletét, addig helytállónak tartjuk azt a felfogást, mely szerint a jogszabályok a címzettek külső magatartására vonatkoznak, ez a külső magatartás pedig a szolgáltatás.

---

[12] A gondolatot nem bünteti a bíró.

A különböző jogszabályokban meghatározott sokféle szolgáltatásnak még a típusait is nehéz lenne felsorolnunk. Lehet a szolgáltatás egy pontosan meghatározott külső testi magatartás (eljárás), szóbeli nyilatkozat, valaminek átadása, tűrése, lemondás valamiről stb. Minden szolgáltatásnak mint magatartásnak lényeges ismérve azonban az, hogy annak előzménye között helyet foglal az ember értelmi működése. Ugyanis csak azt a testmozgást lehet magatartásnak tekinteni, amelynek meghatározásában részt vett az értelem is, mert az értelem közreműködése nélkül létrejött testmozgás legfeljebb reflexnek mondható.[13]

E helyütt szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a magunk részéről az „akaratot" nem tekintjük a jogilag értékelhető emberi magatartás, a szolgáltatás előfeltételének. Az „akaratnak" ugyanis - mai pszichológiai tudásunk szerint - nincs olyan külön szerve, mint az értelemnek. Az „akarás" mint pszichikai tevékenység teljességgel megragadható az ember értelmének egyik működésmódjaként.

Igaz ugyan, hogy a jogszabályok gyakran tartalmaznak ilyen kifejezéseket, mint a „felek akarata", valaminek az „akarása" stb. Ezekkel a kifejezésekkel azonban a törvényhozó nyilvánvalóan nem kívánt állást foglalni abban a pszichológiai kérdésben, vajon van-e akarat mint külön lélekrész vagy az értelemtől független lelki működésmód, hanem ezeket csupán „hétköznapi" értelemben használja.

Ebből is érthető, hogy minden ilyen kifejezés a jogszabály értelmének veszélyeztetése nélkül helyettesíthető a „szándék", „szándékolás" s más hasonló értékű szavakkal. Ezenfelül az összefüggésből minden alkalommal kétségkívül kiderül, hogy az a pszichikai előfeltétel, amelyre a jogszabály az 'akarat', 'akarás' kifejezésekkel utal, maradéktalanul megragadható az értelem működésén keresztül is. Nincs tehát szükség arra, hogy az emberi magatartás nélkülözhetetlen szubjektív előzményeként az értelem mellett az akaratot is megjelöljük.

A címzett és a szolgáltatás viszonya nagyon különböző lehet, azonban mégis van lehetőség ebből a szempontból bizonyos osztályozásra.

Vannak jogszabályok, amelyek a címzettektől egyenesen megkövetelik a bennük meghatározott magatartásminta követését vagy az attól való tartózkodást, s arra az esetre, ha a címzett nem engedelmeskedik, különböző kényszerrendszabályok alkalmazását helyezik kilátásba. Ilyenek például a sokat emlegetett közlekedési rendszabályok, a különböző közellátási és közigazgatási jogszabályok, a bírósá-

[13] Lásd erre vonatkozóan az Első részben a cselekvéssel kapcsolatban tett megállapításokat.

gok jogerős ítéletei stb. Ezek a jogszabályok a címzettek közvetlen jogi kötelességévé tesznek bizonyos magatartásokat, melyek megsértése esetén a címzett magatartása jogellenesnek minősül. Az ilyen jogszabályok címzettjeinek magatartása tehát vagy jogszerű vagy jogellenes, de jogi szempontból közömbös nem lehet.

Vannak aztán olyan jogszabályok, amelyek csak abban az esetben kötelezik a címzettet bizonyos magatartásra, ha meghatározott joghatást akarnak előidézni. (Az ilyen jogszabály kötelező ereje hasonló KANT hipotetikus imperatívuszának kötelező erejéhez). Ha azonban a címzett nem kívánja előidézni a jogszabályban meghatározott joghatást, úgy nem is kötelessége olyan magatartást tanúsítani, amely a joghatás előidézésének jogi előfeltétele. Így például a hitelező rendszerint nem köteles lejárt követelést peresíteni, de ha jogi úton akarja adósát a hitelezett összeg megfizetésére kényszeríteni, a vonatkozó perjogi szabályokban meghatározott magatartást kell tanúsítania ahhoz, hogy végül is végrehajtható bírói ítélet birtokába jusson. A peresítés - mint szolgáltatás - tehát nem kötelező a hitelezőre nézve; de ha perelni akar, be kell tartania a perjog vonatkozó szabályait. Tehát hogy célját elérhesse, bizonyos magatartást kell tanúsítania, szolgáltatást kell teljesítenie. Az ilyen címzetteket a tételes jogtudományok művelői alanyi jogosultaknak nevezik. Ezek tehát nem kötelesek alanyi jogosítványaikat érvényesíteni, viszont ha érvényesíteni akarják, csak bizonyos magatartás tanúsítása útján tehetik. Ha más magatartást tanúsít a címzett, magatartása az adott jogszabály szempontjából esetleg nem jogellenes, hanem csupán közömbös lesz.

Az első esetben az állam bizonyos szolgáltatás teljesítését követeli a címezettől anélkül, hogy a maga részéről a teljesítés esetére valami határozott előnyt helyezne kilátásba; sőt arra az esetre, ha a teljesítés elmarad, szankció alkalmazásával fenyeget. A második esetben a szolgáltatás teljesítése esetére az állam a címzett érdekeinek megvédését, céljai elérése tekintetében támogatását helyezi kilátásba a címzett szolgáltatásának elmaradása esetére pedig már nem helyez kilátásba szankciót. Igaz ugyan, hogy az utóbbi esetben a címzett nem jut azokhoz az előnyökhöz, amelyeket a szolgáltatás teljesítése esetére az állam kilátásba helyez. Így például, ha a kölcsönt nem tanúk előtt vagy nem írásbeli szerződés mellett adta, nincs kilátása arra, hogy jogi úton visszaszerezheti a kölcsönadott összeget. Az általános felfogás szerint azonban ez a hátrány mégsem tekinthető valóságos szankciónak.

Végül vannak jogszabályok, amelyek semmiféle szankciót nem helyeznek kilátásba arra az esetre, ha a címzett a bennük meghatározott szolgáltatást teljesíti, de azért a címzettől a szolgáltatás teljesítését egyenesen követelik. Ezek az úgynevezett *leges imperfectae*. A tudósok egy csoportja azt állítja, hogy az ilyen jogszabály nem is tekinthető

jogszabálynak, mert a jog fogalmához hozzátartozik a szankció. A tudósok másik csoportja úgy vélekedik, hogy egy jogrendben nem is lehet igazi *lex imperfecta*, mivel valamiféle szankciója minden jogszabálynak van. Ha más nem, hát az a körülmény, hogy a szabály a legfőbb hatalomtól származik, s ez már önmagában is kölcsönöz bizonyos kényszerítő erőt a jogszabályban foglalt parancsnak, még ha a jogalkotó nem is fűz hozzá kifejezett szankciót.

A kérdést - egyik vagy másik irányban - a szankció fogalmának meghatározásán keresztül lehet megválaszolni. Ha valaki csak egy adott jogszabályhoz fűzött és fizikai kényszer alkalmazásával fenyegető rendelkezést tekint szankciónak, akkor sok *lex imperfecta* lehet egy jogrendben, amiket azonban nem lenne helyes kiközösíteni a jogszabályok közül. Ha azonban - s mi ezt az álláspontot tartjuk helyesebbnek - szankciónak tekintjük azt a lelki kényszert is, amelyet a címzett akár a konkrét jogszabályhoz fűzött fizikai fenyegetés hatása alatt, akár a jogalkotó vagy jogfenntartó hatalom, illetőleg annak parancsai iránt általában érez, akkor a fejlettebb jogrendszerekben nincs *lex imperfecta*. A probléma megválaszolása átvezet minket a következő ponthoz, amelyben a szankcióval fogunk foglalkozni.

(4) *Szankció*

Az I. címben arra a belátásra jutottunk, hogy fogalmánál fogva a szankció csak akkor tartozik a normához, ha az *A* és *B* közötti feszülése legyőzéséhez szükséges szankciót fűzni hozzá, egyébként pedig a szankció nem fogalmi alkateleme a normának.

Azt a kérdést, vajon a joghoz fogalmánál fogva hozzátartozik-e a szankció, részint a jog rendeltetésének, részint pedig a szankció fogalmának ismeretében válaszolhatjuk meg helyesen. A jog rendeltetése, keletkezének oka és célja a közösségi életviszonyok rendezése. A szankció - bárhogyan is határozzuk meg lényegét - fogalmánál fogva alkalmas arra, hogy a jog megvalósulását a közösségi életben hathatósan biztosítsa, elősegítse. Tehát a szankció általában a jog lényeges alkateleme.

E felismerésünket még két fontos kérdés megválaszolása által kell megerősítenünk. Mit értsünk szankción? Vajon ugyanolyan lényeges alkateleme-e a szankció a jog egységi alkatelemének, a jogszabálynak, mint a jognak általában, illetőleg az egyes jogrendeknek?

A szankció fogalmát különbözőképpen határozták meg a tudósok. Míg egyesek csak a fizikai kényszert tekintették szankciónak, mások a fizikai kényszerrel fenyegetés hatása alatt a címzettekben keletkező lelki kényszert jelölték meg a szankció lényegeként. Ismét mások mindkét sajátosságot együtt értékelték a szankció lényegeként, és így tovább. Álláspontunk e kérdésben egész röviden a következő.

Nemcsak a halálbüntetést, a megkínzatást, a szabadságvesztés-büntetéseket kell általában szankciónak tekintenünk, hanem szankció például ama jogi előny elmaradása vagy megvonása is, amely a címzettet a szolgáltatás teljesítése esetére megilletné. A tisztviselői gyakorlatban nemcsak az *expressis verbis* megállapított fegyelmi büntetés jelent szankciót a tisztviselő számára, hanem az előléptetés elmaradásától, más ügyosztályba, munkakörbe áthelyezéstől való félelem is, amennyiben nem olyan magatartást tanúsít, amilyet felettesei megítélése szerint kellene. Szankció az a lelki kényszer is, amelyet a közösség tagja a legerősebb közösségi hatalom alkotta szabályok rendelkezéseinek megtartása tekintetében általában érez - akár fűzött ez utóbbi egy adott jogszabályhoz konkrét szankciót, akár nem.

A szankció ezenfelül minden esetben pusztán fenyegetés a jogalkotó részéről, amelynek tartalmát csak bizonyos szolgáltatások elmaradása vagy magatartásminták kitöltése esetére alkalmazza a címzettre. Akár a legsúlyosabb biológiai hátrányok alkalmazásával, akár a legenyhébb pénzbüntetés kiszabásával fenyegessen a jogalkotó, a szankció hatásossága mindig ama lelki kényszer függvénye, amelyet a szankció alkalmazásával való fenyegetés a címzettben kelt. Ha a címzettek nem félnek a haláltól - gondoljunk a keresztény vértanúkra -, e legsúlyosabbnak tartott szankció is teljesen hatástalan, mert nem kelt félelmet, lelki kényszerérzést a címzettekben. A szankció tehát olyan biológiai, társadalmi, erkölcsi, jogi hátrány, amely általában alkalmas arra, hogy érvényesítésének elképzelése a címzettekre lelki kényszert gyakoroljon, s amelynek érvényesítését arra az esetre helyezi kilátásba a jogalkotó, ha a címzettek nem tanúsítják a jogszabályokban meghatározott magatartásokat, illetőleg megvalósítják a büntetőjogi tényálladékokat.

Míg a szankció a jognak általában kétségkívül lényeges alkateleme, addig minden jogrendben vannak jogszabályok, amelyek mellett nem találunk szankciót. Akár azért, mert a szankciót más jogszabály tartalmazza, akár azért, mert *lex imperfectá*ról van szó. Az előbbi esetben a valóságban mégiscsak van szankciója a jogszabály rendelkezéseinek, az utóbbiban azonban - legalábbis határozott alakban - nincs. A jogszabály azonban - szubjektív szempontból megítélve - ez utóbbi esetben is kelt bizonyos lelki kényszerérzést a címzettekben, amint ezt az előbbi pont utolsó bekezdésében említettük, s már csak emiatt sem lehet tőle megtagadni a jogszabály mivoltot. De nem tehetjük ezt objektív szempont alkalmazása esetén sem. Kétségtelen ugyanis, hogy a jogrend egészének a szankció lényeges alkateleme, s a lelki kényszer előidézésére alkalmasság a jogrend egészének lényeges sajátossága. Ebben a sajátosságban pedig szükségképpen részesedik az a jogszabály is, amely nem tartalmaz ugyan határozott szankciót, de amely normatíve összefügg a jogrend egészével.

Felfogásunkkal szemben nem lehet helytálló az az ellenérv, amely szerint kétséges, hogy a szankció adott esetben, adott címzettre egyáltalán fejt-e ki valamilyen lelki kényszerhatást. Ilyen alapon - mondhatnánk - a leghatározottabb és általában legfélelmetesebb szankció: a halálbüntetés sem tekinthető szankciónak, mert hiszen nem is kis számban akadnak címzettek, akikre nem gyakorol lelki kényszerhatást a halálbüntetés sem. A jogrend hatásosságának alapja egyébként sem az a körülmény, hogy milyen súlyú és számú szankciókat illeszt bele a törvényhozó, hanem a címzetteknek, a közösség tagjainak a jogérzete, a jogrend egésze iránt érzett tisztelete. Az olyan közösségben, amelynek tagjai tisztelik a jogrendjüket, hatásosabb a *lex imperfecta*, mint a halálbüntetéssel ellátott jogszabályok egy olyan közösségben, amelynek tagjai méltatlan erőszaknak érzik a rájuk kényszerített jogrendet.

A jogrend hatásosságának végső és legfontosabb biztosítéka már csak logikai okból sem lehet a szankció. A kényszer jogilag legmagasabb rendű alkalmazóit, a jogrend legmagasabb őreit ugyanis nem lehet szankcióval a jogrend tiszteletben tartására szorítani, mert ebben az esetben nem ők volnának a legmagasabb végrehajtók és őrök, hanem felettük állnának a velük szemben kilátásba helyezett szankciók végrehajtására hivatott még magasabb személyek vagy szervek. Fogalmi képtelenség tehát, hogy a „legmagasabb" államszervet jogi kötelességeinek teljesítésére, a jogszabályok tiszteletben tartására szankcióval kényszerítsék. Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés: *„Quis custodit ipsos custodes?"*[14] Szankciók semmi esetre sem. A jogrend hatásosságának végső biztosítéka ebben a vonatkozásban is a jogrend iránt érzett tisztelet: a legfőbb „őrök"-nek a közösség jogrendje, jogintézményei iránt érzett tisztelete.

Annak a jogpolitikai természetű kérdésnek a tárgyalása, hogy milyen jogszabályokhoz milyen nemű és súlyú szankciókat kell fűzni, nem a mi feladatunk. Erre vonatkozóan eddigi ismereteink alapján, csak annyit jegyzünk meg, hogy szankció hozzáfűzése akkor indokolt, ha a címzettek és a szolgáltatás teljesítése között feszülés áll fenn, illetőleg ha a szolgáltatás teljesítése a közösség szempontjából fontos.

(5) *A jogszabályok alakja és megjelenési módja*

A jogszabályok alakja és megjelenési módja ugyancsak fontos jellemzője a jogszabályoknak, leírása azonban egyrészt az általános jogtan, másrészt a tételes jogtudományok művelőinek feladata, ezért ezzel jogbölcseleti fejtegetéseink keretében nem foglalkozunk.

[14] De ki őrzi az őrizőket?

3. § A jogszabály sajátos normatív törvényszerűsége

A jogszabály sajátos törvényszerűsége ugyanúgy az érvény és a hatóképesség, mint a normáké általában. A jogi érvény és hatóképesség azonban éppúgy sajátos színezetű az általános normatív törvényszerűség hasonló jelenségeivel szemben, amint azt egyéb vonatkozásban is tapasztaltuk. A következőkben a jog normatív törvényszerűségének azon sajátosságait fogjuk bemutatni, amelyek tekintetében a már ismertetett általános normatív törvényszerűségtől eltér.

Az érvény és a hatály (a továbbiakban a hatóképességet a jogi tárgykörben ezzel a műszóval jelöljük) fogalma a jog területén sokkal határozottabb tartalmú, mint más normatív területen. A fejlettebb jogrendek maguk is rendelkeznek abban a tekintetben, hogy egy jogszabály érvényének és hatályának milyen feltételei, kellékei vannak. Az érvényre és hatályra vonatkozó tételes jogi rendelkezések ugyan sok tekintetben különböznek egymástól, azonban a jogrendeknek ezeken keresztül megnyilvánuló törvényszerűsége olyan szilárd sajátosság, hogy ez jogfilozófiai szempontból is megismerhető.

(1) *A jogi érvény sajátosságai*

A jogszabályt érvényessége teszi valamely adott jogrend tagjává, azaz jogszabállyá. Ez a magyarázata annak, hogy minden fejlettebb jogrend tüzetesen meghatározza a jogszabály érvényének kellékeit, feltételeit. Tudományos szempontból ezeket a feltételeket az alábbiakban jelöljük meg.

a) A jogszabály érvénye a közösség jogalkotásra hivatott szervének akaratában gyökerezik. Addig „kell" a címzetteknek a jogszabályban megjelölt szolgáltatást teljesíteniük, amíg ezt a jogalkotó akarja, azaz amíg a szolgáltatás teljesítését a címzettektől követeli. A jognak a közösség életére gyakorolt nagy hatására tekintettel a jog lényegéből folyó szükségesség, hogy a címzettek biztosan tájékozódhassanak abban az irányban: vajon valóban érvényes-e a jogszabály, egyáltalán követeli-e, s tényleg az illetékes jogalkotó követeli-e a meghatározott szolgáltatás teljesítését? Ezért a jogszabály lényegéhez tartozik annak közérthető megjelölése, hogy ki alkotta, melyik illetékes jogalkotó szerv akaratából fakad. Ez a követelmény éppúgy fennáll a legprimitívebb, mint a legfejlettebb jogrend szabályaival szemben. Az már természetesen az államformából, a közösség alkotmányának rendelkezéseiből következik, hogy ki, melyik államszerv és mely életviszonyokra kiterjedően alkothat érvényes jogszabályokat, s az általa alkotott jogszabályokat miként kell hitelesíteni, azaz érvényüket biztosítani. A legtöbb fejlett jogrendben bizonyos jogszabályok érvényének feltétele, hogy megalkotásuknál bizonyos alakszerűségeket, eljárást betartsa-

nak. Ilyen esetekben a közösség tagjainak, képviselőinek módjukban is áll megbizonyosodni afelől, vajon a meghatározott alakszerűségeket megtartották-e a jogszabály megalkotása folyamán.

Tekintettel az érvény nagy fontosságára, a jogszabályok - vagy az alkotmány - határozott rendelkezéseket tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen időpontban kezdődik, esetleg mely területre és a közösség mely tagjaira terjed ki a jogszabály érvénye. Ha pedig ugyanazokra az életviszonyokra más jogszabályok is vonatkoznak, akkor a jogszabály rendelkezést tartalmaz abban a tekintetben is, hogy a címzettektől más irányú, ellentétes szolgáltatásokat követelő jogszabályok vagy azok megfelelő részei érvényüket, illetőleg hatályukat vesztik.

b) A jogszabály érthetősége is az érvény feltétele. Ha a törvényhozó nem képes parancsának vagy tilalmának kifejezésére - írott jogalkotás esetén logikai és grammatikai kifejezésére -, úgy a jogszabály alkata hibában szenved. Ebben az esetben tehát még a jogszabály alkata sem tekinthető létrejöttnek, nemhogy működéséről - érvényéről - lehetne beszélni.

c) Az érvény teljessé válásához szükséges a jogszabály kihirdetése. A kihirdetés folytán kerülnek a címzettek abba a helyzetbe, hogy a jogszabályról egyáltalán tudomást szerezhessenek. A kihirdetés folytán jelenik meg a jogszabály a létrendben, ennek következtében „objektiválódik", hogy onnan - a címzettek értelmében tudattartalommá válva - „szubjektiválódjék". Az objektiváció folyamán a jogszabály a legkülönbözőbb alakokat öltheti magára: ha kisbíró dobolja ki, hanghullám; ha a hadvezér kardjele, fizikai mozgás; az objektiválódás módja azonban a legtöbb esetben - különösen a fejlettebb jogrendben - az írás alakjában megjelenés. Tekintettel az érvény létrejöttének fontosságára, a legtöbb jogrend pontosan meghatározza a kihirdetés módját azért, hogy az érvényes jogszabályokról az érdekelt címzettek hiteles tudomást szerezhessenek.

(2) *A jogi hatály sajátosságai*

A hatály az érvényes jogszabálynak az a lényeges sajátossága, hogy a közösségi életben hatni, a közösségi életviszonyokat rendezni képes, azaz ténylegesen működik. Hatályos az a jogszabály, amely állandóan potenciális állapotban van az esetenkénti tényleges megvalósuláshoz, az aktuális állapothoz képest.

A hatály létrehozója a törvényhozó ama igénye, hogy az általa megalkotott - érvényes - jogszabály egy meghatározott időponttól kezdődően minden rá vonatkozó esetben megvalósuljon. A hatályosságra és annak kezdőpontjára vonatkozó igényét a törvényhozó külön kifejezésre juttathatja a jogszabályhoz fűzött rendelkezéseivel. Ilyen rendel-

kezés hiányában az alkotmánytörvény megfelelő paragrafusának általános rendelkezései határozzák meg azt az időpontot, amelyben az érvényes jogszabály hatályba lép. Primitív jogrendekben a sajátos jogi törvényszerűség (az érvény és a hatály) leggyakrabban egyidejűleg jelenik meg a jogszabályon: az illetékes törvényhozó - például a fejedelem - által megalkotott törvény azonnal hatni kezd.

Az érvény és a hatály azonban - funkciójuk különbözőségének megfelelően - külön is válhatnak, s a fejlettebb jogrendekben gyakran külön is válnak. Sok tételes jogszabály tartalmaz olyan rendelkezést, amelynek értelmében hatálybalépésének időpontja esetleg hónapokkal később következik be érvénybelépésének időpontja után. A közbeeső idő alatt a törvény csupán érvényes (nyugszik), de nem hatályos. Gyakori eset az érvényes törvény részleges, folyamatos hatálybalépése. Előfordulhat az is, hogy már hatályban volt törvény hatályát meghatározott időtartamra felfüggesztik - ezalatt csak érvényes -, majd ismét hatályba léptetik stb.

A hatályosság legfontosabb *feltételei* és *ismérvei* a következők.

a) A hatály legfontosabb előfeltétele, hogy a közösség tagjai a jogszabályról tudomást szerezzenek és annak rendelkezéseit megértsék, mert csak így képesek címzetté válásuk esetén a szolgáltatást teljesíteni: azaz a törvény csak ebben az esetben képes aktualizálódni.

b) A hatály további fontos feltétele, hogy a szolgáltatás teljesítése a címzett alkata szempontjából tekintve ne legyen kikényszeríthetetlen fogalmi (fizikai, logikai, erkölcsi) képtelenség.

c) Végül fontos feltétele a hatálynak, hogy a jogalkotó rendelkezzék azzal a hatalommal, amely a jogszabály végrehajtásához, illetőleg az esetleges szankciók alkalmazásához szükséges.

Amennyiben a hatálynak ezek az előfeltételei, ismérvei nincsenek meg, a törvényhozó hiába jelentette ki a jogszabályt hatályosnak, az mégsem hatályos. A törvényhozó kijelentése ebben az esetben csak üres szó, amellyel nem képes a hiányzó feltételeket pótolni, s a jogszabályt a megvalósulás szempontjából potenciális állapotba hozni: azaz azt a valóságban hatályossá tenni.

*Érvény és hatály egymáshoz való viszonyá*ról el kell mondanunk, hogy ugyanannak az éremnek - a jog sajátos törvényszerűségének - két oldalát jelentik, s a hasonlatot továbbfejlesztve: a jogszabály az érem anyaga (az alkat, amelyen a törvényszerűség megjelenik). Az érvény-oldal a jogszabály jogi létének „kezdetén" helyezkedik el, s a jogalkotó felé fordul. A hatály-oldal a jogszabály „végén" foglal helyet, s az élet felé fordul. Az érvény ama viszony jellemzője, amely a jogszabályt a jogalkotóhoz köti, a hatály viszont ama viszony jellemzője, amely a jogszabályt a közösségi léthez, a létrendhez kapcsolja. Míg az

érvény vissza, a múltra, az eredetre utal, s a jelenben a jogforrással tartja állandó kapcsolatban a jogszabályt, a hatály előre, a jövőbe, a szabályozandó közösségi életviszonyokra utal, s a valósággal, a közösségi élettel tartja folytonos kapcsolatban a jogszabályt.

Az érvény feltételei és ismérvei inkább formális, a hatályéi inkább tartalmi jellegűek.

A törvényhozó elvben bármit akarhat; akaratába, az érvény forrásába mint formába elvben bármilyen tartalom, bármilyen szolgáltatás követelése belefér. Logikailag és grammatikailag érthető alakban a törvényhozó bármilyen követelést - tartalmat - kifejezhet.[15] Az érvényesség megállapítása céljából a jogszabályt csak ilyen formai természetű ismérvek fennállása szempontjából lehet normatíve vizsgálni.

A hatályosság megállapítása céljából a jogszabályt ezzel szemben már tartalmi természetű ismérvek megléte alapján és szempontjából vizsgáljuk. Valóban tudomásul vették, megértették-e a címzettek a jogszabályt; a szolgáltatás teljesíthető-e a címzettek alkata szempontjából tekintve; megvan-e a jogalkotóban a végrehajtó hatalom potenciája? A pusztán normatív - formai - szempontból helyes, s ennek folytán érvényes jogszabálynak tehát logikai és explikatív - tehát tartalmi - szempontból is helyes módon kell megalkotva lennie ahhoz, hogy rajta a hatályosság mozzanata is megjelenjék, azaz a jogszabály alkata adott esetben működjék, felmutassa a sajátos jogi törvényszerűséget. Csak a formai és tartalmi elemek jogszabály keretében történő megfelelő egybekapcsolódása eredményezheti a jog hatásosságát; csak ebben az esetben felelhet meg a jogrend mint eszköz legfőbb rendeltetésének: a közösségi életviszonyok helyes rendezésének a jogalkotó akarata szerint. A jog összetett természete tehát még az érvény és hatály egymáshoz való viszonyának meghatározásában is érezteti hatását.

(3) *Érvény, hatály és megvalósulás*

Bár jogi létesülése pillanatában a jogszabály érvénye és hatálya független attól a mozzanattól, hogy rendelkezései átmennek-e a valóságba, bizonyos szempontból mégsem teljes ez a függetlenség. Ha ugyanis a közösségi életviszonyok alakulása következtében sokszor nyílik alkalom a potenciális állapotú jogszabály aktualizálódására, de az mégsem aktualizálódik az esetek túlnyomó többségében, vagy éppen egyetlen esetben sem, úgy ez a körülmény visszahat a jogszabály érvényére és hatályára, s ezen keresztül jogi létére is. Ennek megértéséhez azonban

[15] Vö. az érvénynek e fejezet 3. §-a (1) pontjában ismertetett feltételeivel: akarat, érthetőség, kihirdetés.

előbb foglalkoznunk kell a jogszabály megvalósulásának kérdéseivel, s ezért most áttérünk annak tárgyalására.

4. § A jogszabály megvalósulásának előfeltételei

A jogszabály akkor valósul meg, amikor a címzett teljesíti a tőle követelt szolgáltatást, azaz magatartásával a jogszabály rendelkezésének megfelelő változást hoz létre a külvilágban, a közösségi életviszonyokban. A megvalósulás folyamatának elemei tehát a következők: a jogszabály; a címzett megfelelő magatartása; a közösségi életviszonyok; és a fizikai világ. A megvalósulás előfeltétele mármost az, hogy ezek az elemek konkrét esetben rendelkezzenek alkat és törvényszerűség szempontjából azokkal a sajátosságokkal, amelyek a megvalósulás folyamán összműködésükhöz szükségesek.

A megvalósulás folyamatában részt vevő elemek természetét, sajátosságait az előadottak során már megismertük. Megismertük tehát a jogszabály megvalósulásának előfeltételeit is, ezért azokat ebben a pontban felesleges volna újból felsorolni. Ezeket az előfeltételeket azonban nem a megvalósulás szemszögéből, tehát nem a létrend oldaláról szemléltük, hanem a jogrend, a jogszabály oldaláról. Indokolt tehát az eddig elmondottakhoz - mintegy átvezetőül a következő paragrafushoz - néhány kiegészítő megjegyzést fűznünk.

A jogszabály megvalósulása a címzett - vagy címzettek - tényleges magatartásán múlik. Hiába vannak meg a jogszabály alkatának, érvényének és hatályának összes előfeltételei: ha a címzett nem tanúsítja a megfelelő magatartást a jogszabály által meghatározott helyzetben, a jogszabály nem valósul meg. A jog működésére, megvalósulására pedig éppen az jellemző, hogy az összes feltételek fennállása esetén sem szükségszerűen, hanem csupán esetlegesen valósul meg. Éppen ez a sajátosság az, amely a jogi törvényt a természettörvénytől élesen megkülönbözteti. Ha valamilyen *V* létrendi változás összes előfeltételei - tegyük fel, *A*-tól *U*-ig - fennállnak egy adott időpontban, akkor a *V* változás minden alkalommal szükségszerűen és törvényszerűen bekövetkezik. Ellenben: ha egy jogszabály megvalósulásának mind a jogrend, mind az élet oldaláról az összes előfeltételei fennállnak, a jogalkotó által megkövetelt változás mégsem következik be szükségszerűen és törvényszerűen. Megtörténhet ugyanis, hogy a címzett a megvalósítás esedékességének pillanatában vagy helyzetében nem tanúsítja a megfelelő magatartást. S ez - mint tudjuk - azért történhet meg, mert a címzett magatartását nem determinálja olyan mértékben a jogi törvény, mint a természeti jelenségek folyamatát az úgynevezett természettörvény: a címzettnek, az embernek választási szabadsága van

több lehetséges magatartás között. S hogy melyiket választja: a törvény által előírt vagy egy attól különböző magatartást, ez pszichikumának pillanatnyi állapotától (diszpozíciójától) függ.

A jogszabály megvalósulásának legfontosabb előfeltétele tehát az, hogy a címzett „hajlandó" legyen a szolgáltatást teljesíteni. A címzettnek ezt a „hajlandóságát", készségét az engedelmeskedésre a jogalkotó természetesen igyekszik megteremteni, illetőleg fokozni. Ezt a célt szolgálja a szabályozni kívánt életviszonyok természetének megismerésére irányuló törekvése, illetőleg a megfelelő súlyú szankcióval való fenyegetés olyan esetekben, amikor az *A* és *B* között feszülés keletkezése várható. Ugyancsak ezt a célt szolgálja a szankciók következetes és erélyes alkalmazása, a közösség tagjainak megfelelő felvilágosítása, cselekvési készségük irányítása nevelés, sajtó, propaganda, terror útján, és így tovább.

Ezenfelül a jogszabály megvalósulásának általános előfeltétele az, hogy *in concreto,* a megvalósulás esedékességének pillanatában a valóságban fennálljanak azok a körülmények, amelyeket mint a jogszabály előfeltételeit a jog oldalán megismertünk. Ha ezek mint előfeltételek adott esetben valóban megvannak, s ezekhez társul még adott esetben - pillanatban - a címzett engedelmességi készsége is, a jogszabály megvalósul, s a közösségi életviszonyokban bekövetkezik a jogalkotó által megkövetelt változás.

A következőkben a jog megvalósulásának főbb típusait fogjuk röviden vizsgálni.

5. § A jogszabály megvalósulásának módja

Az Első rész V. címében kifejtett álláspontunk szerint e paragrafus anyaga a jogszociológia tárgykörébe tartozik. A jogszabály megvalósulásának lényegével és legfontosabb típusaival azonban ennek ellenére is foglalkoznunk kell, hiszen a jogbölcselet feladatkörét a Bevezetésben úgy határoztuk meg, hogy a jogfilozófiának ki kell építeni az utat, amely a jog világából a emberi közösségek világába vezet.

Megvalósulása folyamán a statikus jellegű, absztrakt jogszabályt működés közben, dinamikus állapotában szemléljük. Megvalósulása folyamán válik a jogrend életrenddé oly módon, hogy az életjelenségek, közösségi életviszonyok, folyamatok - mint tartalmak - felveszik magukra a jogszabályok formáját. A működésmód, az életjelenségek rendezésének módja szempontjából a jogszabályok megvalósulásának három alapvető típusát különböztethetjük meg: az elsődleges vagy közvetlen rendezést, a másodlagos vagy kényszerrendezést, valamint a harmadlagos, megtorló jellegű rendezést. Vizsgáljuk meg most ezeket egyenként!

(1) *Elsődleges, közvetlen rendezés.* E rendezésmódot a jog békeműködésének is nevezhetjük. Ilyen módon valósulnak meg a jogszabályok, ha a bennük foglalt és közvetlenül a közösség tagjaihoz intézett parancsokat és tilalmakat a címzettek megtartják, magatartásukat a jogszabályok közvetlenül irányítják. A jog ilyen megvalósulási módját tapasztalhatjuk például akkor, amikor a járókelők megtartják a közlekedési szabályokat, a szülők beíratják iskolaköteles gyermekeiket az iskolába, a bírák, ügyvédek, felek megtartják az eljárási szabályokat, és így tovább.

A jog eszméjének ez az érvényesülési mód felel meg elsősorban, mert a jogalkotó elsőrendű célja, hogy a jogrendben előre meghatározott absztrakt életrend minél közvetlenebbül, olajozottabban váljék valóságos életrenddé.

(2) *Másodlagos, kényszerrendezés.* A közösség tagjai mindazonáltal nem mindig tartják be az életet elsődleges módon rendező jogszabályok rendelkezéseit, gyakran tanúsítva olyan magatartást, amelynek következtében a másodlagos, kényszerű módon rendező jogszabályok címzettjeivé válnak. A másodlagos rendezés típusa a kényszerrendezés, a hatósági végrehajtás. Így például - megfelelő eljárás lefolytatása után - végrehajtást vezetnek az ellen, aki nem fizette be adóját vagy aki nem rendezte megfelelően váltóadósságát. Elővezetik azt, aki szabályszerű idézésre nem jelenik meg, kórházba szállítják és kényszerkezelésben részesítik azt a nemibeteget, aki nem hajlandó magát másként kezeltetni (stb.).

A jogszabályok e működésmódját a következő főbb sajátosságok jellemzik:

a) A címzett nem tett eleget valamilyen közvetlen jogi kötelességének.

b) Rendszerint van arra lehetőség, hogy megfelelő „hivatalos eljárás" útján, azaz államszervi minőségben eljáró címzettek tevékenysége által a címzettet jogi kötelessége teljesítésére kényszerítsék. Ebben az esetben tehát - bár jogi kényszer útján, mégis - megvalósul a jogszabályokban meghatározott elsődleges rend.

c) Ilyen esetekben az elsődleges és másodlagos rendezésmód egymásra halmozódik. A címzettel szemben a másodlagos kényszerrend megvalósításában közreműködő szervek ugyanis maguk is címzettek: eljárási szabályok közvetlen címzettjei; s amennyiben helyesen járnak el, úgy közvetlenül megvalósítják az eljárásukra irányadó jogszabályokban meghatározott jogi rendet. Mindeközben a féllel szemben alkalmazzák a másodlagos jellegű kényszerrendet: végrehajtják, illetőleg a címzettet a megfelelő magatartás tanúsítására kényszerítik.

Amennyiben a másodlagos rend megvalósításában közreműködő szervek mégsem a jogszabályokban megfelelően jártak el, úgy más - a jogi hatalomban részesedés szempontjából rendszerint felettük álló - szervek vagy megfelelő eljárásra utasítják, kényszerítik őket, vagy pedig helyettük helyesen végzik el a másodlagos rend megvalósítását célzó kényszercselekményeket. Ez történik a végrehajtóval, ha helytelenül foglalt le; a bíróval, ha helytelen ítéletet hozott (stb.).

A másodlagos vagy kényszerrendezést tehát az jellemezi, hogy ilyen esetekben a címzettre irányuló ráhatással rendszerint van még lehetőség az elsődleges rend megvalósítására; továbbá az államszervi minőségben eljáró címzettek eljárásának nem megtorlás a célja, hanem az, hogy a jogszabályokban meghatározott életrendet a címzettek megvalósítsák.

(3) *Harmadlagos, megtorló jellegű rendezés.* E „rendezési módra" az jellemző, hogy az idetartozó jogszabályok címzettjeit - meghatározott jogi eljárások folyamán - különböző súlyú joghátrányokkal vagy más, rendszerint biológiai-fiziológiai jellegű hátrányokkal sújtják. A jogrendek általában azon esetekre nézve írják elő ilyen intézkedések foganatosítását, amelyekben a címzett - ama életviszony vagy esemény természetéből adódóan, amelyért felelősségre vonják - nem képes „jóvátenni" magatartásának következményeit, azaz pótolni a jog által védett és a címzett által sértett vagy megsemmisített közösségi értéket. Ilyen eset áll fenn például gyilkosság, testi sértés, gyújtogatás, kerítés, árvízokozás - tehát az összes úgynevezett eredmény-bűncselekmény - tényállásának megvalósításakor. E jogszabályok (tényálladékok) címzettjeire megfelelő jogi eljárások után alkalmazzák az előre meghatározott szankciókat: kivégzést, megkínzatást, a személyes szabadság hosszabb-rövidebb ideig tartó (esetleg végleges) elvonását a megfelelő büntetőintézetekben történő fogva tartás útján, pénzbüntetést, politikai jogok elvonását, és így tovább.

A harmadlagos rendet tehát általában az úgynevezett büntető jogszabályok tartalmazzák. A büntető jogszabályok alkalmazására, büntetések kiszabására rendszerint akkor kerül sor, ha a közösség tagjai elsőrendű közösségi értékeket sértettek vagy semmisítettek meg, s nincs mód a sérelem jóvátételére. Vagy ha mégis, úgy a jogsértés oly súlyú, hogy a jogalkotó büntetés kiszabását megtorlás, elrettentés, megelőzés céljából szükségesnek tartja. A harmadlagos rendet az alábbi sajátosságok jellemzik.

a) A büntető jogrend életrenddé válása, általános megvalósíttatása nem célja a jogalkotónak. Nem lehet célja a közösség tagjainak kivégzése, bebörtönöztetése, állandó büntetése. Büntető jogszabályokat nem azért alkot a törvényhozó, hogy a közösség tagjai megvalósítsák,

hanem éppen a célból, hogy ne váljanak azok címzettjeivé, vagyis kerüljék azon közösségi értékek megsértését vagy megsemmisítését, amelyeket a büntető jogszabályok védenek.

A büntető jogszabályok rendje nem a közösség általános rendje, hanem a közösségellenesen viselkedő tagok aránylag kis csoportjának egészen sajátos kényszerrendje. Ezzel szemben az elsődleges jogrend a közösség tagjainak általános életrendje, mely a közösségi életben élvezhető legnagyobb szabadságot biztosítja számukra. Ezért a harmadlagos rend nem is tekinthető tipikus jogrendnek. Tipikus csakis az elsődleges, majd a másodlagos jogi rendezés csődje esetén valósul meg - a jogalkotó, a közösség vészreakciójaként azokkal szemben, akiknek magatartása sérti vagy fenyegeti a közösség életrendjét, jogrendjét, életérdekeit és értékeit.

b) A harmadlagos rend túlnyomórészt szigorúan szabályozott jogi eljárás eredményeképpen valósul meg. Az ilyen eljárásnak - többnyire bűnvádi eljárásnak - egészen sajátos szabályai is vannak, tekintettel azon hátrányok súlyosságára, amelyeket a címzettekre esetleg ki kell szabni. Ez magyarázza a büntetőjog és büntetőjogtudomány egészen különleges helyzetét, szabályainak s fogalmainak a többi jogszabályokétól és fogalmakétól eltérő sajátos természetét.

c) A harmadlagos rend megvalósítására irányuló eljáráshoz gyakran társul az elsődleges rend érvényesítésére irányuló jogi eljárás, tehát a másodlagos rend. Ez az eset áll fenn akkor is, amikor a bűncselekmény alanyával szemben polgári peres eljárás útján magánjogi igényt is érvényesít a sértett. Ezen esetekben a három rend egybefonódva érvényesül a különböző jogi eljárások, az államszervi minőségben eljáró különböző címzettek tevékenysége folyamán.

A másodlagos és harmadlagos rend meghatározott államszervek mint címzettek jogalkalmazó tevékenysége során valósul meg. A közigazgatási és bírói államszervek jogalkalmazó tevékenysége sok jogtudományos problémát vet fel (jogmagyarázat, bírói szabad mérlegelés, bírói jogalkotás stb.), ezek megoldása azonban nem a jogfilozófia, hanem az általános jogtan művelőjének feladata. (Ezért e kérdésekkel a magunk részéről itt most nem foglalkozunk.)

A jelen paragrafusban a jog és közösségi élet viszonyát egyoldalúan szemléltük, mert csak azt vizsgáltuk, hogyan valósul meg a jogrend a közösségi életben, miként hat a jog a közösségre. Ezzel szemben az Első rész V. címében hangsúlyoztuk: jog és szociális élet kölcsönhatásban áll egymással, tehát nemcsak a jog hat a társadalmi életre, de a közösségi élet jelenségei is hatnak a jog alakulására. Indokolt tehát, hogy a következőkben - egy rövid jogszociológiai természetű vizsgálódás keretében - foglalkozzunk a jog és a közösségi élet kölcsönhatásának jellemzésével is.

6. § A jog és a szociális élet kölcsönhatása

Ama álláspont ellenhatásaképpen, mely szerint a jogtudomány nem tudomány, a tudósok egy másik csoportja arra törekedett, hogy a jogot természettudományos módszerekkel igyekezzék megismerni, ilyen módon biztosítva a jogtudomány ítéletei számára a természettudományos ítéletekre jellemző egzaktságot. Egyesek közülük egészen odáig mentek, hogy a jogtudomány fogalmait matematikai jellegű funkciófogalmakká igyekeztek átalakítani. Ez a kísérlet nem vezetett a kívánt eredményhez, mert a jog lényegét nem lehet matematikai jellegű funkcionális egyenleteken és fogalmakon keresztül megragadni.[16] Mindez azonban felszínre hozta a kérdést, vajon a jogi jelenségeket egyáltalán meg lehet-e funkcionális szempontból ragadni?

A matematikai funkció egyik legsajátosabb vonása a funkcionális egyenlet tagjai között fennálló kölcsönös függés. Ez abban nyilvánul meg, hogy az egyik tagban bekövetkező (előidézett) változást megfelelő változás követi a másik tagban. Ha nem ragaszkodunk a matematikai funkciófogalom ama kritériumához, hogy az egyenlet tagjai mennyiségek, akkor a jogot és a szociális életet egy funkcionális egyenlet két tagjaként foghatjuk fel, és kölcsönhatásukat ilyen módon vizsgálhatjuk. Ha ugyanis a jogrendet változtatjuk (módosítjuk, új jogszabályokat alkotunk), úgy ideális esetben az életviszonyoknak, a közösséget alkotó emberek magatartásának is megfelelően kell változniuk és viszont: az életviszonyok változása megfelelően változtatja a jogrendet.

(1) Vizsgáljuk meg először azt, vajon a jog változtatása előidéz-e, s ha igen, milyen változást a közösségi életben?

Ezt az összefüggést - a funkcionális jelleg fokozása érdekében - a következő képletben rögzíthetjük: $f(x) = y$, ahol x = jog, y = élet, közösségi életviszony, f pedig azt jelzi, hogy - jelen esetben - az x lesz a független változó, tehát azt változtatjuk, s y lesz a függvény, amelynek követnie kell x változásait.

Ha most ezt az összefüggést analizáljuk, úgy azt találjuk, hogy képletünk jól működik és helyes eredményekkel szolgál a jog és a szociális élet összefüggései tekintetében. Ha ugyanis x-nek különböző értékeket adunk (a jogszabály tartalmát folyamatosan változtatjuk), azt látjuk, hogy y - bizonyos határon belül - folytonos értékváltozásokkal követi x változásait.

---

[16] Ennek bizonyítását lásd a szerzőtől: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1941).

Az x-nek újabb és újabb értéket adva azonban hamarosan úgy tapasztaljuk, hogy bizonyos határon felül y nem követi x változásait. X-nek ez a felső értékhatára, amelyen túl funkcionális képletünk nem működik, a teljesíthetetlen jogparancs. E határt akkor érjük el, ha a jogszabály címzettjétől fizikai, logikai vagy tágabb értelemben vett erkölcsi lehetetlenséget kívánunk. E határ pontos értéke természetesen nem adható meg. Hiszen a jog nem mennyiség, s ezenfelül a lehetetlenség - különösen az erkölcsi lehetetlenség - a címzett testi és lelki alkata szerint változik.

Ugyanígy megszűnik képletünk működni, ha a parancs teljesíthetősége szempontjából az ellenkező irányba indulva adunk x-nek különböző értékeket, s eközben elérjük az alsó határt. Az alsó határ elérésekor y ugyancsak nem változik, nem követi többé x változásait. Ezt az alsó határt akkor érjük el, ha a jogszabály címzettjétől olyan magatartás tanúsítását követeljük, amelyet a követelésre tekintet nélkül, testi és lelki alkatából következően egyébként is tanúsít. Látható, hogy funkcionális jogképletünk: a jog sajátos törvényszerűsége csak e két határon belül működik, fenti képletünket tehát - matematikai szempontból - ki kell egészítenünk x határértékeinek megadásával, a „*limes*" megjelölésével. A felső határ a teljesíthetetlen parancs, az alsó határ a címzett alkatából fakadó magatartással egybeeső jogparancs. E vonatkozásban tehát a jog az általános normativitás sajátosságait mutatja.

(2) Élet és jog összefüggése azonban nem egyoldalú: nemcsak a jog változása idéz elő változást az életben, de az életviszonyok változása is kihat a jog alakulására. Tehát nemcsak a jogot foghatjuk fel független változóként, hanem az életet is független változónak kell vennünk, ha a sajátos jogi törvényszerűséget funkcionális képletünkön keresztül teljesen meg akarjuk érteni. Az $f(x) = y$ képletben legyen most tehát az élet x, és a jog y. Ezzel matematikai alakban azt fejezzük ki, hogy a jog követi az élet változásait, a társadalmi viszonyok változása megfelelő változásokat hoz létre a jogrendben.

Ha a képletet ilyen feltételek mellett analizáljuk, a következő eredményeket kapjuk.

X-nek különböző értékeket adva itt is úgy találjuk, hogy y - bizonyos határokon belül - folytonos és megfelelő értékváltozásokkal követi x változásait: a jogszabályok az életviszonyok változásainak megfelelő új tartalmat nyernek.

Van azonban egy értékcsoport, amelynek tagjait x helyébe téve az y nem változik. Az értékeknek (társadalmi viszonyoknak) e csoportjába azok az életviszonyok tartoznak, amelyeknek nincs jogi relevanciájuk. Így például a divat változásait rendszerint nem követi a jogrend vál-

tozása, mert nem indítja arra a jogalkotást, hogy a változásnak megfelelő jogszabályokat hozzon, vagy a fennálló jogszabályokat megfelelően módosítsa. Képletünkben ez az x alsó határa, amelyen alul a képlet nem működik. De ilyen értelmezés esetén vajon van-e a képletnek felső határa, és ha van, úgy miképpen érhető el?

A közösségek, az államok életében periodikusan ismétlődő jelenség, hogy a gazdasági, szociális, vallási vagy egyéb szempontból lényegesen megváltozott életviszonyok változását nem követi a jogrend megfelelő folytonos változása. Ha tehát x az alsó határtól távolodó olyan értékeket kap (új társadalmi irányeszmék, új vallási rendszerek érvényesülésével), amelyeket a közösség tagjainak, túlnyomó többségüknek véleménye szerint a jogrend megfelelő változásának kellene követnie, s a jogrend ennek ellenére sem alakul a megváltozott életviszonyoknak megfelelően; úgy egyre nő a feszültség x és y között. E feszültség annak következménye, hogy ilyen esetben a képlet nem működik, vagy nem megfelelően, nem jól működik. Ha aztán x elérte felső határát anélkül, hogy y megfelelően változott volna, az x-ben lassan felhalmozódott - s az y megváltoztatására irányuló - erő hatása alatt a képlet rendkívüli erővel működni kezd: y hirtelen és teljesen megváltozik, az ellenkező végletbe - funkcionális nyelven szólva: végtelenbe - csap át. Ekkor a képlet működése gyakran meg is szűnik, mert x hirtelen az alsó határértéken aluli értékeket vesz fel. Ez abban az esetben következik be, ha a társadalom elégedetlen tömegei a jogrendet forradalmi úton megváltoztatják, vagy helyesebben szólva, eltörlik a jogrendet, s mindaddig, amíg új jogrendet nem alkotnak, a társadalom tagjainak megváltozott magatartása nem idéz elő megfelelő változást y-ban, a jogrendben, mert a „jogrend" ilyen esetben egybeesik a társadalom tagjainak tényleges magatartásával.

Az x = élet értelmezés esetén tehát képletünknek az a sajátossága, hogy a felső határ átlépése után működése csak átmenetileg szünetel, majd hirtelen olyan erővel kezd működni, hogy az élet és a jogrend közötti feszültséget teljesen megszünteti: x egy ideig egyenlő lesz y-nal, s a képlet működése átmenetileg ismét szünetel. A képlet ilyen értelmezése esetén sajátosságát éppen ez a nem folytonos természetű működés jelenti.

Ha a képlet működése egy ideig folytonos jellegű, a felső határ, a forradalom magasra kitolódhat. Ilyen esettel állunk szemben akkor, amikor a törvényhozás a jogrendet a társadalom változó életviszonyainak és igényeinek megfelelően folytonosan alakítja: x minden változását y megfelelő változása követi. A képletnek azonban ilyen esetben sem természete a folytonosság. X egészen magas értékei esetén ugyanis y nem képes a megkezdett irányban követni x változásait: az abszolutisztikus monarchia például nem képes a tömegnek a köztársasági ál-

lamforma megalkotására irányuló követelését kielégíteni. Ilyen határesetben y, az eddigi államforma, nem képes tovább változni, s vagy érvényesül a már jelzett törvényszerűség, azaz a fennálló jogrend változtatja meg az életet (a köztársasági államforma elnyerésére irányuló követelést), vagy pedig gyökeresen megváltozik az államforma: y ellenkező végtelenbe csap át, forradalom útján megszületik a köztársasági államforma, s közben y egy ideig nem követi x változásait, így a jogrend (elméletileg) egybeesik a tényleges életviszonyokkal.

(3) Függvényünk kétféle értelmezését összehasonlítva egymással megállapíthatjuk, hogy az (1) pontban foglalt eset inkább a folytonos, a (2) pont alatti pedig a nem folytonos matematikai függvényre emlékeztet. Amennyiben - a funkcionalizmus híveinek örömet szerezve - matematikai alakban fejezzük ki magunkat, úgy azt mondhatnánk: az első eset egy horizontális irányban több-kevesebb szabályossággal továbbhullámzó *sinus*görbére, míg a második eset egy vertikális irányban cikázó *tangens*görbére emlékeztet.

Mindkét eset azonban egyfelől izolált, másfelől idealizált szemléleti módja jog és élet egymáshoz való viszonyának. Ha mármost a jogot és az életet kölcsönös összműködésében, valóban funkcionálisan szemléljük, azaz a függvény kétféle értelmezéséből származó görbe eredőjét ábrázoljuk, úgy megkapjuk a jogélet görbéjét. Az így nyerhető vonal erősen fog emlékeztetni az emberi szervezet hőmérséklet-ingadozását jelző lázgörbére, amely esetünkben a jogilag szervezett társadalom, az állam „egészségi állapotát" jelzi. Ha a jogszabályok megvalósulnak az életben és az életviszonyok változását a jogszabályok követni tudják, a görbe normális magasságban, kisebb hullámzásokkal vonul. Ahogy nő a feszültség élet és jogszabályok között, úgy emelkedik a két függvény összműködésének eredője - a lázgörbe - a „*tangens*-összetevő" növekvő befolyásának hatására a felső határ felé, jelezve a társadalom betegségét, a társadalom tagjai által követni kívánt és követelt rend és a fennálló jogrend közötti különbséget. De beteges tünet a lázgörbének az alsó határ felé közeledése is, mert a társadalom fáradtságára, közönyösségére, avagy jogalkotás és végrehajtás erénytelenségére, esetleg züllésére utal.

Jog és élet kölcsönös viszonyának funkcionális analízise alapján megállapíthatjuk: a jogélet lényege és jelenségei funkcionális szemlélettel is megragadhatók. A jogélet mint ismerettárgy ebben a vonatkozásban alkalmas alapja a funkcionális szemléletnek.

Ez azonban nem jelenti, hogy a jogtudomány módszere funkcionális természetű, s fogalmai funkciófogalmak lennének. E pontban ugyanis nem jogbölcseletet vagy jogtudományt, hanem jogszociológiát műveltünk, s a jogszociológia ismerettárgya megengedi a funk-

cionális szemléletmód alkalmazását. Nyilvánvaló azonban, hogy e szemléletmód sem kölcsönözhet a jogszociológia eredményeinek matematikai-természettudományos egzaktságot. Hiszen az egyenlet tagjai nem mennyiségek, s a tagokban bekövetkező változást sem követi minden esetben - tehát szükségszerűen és törvényszerűen - megfelelő változás a másik tagban.

Igaz ugyan, hogy a jogrend hatással van az életviszonyokra, az emberek magatartásának kialakítására, de ez a hatás nem szükségszerűen következik be. Igaz ugyan, hogy az életviszonyok változása megfelelő változást idézhet elő a jogrendben, de ez sem történik szükségszerűen. Jogrend és élet között nincs szoros okozati összefüggés: legfeljebb befolyásolásról beszélhetünk, de szükségszerű és törvényszerű összefüggésről semmiképpen sem.

Ezek a megállapítások az érvény, hatály és megvalósulás mozzanatainak kölcsönhatása, illetőleg kölcsönhatásuk megtapasztalása útján igazolhatók a legegyszerűbben.

Vannak jogszabályok, amelyek érvényesek és hatályosak, de mégsem valósulnak meg minden esetben, mert a címzettek gyakran nem hajtják végre. Van olyan jogszabály, amelyik érvényes volt, de soha nem lépett hatályba és nem is valósult meg, mint például „A magyar leszámítoló és kereskedelmi bankról" szóló 1873:XXVI. tc. Van olyan törvény is, amelyik teljes egészében érvényes volt, részben hatályba lépett, meg is valósult, de az életviszonyok változása következtében végleges hatálybalépése elmaradt, sőt már hatályba lépett részének hatályát is felfüggesztették, s egy bizonyos időpont után a törvény már egyáltalában nem érvényesült. Ez volt a sorsa a tanítóképzés reformja tárgyában alkotott 1938:XIV. tc.-nek. A két utóbbi esetben a sajátos jogi törvényszerűség működését lehetetlenné tette a megváltozott életviszonyok ereje, s nem a jogrend változtatta meg az életet, hanem az a tény, hogy az eredetileg érvényes jogszabályban meghatározott jogrend nem változott életrenddé: a közösségi viszonyok visszaható erejükkel hatályát, majd érvényét vették a hatástalan jogszabálynak, tehát az élet változtatta meg a jogrendet.

Azonban a hatástalanság érvénymegsemmisítő erejének elve sem érvényesül töretlenül a jogéletben. E tekintetben talán elég az 1848. évi alkotmánytörvények sorsára hivatkoznunk. Ezek az elnyomatás ideje alatt egyáltalán nem hatottak, a magyar közjogi felfogás szerint azonban mégsem vesztették érvényüket. Viszont arra is van példa élő jogunkban, hogy a jogi szempontból érvénytelennek tekintendő jogszabály ható tényezőként lép fel az életben, tehát érvénytelensége ellenére is hatály és hatásosság jogi törvényszerűségét mutatja. Gondoljunk például arra a hatásra, amit a tervezet alakjában létező magyar magánjogi törvényjavaslat a magyar jogéletre gyakorol.

A jogélet folyamatainak megtapasztalása arról győz meg bennünket, hogy az egymással funkcionális összefüggésben álló két hatótényező, a jogrend és az élet közül az élet az erősebb. Olyan esetekben ugyanis, amikor az élet nem követi a jogrend változásait, illetőleg amikor az életviszonyok a jogszabályokban meghatározott rendtől eltérően alakulnak, rendszerint az élet győz oly módon, hogy visszaható erejével megsemmisíti az érvényes jogszabály érvényét vagy hatályát, majd érvényt ad az eredetileg érvénytelen jogszabálynak. Élet és jog törvényszerűségeinek összecsapásából tehát rendszerint az élet törvényszerűsége kerül ki győztesen.

A közösségi életviszonyok győzelme a jogrend felett rendszerint a jogszabály megsemmisülését eredményezi. A jogszabály megsemmisülésének azonban ez csak egyik aránylag ritkán tapasztalható és nem is szabályszerű módja. Minthogy jogszociológiai vizsgálódásunk ilyen módon a jogszabály megszűnésének kérdéséhez vezetett, indokolt, ha a következő pontban e kérdéssel foglalkozunk.

7. § A jogszabályok megszűnése

A jogszabályok általában olyan módon szűnnek meg, hogy alkatuk megszűnik működni: nem rendezik többé a közösségi életviszonyokat. E tekintetben a jogszabályokra teljes mértékben áll mindaz, amit a normákra vonatkozóan a III. fejezet I. címének 5. §-ában megállapítottunk.

A jogszabály mindig közvetve szűnik meg jogszabályként működni, vagyis azáltal, hogy megszűnik érvénye és hatálya, tehát sajátos működésmódja. A jogszabály érvénye és hatálya viszont éppúgy megszűnhet közvetlen és közvetett módon, mint a normatív tárgykör tagjainak sajátos működésmódja általában, s a megszűnés általános okai tekintetében is teljes hasonlóság áll fenn a normák és a jogszabályok között. Éppen ezért a jogszabályok megszűnésének általános okait e pontban nem fogjuk ismét felsorolni, hanem csak az I. cím 5. §-ában tett megállapításainkra utalunk.

A jog területén azonban vannak sajátos és szabályszerű módjai is érvény és hatály megszűnésének. A következőkben ezeket fogjuk röviden tárgyalni.

A jogi érvény és hatály megszüntetésének tipikus módja, amikor a jogalkotó egy új jogszabályban akként rendelkezik, hogy meghatározott jogszabályok érvényüket (hatályukat) vesztik. Eme érvénymegszüntetési módnak a gyakorlatban sokféle változata lehetséges. A megsemmisítő jogszabály alkotója lehet ugyanaz a személy vagy szerv, amely a megsemmisített jogszabályt alkotta, vagy lehet a jogalkotó ha-

talom szempontjából az eredeti jogszabály alkotójával egyenrangú vagy magasabb rendű anyagi jogforrás; semmiképpen sem lehet azonban alacsonyabb rendű jogforrás. A jogforrások egyenrangúsága esetén az érvény tekintetében a jogszabályok megalkotásának időrendje az irányadó: a később alkotott jogszabály megszüntetheti a korábban alkotottnak érvényét. De nemcsak a megalkotás időbeli sorrendje, hanem a területi és személyi vonatkozások is befolyásolják a jogi érvény megszüntetésének módját és lehetőségét - erre utalnak például a *ius singulare, ius particulare, ius speciale* elnevezések. Erre vonatkozóan minden fejlettebb jogrendszer részint általános jogelvek, részint pedig sajátos jogszabályok alakjában tartalmaz irányadó rendelkezéseket.

A jogi érvény és hatály megszűnésének kevésbé szabályszerű, de rendszeresen tapasztalható módja, hogy a címzettek - legyenek akár államszervek, akár magánszemélyek - nem teljesítik a jogszabályban meghatározott szolgáltatást. Ez történhet kifejezetten - ha a címzettek határozottan kinyilvánítják azon álláspontjukat, hogy nem fogják teljesíteni a jogalkotó által a jogszabályban tőlük követelt szolgáltatást - vagy hallgatólagosan, ha a jogszabály által meghatározott helyzetben az adott pillanatban egyszerűen nem tanúsítják a jogszabályban előírt magatartást. Mindkét esetre bőségesen találunk példát a magyar történelem tanulmányozásakor. Különösen a vármegyéknek a központi hatalom jogszabályaival szemben tanúsított ellenállása szolgálhat tanulságos példákkal.

Egyébként a jogszabályok érvényének és hatályának megszüntetési módját minden fejlettebb jogrendben az alkotmánytörvény vagy fogalmilag annak minősülő jogszabályok határozzák meg, s így e kérdés behatóbb tárgyalása már a politika, illetőleg alkotmányjog művelőjének feladata.

Jogszabályok érvényének és hatályának megszüntetése más jogszabályok által arra a körülményre utal, hogy az ugyanazon közösség életét irányító jogszabályok egymással meghatározott viszonyban állnak, érvény és hatály tekintetében összefüggő rendszert alkotnak. Ezért az egyes jogszabályok normatív vonatkozásainak megvilágítása után végezetül azt fogjuk megvizsgálni, hogy a jogszabályok milyen normarendszert alkotnak, miként függnek egymással össze egy normatív rendszer, a jogrendszer keretén belül.

8. § A jog mint szabályrendszer

Eddigi fejtegetéseink során sokszor utaltunk arra, hogy a jogszabály csak egységnyi alkateleme a jognak, s a jognak létezik a jogszabálynál magasabb rendű megjelenési formája is. Ez pedig a jogrend. Vizsgáljuk

most meg - tapasztalati alapon - a jogrendeket is ugyanabból a szempontból, mint amelyből alkotó elemeit, a jogszabályokat vizsgáltuk: van-e a jogrendnek általában jellemző alkati sajátossága és törvényszerűsége? Vagyis a jogszabályok valamilyen sajátos alkatba rendeződve alakítják-e ki vajon a jogrendszert, felmutat-e a sajátos alkatnak megfelelő s abból fakadó törvényszerűségeket, vagy pedig a jogrend a jogszabályoknak határozott alkatot és működésmódot nélkülöző esetleges összessége? Mihez áll inkább közelebb a jogrendszer: szabályos kristályhoz, melynek alakját, arányait az alkotó molekulák formai sajátosságai megfelelően befolyásolják, vagy egy kavicshalomhoz, melynek alakját és arányait nem befolyásolja a kavicsok formája?

A jogrendszer sajátos alkata és törvényszerűsége

Ha a civilizáció magasabb fokán élő emberi közösségek jogát vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy a jogszabályok között olyan sajátos összefüggések állnak fenn, amelyek folytán bizonyos rendszer tagjaiként mutatkoznak vagy ilyenekként foghatók fel. Ezen összefüggések részint tartalmi természetűek - mint például a jogszabályok tömörülése vagy elkülönülése jogterületekké -, részint formai természetűek - mint például a jogrend tagozódása abból a szempontból, hogy egyes szabálycsoportjai milyen jogalkotó hatalommal rendelkező jogforrástól származnak (törvény, kormányrendelet, miniszteri rendelet stb.). A jogszabályok eme összefüggésmódjai a tapasztalat bizonysága szerint minden olyan jogrendszerben felfedezhetők, amelyik erre az elnevezésre rászolgál, illetőleg minden ilyen jogrendszer szilárd alapot nyújt az ezen összefüggésmódok kiépítésére irányuló jogtudományos tevékenység számára. Ezeket a jogrendszerekben tapasztalható sajátos összefüggésmódokat tehát tudományos vizsgálódás alapjául szolgáló alkati sajátosságoknak tekinthetjük.

Másik jellemző vonása minden jogrendszernek, hogy a nagyszámú és különböző tartalmú jogszabályok között olyan összefüggések (alkat) jönnek létre, hogy ezen alkat működése folytán a közösségi életviszonyok egyértelmű rendezést nyernek. A jogrend alkatának működésmódját tehát az a sajátosság jellemzi, hogy ugyanarra az életviszonyra ugyanabban az időpontban ugyanazon jogrend szabályai, rendelkezései közül csak egyetlen jogszabály lehet érvényes, azaz egy meghatározott életviszonyt csak egyetlen jogszabály rendelkezésének megfelelően lehet a jogrendszer szempontjából helyesen - jogilag érvényesen - rendezni. Minthogy ez a működésmód a tapasztalat szerint általában a jogrend szilárd sajátossága, s ezenfelül magasabb rendű az egyes jogszabályok működésmódjánál: ezt a jogrend - tudományos vizsgálódás kiindulópontjául szolgáló - sajátos törvényszerű-

ségének tekinthetjük. Nézzük meg most a jogrend eme sajátosságait egyenként és kissé közelebbről.

a) A jogrend alkati sajátosságai

A jogrend alkatának sajátosságait szabályainak összefüggésmódja, elrendeződése alakítja ki. Az alábbiakban a jogszabályok két összefüggésmódját fogjuk tárgyalni: a logikai és a normatív jellegű összefüggést.

a1) A jogszabályok logikai természetű összefüggése. A jogszabályok logikai természetű elrendeződése azoknak jogterületekké tömörülésében, s ennek folytán a jogrendszer jogterületekké tagozódásában nyilvánul meg. A jogrendnek e tagolódási módjával az Első rész V. cím 2. §-ának utolsó (3) alpontjában foglalkoztunk. Az ott elmondottakhoz a következőket fűzzük.

Ez az alkati sajátosság - vagyis a jogrendszer tagolódása jogterületekké - logikai természetű, minthogy a jogszabályok jogágakba rendeződése ugyancsak logikai természetű: többnyire *henid* állapotú jogtudományos alapfogalmak működésének az eredménye. Ez a logikai tényező a jogalkotók és jogtudósok értelmében működik, ezen keresztül fejtve ki hatását. A jogalkotókat arra indítja, hogy a jogrendszer egyes ágaiba tartozó jogszabályok alkotása folyamán mindinkább tekintettel legyenek azokra a követelményekre, amelyeket a vonatkozó életviszonyok helyes rendezése érdekében e logikai tényezők - például a büntetés, bűnösség, bűncselekmény alapfogalmai - velük szemben támasztanak (például a büntetőkódex megalkotóját arra indítják, hogy a kódex alapelvévé tegye a *„nullum crimen, nulla poena sine lege poenali"* elvet, vagy azt az elvet, miszerint „bűnösség nélkül nincs büntetés"). A jogtudósokat pedig arra indítja - amiként az idézett pontban már láttuk -, hogy e *henid* állapotú logikai tényezőket *henid* állapotukból kiemeljék és logikai alakban, az illető jogterület alapfogalmainak alakjában kifejezzék.

E logikai vonatkozású alkati sajátosság minden jogrendszer „szilárd" kritériuma. Szilárdságát az a körülmény biztosítja, hogy nem az emberi értelem önkényes teremtménye, hanem azon életviszonyok, illetőleg jogintézmények alkatából fakad, amelyeket a jogterület szabályai rendeznek. Az előbb említett büntetőjogi alapfogalmaknak is létrendi alapjuk van: a büntetés helyes és igazságos kiszabásának szükségessége és ténye azokra a személyekre tekintettel, akik a közösség jogrendje által védett értékeket sértik vagy veszélyeztetik. Az emberi értelemben immanens logikai tényezőkként a jogágak alapfogalmai tehát a létrendben gyökereznek, s így a jogrendnek e logikai jellegű alkati sajátossága, hogy ti. jogterületekre tagolódik, nem a jogalkotó vagy jogtudós önké-

nyének, hanem a vonatkozó életviszonyok, jogintézmények alkatában rejlő meghatározó erőnek a következménye. A jogrend logikai jellegű alkati sajátosságának tehát létrendi vonatkozása is van.

Ez a körülmény a magyarázata annak a tapasztalati ténynek, hogy a civilizáció alacsonyabb fokán élő közösségek joga nem mutatja fel e logikai jellegű tagozódást, mert életviszonyaik még nem differenciálódtak, tehát nincs szükségük differenciált, tagolt jogrendre, sőt egyáltalán jogrendszerre. A közösségi életben azonban működnek a fejlődés „potenciái", s amilyen mértékben ezek „aktualizálódnak", ahogyan a közösségi életviszonyok is egyre bonyolultabbakká válnak, oly mértékben erősödik a jogalkotók értelmében az életviszony megismeréséből fakadó s azok alkatán nyugvó *henid* állapotú logikai tényezők ereje, amik a jogalkotót megfelelő jogszabályok alkotására, jogintézmények létrehozására, s végül a jogrend megfelelő tagolására indítják.

A jogterületeket a logikai tényezők természetesen nem mozdulatlan határokkal és egyenes vonalakkal különítik el egymástól, minthogy a vonatkozó életviszonyok sem választhatók így el egymástól. A tapasztalat is azt mutatja, hogy az egyes jogterületek határai mozgékonyak, s ezenfelül úgy nyomulnak egymásba és úgy kapaszkodnak össze, mint az egyes koponyacsontok varrataik segítségével. A képszerű kifejezést mellőzve ez annyit jelent, hogy egyes életviszonyok több jogterület szabályainak rendelkezései alá eshetnek, s ugyanazon jogi fogalmak, jogintézmények különböző változatban több jogterület alkotó elemeiként szerepelhetnek. Így például a bűncselekménynek nemcsak büntetőjogi, de közigazgatási és magánjogi, esetleg alkotmány- és államközi jogi vonatkozásai is vannak; ugyanazt a magatartást, amelyre egy bizonyos időpontban büntetőjogi szabályok rendelkezései vonatkoznak, egy későbbi időpontban közigazgatási szabályok szerint kell értékelni, a büntetőjogi bűnösségnek pedig van magánjogi változata is a *dolus* és a *culpa* alakjában.

A jogrendnek jogterületekké történő logikai tagozódása tehát a vonatkozó életviszonyok alkatán nyugszik, s ez a jogalkotók, illetőleg jogtudósok logikai jellegű értelmi tevékenységének az eredménye. A jogrend e logikai jellegű alkati sajátosságának hatása a jogrend jellegére ugyanolyan megítélés alá esik, mint az egyes jogszabályok létrendi alkatelemein nyugvó logikai törvényszerűség hatása a jogszabályok jellegére.[17] Ez a körülmény két irányban érezteti hatását.

A logikai tagozódás egyrészt nem tekinthető a jogrend sajátos jogi jellegét előidéző aktív vonásnak. A logikai jellegű alkati sajátosság ugyanis megállapító (tehát logikai) jellegű, és nem követelő (azaz nor-

[17] Lásd ehhez e rész III. fejezete I. címének 3. §-át.

matív) jellegű ítéletek alkotása következtében jön létre, azaz nem eredményezheti a jogrendszer lényegét tevő normatív jelleget.

Másrészt a logikai tagozódás a jogalkotók által nagymértékben torzítható (így például az összes magánjogok közjogoknak, illetve kötelességeknek nyilvánithatók, vagy megfordítva, s ezzel a magánjog, illetőleg a közjog területe ideiglenesen eltűnhet a jogrendszerből) anélkül, hogy ezáltal megszűnne a jogrend normatív törvényszerűsége. Ez a torzítás természetesen éppúgy csak bizonyos határokon belül lehetséges, mint a norma alkatelemei közötti feszülés fokozása, de kétségkívül van lehetőség a logikai alkat torzítására a törvényalkotó céljai érdekében. A normatív törvényszerűség tehát tág határokon belül itt is megsemmisítheti a logikai törvényszerűség indítékait.

A jogrendnek e logikai tagozódása horizontálisnak nevezhető, mert a különböző jogterületek nagyjából egymás mellett, ugyanabban a síkban helyezkednek el. Hiába magasabb rendű tehát normatív szempontból például az alkotmányjogi vagy államközi jogi jogterület, széttagolódásuk, illetőleg összefüggéseik logikai természetű tényezői szempontjából ezek a jogterületek is a többiek mellett, a többiekkel egy síkban helyezkednek el.

a2) A jogszabályok normatív természetű összefüggése. A jogszabályok normatív természetű összefüggését jól szemlélteti a már korábban bemutatott MERKL-féle joglépcső. Ebben a joglépcsőrendszerben a jogszabályok normatív jellegű kritérium szerint rendeződnek el. Ez pedig az a körülmény, hogy a jogszabályok mely jogalkotó hatalommal felruházott személytől vagy szervtől származnak, illetőleg fokozatos megvalósulásuk során mely jogalkotó vagy végrehajtó hatalommal felruházott személy magatartásán keresztül „konkretizálódnak". A jogszabályoknak ez a kritériuma tehát eredetüket jelzi, s a kritérium normatív jellegéből folyik a jogszabályok között általa létesített rendszerbeli összefüggés normatív természete is.

A jogszabályok eredetének e kritériuma, s a jogszabályok között általa létesített összefüggés azért normatív természetű, mert a magasabb rendű jogforrás ezen keresztül ad az általa alkotott jogszabályban felhatalmazást - közelebbről: parancsot - az alacsonyabb rendű jogforrás számára annak érdekében, hogy az életviszonyok meghatározott szűkebb vagy tágabb körét jogszabályok alkotása útján a magasabb rendű jogszabályban meghatározott módon vagy elvnek megfelelően rendezze, illetőleg a jogszabályt megfelelően foganatosítsa. A magasabb rendű jogforrás tehát „delegálja" jogalkotó hatalmát az alacsonyabb rendű jogforrás számára, „felhatalmazza" bizonyos tartalmú jogszabályok alkotására. Ez a felhatalmazás, delegálás benne foglaltatik a jogszabályokban, az alárendelt jogforrás által alkotott jogsza-

bályban pedig benne foglaltatik a „felhatalmazásra" hivatkozás.[18] A jogszabályokban tehát megtalálható ez a normatív természetű kritérium, alkatrész, ez létesíti a jogszabályok között azok sajátos normatív összefüggését, a jogrendek normatív természetű alkati sajátosságát.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a jogrendnek e normatív alkati sajátossága nem tisztán formai természetű, azaz lényege nem merül ki a magasabb rendű jogforrás által az alacsonyabb rendű felé irányított „kellésben", vagyis abban, hogy az utóbbinak „kell" végrehajtania a magasabb rendű jogszabályt. A magasabb rendű jogszabály ugyanis mindig meghatározza azt is, hogy mit és hogyan kell; azaz az alacsonyabb rendű jogforrás az életviszonyok mely körét és milyen módon szabályozhatja az általa alkotandó jogszabállyal. E tartalmi jellegű vonatkozás annyira hozzátartozik a felhatalmazáshoz, tehát a jogrend szóban forgó normatív alkatához, hogy egyrészt a felhatalmazásnak e nélkül nincs értelme (mert az alacsonyabb rendű jogforrás tájékozatlan arra nézve, hogy mit és hogyan kell szabályoznia), másrészt pedig a felhatalmazásban megjelölt kör túllépése esetén a normatív összefüggés létre sem jön, mert ilyen esetben az alacsonyabb rendű jogforrás által alkotott jogszabály érvénytelen. A jogrend normatív alkati sajátosságának e szükségszerű tartalmi vonatkozása arra az összefüggésre utal, amely a normát alkotó tartalmi és formai elemek között szükségszerűen fennáll.

Végül megjegyezzük, hogy míg a jogrend logikai tagozódása horizontális irányú, ez a normatív jellegű tagozódás vertikális irányúnak mondható, mert a jogszabályok alkotóik felhatalmazása alapján végbemenő elrendeződését határozza meg a jogrenden belül.

b) A jogrend sajátos törvényszerűsége

A jogrend működésmódjának - törvényszerűségének - az alkotó jogszabályokétól eltérő sajátosságát abban jelölhetjük meg, hogy ugyanarra az életviszonyra ugyanabban az időpontban ugyanannak a jogrendnek csak egyetlen szabálya lehet érvényes, azaz a jogrend a közösségi életviszonyokat egyértelműen rendezi. A jogrend törvényszerűségének e sajátossága éppúgy alkatának sajátosságából fakad, mint ahogyan az egyes jogszabály törvényszerűsége fakad annak alkatából. A jogrend ugyanis azért képes egyértelműen rendezni a közösségi életviszonyokat, mert normatív alkata olyan összefüggésben tartalmazza a felépítő jogszabályokat, hogy ez - helyes értelmezés mellett - szükségszerűen

[18] Lásd a végrehajtó rendeletek bevezető sorait: „A [...] minisztérium a [...] törvénycikk [...]-ában foglalt felhatalmazás alapján a következőket rendeli: [...]".

kizárja a jogszabályok normatív kollízióját, vagyis azt, hogy rendelkezéseik egymásnak ellentmondjanak.

A jogrend tehát - normatív alkatából következően - nem tartalmazhat egymásnak ellentmondó szabályokat. Ha ugyanis ugyanarra az életviszonyra vonatkozóan ugyanabban az időpontban és tekintetben két különböző jogszabály a címzettől egymást kizáró két különböző magatartás tanúsítását követeli, az egymásnak ellentmondó két jogszabály közül az egyik nem érvényes. Hogy melyik, ezt a jogszabályok érvényének megállapítása tekintetében irányadó általános és különös értelmezési szabályok segítségével mindig meg lehet és meg is kell állapítani. Így például az új jogszabály - ha megfelelő jogalkotó hatalmú jogforrástól származik - érvényét veszi a vele ellentétes tartalmú régebbinek.

A jogrendnek e normatív alkati sajátossága tehát azt eredményezi, hogy a jogrend nem más, mint egy tartalmi szempontból folyton változó, többé-kevésbé permanens keret, melynek alkatába folyamatosan lépnek be az újabb és újabb jogszabályok, automatikusan kilökve a normatív alkatból a velük ellentétes tartalmú régebbi jogszabályokat. A jogszabályok számára tehát az a „normatív tárgykör", amelynek az érvényét és hatályát vesztett jogszabály „megszűnik tagja lenni", maga a jogrend. Ily módon nyernek a jogfilozófia területén határozott értelmet és tartalmat azok az általános természetű megállapításaink, amiket a megelőző fejezet I. címében a norma érvényére és hatályára mint a normatív tárgykörbe tartozás feltételeire vonatkozóan tettünk.

A jogrendszerre vonatkozó vizsgálódásaink eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy nemcsak az egyes jogszabályok, de a belőlük felépülő jogrendek alkatának és törvényszerűségének is szilárd sajátossága, hogy azok meghatározásában a jognak mindhárom alkotóeleme részt vesz. A jogrend alkata és törvényszerűsége éppúgy magasabb rendűnek és sajátosnak tekinthető a jogszabályokéval szemben, mint például a kémiai alkat és törvényszerűség a fizikaival szemben.

A jogrendszerek sajátos törvényszerűsége párhuzamba állítható az igazságrendszer, tehát a tudományok sajátos törvényszerűségével. Miként a jogrendszer egyértelműen rendezi a valóságot, úgy az igazságrendszeren keresztül lehet ezt egyértelműen megismerni. Ugyanazon jogrendszeren belül tehát kiküszöbölődik a jogtudomány és jog között egyébként általában fennálló ama lényeges különbség, mely szerint ugyanazt az életviszonyt a legkülönbözőbb tartalmi jogszabályok egymásnak ellentmondó módon egyforma jogérvénnyel rendezhetik, míg ugyanarra az életviszonyra ugyanabból a szempontból csak egyetlen ítélet lehet igaz.

A két tárgykör között azonban még e párhuzam esetén is lényeges különbség van. A jogrendszer egyértelmű rendezésének ugyanis lé-

tezik egy „idő-koordinátája" is, mert hozzá kell tennünk: „ugyanabban az időpontban". A normatív törvényszerűség lehetővé teszi ugyanis, hogy egy másik időpontban ugyanazt az életviszonyt egy másik jogszabály homlokegyenest ellenkező módon rendezze ugyanazon jogrenden belül ugyanazon jogi érvénnyel. Az igazságrendszernek azonban nincs ilyen „idő-koordinátája", mert ugyanarra az összefüggésre vonatkozóan ugyanabból a szempontból bármely időpontban csak egyetlen ítélet lehet igaz.

A jogrendszerekre jellemző még, hogy nem végső és legmagasabb rendű normatív alkatok, hanem maguk is elemei egy még magasabb rendű normatív alkatnak: az államközi jogrendnek. Az államközi jogrend szempontjából a jogrendszerük szervezetében fennálló egyes államok éppúgy címzettek, mint a jogrend szempontjából a közösség tagjai vagy szervei. Ha az államközi jogrend megfelelő szervezetben magában foglalná a föld összes jogilag szervezett közösségét, államát, kialakulna a jog- és társadalomfilozófusok oly régóta és oly különböző alakban elképzelt vágyálma: a világállam.

Mai fejlettsége mellett azonban még részleges államközi „jogrendről" is túlzás beszélnünk. A világállam kialakulásától, jogi szervezésének lehetőségétől pedig alighanem nagyon messze vagyunk még. A világállam ma még csak idea vagy potencia, melynek megvalósítása, aktualizálása útján még vajmi kevés megfelelő lépést tettek a Föld jogilag szervezett közösségei.

Egyébként az egyes jogrendek államközi jogrendbe tagolódásának különböző következményei lehetnek a jogrendet alkotó és hordozó emberi közösségek, államok egymás közti viszonyára, szuverenitására, a jogrendek törvényszerűségének hatókörére (stb.) nézve. E következményekkel azonban nem a jogfilozófus, hanem az államközi jogász hivatott foglalkozni.

IV. fejezet

A JOG FOGALMA

1. § Fogalom és meghatározás

A fogalom valamely ismerettárgy lényeges jegyeit feltüntető jelentés-összefüggés. Az ismerettárgy lényeges jegyeit igaz ítéletek alkotása útján állapítják meg. Az igaz ítéletek a pszichikai létű jelentés-összefüggésben logikailag éppen úgy kiegészítik egymást, mint például a létrendben fennálló ismerettárgy lényeges jegyei egy kauzális össze-

függésben. Ha a pszichikai jelentés-összefüggés adekvát a néki megfelelő ismerettárgy alkatával, illetőleg törvényszerűségével, akkor a fogalom helyes. A fogalmat tehát éppúgy adekvát módon kell megalkotni ahhoz, hogy helyes legyen, mint elemeit: az egyes ítéleteket.

A fogalom tartalma ama ítéletek jelentéseinek összefüggése, amelyek az ismerettárgy lényeges jegyeit megállapítják. Ha e jelentéseket - tehát a fogalom tartalmát - egy meghatározott összefüggésben felsoroljuk és rögzítjük, akkor meghatározzuk a fogalmat, megalkotva a fogalom meghatározását.

A fogalommeghatározás hagyományos módja úgy alakul, hogy megkeressük a legközelebbi osztályfogalmat [*genus proximum*], amelynek az ismerettárgy valamely lényeges sajátosságánál fogva tagja, majd felsoroljuk azokat a lényeges jegyeit - *differencia specifica* -, amelyek az ugyanazon osztályba tartozó többi jelenségtől az ismerettárgyat megkülönböztetik. (Így például a ló fogalma *genus proximuma* szerint emlősállat, *differencia specificái* a pata, sörény, törzsének és végtagjainak meghatározott aránya, emésztőszerveinek sajátos alkata és így tovább.)

A fogalommeghatározásnak, definíciónak vannak előnyei és hátrányai. Előnye, hogy rögzíti a fogalom tartalmát, biztosítja a fogalom megjelölésére használt szó egyértelmű alkalmazását, megismertet az ismerettárgy leglényegesebb sajátosságaival (stb.). Az utóbbi időben azonban a kutatók többsége inkább a definíció hátrányait hangsúlyozza. Így például az egzakt természettudományok területén a hagyományos definíció alig vagy sehogyan sem válik be. A kémia nem a hagyományos felfogásnak megfelelően határozza meg a szén vagy arany fogalmát, s még kevésbé képes magát a hagyományos logikai eljárásokhoz tartani, amikor ezeknek a többi elemhez való viszonyát, reakcióit, vegyületeit (stb.) leírja vagy egyenletek alakjában kifejezi. De a kevésbé egzakt fiziológia tudományának művelője sem tud mit kezdeni például a „légzés" fogalmával, még ha meg is kísérelné meghatározását a hagyományos eljárásnak megfelelően. A fiziológus ugyanis nem fogalommeghatározásra törekszik, hanem a légzés rendkívül bonyolult tüneményének rengeteg igaz ítéleten keresztül történő megragadására, funkcionális fogalmakkal kifejezésére (sok vonatkozásban matematikai-geometriai eszközökkel). Ezekben és a velük rokon tudományokban a definíció részben fölösleges, részint lehetetlen, részint pedig csak a rendszer egységét feltüntető, de a lényeg megragadására alkalmatlan - úgynevezett nominális - meghatározás, amelynek logikai összefüggését az ismerettárgy lényeges jegyeit tartalmazó rengeteg ítélettel ki sem építik.

De megnehezült a hagyományos eljárás az úgynevezett leíró természettudományok területén is, különösen az átmeneti alakok felfede-

zése óta. Ma már ismerünk tüdővel lélegző halat, emlős halat, nem repülő madarat, emlős madarat, tojással szaporodó emlőst, repülő emlősállatot stb. Ezáltal nagymértékben elmosódtak a klasszikus fogalommeghatározások határai, sőt nagyrészt egyenesen használhatatlannak, nem egy esetben károsnak bizonyultak, mert merevségükkel visszatérően gátolják azon új jelenségek lényegének helyes felismerését, amelyre nem illenek. Ebből adódóan a lényegtelennek bizonyult külsőleges jegyek alapján keletkezett és hagyományos meghatározásokon nyugvó merev mesterséges rendszereket minden ide tartozó tudományterületen felváltották az úgynevezett természetes, tehát a fejlődési elv alapján felépített, és a fogalommeghatározásokat egyenesen kerülő rendszerek.

2. § A jogtudományos fogalmak meghatározásának szükségessége

A fentiekben elmondottak alapján fel kell vetnünk a kérdést: vajon helyes-e a jogfilozófia és a jogtudományok területén definíciókat alkotni, közelebbről nézve: a jog fogalmát definiálni? Annál is inkább indokolt e kérdés, mert - amint erre már utaltunk - néhány kutató a jogtudományok területén is egyenesen ajánlotta a hagyományos definíciók funkciófogalmakkal történő helyettesítését.

Említettük már, hogy álláspontunk szerint a jog mint ismerettárgy nem alkalmas alapja a funkcionális fogalomalkotásnak. Beláttuk azt is, hogy a jogtudósnak egyenesen az a feladata, hogy a jog, illetőleg az egyes jogterületek fogalmait helyes ítéleteken keresztül megállapítsa, mert a jog lényegét csak így képes megragadni. Talán nem lehet szükségesnek kikiáltanunk e fogalmak meghatározását, de sok érvet lehet felhozni amellett, hogy definiálásuk legalábbis célszerű. Engedtessék meg ezen érvek közül néhányra rámutatnom!

(1) A jog pszichikai fennállású jelenség, úgynevezett „belső tapasztalás" tárgya. Köztudomásúlag ilyen tapasztalási mód alapján sokkal nehezebb egyértelműen megragadni egy jelenség lényegét, mint a külvilágban fennálló s érzékszervek útján tapasztalható jelenségekét. E tapasztalási mód bőséges alkalmat nyújt a jog lényeges jegyeinek önkényes megállapítására, s ennek következtében ugyanarról a jelenségről nagyon eltérő tartalmú fogalmakat alkotnak a jogtudósok. Mármost ha a kutatók e fogalmak tartalmát meg sem határoznák, akkor még arra sem nyílnék mód, hogy egymás eltérő véleményét megismerhessék: a fogalmak meghatározásának mellőzése esetén tehát még a fogalmak helyességének megvitatásához sem lenne meg a szükséges kiindulópont.

(2) Amint már felismertük, a jog lényege csak logikai fogalmakon keresztül ragadható meg, s a fogalom tartalmának tisztázása után a tudományos munka betetőzését ezek világos meghatározása jelenti.

(3) A jogfilozófus egyik legfőbb feladata a jog fogalmának tisztázása. Indokolt tehát, hogy a jogfilozófus a jog fogalmi elemeit világos meghatározás keretében foglalja egybe, miáltal tudományos munkájának zárókövét rendszerének megfelelő helyére illeszti.

(4) A jogfilozófus számára különösen indokolttá teszi a definíciót az a körülmény, hogy a szakirodalomban található rengeteg fogalommeghatározás közül alig lehet két olyat találni, amelyek hasonlítanának egymáshoz. Célszerű tehát a meghatározáson keresztül állást foglalnunk abban a döntő kérdésben, hogy a jog fogalmának mik a lényeges jegyei.

Mindezekből nyilvánvalóan következik, hogy a magunk részéről is helyesnek tartjuk, ha a jogfilozófus meghatározza jogról alkotott fogalmát, s ezért az alábbiakban mi is megkíséreljük definiálását. Minthogy a meghatározásban csak a jog leglényegesebb jegyeit vesszük fel - s ezeket az eddigiek folyamán már ismertettük -, akként járunk el, hogy eddig megismert jegyei közül a leglényegesebbeket kiválasztjuk, s logikai és nyelvtani szempontból is helyes definícióban összefoglaljuk. Fogalommeghatározó eljárásunk során gondot fordítunk arra, hogy - módszertani álláspontunknak megfelelően - a jognak mindhárom alapösszetevője megfelelő módon és mértékben helyet kapjon a definícióban, s így annak helyessége a jog tapasztalása útján tudományosan igazolható legyen.

3 §. A jog fogalmának meghatározása

(1) A jogról szerzett eddigi ismereteink alapján a jog leglényegesebb jegyeként az alábbiakat sorolhatjuk fel:

a) A jog legsajátosabb vonása - s egyúttal fogalmának *genus proximuma* - az, hogy szabályok rendszere. Hangsúlyozzuk: nem szükséges, hogy a jogszabályok normatív rendszere a valóságban is ki legyen építve. E vonatkozásban a jogszabályok és a közösségi jogrend lényeges ismérvének azt kell tekinteni, hogy alkata és törvényszerűsége módot nyújt a jogszabályok rendszerének - akár kodifikációs, akár jogtudományos művelet útján történő - kiépítésére.

b) A jogrend másik sajátos vonása, hogy a közösségi életviszonyoknak a törvényhozó által meghatározott rendjét tartalmazza. Ez azt jelenti, hogy a jogrend a közösségi tagok (s a jogrend hatáskörébe került „idegenek") külső magatartását, a közösségi életviszonyok külső rendjét, a tagok egymáshoz és a közösséghez való viszonyát állapítja meg.

c) A jogrend további sajátossága, hogy a szabályaiban megállapított rend megvalósul a közösségi életviszonyokban, s ennek folyamán a jogszabályok a „közösség életviszonyait egyértelműen rendezik".

d) A jogrendet a többi normarendszertől különösen ama sajátossága választja el határozottan, hogy „életrenddé" válása, megvalósulása érdekében megalkotói és fenntartói kényszert alkalmazhatnak.[19] A megvalósulást a kényszer nem biztosítja, csak elősegíti. Valójában nem egy esetben lehetetlen még a másodlagos, sőt harmadlagos kényszerrend megvalósítása is, például azon okból, hogy a címzett megszökött, meghalt, vagy nincs semmi vagyona. Az elsődleges rend megvalósulásának elmaradása pedig még gyakoribb jelensége a közösségi életnek.

e) A jogi rendezés további jellemző vonása, hogy a hatáskörébe vont magatartásokat minden más eredetű rendezést kizáró módon szabályozza.

f) Végül legfontosabb létrendi vonatkozású alkateleme a jogrendnek, hogy kialakítója és érvényének, hatályának fenntartója maga a közösség, illetőleg a közösségi hatalom hordozói vagy ez utóbbiak megbízottai.

(2) Mint láthattuk, a jog felsorolt sajátosságainak lényegét és indokoltságát közelebbről a III. fejezet megfelelő pontjaiban határoztuk meg. A *genus proximum* mellett a fentiekben, a b)–f) pontok alatt csak annyi *differentia specificá*ját soroltuk fel, amennyi a jogi jelenségeknek más életjelenségektől, s a jogszabályoknak más természetű (pl. erkölcsi, társadalmi) normáktól való elválasztásához feltétlenül szükséges.

A jogfogalom meghatározásának az a következménye, hogy a definíció alkotója szerint csak az tekinthető jognak, amire meghatározása illik. A meghatározás tehát mintegy kritériuma annak, hogy felfogásunk szerint valami jognak tekinthető-e, vagy sem. Megtörténhet, hogy a civilizáltság alacsony fokán élő közösségek olyan normáit, amik más meghatározások alapján jognak volnának tekinthetők, jelen meghatározásuk szempontjából nem lehet jogi jellegű szabályoknak tekinteni. Ennek magyarázata az, hogy a jog éppen olyan fejlődő természetű életjelenség, szabályrendszer, mint a növény- vagy állatvilág organizmusai. Amiként a tölgyfáról adott meghatározás vagy leírás nem talál a makkra, akként a fejlettebb, már bizonyosan jogi jellegűnek tekinthető szabályrendszerre vonatkozó meghatározás sem talál annak „magjára",

---

[19] Hogy mit értünk kényszeren, szankción, arra vonatkozóan lásd a megelőző fejezet III. címének 2. §-a 4. pontjában kifejtetteket.

„csírájára", amelyből kifejlődött. A primitív közösségi viszonyokban csak potencia alakjában van jelen a jogrend, ami csak akkor aktualizálódik, fejlődik valóban jogrenddé, amikor a közösségi életviszonyok bizonyos fejlettségi fokot már elértek. A határt a potenciális és aktuális állapot között nem lehet biztosan megvonni, s éppen e bizonytalanság teszi szükségessé a jogfogalom meghatározását, s érthetővé azt a körülményt, hogy valamely jelenség az egyik fogalommeghatározás szempontjából már jognak tekinthető, a másik szempontjából pedig még nem tekinthető annak. Mindenesetre igyekeztünk a jog fogalmát oly módon meghatározni, hogy jogként lehessen felismerni a szokásjogot s a civilizáltság alacsonyabb fokán élő olyan közösségek életviszonyait szabályozó normarendet is, amely már határozottan különvált a vallási, erkölcsi és egyéb társadalmi szabályoktól.

(3) Az a)-f) pontok alatt felsorolt sajátos jegyek alapján a következő alakban határozzuk meg a jog fogalmát: A jog a közösség, illetőleg a legnagyobb közösségi hatalom hordozói vagy ez utóbbiak megbízottai által alkotott szabályok olyan rendszere, amely a közösség életviszonyaitól minden más eredetű szabályozást megelőzve egyértelműen rendelkezik, s a legnagyobb közösségi hatalom hordozói, ez utóbbiak megbízottai részére hatalmat biztosít ahhoz, hogy megvalósulása érdekében kényszert alkalmazzanak.

NEGYEDIK RÉSZ

A JOG ÉRTÉKELMÉLETI VIZSGÁLATA

Fejtegetéseink zárórészében értékelméleti szempontból vizsgáljuk a jog már megismert lényegét. Tárgyalási rendünk oly módon alakul, hogy az 1. §-ban az Első rész I. cím 6. §-ának rendszerében nyert felismeréseinket alkalmazva megvizsgáljuk a jogot mint értéket, a 2. §-ban analizáljuk a jog értékszerkezetét, a 3. §-ban tárgyaljuk a jog értékelemeit, végül a 4. §-ban a jog legfontosabb értékeszméit, s ezzel kapcsolatban a jog helyességének feltételeit vizsgáljuk meg.

1. §. A jog mint érték

(1) *A jogérték keletkezése, fennállása, megszűnése*

A jog keletkezésének oka az emberi értékelő tevékenység: a törvényhozó értékesnek tartja a közösségi életviszonyok általa elképzelt rendjét, s e rendet - megvalósulása érdekében - jogszabályok tartalmaként rögzíti.

Láttuk, hogy a jogszabály lényegében pszichikai fennállású jelenség: a jog tehát nemcsak emberi psziché teremtménye, de az egész jogjelenség mint érték is emberi pszichében áll fönn. A jog tehát az értékeknek ama csoportjába tartozik, amelyeknek nemcsak értékmozzanata, de értékhordozója is - azaz a normatív ítélet - pszichikai fennállású.

A jogérték megszűnése is értékelő tevékenység eredménye: ha a törvényhozó valami okból nem tartja többé értékesnek a jogszabályban rögzített életrendet, érvénytelennek nyilvánítja (megváltoztatja) a jogszabályt, s ezzel egyúttal a jogértéket is megszünteti. Amint láttuk, a jogérték megszűnésére vezethet a címzettek értékelése is azon esetben, ha oly mértékben helytelennek tartják a jogszabályon keresztül követelt életrendet, hogy ezt egyetlen esetben sem valósítják meg (teljes hatástalanság).

A jogérték tehát teljességgel emberi értékelés teremtménye és függvénye: fogalmi képtelenség egy olyan jogszabály jogi létezése, amit minden ember - tehát a szabályalkotó is - értéktelennek tart.

(2) *A jogérték természete*

A jogérték a közösség tagjainak magatartását szabályozza, tehát az erkölcs értékbirodalmába tartozik. Ebből logikai szükségszerűséggel következik, hogy természetét tekintve a jogérték - akár az erkölcsi érték általában - szubjektív és relatív természetű, azaz értéke minden egyes ember számára annyi, amennyit saját maga tulajdonít neki.

Ez a szubjektivitás és relativitás nemcsak a konkrét jogszabályt, jogrendet jellemzi, hanem a jogot - a jogi rendezés eszméjét - általában. Az anarchista irányzat hívei például nem tekintik a jogot pozitív értéknek; helyesebben szólva: értéktelennek, károsnak, az emberi életet hátrányosan befolyásolónak tartják. Igaz ugyan, hogy az anarchisták legnagyobb része emellett elismeri, hogy az emberi közösség lényegéhez fogalmi szükségszerűséggel tartozik a rend, s csakis az ellen tiltakoznak, hogy ez a rend - ha esetleg jogi jellegű is - kényszerrend legyen, mert ez nem egyeztethető össze az ember veleszületett szabadságigényével. Lehetséges azonban és létezik is ilyen értékelő állásfoglalás, amely szerint maga a rend mint olyan káros, mert az élet - s így az emberi élet - lényege a harc, s ha a harc renddé merevül, ez hátrányosan hat vissza az emberi életre: tehát a jogrend, a jogérték fogalmánál fogva negatív természetű, vagyis nem érték.

Az ilyen érveléssel szemben hiába hivatkozunk a jogérték esetleges megalapozottságára, azaz arra, hogy a konkrét jogszabály az életviszonyok, a címzettek tudományosan megismert természetének megfelelő módon rendezi a közösségi életet. Ugyanis ezen esetben is csak a megalapozottság igazolható, de nem az érték.[20]

Elmondható tehát, hogy lényegéből következően a jogérték szubjektív és relatív természetű.

(3) *A jogérték igazolásának lehetősége*

Az előbbi pontban kifejtettekből önként következik, hogy a jog értékességét igazolni, azaz olyan logikai utat, eljárást kiépíteni, amelynek segítségével minden ember logikailag kényszerítve érzi magát az általános vagy valamely konkrét jogérték elismerésére, fogalmi lehetetlenség. A jog értékességét sem általában, sem konkrét esetben nem lehet objektíve igazolni.

(4) *A jogérték helye az értékek között*

A jog nem önérték, hanem eszközérték: keletkezésének oka, létének értelme, hogy alkalmas eszközt szolgáltasson a törvényhozónak céljai megvalósítására. Ha a megalkotott jogszabály alkalmatlan eszköznek bizonyul, úgy azt a törvényhozó megsemmisíti, megváltoztatja.

Bár a jogérték értékhordozója is (a normatív ítélet) pszichikai létű, s ebből következően lényegét tekintve nem tárgyiasult érték: a tárgyiasulás - azaz megjelenés a szabályozni kívánt emberi magatartásokon - a jogérték lényegéhez tartozik. A jogérték akkor válik teljessé, ha tárgyiasul, azaz megfelelően rendezi a közösségi életvi-

[20] Lásd ehhez az értékek igazolásával kapcsolatban szerzett felismerésünket.

szonyokat. Ha a jogérték nem képes tárgyiasulni, ez oly módon hat vissza rá, hogy megszűnik pszichikai fennállású lényege is. A jogértéknek ez a sajátos természete eszközérték voltából következik: ha nem bizonyul alkalmas eszköznek az életviszonyok rendjének megteremtésére, azaz nem képes tárgyiasulni, akkor elveszti értékmozzanatát, s mint érték megsemmisül.

(5) *A jogérték alkata és törvényszerűsége*

A jogérték értékhordozója a jogszabály, értékmozzanata pedig a helyesség, vagyis az értékelő embernek az a meggyőződése, értékélménye, hogy a jogszabály helyesen, megfelelően rendezi a közösségi életviszonyokat.

A jogérték működésmódja az a hatás, hogy az értékelő embernek az életviszonyok megfelelő rendezése iránti igényét kielégíti. Akinek ilyen igényét a jogszabály kielégíti, annak számára értéket jelent. A jogszabály értékké válásának viszont az a következménye, hogy azok, akik a jogszabályt értéknek tekintik, megvalósítják az abban meghatározott magatartásokat. Az igénykielégítésen felül tehát a jogérték még oly módon is működik, hogy az értékelőt megvalósításra indítja. Akiknek az életviszonyok megfelelő rendezése iránti igényét a jogszabály nem elégíti ki, azok számára a jogszabály nem érték. Ugyanakkor a jogérték működésmódjának sajátosságára jellemző, hogy gyakran azok is megvalósítják a jogszabályt, akik nem tartják értékesnek. Vegyük most a jogértéknek e sajátos működésmódját kissé közelebbről szemügyre.

(6) *A jogérték megvalósulási módja*

A jogérték működésmódjára általában jellemző, hogy a jogszabályban meghatározott magatartást címzetté válásuk esetén rendszerint meg is valósítják azok, akik a jogszabályt értékesnek tartják. A jogérték e működésmódja azonban megegyezik az erkölcsi jogszabályok működésmódjával, s így sajátosnak nem tekinthető.

Van azonban a jogszabály megvalósításában jelentkező jogértékelésnek olyan módja is, amely az erkölcsi normák megvalósításával szemben sajátosnak tekinthető. Ez az értékelési mód akkor nyilvánul meg, amikor a címzett - például erkölcsi felfogásából adódóan - nem tartja értékesnek a jogszabályt, ám mégis megvalósítja. Mármost attól függően, hogy mi indította a jogszabályt negatíve értékelő címzettet annak megvalósítására, két lehetőség között kell különbséget tennünk.

a) A címzett azért valósítja meg a jogszabályt - amit erkölcsi szempontból nem tart értékesnek -, mert a jogparancs teljesítését állampolgári kötelességének érzi (SZOKRATÉSZ kiissza a méregpoharat, bár a

bírói ítéletet igazságtalannak tartja). Ilyen esetben a címzett magatartását nem a moralitás, hanem csupán legalitás jellemzi, azaz a címzett erkölcsi értékelését nem fedi tényleges magatartása: jogi értékelése. A tényleges - legális - magatartás tényéből azonban ilyen esetben is következtethetünk arra, hogy a címzett a jogszabályt ha nem is erkölcsi, de valamilyen más szempontból értékesnek tartja. S e szempont nem más, mint a jogrend iránt általában érzett tisztelet: az az értékelő meggyőződés, hogy a jogparancs általában érték, tehát annak engedelmeskedni kell. Ebből a szempontból - bizonyos határokon belül - engedelmeskedni köteles a közösség tagja ama jogszabályoknak is, amelyeket erkölcsi szempontból nem tart értékesnek.[21]

b) A címzett azért valósítja meg a jogszabályt - amelyet erkölcsi szempontból értéktelennek tart -, mert kényszerítik rá. Ebben az esetben a címzett magatartását már a legalitás sem jellemzi, mert a címzettnek nincs is magatartása. A kényszer hatása alatt keletkezett magatartás ugyanis erkölcsi és emberi szempontból nem tekinthető magatartásnak.

A jogszabály tehát mindkét esetben felmutatja sajátos jogi törvényszerűségét: az érvényt, hatályt, s az ezek következtében jelentkező megvalósulást. A konkrét jogszabály azonban egyik esetben sem mutatja az érték sajátos törvényszerűségét, minthogy a címzett nem tartja értéknek, s ennek folytán nem is elégíti ki az életviszonyok helyes rendezése iránti igényét. Ezen esetekben tehát a jogszabály csak mint jogjelenség működik, de nem működik mint értékjelenség: nem jelenik meg rajta értékmozzanat, s nem is válik a címzett számára értékké.[22]

A jogrend értékének megrendülésére lehet következtetnünk abból a körülményből, ha aránylag nagyra növekedik azon címzettek száma, akiknek morális meggyőződése ellentétben áll legális magatartásukkal, vagy akiket éppen kényszeríteni kell a morális felfogásukkal ellentétben álló jogparancs teljesítésére. Ilyen helyzetben a közösség mind kevesebb tagja számára jelent a jogrend értéket, s mind több tagja tartja értéktelennek. Ennek következtében közeli a veszély, hogy a közösség tagjai többsége számára értéktelenné vált jogrendnek nemcsak érték-működése, de sajátos jogi törvényszerűsége is megszűnik: a címzettek egyáltalán nem valósítják meg többé az erkölcsileg helytelennek tartott jogszabályokat, s a jogrend felborul, mert a teljes hatástalanság következtében érvényét is elveszti, megszűnik jogjelenség lenni.

A jogrend értékelése a címzettek részéről ezért akkor teljes, ha a jogszabály nemcsak mint jogjelenség, hanem mint értékjelenség is

---

[21] Vö. AQUINÓI SZENT TAMÁS idevágó megállapításaival.

[22] Ez az az összefüggés, amelyre az I. részben utaltunk.

tökéletesen működik. Azaz ha a címzettek a jogszabályokat morális meggyőződésük alapján valósítják meg, s nem csupán a legalitás szempontjából vagy éppen kényszer hatása alatt.

Végül megjegyezzük, hogy a jog nemcsak a címzettek részéről értékelt jelenség, hanem egyúttal értékmérő is: a jogalkotó szempontjából értékes a jogszerű, és értéktelen a jogellenes magatartás.

(7) *Az értékminőségek összefüggése a jogértékben*

A jogérték ontológiai, logikai és normatív jellegű értékek összeszövődéséből keletkezik. A jogérték szerkezete tehát összetett természetű. Ez a kérdés azonban már a következő rész anyagához tartozik, s ezért ezzel ott foglalkozunk.

2. §. A jog értékszerkezete

A jog értékszerkezetének elemei különböző értéktartományok tagjai. Vegyük most sorra ezeket.

(1) A jogérték alapeleme létrendi jelenség: az emberi közösség s ennek tagjai, az egyes emberek. Ez a létrendi jelenség azáltal válik értékké, hogy a törvényhozó az ember és az emberek által alkotott közösség létét értékesnek tartja: tehát az emberen és a közösségen mint létrendi értékhordozón megjelenik a törvényhozó által teremtett értékmozzanat, az értékesnek tartás, az emberi élet pozitív értékelése. (Itt kell megjegyeznünk, hogy az emberi élet pozitív értékelése nem szükségszerű, tehát nem objektív jellegű értelmi tevékenység. Lehet az emberi életet értéktelennek is ítélni, aminthogy sok híve van az ilyen pesszimista világnézeti tanoknak és hitrendszereknek, mint pl. a buddhizmus és egyes keresztény hitfelekezetek. Ilyen értékelés mellett következetlenség jogrendet, tehát az élet fejlődését, védelmét célzó rendet alkotni vagy a jogrendet pozitívan értékelni.)

(2) Az emberi lét pozitív értékelésének logikai következménye, hogy a törvényhozó igyekszik olyan rendet teremteni a közösségi életviszonyokban, amely a közösség és az egyes ember létfenntartási törekvéseit elősegíti, az azokra hátrányos jelenségeket pedig kiküszöböli. Ebből a célból azonban a törvényhozónak meg kell teremtenie a rendezni kívánt életviszonyok természetét: azaz logikai értékeket kell teremtenie. Ezért a jogérték második eleme logikai érték.

(3) Végül az életviszonyok ismerete alapján a törvényhozó megalkotja a közösség jogrendjét akként, hogy céljainak megvalósítására alkalmas összefüggésbe hozza a jogszabályokon keresztül a megismert közösségi életviszonyokat. Ebből a célból a törvényhozó normatív jelleget ad az általa megvalósítandónak tartott életrendnek, s ennek kö-

vetkeztében megjelenik azon a normatív jelleg, a jogérték harmadik, erkölcsi vonatkozású eleme. Azért erkölcsi vonatkozású a jogértéknek e normatív értékeleme, mert az emberek magatartását szabályozza úgy, mint az erkölcsi értékek általában.

(4) Minthogy a jog nem önérték, hanem eszközérték, ezért fogalmából következően csak akkor válik teljessé, ha megvalósul, azaz valóban alkalmas eszköznek bizonyul az életviszonyoknak a törvényhozó szempontjából óhajtott rendje megvalósítására. A jogrend eszközértéke akkor válik teljessé, ha végül megjelenik rajta a hatásosság értékmozzanata, a közösségi életviszonyokban pedig a jogrend.

Mindezen értékelemeket a létrendi alapelem hordozza, s ennek pozitív értékelése teremti meg az értékelemek összeműködését, jogértékké válását. A jogrend értéke alkati - statikus - szempontból attól függ, hogy kialakításában milyen módon és mértékben vesznek részt ezek az értékelemek. A törvényszerűség, a működés szempontjából - tehát dinamikus szempontból - pedig attól függ a jogrend értéke, hogy milyen hatásosan befolyásolja a közösségi életviszonyokat, azaz milyen módon és mértékben valósul meg, válik életrenddé. Vizsgáljuk meg most a jogrend és az értékelemek viszonyát, majd értékelméleti szempontból a jogrend és a közösségi élet viszonyát.

3. § A jog értékelemei

(1) A jog alkatának értékelemei

a) A jog alkatának alapvető értékeleme a lét. Annál értékesebb egy jogrend, mennél hatásosabban biztosítja a közösség fennmaradását, s azon belül tagjai létét. A jogértéknek e létrendi vonatkozása adja a jogi rendezés legfontosabb alapeszméjét: a létfenntartás eszméjét.

b) A jogérték alkatának másik lényeges eleme a logikai érték, a rendezni kívánt életviszonyok, a címzettek és a szolgáltatás természetének megismerése. A jogértéknek ez a vonatkozása két irányban is biztosít lehetőséget a tárgyilagos igazságérték bekapcsolására.

A közösség, a közösségi életviszonyok és az egyes ember természetét, szükségleteit a legkülönbözőbb természettudományok és szaktudományok - mint a kémia, antropológia, biológia, fiziológia, pszichológia, gazdaságtudományok stb. - művelői tisztázhatják a jogalkotás előtt és során. A jogi rendezés értéke olyan mértékben növekszik, amilyen mértékben ezek a tudományok fejlődnek, s amilyen mértékben éreztetik hatásukat ezek ismereteredményei a szabályozás tekintetében. A tudományok - tehát a logikai értékbirodalom - ezen az úton fejthetik ki hatásukat a jogértékre, növelve tárgyilagosan is megragadható értékelemét.

Még közvetlenebbül éreztethetik hatásukat a jog kialakulására a jogtudományok, amelyek ismereteredményeit ugyancsak értékesítenie kell a jogalkotónak. Gondoljunk itt arra a rendkívül nagy hatásra, amit a római remekjogászok tudományos tevékenysége a római jogrendszerre gyakorolt; vagy arra a fejlődésre, amelyen a büntetőjogászok tudományos tevékenységének hatása alatt a büntető jogrend az utolsó két évszázadban keresztülment.

A jogértéknek e logikai vonatkozása biztosítja a jog másik alapeszméjének érvényesülését a jog alkatában; ez az alapeszme az igazságosság.

c) A jogérték erkölcsi vonatkozása teszi lehetővé a jogalkotó erkölcsi meggyőződésének érvényesülését a jogrend kialakításában. A jogalkotó erkölcsi felfogása határozza meg végül, hogy a megismert életviszonyok közül melyik értékes és melyik értéktelen, és ennek megfelelően miként kell az életviszonyok rendjét oly módon megállapítani, hogy ezek a törvényhozó erkölcsi felfogásának megfelelően alakuljanak.

Ez az a vonatkozása a jogértéknek, amelyen keresztül közvetlenül hathatnak a jog alkatának kialakítására a különböző világnézetek, erkölcsi és hitrendszerek, természetjogi elképzelések, amely tehát lehetőséget nyújt a jog harmadik alapeszméje, az erkölcs megvalósítására a jog alkatában.

(2) *A jog törvényszerűségének értékeleme a rend*: az életviszonyok ama rendjének kialakulása, amelyet a jog alkata magában foglal. Ez a rend a jog működése, hatásossága során alakul ki, s ez teszi teljessé a jog értékességét: e rend megvalósulása adja meg a három alkati értékeszme összeműködésének értelmét és célját. A jogértéknek e vonatkozása biztosítja a jog negyedik értékeszméjének, a hatásosságnak, tényleges rendezőképességének, a rendnek az érvényesülését.

Vegyük most röviden szemügyre a jognak e legfontosabb értékeszméit.

4. § A jog értékeszméi

A jog alkatát és törvényszerűségét az előzőkben említett értékeszmék határozzák meg oly módon, hogy a törvényhozót jogalkotó tevékenysége folyamán megfelelően befolyásolják. Ez a „befolyásolás" a törvényhozó pszichikumán, értelmén keresztül megy végbe, amelyben az értékeszmék - mint pszichikai létű jelenségek - logikai vagy *henid* alakban fennállnak és működnek.

(1) A létfenntartás nemcsak az egyedi és közösségi emberi élet, de a létrend minden más egyedének, élő és élettelen tagjának is legalapvetőbb értékeszméje. A létrendnek értelmi működést nem mutató tagjaiban ez az értékeszme természetesen csak immanens, „vak" törekvés alakjában van meg, s olyan módon fejti ki hatását, hogy a létezők igyekeznek megtartani a külső behatásokkal szemben sajátos alkatukat és működésmódjukat, sajátos lényegüket.

A fizikai és kémiai réteg tagjainak ez az önfenntartási törekvése többé-kevésbé bonyolult, s többnyire kauzálisan maradéktalanul megragadható reakciók alakjában jelentkezik. A harmadik réteg magasabb rendű tagjainak önfenntartási törekvése gyakran könnyebben ragadható meg, ha a kauzális mellett a teleologikus szempontot is alkalmazzuk. Az ember önfenntartási törekvéseinek, életének teljes megragadásához pedig - tudásunk mai fokán - feltétlenül szükség van arra, hogy a kauzális magyarázati elv mellett a teleologikust is felhasználjuk. Ezért mondjuk, hogy az ember minden magatartásának célja létének fenntartása, illetőleg saját magának a létfenntartás szempontjából minél kedvezőbb testi és lelki állapotba hozása. Ez a célja az embernek a jogrend kialakításával is, akár primitívebb közösségi jogalkotásról, akár a civilizáció magas fokán álló törvényhozásról legyen is szó. A jogrend megjelenése az emberi közösség életében a létfenntartási értékeszme működésének egyik következménye.

A létfenntartási értékeszme működésének azonban csak annyi a hatása, hogy az ember közösségi életében - bizonyos fejlődési fokon - ki kell alakulnia a jogrendnek. Azt azonban már nem képes ez az eszme meghatározni, vajon a feltétlenül kialakítandó jogrendnek milyennek kell lennie ahhoz, hogy alkalmas legyen a közösség létfenntartási törekvéseinek támogatására. A jogrend tartalmi kialakításának értékeszméi az igazságosság, az erkölcs és a rend.

(2) Az igazságosság értékeszméjét akkor közelíti meg a jog, ha a logikai érték, az igazság mind a jogrend alkatának meghatározásában, mind pedig megvalósulásában részt vesz.

A jogrend alkatának meghatározásában akkor vesz részt az igazság, ha a jogalkotó a közösségi életviszonyok szabályozása előtt megismeri a közösség és a közösségi tagok sajátosságait, s ez irányú ismereteit megfelelően értékesíti a jogszabályok megalkotása folyamán. Az így kialakított jogrend igazságos lesz, azaz szabályai a címzettek kötelességeit és jogait, a tőlük követelt szolgáltatásokat azok testi és lelki alkatának megfelelően állapítják meg.

A jogrend megvalósulásában akkor vesz részt az igazság igazságosság formájában, ha az eljáró államszervek a másodlagos és harmadlagos rend megvalósítása folyamán megtartják az igazságos jogszabályok ren-

delkezéseit, hasonló esetekben hasonló módon ítélkeznek és járnak el, s a törvény értelmezése tekintetében részükre biztosított lehetőséget a közösség javára, a méltányosság szellemében használják ki.

A méltányos ítélkezés nem áll ellentétben az igazságos ítélkezéssel, hanem éppen ennek kiegészítője (korrektívuma). Az ítélet ugyanis akkor méltányos, ha a bíró a törvény alkalmazásánál tekintettel van a konkrét címzett alkatára, életkörülményeire, az ezekre vonatkozóan szerzett ismereteit érvényesíti az ítélet - tehát a konkrét címzettre vonatkozó egyedi jogszabály - megalkotásánál. A bíró ilyen alkalommal mint egyedi jogszabályalkotó jár el, s az általában igazságos törvényt konkrét esetre vonatkozóan is igazságossá teszi. Így például az igazságos büntetőtörvény tág határok közt állapítja meg a tényálladékhoz fűzött büntetést, hogy a bíró adott esetben a törvényes rendelkezés megtartása mellett alkothasson egyedileg igazságos - azaz méltányos - ítéletet. Ez történik, amikor a büntetőbíró adott esetben helyesen értékeli a rendkívüli enyhítő körülményeket, és börtönbüntetés helyett fogházbüntetést szab ki a tettesre a Btk. 92. §-ában biztosított joga alapján; vagy amikor az ügyész az 1921. XXIX. tc. 6. §-ában biztosított joga alapján elejti a vádat, ha a terhelt egyéniségének, életkörülményeinek, a bűncselekmény jellegének és elkövetési módjának ismerete alapján ezt indokoltnak tartja.

Az igazságosság tehát akkor hatja át a jogrendet, ha annak mind alkatában, mind pedig törvényszerűségében (megvalósulása folyamán) egyaránt részt vesz. Az igazságosság érvényesülésének garanciája, tehát a jog értékességének, helyességének biztosítéka az igazságosság értékeszméjének szempontjából az, ha a jogalkotásban a közösség tagjai megfelelően részt vesznek; illetőleg ha az eljáró államszervek a közösség részéről megfelelően ellenőrizhetők.

(3) Az erkölcs értékeszméjének akkor felel meg a jog, ha mind a jogszabályok tartalma, mind végrehajtásuk megfelel a közösség erkölcsi meggyőződésének. E szempontból tehát a jogrend akkor értékes és helyes, ha a közösségi életviszonyokat a közösségi erkölcs követelményeinek megfelelően szabályozza.

A közösségi erkölcs - természeténél fogva - nem valamely határozott tartalmú szabályrendszer, hanem inkább a közösségi tagok magatartásában nyilvánul meg, mint a közösségi magatartás - többnyire nem tudatos és normatív ítélet alakot nem öltött - szabályozója. A közösségi erkölcs *benid* állapotban áll fönn a közösségi tagok pszichéjében, s mint ilyen, a közösségi tagok magatartásának meghatározója és értékmérője.

A jog - e szempontból - ugyancsak a közösségi tagok magatartása meghatározott körének szabályozója és értékmérője, szükséges tehát,

hogy összhangban legyen a közösségi életviszonyok általános természetű meghatározójával és értékmérőjével: a közösségi erkölccsel. Az erkölcsi értékeszme szempontjából tehát akkor helyes, értékes a jog, ha annak tartalma és megvalósulása összhangban áll a közösségi erkölccsel. A közösségi erkölcs érvényesülésének garanciái pedig ugyanazok, mint az igazságosságéi.

Ezzel azonban a jog értékességének kérdését csupán áttoltuk az erkölcs területére, s ilyen módon kitértünk a kérdés tartalmi megválaszolása elől. A kérdést tehát akkor tekinthetjük csak megválaszoltnak, ha azt is meghatározzuk: mikor értékes, helyes a közösségi erkölcs?

A közösségi erkölcs általában akkor értékes, helyes, ha a tagok magatartását akként szabályozza, hogy biztosítja a közösség létének fennmaradását és fejlődését, életképességét, s a közösséget alkotó emberek egyéni önfenntartási, fejlődési (stb.) törekvéseit sem korlátozza nagyobb mértékben, amilyen mértékben az a közösség érdekei szempontjából szükséges. Ha ilyen a közösségi erkölcs, akkor ennek következtében a vele összhangban álló jogrend is értékessé válik.

Megtörténhet azonban, hogy a közösség erkölcse adott esetben közösségellenessé válik (megromlik), a közösség önfenntartási törekvései szempontjából értéktelenné lesz. Ennek az a következménye, hogy a vele összhangban álló jogrend is értéktelen. Ebben az esetben nyílik tér a próféta, a nagy törvényhozó személyiség fellépésére (MÓZES), aki a megromlott közösségi erkölcstől eltérő új - esetleg jogi - rendet kényszerít a közösségre, s ilyen módon igyekszik azt a végpusztulástól megmenteni, amely felé - megítélése szerint - a megromlott közösségi erkölcs sodorja a társadalmat. Ilyenkor állhat elő az a helyzet, hogy nem a tényleges közösségi erkölccsel összhangban álló, hanem az attól eltérő tartalmú jogrend az értékes és helyes.

Arra a belátásra jutottunk tehát, hogy a közösségi erkölcs nem biztos és végső értékmérője a jog helyességének, mert hiszen az is lehet értéktelen, tehát annak is van értékmérője. Ez az értékmérő lehet a természetes erkölcs, a természetjog, a pozitív valláserkölcs vagy akár a közösség vezéralakjának értékelése. Ezek az „értékmérők" azonban nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel a tárgyilagosság jegyében megállapíthassuk akár a közösségi erkölcs, akár az azon nyugvó vagy azzal ellentétes tartalmú jogrend, jogszabály értékességét, mert hiszen ezek az értékmérők maguk is erkölcsi értékelés teremtményei, tehát erkölcsi értékek. Azt pedig már beláttuk, hogy az erkölcs értékbirodalma relatív és szubjektív értékeléseken nyugszik, s így nincs mód arra, hogy tudományos igénnyel - a jogfilozófia fegyverzetével és szempontjából - mélyebben hatoljunk a jog erkölcsi helyességének problémájába.

(4) A rend a jognak nemcsak értékeszméje, hanem fogalmi alkateleme, sőt *genus proximuma*. A jog legkiemelkedőbb sajátossága, ismérve a rendező igény és képesség, a rendező alkat és törvényszerűség. A rend tehát olyan értékeszméje a jognak, amelynek érvényesülése a jog alkatában és törvényszerűségében a jog lényegéből, fogalmából szükségszerűen következik.

A rend értékeszméje - éppen azért, mert a rend fogalmi eleme [*genus proximuma*] a jogfogalomnak - formális természetű. Csak annyit követel a jogtól, hogy hasonló körülmények között hasonló módon alakuljanak a közösségi életjelenségek, míg például a természettől már azt követeli, hogy annak jelenségei a kauzalitás szükségszerűségével és törvényszerűségével ismétlődjenek meg hasonló esetekben. Azt azonban már nem határozza meg a rend értékeszméje, hogy milyen módon alakuljanak, a közösség életviszonyai milyen módon rendezzék azokat. Ezt az előző értékeszmék határozzák meg. A rend értékeszméje csak azt követeli a jogtól, hogy szabályszerűség mutatkozzék a közösségi életjelenségek lefolyásában. A jog megvalósulása folyamán ezért áll olyan közel a rend értékeszméjéhez az igazságosság értékeszméje.

(5) A jogrend a közösség életrendje, a közösség önfenntartása szempontjából legfontosabb magatartásoknak a szabályozója. A közösség életrendjét - „magatartásmódját" - akkor szabályozza helyesen a jogrend, azaz a jogrend akkor értékes és helyes, ha alkata és törvényszerűsége megfelel az előbbi pontokban ismertetett értékeszmék követelményeinek. A jogrend helyességének szükségszerű következménye az ötödik értékeszme megjelenése a közösségi életben: ez az értékeszme a szabadság.

A szabadság az embernek s az emberi közösségeknek az az állapota, amelyben az alkatukból folyó működésmódot mutathatják, s rajtuk kívül álló tényezők nem determinálják.

A szabadság nem a jog értékeszméje, hanem a jog helyességének következményeképpen a közösség alkatának működésmódját jellemző legfontosabb ismérve. Amiként az egyes embert az teszi emberré, hogy feltételezzük a relatív választási szabadságát, ugyanúgy a közösséget is az teszi emberi közösséggé, a szociális réteg tagjává, ha alkatán megjelenik a sajátos emberi működésmód, törvényszerűség: a relatív szabadság.

Meggyőződésünk szerint tehát tökéletesen téves az a kérdésfeltevés, hogy a jog mennyiben korlátozza a szabadságot. A helyes jog nem korlátozza, hanem egyenesen megteremti a szabadságot. Mindenesetre nem az egyén, hanem a közösség szabadságát, annak

megfelelően, hogy a jogrend nem az egyes ember, hanem a közösség életrendje elsősorban.

Az egyes embernek - amint már láttuk - fogalmánál fogva nincs szüksége jogrendre. A jogrend kialakulásának szükségessége akkor áll elő, ha az emberek közösséget alkotnak. Az emberi közösség pedig csak akkor válik önmagában megálló jelenséggé, a szociális réteg teljes értékű tagjává, ha kialakul a közösségi alkatából fakadó sajátos „működésmódja", „törvényszerűsége": a jogi magatartásmód, a jogrend. A jogrend az a sajátos törvényszerűsége a közösségi életnek, amely a közösségben rejlő potenciából a szokáson, erkölcsön keresztül a közösségi élet bizonyos fejlődési fokán kialakul, aktussá válik, s ezáltal kap a közösség olyan működésmódot, amelyen keresztül a legtöbb eséllyel küzdhet léte fennmaradásáért, életképességének fokozásáért, egészséges fejlődéséért. E szempontból tehát az az emberi közösség tekinthető mind tagjai felé, mind más közösségek felé a leginkább szabadnak, amelynek jogrendje a leginkább fejlett, leginkább helyes és értékes.

A helyes jog szükségszerűen helyesen valósítja meg a szabadság eszméjét az egyes emberre vonatkozóan is. A helyes jog ugyanis összhangban van a helyes közösségi erkölccsel. Azt pedig már láttuk a fenti (3) pontban, hogy a helyes közösségi erkölcs nem korlátozza nagyobb mértékben az egyén alkatából folyó működésmódját, önfenntartási és egyéb törekvéseit, tehát szabadságát, amilyen mértékben az a közösség érdekei szempontjából szükséges. Ebből viszont önként következik, hogy a helyes jog sem korlátozza nagyobb mértékben az egyes ember szabadságát, mint amilyen mértékben annak korlátozása a közösség szabadságának megteremtése érdekében szükséges.

Ebből azonban az is következik, hogy a jog csak a közösség szabadságát teremti meg, az egyén szabadságát pedig - éppen a közösség szabadságának megteremtése érdekében - korlátozza. Az egyes ember szabadságát ugyanis nem kell senkinek megteremtenie, mert az az ember számára - alkatából kifolyóan - ember voltánál fogva adott. S a közösség szabadsága éppen azáltal jön létre, hogy az azt alkotó egyének szabadságát - megfelelő jogi rendezés útján - a szükséges mértékben korlátozzák. Ezen a korlátozáson keresztül tagolódik be az egyén abba a nagyobb, és az egyén egyedi létét is biztosító közösségbe, amelynek ezen az úton létesülő szabadsága nagyobb garanciája az egyén szabadságának, önfenntartási törekvései eredményességének, mint a közösségen kívül álló, „teljesen szabad" egyes embernek.

Az ember egész alkatából nyilvánvaló, hogy társas lény, közösségi életben tudja létét a legeredményesebben biztosítani, közösségben képes emberi potenciáit aktualizálni. Ebből viszont logikai szükség-

szerűséggel következik az a belátás, hogy a közösség előbbre való, mint az egyén,[23] a közösség létfenntartási törekvései előbbrevalók az egyén létfenntartási törekvéseinél, s a közösség szabadságának teljesebbnek kell lennie az egyén szabadságánál.

Minthogy azonban a közösség hordozói az azt alkotó egyedek, az egyedek szabadságának túlságos korlátozása vagy éppen teljes elvonása (túlzott univerzalizmus) már nem növeli, hanem csökkenti, illetőleg megszünteti a közösség szabadságát. Ha ugyanis a közösség csupa rabszolgákból, jogilag determinált egyedekből áll, úgy azok összeműködése - tehát a közösség működésmódja - is csak jogilag determinált lehet, azaz az ilyen közösség „magatartását" nem jellemzi a szabadság ismérve.

De az sem növeli, hanem inkább csökkenti a közösség szabadságát - amint ez a korábban kifejtettekből következik -, ha a jogrend kialakítói a közösséget alkotó egyedeknek túlságosan nagy szabadságot biztosítanak a közösség rovására (túlzott individualizmus). Ebben az esetben ugyanis hiányozni fog az egyedek megfelelő összeműködése a közösség alkatának megfelelő sajátos közösségi működésmód kialakítása, tehát a közösség szabadságának megteremtése érdekében.

Ezeknek a szempontoknak a figyelembevétele alapján azt a jogrendet kell helyesnek és értékesnek ítélni, amelynek alkotói olyan módon teremtik meg a jogi szabályozás útján a közösség szabadságát, hogy az egyedek szabadságát megfelelően korlátozzák, azaz rátalálnak a szélsőséges univerzalizmus és a túlzó individualizmus között vezető helyes középútra: a mérsékelt univerzalizmusra.

---

[23] Lásd ehhez ARISZTOTELÉSZ idevágó nézeteit.

FÜGGELÉK

EGY REALISTA JOGFILOZÓFIA ALAPVONALAI

{Bevezetés}

Jogfilozófiai rendszerem három részre tagozódik. Az I. rész a „Jogtudománytan", a II. rész „A jog filozófiai vizsgálata", a III. rész „A jog értékelméleti vizsgálata".

A jogfilozófia feladatkörét a „Bevezetésben" a következőképpen határozom meg. A jogfilozófia - akár a természetfilozófia - az általános filozófia szakterülete. Azon szakterülete, amely a joggal a filozófia szemszögéből foglalkozik. Ebből következően a jogfilozófia az az értelmi út, amely a jog sajátos jelenség- és fogalomvilágából a filozófia általános fogalomvilágába vezet. Ezt az értelmi utat akként kell kiépítenie a jogfilozófia művelőjének, hogy azon mind a filozófus el tudjon jutni a jog területére, annak sajátos fogalomvilágához, mind pedig a jogász el tudjon jutni a filozófia ama területeire, amelyek a jogjelenségek és jogi fogalmak értelmi előfeltevéseit és értékalapjait tartalmazzák.

A jognak azonban nemcsak filozófiai előfeltevései vannak, hanem egyúttal hatótényezőként jelentkezik az emberi közösségek életében és a fizikai világban. Ebből következően a jogfilozófia művelőjének ki kell építenie azokat az értelmi utakat is, amelyek a jog világából az emberi közösségek világába, illetőleg a fizikai világba vezetnek. Ezt az utat úgy kell kiépítenie, hogy azon mind a jogász és a bölcselő képes legyen eljutni a jognak az ember egyedi és közösségi természetében, valamint az embert körülvevő fizikai világban rejlő ténybeli előfeltételeihez, mind pedig a szociológus eljuthasson az emberi közösségek életrendjét sajátos módon meghatározó egyik leghatalmasabb tényezőhöz: a joghoz.

{I. rész

JOGTUDOMÁNYTAN}

A „Jogtudománytant" magában foglaló I. rész azt igyekszik igazolni, hogy a jog - folytonos tartalmi változása ellenére is - tudományosan megismerhető jelenség, azaz lehetséges egy olyan tudomány - a jogtudomány - kiépítése, amelynek tárgya a jog lényegének megismerése.

Az idevágó jogtudománytani vizsgálódások rendszerességének az I. címben általános tudománytani alapvetést ad Pauler Ákos tudományfogalmából kiindulóan, amely szerint „A tudomány igazolható ismereteredmények rendszere". Az első címben ennek a tudományfogalomnak az elemeit és előfeltevéseit határozom meg egy következetesen érvényesített realisztikus ismeretelméleti álláspont alapján.

I. cím {Általános ismeretelméleti alapvetés}

Ismeretelméleti álláspontom lényege az ismerettárgy primátusa az azt megismerni kívánó értelemmel szemben. Az ítélet akkor igaz, ha annak elemeit olyan összefüggésekbe hozta az értelem asszociációs működése, amilyen lényegösszefüggések a nekik megfelelő ismerettárgy-elemek között a valóságban fennállnak. Az ítéletek igazolása céljára alkalmazott módszer akkor helyes, ha alkalmazkodik az ismerettárgy

sajátosságaihoz, mert a módszer az a bárki számára járható logikai út, amely az ismerettárgytól a rá vonatkozó tudományos ítélethez vezet. A rendszer ugyancsak akkor helyes, ha azt az ismerettárgy lényegében rejlő indítékoknak megfelelően alkották meg. De nemcsak a túlzó intellektualizmussal, hanem az idealizmusnak minden olyan változatával szemben is állást foglal, amely - a három-világ teória alapjára helyezkedve - az igazságokat és értékeket örök érvényességekként egy harmadik világ tagjaivá transzcendálja. Ebben a felfogásban tárgyalom az általános tudománytani alapvetés során a következő legfontosabb kérdéseket: (1) a tudományos megismerés lehetősége; (2) az ismereteredmények igazolása; (3) az igazságok szubszisztenciája; (4) tudomány és ismerettárgy viszonya; (5) a tudományok rendszere; (6) az érték problémája; (7) a rendszer problémája. Idevágó vizsgálódásaim főbb eredményei a következők.

(1. A tudományos megismerés lehetősége)
Tudományos értékű megismerés csak az emberi elme helyes működésének eredményeképpen jöhet létre. Az elme akkor működik helyesen, ha a megismerni kívánt tárgyról kapott benyomásokat [az asszociációs pályák segítségével] olyan összefüggésekbe hozza egymással, amilyen lényegösszefüggések a tárgy megfelelő részei között a valóságban fennállnak. A tudományos megismerés lehetőségét tehát az a körülmény biztosítja, hogy az ismerettárgy és az emberi elme relációi egybevághatnak, egymásnak - valamilyen ma még ismeretlen módon - megfelelhetnek. Ha ez az egybevágás fennforog, az ember megismerte a valóság megfelelő részét, azaz arról igaz ítéletet, igazságot alkotott. Ezt a lehetőséget fejezi ki a *Veritas est adequatio rei et intellectus* tétele.

E felfogás hívei ma már természetesen nem állítják azt, hogy az adekvát ítélet a tárgyi világ összefüggéseinek tükröződése az elmében, mert nyilvánvaló, hogy az elme sajátos alkata és működése aktíve átalakítja a tárgyról kapott benyomásokat, így a kauzális összefüggéseket is logikai összefüggésekben rögzíti. Azt azonban, hogy mi a „logikai összefüggés" pszichofiziológiai alapja, tudásunk mai fokán nem lehet megmondani. Ezért az adekváció ma még lényegében posztulátum: állásfoglalás ama realisztikus ismeretelméleti felfogás mellett, amely szerint az emberi elmének megismerő tevékenysége folyamán alkalmazkodnia kell a tárgyi világ lényegösszefüggéseihez, amennyiben igaz ítéleteket akar alkotni.

(2. Az ismereteredmények igazolása)
Ezt követően bizonyítom, hogy az igazságok nem örök érvényességek, valamilyen harmadik világ tagjai, hanem az emberi elme teremtményei, és pszichikai fennállásúak. Gondolatmenetem lényege, amely ehhez a belátáshoz vezet bennünket, a következő.

Az igazság: igaz ítélet. Az ítélet az ember értelmi tevékenységének eredménye, s mint ilyen, pszichikai fennállású jelenség. [Az ember nem megtalálja, hanem megteremti az ítéletet.] Az igaz mivolt [az „érvényesség", helyesség] viszont az ítéletnek csak mozzanata, járulékos sajátossága, mert az ítélet lehet hamis is, s ebből következően önállóan, az ítélettől függetlenül nem állhat fenn. Minthogy ilyenformán mind az ítélet, mind annak igaz mivolta pszichikai fennállású: az igaz ítélet, az igazság is csak pszichikai fennállású lehet. [Az „igaz mivolt" ítélet nélkül, önmagában nem állhat fenn. Az ítélet viszont részint az emberi értelem teremtménye, részint pedig abban áll fenn. Az igaz ítélet - azaz az igazság - tehát nem az érvényességek világának örök érvényű tagja, hanem az emberi pszichikum teremtménye, és abban is áll fenn.]

Igaz ugyan, hogy az igazságok változatlanok. Ez a körülmény azonban nem az igazságok örök érvényére, hanem azoknak a lehetőségeknek maradandó természetére vezetendő vissza, amelyeket a valóság az elme számára igaz és hamis ítéletek alkotására egyaránt nyújt. [Az ítélet akkor igaz, ha az azt alkotó ember helyesen használta ki ítélete megalkotásánál azokat a végtelen gazdag kombináció-lehetőségeket, amelyeket a valóság a megismerni törekvő ember számára igaz és hamis ítéletek alkotására egyaránt nyújt. Nem maga az igazság, hanem legfeljebb azok a lehetőségek tekinthetők - az ismerettárgy alkatától függően - örökké fennállóknak, amelyeket a valóság alkata a megismerni kívánó emberi értelem számára nyújt. Márpedig a valóság alkata és törvényszerűsége változatlan.] Ugyanarra a dologra nézve ugyanabból a szempontból csak egyetlen igaz ítélet alkotható: az, amelyik adekvát [és igazolható] módon rögzíti [az értelem síkján] a valóság alkatának lényegösszefüggéseit.

(3. Az igazságok szubszisztenciája)
A tudományos ítéletek igazolásának kérdésében a logizmus álláspontját foglalom el, amely szerint [bár az igazság szubjektív fennállású értelmi jelentés] van lehetőség az igazságok közvetlen, közvetett vagy tapasztalati jellegű, módszeres igazolására. Az ítéletek objektív igazolásának lehetőségét tagadó elméletekkel [szubjektivizmus, relativizmus stb.] nem foglalkozom behatóbban, mert azok mind a közismert logikai önellentmondás hibájában szenvednek, amelyet még SZÓKRATÉSZ leplezett le PROTAGORASZszal folytatott vitája során. Egyedül a [következetes] ismeretelméleti szkepticizmusról ismerem el, hogy azzal szemben nincs logikai természetű védekezés. De azért nincs, mert a szkepszis nem értelmi, logikai, hanem erkölcsi természetű tevékenység.

A szkepszis ugyanis nem valamely adott ismereteredmény ellen irányul, hanem minden ismereteredmény közös gyökerét: az emberi megismerő tevékenységet támadja, mert a szkeptikus abban kételkedik, hogy az ember igazolható ítéletet alkotni, tehát objektíve megismerni képes. Minthogy azonban a szkepszis erkölcsi vonatkozású jelenség, a megismerő tevékenység ellen irányul; minthogy továbbá maga a szkepszis is erkölcsi - és nem értelmi - jellegű magatartás: szerintem azzal szemben nem is logikai, hanem erkölcsi síkon kell védekezni. A kétkedés álláspontjára helyezkedő szkeptikussal szemben a bizalom álláspontjára kell helyezkednünk abban a kérdésben, hogy az embernek érdemes-e megismerő tevékenységbe kezdeni. Minden tevékenységnek - így a megismerő tevékenységnek is - az annak eredményességébe vetett, többé-kevésbé tudatos bizalom az alapja, s ez a bizalom - mint a megismerő tevékenység erkölcsi jellegű axiómája - az egyetlen biztos védekezés a szkepszis ellen. Az erkölcsi értékelés ugyanis ebben a tekintetben autonóm: nem szorul igazolásra, érvényét önmagában hordja, és más erkölcsi állásponton lévő által nem vitatható. Az ember megismerőképességébe vetett bizalom a szkepszis által megrendíthetetlen alapja, axiómája a megismerő tevékenységnek. Ezt követően igyekszem tisztázni azt a sajátos viszonyt, amely ezen axióma és a logikai alapprincípiumok között az erkölcsi és logikai megalapozás tekintetében fennáll.

(4. Tudomány és ismerettárgy viszonya, valamint *5. A tudományok rendszere)*
A különböző tudományok területe ismerettárgyuk sajátosságai által meghatározott, objektíve elhatárolható egység. Nem önkényünktől függ, hogy a tudományok területeit hol és hogyan határoljuk el egymástól. Ha tehát helyesen akarjuk felépíteni a tudományok rendszerét s azon belül kijelölni a jogtudományok helyét, először a jelenségek világát kell szemügyre vennünk és azon jelenségcsoportokat természetükhöz megfelelő rendbe állítanunk, amelyek tudományos megismerés tárgyai lehetnek. A jelenségek rendjéből azután önként adódik az az elv, amelynek megtartásával a tudo-

mányok rendszerét helyesen állapíthatjuk meg. A jelenségek világát a genetikus elv szem előtt tartásával a következő módon sorolom csoportokba, rétegekbe: (a) fizikai jelenségek, (b) kémiai jelenségek, (c) biológiai jelenségek, (d) pszichikai jelenségek, (e) szociális jelenségek, (f) kultúrjelenségek, (g) természetfölötti jelenségek.

Minden jelenség lényegét alkata, az alkatából folyó fennállásmódja és sajátos működésmódja - törvényszerűsége - teszi. Az alkat hordozója az a sajátos forma (viszony, helyzet, mozgásmód, kölcsönhatás), amelyben az alkatot hordozó közegek (alkatelemek) elhelyezkednek. A működésmódot vagy törvényszerűséget pedig a jelenség alkata határozza meg. Az alkat, törvényszerűség és fennállásmód vizsgálatán keresztül a következőképpen igyekszem az egyes rétegek jelenségeinek lényegét megragadni.

(A. Fizikai jelenségek)

A fizikai jelenségek alkatának elemei a tömegek (anyagok, anyagrészek, egységnyi anyag, illetve anyagrészecskék, töltésegységek vagy erőközpontok); ezek egymáshoz való viszonya a térben és időben határozza meg a fizikai jelenségek alkatát; s ezeknek az alkatból folyó mozgás- és hatásmódja a térben és időben eredményezi a fizikai jelenségek törvényszerűségét.

(B. Kémiai jelenségek)

A kémiai jelenségek alkatának végső elemei azok a különböző alkatú anyag-, illetve energiaegységek, erőközpontok, amelyekből a 92 (illetőleg most már több) elem felépül; ezek egymáshoz való viszonya a térben és időben határozza meg a kémiai jelenségvilág elemeinek: a 92 elemnek a sajátos alkatát; s ezek alkata határozza meg a törvényszerűség sajátosságát. A kémiai jelenségek lényege ezeknek az elemeknek vagy elemrészeknek egyesülése vegyületekké, illetőleg a vegyületek egyesülése mind magasabb rendű vegyületekké.

Mind a fizikai, mind a kémiai jelenségeknek alkatukból folyó fennállásmódja a létezés - egzisztencia - a térben és időben, s mindkét jelenségvilág törvényszerűségére pedig egyformán jellemző a kauzális meghatározottság.

Ezt követően egyrészt logikai eszközökkel, másrészt pedig a fizika, a kémia, illetőleg a fizikai kémia területéről vett számos példával bizonyítom azt a felfogásomat, hogy a kémiai jelenségek ugyan a fizikai jelenségekre épülnek, mégis magasabb rendűek azoknál. Ennek következtében a kémiai jelenségek - tehát a felsőbb réteg - lényege a fizika - tehát az alsóbb réteg - tudományának szemszögéből nem ragadható meg maradéktalanul.

(C. Biológiai jelenségek)

A biológiai jelenségek - az élőlények - alkatának elemei kémiai jelenségek (elemek, elemrészek, alacsonyabb vagy magasabb rendű szervetlen vagy szerves vegyületek). Az élőlények alkatának az a közös jellemzője, hogy abban ezek a kémiai jelenségek olyan magasabb rendű egység, szervezet elemévé válnak, amely - működése esetén - az „életjelenségek" elnevezés alatt összefoglalt törvényszerűséget mutatja.

Az élőlények alkatából folyó sajátos törvényszerűségnek tekintik a biológusok az anyagcsere-jelenségeket; az idegrendszer jelenségeit; a fejlődést szervek fejlesztése, növekedés útján; a szaporodást; az öregedést; az egyedi halált stb.

Fennállásmód tekintetében a biológiai jelenségek ugyancsak a létrendbe tartoznak. Feltehető, hogy a biológiai réteg törvényszerűsége - az élőlények mozgásmódja - ugyanúgy kauzális módon meghatározott, mint az első két réteg tagjainak törvényszerűsége. Ma azonban még nagyon távol vagyunk attól, hogy ezt a feltevést bizonyítani

lehessen. Különösen magasabb rendű élőlények várható mozgásmódját kvantitatív fizikai és kémiai szempontból képtelenség nemcsak előre meghatározni, hanem megérteni, kifejezni is. Ezért tételezi fel sok természettudós az okozatosságtól különböző elvek, erők, hatótényezők (*vis vitalis*, lélek, *entelechia*, dominánsok stb.) működését az élőlényekben, s ezért lép a kauzális szemléletmód mellé a teleologikus szemléletmód az élettan tudományában. Anélkül, hogy e feltevések bármelyikét is magamévá tenném, csak azt hangsúlyozom, hogy az élőlények törvényszerűségének sajátosságát az alsóbb réteg, tehát a kémia vagy éppen a fizika törvényszerűségének szemszögéből még kevésbé lehet megérteni, mint a kémiai jelenségekét a fizika szemszögéből.

(D. Pszichikai jelenségek)

A pszichikai jelenségek hordozója az emberi idegrendszer, túlnyomórészt az agyvelő. Alkatának elemei a többi sejtféleségtől különböző idegsejtek és vezetékek. Alkatára jellemző, hogy a sok milliárd idegsejt egymással a vezetékek által határtalan sokféle összeköttetésben áll, s az érzékszervek által az idegrendszer állományába ingerületek alakjában továbbított külvilági ingereket, benyomásokat valamilyen módon megőrizni s azokat egymással a legkülönbözőbb összeköttetésbe hozni képes.

Ennek a sajátos alkatnak a működése - a sajátos törvényszerűség - folyamán jelentkeznek az úgynevezett pszichikai jelenségek, mint például az értelmi és akaró tevékenység, érzelmek, indulatok. Ez az alkat a hordozója a működése folytán kialakult fogalmaknak, értékeléseknek, ítéleteknek, élményeknek, tudatjelenségeknek, én-érzésnek és így tovább.

A pszichikai réteg jelenségeinek fennállásmódja lényegesen különbözik az első három réteg tagjaiétól. Ezért kellett külön fennállásmódként - szubszisztencia - megjelölni a pszichikai jelenséget a három alsó réteg jelenségeinek fennállásmódja - az exisztencia - mellett. Egyébként a pszichikai jelenségek eme sajátos fennállási módja éppúgy a sajátos alkat és törvényszerűség következménye, mint azt a három alsó rétegnél láttuk.

(E. Szociális jelenségek)

A szociális réteg tagjai az emberi egyedek kisebb-nagyobb csoportjai, a különböző tényezők által összetartott emberi közösségek.

Az emberi közösségek alkatának elemei az emberi egyedek. Az alkat sajátossága, hogy olyan emberi egyedekből alakul ki, akiket a legkülönbözőbb természetű tényezők (közös leszármazás, cél, érdek, szerződés, földrajzi tényezők, kényszer, jogszabály stb.) tartanak össze. Ezek az egyedek bizonyos módon össze is működnek a közösség fenntartása érdekében, s pszichikumukban kifejezett vagy *henid* alakban megvan a közösséghez tartozás tudata (ösztönös „érzése").

A bonyolult alkatból szükségképpen következik a szociális törvényszerűség bonyolult volta is. A törvényszerűség lényege a közösséget alkotó egyedek összeműködése a legkülönbözőbb célok megvalósítására. Az összeműködés megindítója, létrehozója a cél (teleologikus mozzanat), a cél megvalósulása pedig okozatos emberi magatartásokkal előidézett változások során (kauzális mozzanat) következik be. Az alkat működésének, a szociális törvényszerűségnek az eredménye az egyedekben megalapozott, de az egyedinél mégis magasabb rendű (egyedek közötti vagy feletti) közösségi élet kialakulása. Egyedek feletti ez az életforma, mert ebben az egyedek magatartásán egy olyan mozzanat jelenik meg, amelyet azok egyedi testi vagy pszichikai alkata alapján megérteni nem lehet: ezt csak a közösséghez tartozás ténye magya-

rázhatja meg. (Ilyen mozzanat például az élet tudatos és önkéntes feláldozása a háborúban; az anya áldozatkészsége gyermekei javára stb.).

Fennállásmódjukat tekintve a szociális réteg tagjai részint a fizikai, részint a pszichikai világ tagjai, részint a közösségi szellem hordozza ezeket. A közösségi szellem ugyan nem az egyed pszichéjétől függetlenül fennálló valami, de annak olyan módosulása, amelyet a közösségi élet, a közösséghez tartozás tudata, érzése, a nevelés fejleszt ki az egyedben, s amely az életképes közösségekben az egyedi psziché egyéni változataitól függetlenül a közösség minden tagjának pszichéjében nagyjából hasonlóan alakul ki.

A szociális törvényszerűség olyan bonyolult, annyira át meg át van szőve teleologikus mozzanatokkal, hogy azt még az egyedi pszichikai törvényszerűség szempontjából sem lehet maradéktalanul megragadni. Még kevésbé lehet ebből következően a biológia, vagy éppen a kémia vagy a fizika tisztán kauzális törvényszerűségének szempontjából a szociális történéseket kiszámítani vagy megérteni.

(F. Kultúrjelenségek)

A kultúrjelenségeket az általános felfogáshoz közelállóan akként határozom meg, hogy a kultúra az ember által,.sajátos céljainak megvalósítása érdekében, a természeten, illetőleg önmagán létrehozott változás. A kultúrjelenségek végtelen változatos világának legjellemzőbb közös alkati sajátosságaként is azt lehet kiemelni, hogy a kultúrjelenség célszerű megváltozása, módosulata valamely dolognak vagy törvényszerűségnek [amit azokon az ember bizonyos cél elérése érdekében hozott létre]. Annyira jellemző erre a rétegre a teleologikus mozzanat, hogy a cél ismerete nélkül, amelynek elérése érdekében a kultúrjelenséget létrehozták, annak lényegét lehetetlen megismerni, megérteni.

A kultúrjelenségek működésmódja, törvényszerűsége ugyancsak rendkívül változatos. Közös mozzanatként itt is a teleologikus mozzanatot lehet csupán kiemelnünk: a kultúrjelenség akként működik, hogy létrehozója általa éri el a célt, amelynek elérése végett megalkotta.

A kultúrjelenségek fennállásmódja ugyancsak rendkívül bonyolult. Fennállhatnak a fizikai vagy a pszichikai, vagy mindkét világban; megjelenhetnek a fizikai világban, de akként, hogy csak pszichikai folyamatokon keresztül mutatják sajátos törvényszerűségüket (pl. nyomtatott könyv); vannak olyanok, amelyek létesülése több ember együttlétéhez és összeműködéséhez van kötve (pl. egy bírói tanács).

A kultúrjelenségek lényegére nézve elmondottakból önként következik, hogy azok megértése tisztán kauzális szemléletmód alapján lehetetlen, mert a teleologikus mozzanat lényeges ismérvük.

(G. Természetfölötti jelenségek)

A természetfölötti jelenségeket a szerző csak a rendszer teljessége kedvéért említi, mert azok nem szoros értelemben vett tudományos vizsgálódás tárgyai, és különösképpen nem azok a jogbölcselet szempontjából.

A jelenségeknek a szerző által megalkotott ezen rendjét az jellemzi, hogy a magasabb réteg jelenségeinek alkata és törvényszerűsége az alatta lévő rétegeire támaszkodik. A magasabb rendű alkatnak mint új formának elemei az alacsonyabb réteg jelenségei (alkata) mint tartalmak. A valamely rétegbe tartozó jelenség alkatának eleme (tartalma) az alatta lévő réteg valamely jelenségének alkata (formája); saját alkata - formája - tehát ezekből az elemekből épül fel bizonyos erők működésének következményeképpen.

Ennek folytán ugyanaz a jelenség az alatta lévő réteg felé formai, a fölötte lévő felé pedig tartalmi jellegű. Ebből a szempontból tehát csak a fizikai réteg tagjai jelentkeznek - a rendszerben elfoglalt alapvető helyzetüknél fogva - tisztán tartalmi természetű jelenségekként, amelyekből mint építőkövekből az egész valóságrendszer felépül. Ha tehát a jelenségek világában az első rétegből kiindulva felfelé haladunk, ugyanazon az alapanyagon mind újabb és újabb formák fellépését, a formák egymásra halmozódását tapasztaljuk. A magasabb rendű jelenség lényege ebből a szempontból az az új forma, amelyet az alacsonyabb rendű jelenség - mint tartalom, anyag - magára ölt, miáltal magasabb rendű jelenséggé válik. Ez a formaöltés a szintézis, akár természeti, akár emberi erő végzi el ezt. Ha viszont az ötödik rétegtől lefelé indulunk el, akkor a formák bomlását észlelhetjük. A formák bomlásával mind alacsonyabb rendű réteg tagjává - tartalommá, anyaggá - válik a jelenség, miközben alkotóelemeire esik szét. Ez a formabomlás az analízis.

Valóságrendszere szemszögéből a következőképpen értelmezem a kvalitás és a kvantitás fogalompárját. [A kvalitás a sajátos, új alkat és törvényszerűség, amelyet a kvantitás - az anyag - felvesz. Minőség és mennyiség között az az alapvető különbség, hogy a mennyiség bármilyen mérvű fokozásával sem öltheti fel az anyag a magasabb rendű formát, a minőséget. Minőségi különbség akkor áll fenn két dolog között, ha az egyik - az „alacsonyabb rendű", az „anyag" természetű - mennyiségének bármilyen mérvű fokozása esetén sem alakulhat át a magasabb rendű másik dologgá, {mert} minőségi különbséget csak szintézis {...}.] Ugyanazon a fejlődési vonalon belül a magasabb rendű réteg tagjai minőségek az alacsonyabb rendű réteg tagjaival mint mennyiségekkel szemben. [S ugyanazon réteg tagjai között is a magasabb rendű jelenség, például a ló, minőség az alacsonyabb rendű jelenséggel, például a százlábúval szemben.] Az egymással a mennyiség és minőség viszonyában álló dolgok között az a különbség, hogy az alacsonyabb rendű dolog mennyiségének bármilyen mérvű fokozása esetén sem veheti fel a magasabb rendű dolog formáját. Hiába halmozunk fel hegymagasságra téglákat: ezáltal azokból soha nem lesz ház (nem öltik fel a ház formáját). Vagy hiába halmozunk egymásra sejtmilliárdokat, azokból ezáltal sohasem lesz többsejtű élőlény. Minőséggé csak szintézis és nem halmozás útján alakulhat át a mennyiség, formává az anyag.

Nem foglalok állást abban a vitás kérdésben, vajon az egyes rétegek között „fölfelé" van-e természetes fejlődés útján végbemenő átmenet, vagy pedig - különösen a másodikból a harmadikba és a harmadikból a negyedikbe való átmenethez - természetfeletti (isteni) erő beavatkozása szükséges. A teisztikus és materialisztikus világnézetű tudósoknak ez a vitája ugyanis objektív érvénnyel nem dönthető el. A teisztikus felfogás alapja a hit, és nem a tudományos meggyőződés. Hittételek érvénye pedig tudományosan nem igazolható. A materialisztikus felfogás pedig - legalábbis a természettudományok fejlettségének mai fokán - ugyancsak nem tekinthető még kényszerítő módon természettudományosan igazolhatónak.

A valóságrendszer szemlélete végül még egy fölismerésre vezet, amely különösen a jogtudomány módszeréről folyó vita elvi eldöntésénél juthat szerephez. Sem a tárgyi világban, sem az emberi psziché világában nincs sem tiszta forma, sem tiszta tartalom: forma és tartalom kölcsönösen feltételezik egymást [legalábbis az emberi értelem világában]. Hiszen az (A) réteg legegyszerűbb tagjai sem tiszta tartalmak, anyagok: elektromos jellegük van, illetőleg a töltésegységeknek formát - gömb alakot - tulajdonít a velük operáló elméleti fizikus. Tehát a legkisebb erőközpont is formából és anyagból áll. De nincs tiszta forma az emberi értelem legelvontabb teremtményei között sem: még a matematikai formulák is anyagra, tartalomra szabottak: a mennyiségekre, amelyek viszonyait föltüntetik. Lehetséges ugyan, hogy van a valóságban tisz-

ta forma és tartalom. Az emberi értelem számára azonban minden tartalom csak valamilyen formában jelentkezhetik, és minden formának szükségképpen van tartalma. A rendszeren belül a formai és tartalmi jelleg relatív: ami lefelé forma, az fölfelé tartalom. A materializmus végső elve: a tiszta anyag és a teizmus végső elve: a tiszta forma (aktus, Isten, lélek) extra-szisztematikus helyzetűek a tudományos megismerés számára megközelíthető (A)-(F) rétegekkel szemben. Ezek az elvek csak a rendszer világnézeti beágyazására szolgálhatnak, de érvényük objektíve, tudományosan nem igazolható.

Az eddigiekből önként következik az a fölismerés, hogy az összes tudományok (a) kultúrjelenségek, (b) pszichikai eredetűek, (c) fennállásuk is lényegében pszichikai jellegű, viszont (d) rendszerint objektiválódnak. Az egyes rétegek jelenségeinek természetéből önként következik, hogy azok megismerésével mely tudományok foglalkoznak, s ilyen módon a tudományok rendszere ugyancsak önként következik a valóság genetikus rendjéből. Ezek felsorolása helyett elég (csak) annyit közölnöm, hogy az összes tudományok - s így a jogtudományok is - az (F) rétegbe tartoznak, a jog pedig keletkezését tekintve a (D) réteg, hatásának feltételeit és módját tekintve a (D) és (F) réteg, s mint kultúrjelenség az (F) réteg tagja. A jog hatása ezenfelül úgyszólván az egész valóságra kiterjed, miközben azt - a jogot alkotó ember céljainak megfelelően - átrendezni törekszik. A jog e rendszerbeli helyzete már előre jelzi azokat a nehézségeket, amelyekkel a jogfilozófia és a jogtudományok művelőinek meg kell küzdeniük.

(6. Az érték problémája)

Az értéktan alapkérdéseiben ugyancsak a következetes realizmus szellemében igyekszem állást foglalni.

Az érték lényegét az általánosnak mondható felfogással megegyezően az igénykielégítő képességben látjuk. Az érték az a mozzanata valaminek, amelynél fogva az az ember valamilyen igényét kielégíti. [Ebből következően] az értékek tehát nem az embertől és a létrendtől független, önálló szubszisztenciájú lényegek, az érvényességek világának tagjai, hanem csupán sajátosságai, mozzanatai a létrendbe vagy a pszichikum világába tartozó valamely dolognak vagy helyzetnek mint értékhordozónak.

Valamely dolog akkor válik értékké - pontosabban: értékessé -, ha azon mint értékhordozón megjelenik az értékmozzanat. Az értékmozzanat [mindig] járulékos természetű jelenség a létrend vagy a pszichikai világ önállóan [fennálló] egzisztáló, illetőleg szubszisztáló tagjaihoz képest, amelyeken annak következtében jelenik meg, hogy [az értékhordozók] emberi igényt képesek kielégíteni. Az „igazság", „jóság", „szépség" absztrakt megjelölések csupán, amelyek mögött mindig igaz ítélet, jó magatartás, szép műalkotás áll, azaz olyan létrendi vagy pszichikai jelenségek mint értékhordozók, amelyek az ember logikai, etikai, esztétikai igényeit kielégítik.

Keletkezésüket tekintve az értékek az értékelő ember teremtményei. Értékeket az ember kétféleképpen teremthet: vagy valamely meglévő dolgot tart értékesnek; vagy olyan dolgot (összefüggést), amely még nem jött létre, s ezért megteremti, megalkotja azt (műélvezet / műalkotás). Valamely meglévő vagy elképzelt és megteremteni kívánt dolog értékesnek tartása legtöbbször irracionális aktusa az emberi pszichének: a dolog akkor értékes, ha értékélményt kelt az emberben, az értékélmény keletkezésének vagy elmaradásának okát pedig csak kivételképpen lehet értelmi úton megragadni.

Az értékek fennállásmódja nem egységes. Az értékhordozó lehet a fizikai vagy a pszichikai világ tagja; az értékmozzanat pedig lényegében pszichikai jelenség ugyan, de objektiválódhat a fizikai világban is (szobor). Ha az értékhordozó is a pszichikai

világ tagja - mint például a költemény [igazság] -, úgy az érték teljesen a pszichikum világában szubszisztál [mert az értékmozzanat is pszichikai fennállású].

Az érték keletkezési módjából önként következik megszűnési módja is. Megszűnik az érték - illetőleg a dolog értékesnek lenni -, ha nem kelt az emberben értékélményt, nem elégít ki emberi igényt. Az ember azonban alkotott maradandó természetű értékeket is, s éppen ez a tény vezette az idealistákat arra a gondolatra, hogy csak az emberi értékelés változik, de az érték maga örök. Nyilvánvaló azonban, hogy az érték önmagában meg sem állhat, mert csak mozzanat. S ami benne időtálló, annak nem a fiktív érvényességi rendbe tartozás az alapja, hanem az értékelő ember testi és lelki alkatának, alkata alapvető sajátosságainak változatlansága, illetőleg nagyon lassú és fokozatos változása. Az ilyen értékek csupán „fundáltak", de nem örök érvényűek.

Minden érték alkatának lényeges ismérve, hogy értékhordozóból és értékmozzanatból áll. Az érték működésmódja, törvényszerűsége pedig abban áll, hogy igényt elégít ki, az értékelőben a kielégültség (boldogság) élményét kelti föl. Az értéknek ez a működésmódja teljesen egyénhez kötött, szubjektív és irracionális jellegű. Alkat és törvényszerűség között az értékek világában szükségszerű összefüggés áll fönn, mert a teljes alkatú érték egyúttal szükségszerűen működött. Az értékmozzanat ugyanis éppen azáltal jelent meg az értékhordozón, hogy az ember az utóbbit értékesnek tartotta, azaz benne az értékhordozó értékélményt keltett - működött. Ez a szükségszerű összefüggés arra a körülményre vezethető vissza, hogy az érték alkata és törvényszerűsége ugyanabból a szubjektív pszichikai aktusból és egyidejűen fakad: az ember értékélményéből.

Ezt követően boncolgatom azt az összefüggést, amely valamely jelenség lényegéből folyó sajátos törvényszerűsége és az értékessé válása esetén mutatott érték működése között fennáll. [Amint azt alább bizonyítjuk, az igazságnak - mint logikai értéknek - is van sajátos alkata és törvényszerűsége: az előbbi a logikai ítéletalkat, az utóbbi az igaz mivolt. Ha az igazság valaki számára értékké válik, akkor az sajátos működésén - az igaz mivolton - felül új működésmódot is mutat: alkotójában vagy megértőjében irracionális értékélményt is kelt. Ebben az esetben a sajátos működésmódon felül általános értékműködést is mutat az igazság. Ha ellenben valakiben nem kelt irracionális boldogságélményt az igazság, akkor az igaz volta - tehát sajátos működése - ellenére sem mutatja az általános értékműködést (például az orvos kideríti, hogy gyógyíthatatlan rákja van).] Majd foglalkozom az elképzelt, de meg nem valósult értékek törvényszerűségével. Ezek akként működnek, hogy az elképzelőt esetleg megvalósításukra indítják. Az ebbe a csoportba tartozó [különösen] erkölcsi értékek pedig arra indítják az embereket, hogy megvalósításukat a többi embertől is követeljék. Ilyen működésmódot mutat éppen a jogérték is. Az értékeknek erre a normatív természetű működésmódjára alább még visszatérünk.

Minthogy az értékek irracionális, élményszerű pszichikai aktusból fakadnak, nincs mód arra, hogy valakit valamely dolog értékességének az elismerésére kényszerítsünk, vagyis hogy valamely dolog értékes voltát objektív módon igazoljuk. Ha valakiben valamely dolog nem kelt értékélményt, úgy lehetetlen [nincs mód] azt a dolog értékességéről meggyőzni. Nem kivétel ebből a szempontból a megalapozott érték sem. A fundált értéknek is csak a megalapozottságát lehet igazolni (mert hiszen a megalapozottság logikai vonatkozású mozzanat), azaz annak fennforgásáról {lehetséges} mást értelmi úton meggyőzni, de értékességéről már nem.

Az érték lényegére vonatkozó felfogásunkból önként következik, hogy az érték szerintünk relatív, szubjektív és tárgyiasult - tehát nem lehet abszolút, objektív és tiszta, amint azt az idealisták tanítják. (Ezért is nem tekintjük a logikai értéket: az igazságot tipikus értéknek, s [ezért] keveselljük azt az [eljárást] értéktani felfogást, amely szerint az igazság nem tárgya az általános értéktannak, mert oly sok lényeges szem-

pontból különbözik az értékektől.) Szerintünk az idealista értéktan igazolhatatlan feltevésekre épít. Az érvényességek és értékek harmadik világának fennállása mellett nem lehet kényszerítő értelmi érvet felhozni. De nem lehet olyan értéket sem felmutatni, amely értékhordozó nélkül állna fenn. Végül a transzcendens értékvilág feltételezése egyetlen problémát sem old meg, ellenben újabb, megoldhatatlan problémát eredményez. Ebben a világban ugyanis az értékek transzcendens helyzetben vannak az emberhez képest. Hogyan képes az ember ilyen körülmények között hozzáférni ehhez a világhoz? PLATÓN, az idealizmus atyja megoldotta ezt a problémát, s vele a többit is akként, hogy rendszere tengelyévé az emberi lelket tette, amely képes visszaemlékezni a harmadik világban eltöltött előéletére, amelynek folyamán közvetlenül szemlélte az értékeket. A mai idealisták azonban kihagyják rendszerükből a lelket, mert az tudományosan nem ragadható meg, s nem adnak helyébe semmi olyan eszközt, amelynek segítségével az ember biztosan ebbe a transzcendens értékbirodalomba emelkedhetnék, s ilyen módon egyrészt az értékek tiszta, abszolút és objektív természetéről kényszerítő módon meggyőződhetnék, másrészt saját értékelése objektivitásának biztosításáról gondoskodhatnék.

(7. A rendszer problémája)

A tudománytani alapvetés során végül a rendszer kérdését tárgyalom röviden. Felfogásunk szerint a rendszert sem választhatja meg teljes önkényességgel a tudós, amelyben a tárgyra vonatkozóan alkotott ismereteit elhelyezni óhajtja, mert ebben a tekintetben is a dolgok alkata irányítja értelmi tevékenységét.

Igaz ugyan, hogy a rendszert tág határok között választhatjuk meg: hiszen az ismereteredmények önálló igazságértéke nem változik meg, bármilyen rendszerbe állítjuk is ezeket. A rossz, zavaros rendszerbe állított igazságok összessége azonban mégsem tekinthető tudománynak. Az ilyen rendszer ugyanis az önmagukban helyes ismereteredmények értékét is lerontja azáltal, hogy azok hamis összefüggésén keresztül lehetetlen a vonatkozó jelenségcsoport sajátos lényegösszefüggéseit felismerni. Ilyen esetben zavaros képet kapunk a valóságról: azt csak töredékeiben, de nem egészében ismerhetjük meg. Az ilyenfajta „megismerést" nyújtó tételösszefüggés pedig nem érdemli meg a tudomány elnevezést.

II. cím

Az általános tudományfogalom legfontosabb elemeinek és előfeltevéseinek tisztázása után ebben a címben áttérek a jogtudománytan problémáinak tárgyalására. Kiindulópontom ezúttal a jogtudomány fogalma, amelyet - a tudományról közölt meghatározás alapján - a következőképpen alkotok meg: „A jogtudomány a jogra vonatkozó igazolható ismereteredmények rendszere." Ezzel a formális jellegű és nem vitatható fogalommal kívánom elhatárolni az amúgy is szétágazódásra hajlamos vizsgálódások körét és biztosítani azok rendszeres előrehaladását olyan módon, hogy e formális jogtudomány-fogalmat elemeinek és előfeltevéseinek mind közelebbi meghatározása útján tartalmilag fokozatosan kitöltöm.

(A jogtudomány fogalma és tapasztalása)

Ebben a címben a jog tudományos tapasztalásának problémájával foglalkozom. A tapasztalás a tárgy megismerésére irányuló tudományos tevékenység első, előkészítő jel-

legű, de egyúttal döntő fontosságú mozzanata. A tapasztalás során jut a kutató az ismerettárgyról olyan benyomások birtokába, amelyek alapján arra vonatkozóan helyes ítéleteket alkothat. A tapasztalási mód tárgykörönként más és más, mert azt mindig a tárgyak alkata és - különösen a természettudományoknál - a rendelkezésre álló technikai eszközök határozzák meg.

A jog tudományos tapasztalásának módját is a jog sajátosságainak figyelembevételével kell megállapítani. A jognak azonban szemmel láthatóan nincs egységes megjelenési és fennállási módja. Fejlődésének kezdeti szakában inkább pszichikai szubszisztenciájú parancsokból és tilalmakból áll, vagy éppen csak az emberek magatartásából lehet rá következtetni. De megjelenhet írott alakban (tudományos feldolgozásban, jogszabályok formájában), egyezményes jelek képében stb. A jogot ebből kifolyóan megjelenési módjától függően kétféleképpen tapasztalhatjuk: közvetve és közvetlenül.

Közvetve akkor tapasztalhatjuk a jogot, amikor egyes emberi magatartásoknak, az életviszonyok bizonyos módon alakulásának okát és értelmét keresve, azt végül a jogban találjuk meg. Ezt a tapasztalási módot reduktívnak is nevezhetjük, mert ilyen módon hatásaiból következtetünk vissza a jogra.

Közvetlenül a jogot mint határozott értelmű jelentésösszefüggést - éspedig rendszerint objektivált, írott alakban - tapasztalhatjuk.

Mindkét tapasztalási módnak megvan az alkalmazási területe, s mindegyiknek vannak - általam részletesen tárgyalt - előnyei és hátrányai. A primitív jogot túlnyomórészt közvetett módon tapasztaljuk; a fejlettebb jogot, s különösen a modern jogrendszereket inkább írott alakban, közvetlen módon. Az előnyök és a hátrányok egybevetése után az utóbbi, egyszerűbb tapasztalási módot választom. Az írott és nem írott jog között ugyanis lényeges különbség csak a megjelenési formában van, s ezért az írott jog tapasztalása alapján szerzett ismeretek - megfelelő értelmezéssel - érvényesek a nem írott jogra nézve is.

A jog tudományos tapasztalásának nehézségeit fokozza az a körülmény, hogy nemcsak annak megjelenési módja nem egységes, hanem a 'jog' megjelölés is bizonytalan tartalmú. Értenek rajta 'jogot általában', jogszabályt, 'jogtételt', a jogrendet, az alanyi jogot stb. Ilyen körülmények között szükséges megállapítanunk azt is, hogy min kell elkezdeni a jog tapasztalását. Nyilvánvalóan a jognak egy olyan megjelenési alakján, lehetőleg egységén, amely a jog minden lényeges sajátosságát magában foglalja. Szerintem ilyen egysége a jognak a jogszabály.

A jognak éppúgy egységnyi alkateleme a jogszabály, mint az anyagnak a molekula. Amint a molekula még magában foglalja az anyag minden sajátosságát, úgy a jogszabály is a jognak az az egysége, amely annak minden ismérvét, teljes lényegét magában foglalja (kivéve mégis a jognak mint a jogszabályok rendszerének sajátosságait; ezek megismerése végett a jogrendszert egészében kell tapasztalni). Ha azonban a jogszabályt tovább bontjuk, akkor az így nyert töredékekből már hiányozhatik a jog egyik-másik ismérve, eleme, amiként a molekula részei sem mutatják az anyag tulajdonságait. Ezért tehát a következőkben a jogszabály tapasztalásából kiindulva kísérlem meg a jog lényegének megismerését.

Ha a jog szerkezetének megismerése végett akárhány jogszabályt alkotó elemeire bontunk, úgy találjuk, hogy azoknak lényegileg háromféle alapelemük, vonatkozásuk van. Minden jogszabály tartalmaz utalást emberi magatartásra vagy életviszonyra - explikatív vonatkozás [*explicativum*]; minden jogszabálynak van értelme - logikai vonatkozás [logikum]; minden jogszabály egészében parancsoló vagy tiltó jellegű - normatív vonatkozás [normatívum]. A tapasztalat tehát azt mutatja, hogy [az explikatív, logikai és normatív elem szükségszerűen vesz részt a jogszabályokban, hogy

(tehát) azok a jognak sajátszerű, szilárd alkatelemei. Ez annyit jelent, hogy] a jog nem minden vonatkozásában változékony, mert az explikatív, logikai és normatív elemek, illetőleg vonatkozások a jogjelenség szükségszerű ismérvei. Ebből következően ezek éppúgy szilárd tapasztalati alapjai lehetnek a jogra vonatkozó megismerő tevékenységnek, mint például a kémiai jelenségek a kémia tudományának. Ezért a IV. címben azt vizsgálom, vajon a jognak e három szilárd elemére építhető-e és milyen jellegű tudomány.

III. cím (A jog alapelemei)

A) Létrendi elemek

Bár a jogszabály a létrend bármely jelenségére vonatkozhat, elsődlegesnek és szükségszerűnek csak szociális vonatkozását lehet tartanunk. Olyan jogszabály ugyanis nem képzelhető el, amely valamiképpen az emberi életviszonyokra ne utalna, míg a más irányú létrendi vonatkozás nem szükségképpeni ismérve a jognak. A társas emberi együttélés - mint a jog szilárd létrendi alapeleme - két irányban is szolgálhat tudományos tevékenység alapjául. [Valamely embercsoportnak a jog által befolyásolt szociális élete egyedi lefolyásában a történettudomány, az embercsoport szociális életének és jogrendjének kölcsönhatása pedig a szociológia számára szolgálhat szilárd tapasztalati alapul.]

(a) Minden társas közület jogának, jogéletének van történelme, amellyel a történettudomány egy szakága, a jogtörténet foglalkozik. A jogtörténet azonban nem sajátképpeni jogtudomány, hanem csak jogi segédtudomány. A történelmi vonatkozás - a jogtörténet szilárd eleme - ugyanis csak egyik ismérve [vonatkozása] és nem teljes lényege a jognak, s ezért ennek az egy vonatkozásnak tudományos feldolgozása nem is eredményezheti a jog lényegének megismerését. A jogtörténet tudományának művelése ugyan egyrészt feltételezi, másrészt elősegíti a jog ismeretét, de azért mégis inkább történettudomány, ami már abból is kitűnik, hogy [hiszen] a jogtörténész a történettudományok módszerével dolgozik [építi fel tudományát].

(b) A jog kétségkívül nagy hatást fejt ki a szociális életre; a jog kialakulásának módját pedig nagymértékben befolyásolja a mindenkori szociális helyzet. A jognak és a szociális életnek ezzel a részint meglévő, részint kívánatos kölcsönhatásával a szociológiának egy ága, a jogszociológia foglalkozik. Ez a kölcsönhatás bár szilárd alapja egy tudománynak, de ez ismét nem sajátképpeni jogtudomány, hanem csak jogi segédtudomány. A jog lényege ugyanis éppúgy nem merül ki szociális vonatkozásában, mint történelmiségében, s ezért az a megismerő tevékenység, amely csak a jog szociális vonatkozására irányul, nem is eredményezheti a jog teljes lényegének megragadását. Egyébként a jogszociológia módszere is [tisztán] explikatív jellegű, tehát a szociológiai tudományéval azonos, míg a jogtudomány módszere - amint alább látni fogjuk - összetett természetű.

A történelmiség és a szociális vonatkozás tehát ugyan szilárd elemei a jognak, de nem a sajátképpeni jogtudománynak, hanem csak egyes jogi segédtudományoknak szolgálhatnak szilárd alapokul.

B) Logikai elemek

A jognak kettős logikai vonatkozása van.

Az egyik a jognak az a kritériuma, hogy érthetőnek kell lennie; ez az ún. logikai minimum. Ez azonban ismét olyan szilárd eleme a jognak, amely nem megkülönbözteti azt más tárgyköröktől, hanem egyenesen hasonlóvá teszi hozzájuk. Ezért a jog eme szilárd elemére ugyancsak nem lehet sajátképpeni jogtudományt építeni.

A jog másik [nem ilyen kifejezett] logikai vonatkozásának hordozói a jog [úgynevezett] logikai előfeltételei. Ezek olyan logikai *a priori* elemei a jognak, amelyek többnyire nélkülözik a [kifejezett] logikai alkatot s nagyon gyakran nem is tudatosak, tehát - OTTO WEININGER kifejezésével élve - *„henid"* állapotú értelmi jelenségek. Ilyen logikai előfeltétele például a büntetőjognak a büntetés, a magánjognak a birtok, a kötelem fogalma, illetőleg a jognak általában a jog fogalma. Ezek a logikai előfeltételek tehát a jog fogalma, illetőleg az egyes jogterületek úgynevezett „alapfogalmai". Lényeges sajátosságaik a következők.

A joganyaggal szemben, a logikai rend szempontjából *a priori* elemek. Sem alkotni, sem felismerni nem lehet jogként a jogot, illetőleg például büntetőjogként a büntetőjogot a jog, illetőleg a büntetés legalább valamiféle *henid* állapotú fogalma nélkül.

A jogot alkotó vagy gondoló személyek intellektusában ezek a logikai előfeltételek legtöbbször nem tudatos és nem logikai alakban - tehát *henid* állapotban - vannak jelen.

A *henid* állapotú logikai előfeltétel szubszisztenciájára az jellemző, hogy a belőlük megalkotható fogalomnak csak az elemei (benyomások, *engram*ok, emléknyomok) vannak meg az emberi elmében, s ezek az elemek nélkülözik a logikai alkatot, vagyis a logikai ítélet, fogalom, meghatározás alakját. A jogi alapfogalmak tehát az emberi elmében immanensek, s abban többnyire logifikálatlan alakban szubszisztálnak.

A jogi alapfogalmak szükségszerűen a joghoz tartozó, tehát szilárd logikai elemei minden lehetséges jogrendnek.

A jognak ezek a szilárd logikai elemei két különböző irányú, sajátképpeni jogtudományos tevékenységre nyújtanak alapot. Az egyik a jognak azokkal az elemeivel foglalkozik, amelyek minden jogrend és jogterület szabályaiban föllelhetők; a másik azokkal az elemekkel, amelyek az egyes jogrendszereken belül a jogterületek elkülönülését, sajátosságaik kialakulását eredményezik. Az előbb említett jogtudományos tevékenység eredménye a jogfilozófia tudományának kiépülése; a másodiké pedig valamely szűkebb értelemben vett jogtudomány: magán-, büntető-, nemzetközi jogtudomány kialakulása. Mindegyik jogtudományos tevékenység lényege az elmében *henid* alakban fennálló logikai előfeltételek logifikálása, azaz [logikai alkatú] kifejezett logikai ítéletek, fogalmak, meghatározások alakjában való tudományos feldolgozása.

Szerintem tehát a jog logikai vonatkozása nyújtja az értelem számára azokat a szilárd elemeket, amelyekre sajátképpeni jogtudományt lehet építeni.

C) Normatív elemek

A jog normatív vonatkozása ugyancsak kettős: formai és tartalmi természetű.

A formál-normatív vonatkozás szilárd eleme a normatív ítéletalkat kopulája: a *Sollen*. Ez a vonatkozás azonban ismét olyan elemére utal a jognak, amely nem megkülönbözteti, hanem hasonlóvá teszi más tárgykörökhöz, például az etikai, grammatikai normarendszerekhez, amelyeknek szintén szilárd eleme a *Sollen*. Sajátos jogi színezetet a jogi *Sollen* már azoktól a tartalmi természetű jogi elemektől nyer, amelyeket a jogszabályokon és jogrendeken belül normatíve összetart. Éppen ezért csak akkor eredményez jogtudományt a formál-normatív szilárd elemre irányuló [tudományos] megismerő tevékenység, ha ennek folyamán megfelelően figyelembe veszi a kutató a jog tartalmi elemeit is. Az így kiépülő tudomány a formál-normatív jogtan, amely a jogfilozófiának egy része csupán. Az a része, amely nem a teljes jogjelenségre, hanem annak egyik kritériumára vonatkozik, s ennek megfelelően nem a teljes jogjelenséggel, hanem annak csak egy lényeges vonatkozásával ismertet meg, akár a jogszociológia.

A jog tartalmi-normatív vonatkozásának a tárgya a természetjog. A jog e vonatkozásának vizsgálata alkalmával a természetjoghoz reduktív úton, a normatív *a priori*

előzmények felkutatására alkalmas módszerrel jutunk el. E vizsgálódás folyamán például azt kutatjuk, mi indította a törvényhozót az emberölési büntetőjogi tényálladékok megalkotására, s reduktív eljárásunk eredményeképpen az emberi élet megsemmisítését tiltó természetjogi normára bukkanunk, mint az összes idetartozó büntetőjogi tényálladékok normatív előzményére. Ha ezzel a normatív-reduktív eljárással a tételes jogszabályok mögött álló természetjogi normákat sorra megalkotjuk, természetjogtant művelünk, s közben fokról fokra kiépítünk egy természetjogi normarendszert. [Ez a tudományos eljárás a természetjogtan kiépüléséhez vezet.] Minthogy ennek az eljárásnak nem a jogjelenség, hanem csupán a jogjelenség tartalmi-normatív előfeltételeinek megismerése a célja: [az így kiépülő] természetjogtan [tudomány] sem sajátképpeni jogtudomány, hanem éppúgy csak a jogfilozófia egy [kiegészítő] részének tekinthető, mint a formál-normatív jogtan [amint a jogszociológia is csak segédtudománya a jogfilozófiának].

Miután megjelöltem azon szilárd elemeit a jognak, amelyek alkalmas alapjai egy rá vonatkozó tudománynak, s ezzel igazoltam azt, hogy lehetséges jogtudomány, a IV. címben megjelölöm a jogtudomány valóságos kiépítésének és tételei igazolásának módját, azaz meghatározom a jogtudományos ítéletek, fogalmak alkotásának és igazolásának módszerét. . .

IV. cím [A jogtudomány módszere]

A jogtudomány módszere tekintetében kialakult főbb elméleti irányok ismertetése és bírálata után rámutatok arra, hogy a „módszer" megjelölésnek kettős értelme van. Jelenti egyrészt a tudományos ítéletek, igazságok megalkotása folyamán követett eljárást, másrészt pedig az ismereteredmények igazolásának módját. A szó utóbbi jelentését tartom fontosabbnak. Kétségtelen ugyanis, hogy tudományos ismereteket a módszeres út megkerülésével, intuíció segítségével is nyerhetünk, valamely tudomány tételeinek igazolása azonban csak az illető tudomány tárgykörének megfelelő sajátos logikai eljárás alkalmazásával, sajátos módszerrel történhet. A megismerési eljárás folyamán tehát az igazolás a fontosabb funkciója a módszernek, s az újabb módszertani irodalom is a módszernek ezt a szerepét hangsúlyozza. A jogtudománynak az értelem [bármely ember] számára járható módszere a fenti összefüggésben az a logikai út, amely a jogot mint tapasztalati alapot a rá vonatkozó tudomány ítéleteivel összeköti, s ilyen módon a tudomány ítéleteit bárki számára (objektíve) igazolja. Az természetesen csak előny, ha az ismeretet módszeres úton is alkották meg, mert az ilyen ismeret egyúttal igazolt is; míg például az intuitív úton nyert ismeretet utólag módszeresen kell igazolni s így mintegy módszeresen újraalkotni.

A jogfilozófia és a jogtudományok módszerét ugyanúgy a jog sajátossága határozza meg, mint tapasztalási módját. A jog megismerésére irányuló tudományos tevékenység legszilárdabb ténye a jogi ismerettárgy alapvető fontosságú sajátossága: a jog szükségszerű összetettsége az explikatív, logikai és normatív tárgykörök elemeiből. Ebből önként következik, hogy a jognak ez a sajátossága csak egy annak megfelelő összetett jogtudományos módszer segítségével dolgozható fel ítéletekké és fogalmakká, s hogy az így keletkezett ítéletek és fogalmak ugyancsak szintetikus jellegűek az ismerettárgy [összetett] természetéből következően.

Az általam alkalmazni kívánt szintetikus módszer egyformán alkalmas mind az explikatív, logikai és normatív jogelemek egyediségükben való megragadására, mind pedig az ezek összeműködéséből előálló jogjelenség lényegét magában foglaló összetett természetű fogalmak megalkotására. Az ilyen módszerrel felépített fogalmakban a jogje-

lenség természetének megfelelően helyet kap mind a három alkatelem, illetőleg azok hatása megfelelően érvényesül a fogalom meghatározásánál [megalkotásánál]. [Végül foglalkozom a módszertisztaság hívei részéről az összetett módszerrel szemben felhozható ellenvetésekkel és megcáfolom ezeket.]

A szintetikus módszerrel helyesen megalkotott jogi fogalmakat a rugalmasság jellemzi. Az ilyen fogalom a jog lényeges jegyeinek csupán logikai összetartozását határozza meg, s ennek következtében mindig van lehetőség e fogalmak elemeinek újjáalkotására a szaktudományok újabb és újabb eredményeinek megfelelően anélkül, hogy ezáltal a fogalmat, amely csak az elemek logikai összefüggését rögzíti, de nem eredményezi egyúttal azok dogmatikus tartalmi megmerevítését is, szét kellene rombolni. Így válik lehetségessé a logikai és normatív szaktudományok legújabb eredményeinek, a különböző szociális és kriminális tudományok vívmányainak értékesítésén keresztül a jogtudományos fogalmak elemeinek tartalmi megújítása, azok helyesen megállapított logikai összefüggésének érintése [megbontása] nélkül.

A szintetikus fogalmakon keresztül egyúttal jótékony kölcsönhatás fejlődhet ki a jogtudomány és a jog között, minthogy a szintetikus fogalomalkotási mód [a jogtudomány művelése] és a jogalkotás folyamán követett eljárás [a jog alkotásának a módszerei] között nagy a hasonlóság. A jogalkotás ugyanis éppúgy szociális és normatív elemek logikai összekapcsolása, mint a jogtudományos fogalomalkotás. A jogalkotás folyamán a törvényhozó értelmi tevékenységgel joggá kapcsolja össze azokat a szilárd elemeket, amelyeket a jogtudós - ugyancsak értelmi tevékenységgel - fogalommá kapcsol egybe. Egyfelől a jogtudomány, másfelől a jogalkotás, jogalkalmazás és jogmagyarázat e módszerbeli hasonlóságával behatóan foglalkozva kimutatom, hogy az nem vezethet ezeknek az egymástól lényegükben különböző értelmi tevékenységeknek az összemosódására s ezen keresztül a jogtudomány nehezen biztosított tudomány jellegének újbóli elhomályosodására.

Módszerem szintetikus jellegével kapcsolatban végül foglalkozom a módszertisztaság hívei részéről felhozható ellenvetésekkel és bebizonyítom, hogy azok hatástalanok olyan kutatókkal szemben, akik - miként én is - nem hívei a *Sein / Sollen* dichotómiának és a módszer ismerettárgyat alkotó funkciójáról alkotott dogmának - s ezzel az I. részt be is fejezem.

[II. rész

A JOG FILOZÓFIAI VIZSGÁLATA]

A II. rész négy fejezetre oszlik. Az 1. fejezetben a jog létrendi, a 2. fejezetben logikai, a 3. fejezetben normatív vonatkozását, végül a 4. fejezetben a jog fogalmát tárgyalom.

1. fejezet [A JOG LÉTRENDI VONATKOZÁSA]

Felfogásom szerint a jog létrendi vonatkozásának behatóbb vizsgálata a jogtörténész és a jogszociológus feladata, ezért sem ősjogtörténeti vagy fejlődéstani, sem jogszociológiai ismereteket nem kívánok ebben a fejezetben közölni. Ezzel szemben szükségesnek tartom a létrend törvényszerűségének: a kauzalitásnak, valamint az akaratszabadság ehhez kapcsolódó kérdésének alaposabb tárgyalását.

A jog ugyanis részben mint ok, részben mint okozat maga is részt vesz emberi életviszonyok alakításában, s azok szabályozása is feltételezi az ember „okozó", létren-

di hatáskifejtő képességét. Ezenfelül sok jogszabály tartalmazza az 'ok', 'okozás' kifejezéseket s a jogtudományok és segédtudományaik is gyakran foglalkoznak okfolyamatokkal. Végül az akaratszabadságnak a jog szempontjából oly fontos kérdését sem lehet a kauzalitás lényegének ismerete nélkül megfelelően tárgyalni. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a jogfilozófusnak állást kell foglalnia mind a kauzalitás, mind az akaratszabadság kérdésében.

I. cím {Az oksági törvény fogalma és érvényessége}

Ismertetem a filozófiai okfogalom teljes tartalmát: (1) a metafizikai okfogalmat (anyag, forma, létrehozó ok, *causa finalis*); (2) az oksági elvet (Istent kivéve minden létező rajta kívülálló okból keletkezik, változik és szűnik meg); s (3) a természettudományos okfogalmat (a létrendi változások szükségszerűek és törvényszerűek). Ezt követően ismertetem a kauzalitás elvének érvényét állító és tagadó fontosabb felfogásokat, majd az alábbiak szerint foglalok állást.

Az okozatossági törvények érvényét logikai úton ez ideig kényszerítő módon bizonyítani nem tudták. De sikertelen maradt és alapjában elhibázottnak tekinthető egyes modern fizikusoknak az a törekvése is, amelynek célja a természettudományos okfogalom érvényének megdöntése. Abból ugyanis, hogy az atomvilág jelenségei ma még pontosan nem mérhetők s ezért azokat csak statisztikai módszerekkel lehet kiszámítani, egyáltalában nem lehet helyesen arra következtetni, hogy e jelenségek nem szükségszerűek és törvényszerűek. Ha az ember valamely folyamatot nem tud pontosan megmérni és előre kiszámítani, ez csak a műszerek tökéletlenségének, és nem annak következménye, hogy a folyamat nélkülözi a kauzális meghatározottságot. Az utóbbi föltevés - amelyre lényegében a kauzalitás ellen vezetett támadás épül - olyan fokú antropocentrizmust rejt magában, amely messze túlhaladja a középkorit, amit éppen e fizikusok oly kíméletlenül ostoroznak.

A probléma ilyen állása mellett felfogásom szerint nincs semmi akadálya annak, hogy a kérdésben realisztikus álláspontomhoz következetesen foglaljak állást. A kauzalitást egyrészt a létrendben immanens, a létrendi folyamatokat meghatározó, másrészt a létrendi folyamatok megismerését lehetővé tevő tényezőként fogom fel. A kauzalitásnak ilyenformán két vonatkozása van: egy objektív és egy szubjektív.

Objektív szempontból a kauzalitás a létrend folyamatainak az emberi megismeréstől független előidézője és szabályozója, a létező dolgokban és azok működésmódjában immanens törvényszerűség. Ez a felfogás csak logikus következménye a realisztikus szemléletmódnak és az I. részben a létrendre vonatkozóan tett megállapításoknak, de sem tapasztalati úton, sem logikai úton kényszerítő módon nem bizonyítható.

Szubjektív szempontból a kauzalitás a létrend folyamatait megismerni kívánó emberi értelem *posztulátuma*: a létrend folyamatainak megismeréséhez csak akkor indokolt hozzákezdeni, ha feltesszük azok szükségszerűségét és törvényszerűségét - tekintet nélkül arra, hogy a kauzalitás vajon valóban immanens tényezője-e a létrendnek (ötletszerűen és szabálytalanul változó világot megismerni elvi képtelenség). Ez a posztulátum az általános ismeretelméleti axiómának a létrend megismerését biztosító speciális logikai származéka. A kauzalitás érvényének feltevése éppen úgy védi a létrendet megismerni kívánót a speciális (létrendi vonatkozású) szkepszis ellen, mint az általános ismeretelméleti axióma véd a generális szkepszis ellen.

II. cím [Az akaratszabadság problémája]

A kauzalitás harmadik - erkölcsi - vonatkozásával, az akaratszabadság problémájával a II. címben foglalkozom. Ismertetem és bírálom a probléma megoldásának főirányait: a tiszta determinizmust és a mérsékelt indeterminizmust, illetőleg determinizmust, majd a következőképpen foglalok állást.

Az „értelem", „érzelem", „akarat" lélekrészek megkülönböztetése, illetőleg működésmódok éles szétválasztása nyilvánvalóan PLATÓNI és ARISZTOTELÉSZI örökség, amely ebben a formájában, pszicho-fiziológiai és anatómiai tudásunk mai fokán nem tartható fenn. De az akarat és az érzelem „szervét" egyébként sem lehet megjelölni, míg az értelemnek kétségkívül van szerve: az agyvelő. Szerintem már ezért is indokolt [tehát] a probléma súlypontját az akaratról az értelemre áthelyezni, s ennek megfelelően a kérdésfeltevést a következőképpen szövegezni: „van-e az embernek több lehetséges magatartás között választási szabadsága?", vagy pedig minden esetben csak egyetlen magatartás lehetséges az ember számára: az, amely - mint „eredő" - szükségszerű és törvényszerű folyománya a magatartás pillanatában fennálló, anyagi természetű „külvilági" és „belvilági" erők - mint „komponensek" - működésének.

A kérdés megválaszolásának módja önként következik az I. rész I. címének (F) pontjában leszögezett álláspontból. Az emberi pszichének van sajátos alkata és törvényszerűsége. Ezek lényegesen különböznek az (A) és (B) réteg jelenségeinek alkatától és törvényszerűségétől, a kauzalitástól. Igaz ugyan, hogy a pszichikai réteg alkata és törvényszerűsége végső sorban az első két rétegére támaszkodik, de ebből még korántsem következik és tudományosan nem is bizonyítható, hogy az első két réteg törvényszerűsége, a kauzalitás, kizárólagosan determinálja a pszichikai réteg törvényszerűségét. Ezzel szemben kézenfekvő az a belátás, hogy amiként az alsóbb törvényszerűség szempontjából a felette lévőé általában nem ragadható meg, éppúgy nem értelmezhető az ember pszichikumának sajátos törvényszerűsége - a célszerűség - a kémiai és fizikai törvényszerűség, az okszerűség szempontjából. Minthogy pedig az emberi „magatartás" fogalmi ismérve az, hogy létrejövetelének előfeltételei között a központi idegrendszer működése is helyet foglal: az emberi magatartás nem kizárólag kauzálisan meghatározott „komponensek" eredője, hanem szerepel a komponensek között egy olyan tényező is, amelynek a kauzális meghatározottság nem ismérve: az emberi értelem működése. A választás szabadságát több lehetséges magatartás között tehát az a körülmény biztosítja, hogy a magatartásnak mint eredménynek a tényezői között ott szerepel a csupán relatíve determinált - mert teleologikusan működő - tényező: az emberi elme.

[Végül elismerem, hogy ez az álláspont kényszerítő logikai vagy természettudományos érvekkel nem támasztható alá.]

III. cím [Választási szabadság]

A III. címben vizsgálom a választási szabadság jelentőségét az erkölcs és a jog területén.

Az erkölcsösség az emberi magatartásnak olyan értékmozzanata, amely csak akkor jelenhetik azon meg, ha az embernek van választási szabadsága. Hipnotizáltak, elmebetegek, kényszerítettek magatartását lehetetlen erkölcsi szempontból értékelni. Az emberi magatartás teljes kauzális determináltságának feltételezése tehát lehetetlenné teszi az erkölcsi értékelést.

A modern jogrendekben számos olyan rendelkezés található, amely tartalmánál fogva felteszi az ember választási szabadságának elismerését. Ezek közül a legjellemzőbbek a büntetőjog területén találhatók, például a bűnösséget kizáró okok. De találhatunk bőven ilyen értelmű rendelkezéseket a magánjog, a közigazgatási jog és az eljárásjogok területén is. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogalkotás is felteszi az ember választási szabadságát.

Végül párhuzamot vonok a determináltság szempontjából a fizikai világ és az ember világa között. Amint a fizikai világ megismerésére irányuló értelmi tevékenység posztulátuma a bizalom a fizikai világ folyamatainak teljes determináltságában, akként az emberi világ jelenségeinek megismerésére és megértésére irányuló értelmi tevékenység posztulátuma a bizalom az ember választási szabadságában. A választási szabadság posztulátuma tehát ugyanazt a szerepet tölti be az emberi világ, mint a kauzális determináltság posztulátuma a fizikai világ megismerésének biztosításánál. Az emberi világ jelenségeit csak a szabadság feltételezése, a természet világának jelenségeit pedig csak a determináltság feltételezése mellett ismerhetjük és érthetjük meg. Felfogásom szerint azonban a szabadság és determináltság nemcsak megismerési posztulátumok, hanem egyúttal az ember, illetőleg a természet világának alkatában és törvényszerűségében bennrejlő, valósággal működő hatótényezők is.

2. fejezet (A JOG LOGIKAI VONATKOZÁSA)

A jog logikai vonatkozásáról szóló fejezetet inkább csak a rendszerbeli következetesség kedvéért iktattam be a II. részbe. A jog logikai vonatkozásának lényegét ugyanis már az I. részben megvilágítottam, minthogy ez a vonatkozás nyújt szilárd alapot éppen a jogtudományok kiépítésére, tehát ezt - mint a jogtudománytan gerincét - már a jogtudománytani fejtegetések során tárgyalnom kellett. A jog logikai vonatkozásának azokat a sajátosságait pedig, amelyek megértése felteszi a jogrendszer lényegének ismeretét, e rész 3. fejezetének megfelelő helyén mutatom be. Ilyenformán e fejezet anyagaként a jog logikai vonatkozásának csak két kérdése kerül tárgyalásra: a logikai tárgykör sajátosságának ismertetése és annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért éppen a jog logikai vonatkozására lehet sajátos értelemben vett jogtudományt alapozni.

(1. A logikai tárgykör sajátossága)

A logikai tárgykör sajátosságát éppúgy jelenségeinek alkatán és törvényszerűségén keresztül igyekszem megragadni, amint ezt a valóság rétegeinek ismertetésénél tettem.

A logikai ítélet pszichikai fennállású kultúrjelenség. Alkatát - mint a kultúrjelenségekét általában - a cél határozza meg, amelynek elérése végett megalkották. A logikai ítélet alkotójának a valóság megismerése a célja, s ebből fakad a logikai ítélet alkatának sajátossága: a megállapító jelleg. A megállapító jelleg hordozója a logikai ítélet alapsémájában (*S est P*) az *est* kopula.

A logikai tárgykör tagjainak - a megállapító ítéleteknek - alkatukból folyó sajátos működésmódja, törvényszerűsége az igaz mivolt. Az ember a megállapító ítélet megalkotásával akkor éri el célját - valamilyen tárgy megismerését -, ha a megállapító alkat működik, azaz adekvát, igaz, tehát helyesen adja vissza a megismerni kívánt tárgy relációit.

Míg azonban a fizikai és kémiai tárgykör tagjainál az alkat szükségszerűen működik is, azaz szükségszerűen mutatja sajátos törvényszerűségét, addig a logikai tárgykör

tagjainak alkata nem működik szükségképpen! Hiszen nyilvánvaló, hogy van megállapító alkatú hamis ítélet is, azaz olyan, amely megállapító alkata ellenére sem működik, mert nem adekvát, nem igaz, tehát nem ismerteti meg alkotójával a tárgy lényegösszefüggéseit. A működés hiányának viszont az a következménye a logikai ítéletre, hogy formai szempontból tökéletes megállapító alkata ellenére sem tagja a logikai tárgykörnek, mert a tárgykör tagjai csak alkat és törvényszerűség szempontjából egyaránt helyes logikai ítéletek lehetnek. Ezzel a sajátossággal kapcsolatban rámutatok arra, hogy az inkább formai vonatkozású megállapító alkat csak a tartalmi jellegű ismérvből - az adekvációból - fakadó törvényszerűséggel együtt teheti az ítéletet a logikai tárgykör tagjává.

Végül a logikai tárgykör fontos sajátosságának tartom még, hogy annak tagjai - az igaz ítéletek - nem zárják ki egymást, nem mondhatnak egymásnak ellent, és olyan összefüggő rendszerré építhetők ki, amelynek tagjai evidens alapigazságokra, axiómákra, esetleg a logikai alapprincípiumokra vezethetők vissza. Az előbb említett sajátosság önként következik a logikai ítéletek adekvát voltából: az adekvát ítéletek helyesen adják vissza logikai síkon a létezők összefüggéseit; a létezők nem zárhatják ki egymást; tehát nem zárhatják ki egymást az igaz logikai ítéletek sem.

(2. Sajátos értelemben vett jogtudomány alapozása a jog logikai vázára)

Gondolatmenetem vázát, amellyel a második kérdésre igyekszem választ adni, az alábbiakban lehet összefoglalni.

A jog[anyag] az emberi elme működésének eredményeképpen jön létre. A jog[anyag] alkotása folyamán az elme akként működik, hogy a tartalmi jellegű [explikatív] létrendi elemeket - emberi magatartások, életviszonyok, egyéb létrendi elemek - olyan módon állítja formai jellegű normatív összefüggésekbe, hogy az életviszonyok óhajtott rendje minél teljesebben megvalósuljon. Eme [értelmi, logikai jellegű] működése folyamán az elmét az I. részben tárgyalt [többnyire] *henid* állapotú logikai előfeltételek irányítják, éspedig olyan módon, hogy a törvényhozót a természetünkből fakadó követelmények figyelembevételére indítják. Így például a büntető jogszabályok sajátos rendelkezéseinek és intézményeinek logikai alapja a büntetésnek mint egészen különleges jogkövetkezménynek a természetében található meg. Ahhoz azonban, hogy a büntetés mint saját életjelenség és jogkövetkezmény a büntető jogszabályok rendelkezéseinek meghatározása tekintetében kifejthesse hatását, szükséges, hogy az azokat alkotó embernek a büntetésről legalább valamiféle *henid* állapotú fogalma legyen. Ellenkező esetben ugyanis sem büntetéseket megállapítani, sem olyan sajátos jogszabályokat alkotni [rendelkezéseket megállapítani] nem volna képes, amelyek a büntetések [helyes és igazságos] kiszabásának és végrehajtásának módját helyesen és célszerűen rendezik. [Így például a büntető törvényhozónak szükségképpen vannak többé-kevésbé *henid* állapotú ítéletei, fogalmai a büntetésről, annak nemeiről és hatásairól, a büntetéskiszabás objektív és szubjektív előfeltételeiről és módjáról. S a törvényhozó elméjében működő ilyen ítéletek és fogalmak, logikai előfeltételek határozzák meg a megalkotásra kerülő büntető jogszabályok tartalmát. Ugyanígy érvényesül a többi jogágak megalkotása alkalmával azok logikai természetű előfeltételeinek meghatározó ereje.] Azt tehát, hogy a törvényhozó a tartalmi és formai elemeket milyen módon és milyen rendelkezéseket tartalmazó jogszabályokká egyesíti logikai jellegű jogalkotó tevékenysége folyamán, elsősorban az elméjében fennálló és működő logikai előfeltételek határozzák meg. Nyilvánvaló tehát, hogy valamely jogterület sajátosságait, lényegét éppen logikai előfeltételei foglalják - mintegy sűrített [potenciális] alakban - magukban. Ebből a belátásból viszont önként következik, hogy a jog logikai vonatkozását hordozó eme [logikai] előfeltételek -

alapfogalmak, ítéletek - meghatározása, összefüggéseik megállapítása és logikai következményeik kifejtése vezet az egyes jogágak - illetőleg a jog - teljes lényegének megragadásához, s ennek folytán sajátképpeni jogtudományok kiépítéséhez. [Saját, mert nem lesz ebből logikai természetjog.]

Az explikatív és normatív elemeket tehát mint a jogjelenség „nyersanyagait" logikai tényezők ereje tartja össze és ezek működése teszi jogjelenséggé. Ebből viszont szükségszerűen következik, hogy sajátképpeni jogtudományt csak a jog logikai vonatkozását kialakító *benid* állapotú tényezők logifikálása és lényegük, összefüggéseik kifejtése eredményezhet.

3. fejezet {A JOG NORMATÍV VONATKOZÁSA}

A jog normatív vonatkozásait tárgyaló jelen fejezet három címre oszlik. Az I. címben a normatív tárgykörnek a jog lényege megismerése szempontjából jelentős vonatkozásaival, a II. címben a természetjoggal, a terjedelmes III. címben pedig a jog normatív vonatkozásaival, a jognak ezen keresztül megközelíthető lényegével foglalkozom.

I. cím {A normativitás lényege}

{1. A normatív tárgykör általában}

A normatív tárgykör sajátosságát is tagjainak alkatán és törvényszerűségén keresztül igyekszem megragadni.

A normatív tárgykör tagjai, a normák lényegükben éppúgy ítéletek, mint a logikai tárgykör tagjai, s ugyanúgy pszichikai fennállású kultúrjelenségek, mint amazok. Alkatukat is éppúgy a cél határozza meg, amelynek elérése végett megalkották őket. Minthogy azonban alkotásuknak nem a valóság megismerése, hanem az emberi életviszonyok rendezése a célja: a normatív ítélet alkata ennek megfelelően lényegesen különbözik a logikai ítéletétől, amennyiben nem megállapító, hanem szabályozó, normatív természetű, s ezt juttatja kifejezésre a normatív ítélet alapsémája (*A soll B*). A normatív jelleg hordozója ebben a sémában is - akárcsak a logikai ítéletében - a kopula, a *soll*.

A normatív ítélet alkatát az jellemzi, hogy nem a valóságban tényleg fennálló relációkkal ismertet meg bennünket, hanem az emberi életviszonyokat új rendbe állítja azáltal, hogy *A*-tól valamilyen *B* szolgáltatás teljesítését követeli, azaz valamit tilt vagy parancsol.

A normatív ítéletalkatnak e sajátosságából fakad törvényszerűségének sajátossága is, a normatív érvény, azaz az ítélet alkotójának *A*-ra irányuló azon akarata, hogy teljesítse a *B* szolgáltatást. Az érvény a normatív kopulából, a *soll*ból fakad: a norma addig érvényes, ameddig alkotójának akarata szerint kell *A*-nak a *B* szolgáltatást teljesítenie. Csak az a normatív alkatú ítélet tagja a normatív tárgykörnek, amely mutatja az alkatból folyó sajátos törvényszerűséget is, tehát érvényes. Van ugyanis normatív szempontból tökéletes alkatú, de nem működő, érvénytelen norma is, amely azonban éppen ezért nem tagja a normatív tárgykörnek. Az alkatból a tényleges működés tehát éppúgy nem szükségszerűen folyik a normatív tárgykör tagjainál, amint ezt a logikai tárgykör tagjainál láttuk.

A normatív törvényszerűségnek az érvény mellett van azonban egy másik vonatkozása is: a valóságos rendező erő, a hatóképesség. Ha tehát az egyébként formai szempontból szabályos alkatú és érvényes normatív ítélet - alkatának valamilyen sajá-

tosságából adódóan - nem rendezheti a valóságot (mert például teljesíthetetlen követelést tartalmaz), az nem tekinthető a normatív tárgykör tagjának, bár a törvényszerűség első kritériumával, a formai természetű érvénnyel rendelkezik. Ezt a sajátos helyzetet alább, a normák természetének rendszeres ismertetése folyamán behatóbban vizsgálom.

A normatív tárgykör általános ismertetése után áttérek a normák fontosabb sajátosságainak rendszeres tárgyalására.

(2. A normák keletkezése)

A normák keletkezésének problémájával foglalkozva megállapítom, hogy annak vannak létrendi, logikai és normatív természetű előfeltételei. Létrendi természetű előfeltételek: (a) normaalkotó léte; (b) címzett léte (heteronóm normáknál); (c) hatalom. Logikai természetű előfeltételek: (a) az ember választási szabadságának feltevése; (b) a normaalkotó értékelése; (c) az értékelt dolog, helyzet, az *A* és *B* alkatának bizonyos fokú ismerete. Normatív természetű általános és szükségszerű előfeltételei az eredeti normakeletkezésnek nem lehetnek, mert ez *regressus in infinitum*hoz vezetne. A derivált normák keletkezésének azonban - és éppen a jog területén - már lehetnek normatív természetű előfeltételei is (MERKL-féle joglépcső). Emez előfeltételek fennforgásának szükségességét a norma alkatának és törvényszerűségének közelebbi vizsgálata során bizonyítom, amikor egyúttal ezek természetét és a norma keletkezésénél játszott szerepét is a logikai és a normatív tárgykör egybevetése útján közelebbről megvilágítom.

(3. A normák szerkezetének és törvényszerűségének sajátosságai)

A norma alkatelemei a címzett (*A*), a szolgáltatás (*B*), a *Sollen,* és esetleg a szankció. Ebből nyilvánvaló, hogy a normatív ítéletalkotás céljára számbajöhető dolgok és relációk köre sokkal szűkebb a logikai ítéletalkotásra figyelembe vehetőnél. Ugyanis az *A* (a norma *subiectuma*) csak értelmes lény lehet. Az *A*-tól követelt *B* szolgáltatás meghatározásánál pedig tekintettel kell lennie a normaalkotónak a címzett alkatára, mert ha azzal ellenkező szolgáltatást követel, a norma nem hatóképes, nem valósulhat meg, s így nem tagja a normatív tárgykörnek. Helyes normát tehát csak az *A* és a *B* viszonyának a normatív ítéletalkatban történő meghatározásánál a normaalkotónak azon lehetőségek közül kell választania, amelyeket az *A* és a *B* alkata helyes logikai ítéletek alkotására nyújt. Ezek szerint tehát a normarendszer az igazságrendszer, a normatívum a logikum uralma alatt áll [uralmára épül].

Az igazságrendszernek ez az irányító ereje azonban, amely a normatív ítéletbe állítani kívánt dolgok alkatán keresztül érvényesül, csak közvetett, mert nem ez eredményezi az ítélet normatív jellegét. A normatív jelleget közvetlenül az érték - a normaalkotó célja - hozza létre, amelyet az a norma megalkotása útján megvalósítani akar. Az életviszonyok rendezéséért a norma tartalmának meghatározásán keresztül tehát két törvényszerűség verseng egymással: közvetve a logikai, és közvetlenül a normatív. A logikai törvényszerűség az *A* és *B* alkatának megfelelően, a normatív törvényszerűség a normaalkotó céljának megfelelően alakítja a norma tartalmát. S ha e cél elérése érdekében *A*-tól alkatával ellenkező szolgáltatást követel a törvényhozó: a norma tartalma a két konkuráló törvényszerűség erőviszonyainak - mint divergáló komponenseknek - az eredője lesz. Ilyen esetben a norma tartalma rendszerint alkotója céljának megfelelően alakul ki, mert e cél közvetlen meghatározó ereje a normatív törvényszerűségen keresztül könnyen közömbösíti az *A* és *B* alkatán keresztül érvényesülni akaró logikai törvényszerűség közvetett hatását. A két törvényszerűség ilyen szembekerülése az erőviszonyok eltolódása folytán gyakran vezet helytelen, sőt eset-

leg képtelen normák létesülésére, aszerint, amint a norma alkotójának célja erkölcstelen vagy éppen kivihetetlen szolgáltatás teljesítése esetén valósulhat meg. A normatív tárgykört tehát az a sajátosság jellemzi, hogy a norma akkor is érvényes és hatóképes lehet - azaz mutathatja a sajátos normatív törvényszerűséget -, ha tartalmi elemei a logikai törvényszerűség szempontjából nem férnek össze (HERÓDES parancsa teljesült, bár a csecsemők „alkatával" azok megöletése logikai szempontból nem fér össze). Ölthet azonban e logikai vonatkozású összeférhetetlenség olyan mértéket, amely lehetetlenné teszi a normatív törvényszerűség érvényesülését. Ennek a határesetnek megértése érdekében közelebbről tisztázom a normatív törvényszerűség természetét és a logikához való viszonyát.

A normatív törvényszerűség egyik alakja, az érvény, a normatív kopulából, a „kellés"-ből fakad. A „kellés" viszont a normaalkotó akaratán nyugszik: addig kell *A*-nak *B*-t tennie, azaz a norma addig érvényes, ameddig alkotója *A*-tól *B*-t követeli. A normának tehát nemcsak léte, hanem törvényszerűsége: érvénye is alkotója akaratából fakad. Ezzel szemben a logikai ítéletnek csak léte fakad az őt alkotó ember akaratából, törvényszerűségének - igaz voltának - már nem ez az akarat, hanem az adekvát mivolt a forrása. A norma érvénye tehát formai természetű, mert tartalmára tekintet nélkül mindaddig fennáll, amíg alkotója akarja; a logikai ítélet igazsága viszont tartalmi vonatkozású, mert annak alapja a tárgyi világ relációival való egybevágás, az adekváció.

A formai természetű érvény mellett van azonban a normatív törvényszerűségnek tartalmi vonatkozású alakja is: a hatóképesség. A norma akkor hatóképes, ha alkotójának akarata olyan szolgáltatásra irányul, amelynek teljesítése *A* alkata szempontjából egyáltalában lehetséges. Teljesíthetetlen szolgáltatás követelése esetén érvénye ellenére sem hatóképes a norma, mert nem valósulhat meg. Minthogy pedig alkotója az ilyen normával nem érheti el célját, végül is arra kényszerül, hogy visszavonja a szolgáltatás teljesítésére irányuló akaratát. Ezzel azonban elvonja az alapot a norma érvénye alól s ennek következtében [megszűnik a norma érvénye is] a norma végképp megszűnik [normatív] tárgykörének tagja lenni, mert nem mutatja a sajátos normatív törvényszerűség egyik alakját sem.

A normának tehát nemcsak formai kritériumai vannak, mert a normatív alkat formai helyessége és a formai természetű érvény még nem teszi szükségképpen a [normatív] tárgykör tagjává, hanem van tartalmi vonatkozású ismérve is: a hatóképesség. A tartalmi eredetű hatóképességnek előfeltétele ugyan a formai természetű érvény; a hatóképesség hiánya azonban - visszaható erővel - megsemmisítheti az érvényt.

(4. A normatív „feszülés" és korlátai)

Ezt követően azzal a feszüléssel foglalkozom, amely akkor keletkezik a címzett és a tőle követelt szolgáltatás teljesítése, illetőleg a címzett engedelmeskedési készsége és a normaalkotónak a szolgáltatás teljesítésére irányuló követelése között, amikor *A* alkatával ellenkezik *B* szolgáltatás teljesítése. A feszülés egyenes arányban nő az *A* és *B* közötti ellentét növekedésével. Egy bizonyos ponton túl a normaalkotónak már szankció alkalmazását kell kilátásba helyeznie a címzettel szemben arra az esetre, ha nem teljesíti a szolgáltatást. Van azonban a feszülésnek egy olyan mértéke, amelynek elérése esetén semmiféle szankcióval sem lehet a címzettet a szolgáltatás teljesítésére bírni, s a feszülés ezt a felső határt akkor éri el, ha a normaalkotó *A*-tól fizikai, logikai vagy erkölcsi szempontból lehetetlen szolgáltatást követel. Ha a feszülés eléri ezt a felső határt: a norma nem valósulhat meg, nem mutatja a normatív törvényszerűséget, tehát megszűnik a [normatív] tárgykör tagja lenni. A szankcióra nézve ebből azt a következtetést vonom le, hogy ez nem kritériuma a normának, mert a

norma - feszülés hiányában, avagy annak kis mértéke esetében - szankció nélkül is működhet, megvalósulhat. Ha pedig a feszülés elérte a felső határt: a szankció is felmondja a szolgálatot. Ezért a szankció csak bizonyos alkatú normákhoz tartozik szükségszerűen hozzá: azokhoz, amelyek feszülése indokolja annak alkalmazását.

A feszülésnek van alsó határa is, és éppen ennek megközelítése esetén felesleges a normához szankciót fűzni. Az alsó határ felé akkor közeledik a feszülés, ha a követelt szolgáltatás teljesítése nem ellenkezik a címzett alkatával, s a címzett azt, bár a normaalkotó parancsára, de vonakodás nélkül teljesíti. Az alsó határt akkor lépi át a feszülés, ha a norma a címzettől olyan szolgáltatás teljesítését követeli, amelyet az - alkatából kifolyóan - enélkül is szükségszerűen teljesít (ilyen norma volna például „A Föld forogjon a Nap körül!").

Szerintem az alsó határ átlépése esetén is megszűnik a norma tárgykörének a tagja lenni, mert ebben az esetben sem működik. *A* ugyanis ebben az esetben nem a normaalkotó parancsára, hanem az alkatában immanens törvényszerűség működésének eredményeképpen teljesíti *B* szolgáltatást, magatartása tehát nem a norma működésének, hanem más erők működésének eredménye. Jellemző az ilyen normára, hogy *soll* kopuláját értelmének érintése nélkül ki lehet cserélni az *ist* kopulára. Ebből nyilvánvaló, hogy az ilyen „norma" a logikai tárgykör alapértékét, az igazságot valósítja meg, az igazság természetével egyébként össze nem férő szerkezetű normatív ítéletben. Az ilyen norma megállapít és nem rendez, tehát csak formájára nézve norma, de működésére nézve igazság.

Végül megállapítom, hogy ezek szerint a feszülés alsó és felső határának átlépése egyképpen a norma működésének megszűnésére vezet. Míg azonban a felső határ átlépése a logikum teljes hiányát jelenti, és a normativitás ebben az esetben azért veszti értelmét, mert a norma logikai képtelenséget tartalmaz; addig az alsó határ átlépése a norma teljes logifikálását jelenti, azaz a norma sajátos működése ebben az esetben azért szűnik meg, mert az ilyen norma lényegében ismeret és nem parancs. A norma működésének - s ezzel normatív tárgykörbeli tagságának - alsó és felső határát tehát a logikai törvényszerűség képezi [vonja meg, alkotja]. [E határon belül azonban - a logikai törvényszerűség objektív szempontjából megítélve - általában annál tökéletesebb egy norma, mennél közelebb áll az alsó, és annál tökéletlenebb, mennél közelebb áll a felső határhoz.]

Ezt követően az eddigi eredmények alapján összefoglalom a normatív érvény és hatóképesség előfeltételeit és ismérveit, majd röviden foglalkozom a normák szubszisztenciájának kérdésével. Felfogásom szerint a normák fennállásmódja éppúgy pszichikai, mint az igazságoké, minthogy lényegüket tekintve azok is ítéletek. Ezután áttérek a normatív *apriori*tás megvilágítására.

{5. A normatív apriori*tás természete}*

A norma érvényének alapja vagy az őt alkotó személy akarata, vagy egy magasabbrendű másik norma. Az előbbi nevezhető közvetlen vagy eredeti, az utóbbi származékos normának. A nagy normarendszerek normáinak túlnyomó többsége származékos természetű, amelyek érvénye mind magasabb rendű normákban foglalt „kellés"-ekből származik. Így például - ha a jogrendet normarendszernek fogjuk fel - az összes jogszabályok származékos természetűek, végső soron az alkotmánytörvény származékai, s csak az alkotmánytörvény érvénye fakad közvetlenül a jogalkotók akaratából. Ebben a tekintetben a MERKL-féle joglépcsőelméletre utalok.

Ha most azt kutatjuk, hogy a normaalkotó miért akarja a norma megvalósítását (érvényét), akkor a normaalkotó - esetleg *henid* állapotú - értékelő állásfoglalására bukkanunk, mint az egész normarendszer érvényének végső, normatív *a priori*

előfeltételére. A normatív ítéletek alkotása tehát ugyanúgy együtt jár bizonyos normatív *a priori* értékítéletek (konkludens értékelő magatartások) helyességének föltételezésével, mint a logikai ítéletek alkotása a logikai alapprincípiumok igazságának kényszerű elismerésével. A kétféle *apriori*tás között azonban az a lényegbevágó különbség áll fönn, hogy míg a tudományos ítéletek alkotásával mindig ugyanazon logikai-*a priori* tételek igazságát tételezem egyúttal fel, addig a normatív ítéletek alkotásával a legkülönbözőbb és egymásnak homlokegyenest ellentmondó értékelések mellett dönthetek (pl. vallási, biológiai, hedonisztikus jellegű értékelések mellett). Az egymásnak ellentmondó alapértékekből egymásnak ellentmondó normák vezethetők le, amelyek ugyanattól a címzettől egyforma normatív érvénnyel követelik az egymást kizáró szolgáltatásokat, például saját testi létének megsemmisítését, megmentését, sanyargatását, vagy éppen testi kéjek hajszolását. A kétféle *apriori*tás között fennálló e különbségnek az az alapja, hogy míg a logikai ítélet igaz voltának alapja változatlan és örök, tartalmi helyesség szempontjából független az azt alkotó lény önkényétől; addig a normatív ítélet érvényének és tartalmi helyességének alapja az egyéni akarat, sőt önkény, s az érvény tartama ugyancsak az alkotó akaratának függvénye.

Éppen ezért nem lehet szó a normák „igazolásáról". Hiszen a normatíve kellően igazolt norma is csak szubjektíve, az alkotója által elérni kívánt cél megvalósítására való alkalmasság szempontjából helyes; az alapérték kiválasztása pedig önkényes akarati aktus, szubjektív jellegű, értékelő állásfoglalás, amely normatív szempontból nem szorul igazolásra, és nem is igazolható. A logikai törvényszerűség objektív szempontjából való helyesség viszont nem tartozik a norma kritériumai közé, s ebből a szempontból a norma sajátos érvényét, helyességét sem föl nem foghatjuk, sem meg nem szüntethetjük - az ismertetett határokon belül. Ha mégis ezt tesszük, úgy „logifikáljuk" a normát, azaz tőle lényegében idegen törvényszerűség szempontjából ítéljük meg vagy alakítjuk át, s ez az eljárás nyilvánvalóan helytelen.

Ha azonban a törvényhozó a normatív ítéletbe állítani kívánt dolgok alkatából folyó követelményeket már a norma megalkotása folyamán figyelembe veszi és a normát ennek megfelelően alakítja ki: akkor mind a normatív, mind a logikai törvényszerűség követelményeinek egyformán megfelelő norma keletkezik. Igaz ugyan, hogy a normatív érvény szempontjából az ilyen ítéletnél is közömbös, vajon megfelel-e egyúttal a logikai törvényszerűség követelményeinek, de az így kialakított normarendszer teljes lényege mégsem fogható fel egyedül a normatív törvényszerűség szempontjából, éppen azért, mert teljes lényegének egyik kritériuma az, hogy helyes a logikai törvényszerűség szempontjából is. E megállapításom a jog lényegének megismerése folyamán alább fog jelentőséghez jutni.

Végül a normák megvalósulásának és megszűnésének problémájával foglalkozom.

(6. A normák megvalósulása és megszűnése)

Míg a valóságot megismerni kívánó ember a helyes logikai ítélet megalkotásával egyúttal elérte célját, addig a valóságot rendezni kívánó ember korántsem éri el célját a normatív ítélet megalkotásával. A normaalkotó ugyanis csak akkor éri el célját - bizonyos érték megvalósulását -, ha a címzett teljesíti a szolgáltatást, azaz ha a norma megvalósul: a pszichikai létű normatív rend fizikai létű élet-renddé válik. [A megvalósulás úgy is felfogható, mint a normában foglalt potenciális rend aktualizálódása a valóságban.] Ebből a szempontból a norma természetére nagyon jellemzőnek tartom, hogy a norma az aktualizálódás összes absztrakt-normatív és konkrét-explikatív feltételének fennforgása esetén sem képes önerejéből megvalósulni, minthogy ehhez minden esetben szükséges a konkrét címzett engedelmeskedési készsége. A címzett magatartását tehát korántsem determinálja a norma olyan szorosan, mint az ún. ter-

mészettörvény (norma) a természet okfolyamatait. [Ez a felismerés megfelelően vonatkozik a jogszabály megvalósulására is.]

Minthogy a norma megvalósulása többnyire létrendi folyamat, ez végül a filozófiai okfogalom szempontjából is értékelhető. A közösségi életviszonyok nem mások, mint az az anyag, amelyen a normában foglalt rend mint forma megjelenik. A címzett szemszögéből nézve a norma egyúttal *causa finalis* is, a címzett konkrét magatartása pedig létesítő ok.

A valóság minden rétegének jelenségénél a sajátos alkat elemeit a törvényszerűség tartja össze, emeli azokat a magasabb réteg tagjává. Ha a törvényszerűség nem működik: a sajátos alkat elemeire esik szét, s a dolog visszasüllyed egy alatta álló réteg tagjává (pl. a halott szíve). Ugyanígy jár a normatív ítélet is, ha megszűnik működni, azaz megszűnik érvénye és hatálya. A normatív ítélet ebben az esetben megszűnik a normák világának tagja lenni; egy ideig még osztozhatik a [logikai] ítéletek általános fennállási módjában, a pszichikai létezésben, míg el nem felejtik. Ha pedig objektivált alakban is fennáll, valóságos hatótényezőből a történettudományok ismerettárgyává, „kultúrtörténeti kövületté" süllyed. [Végül felsorolom a normák megszűnésének közvetett és közvetlen módjait.]

II. cím [A természetjog problémája]

A II. címben a természetjogi normarendszerrel foglalkozom. A természetjog és természetjogtan szétválasztása, valamint a természetjog eredetére és fennállásmódjára vonatkozó fontosabb felfogások ismertetése után tárgyalom a természetjog eredetének és fennállásának kérdését.

[1. A természetjogi normák eredete és fennállásmódja]

Szerintem a természetjoghoz két úton juthatunk el: reduktív és deduktív úton.

Reduktív eljárás alkalmazása esetén a kiindulópont a jogrend, amelynek normatív előfeltételeit nyomozzuk. Ilyen módon már az első lépésnél természetjogi normákra bukkanunk. Így például az emberölési tényálladékok normatív előzménye az emberi élet megsemmisítését tiltó természetjogi norma. Ha a jogrendből kiinduló normatív redukciónkat tovább folytatva a természetjogi normák érvényének alapja iránt érdeklődünk, mind magasabb rendű normákhoz jutunk, míg végül annál a tételnél állunk meg, amely az emberi élet értékességét mondja ki, és végső normatív előfeltétele minden elképzelhető jogi és természetjogi rendnek.

Deduktív eljárás alkalmazása esetén kiindulópontunk az ember szellemi, testi és lelki alkata, eljárásunk irányítója pedig - a reduktív eljárásunk végpontjaként megismert - azon norma, amely az emberi élet védelmét követeli. Az ember alkatának ismeretében, lényegileg ugyanazokon a normákon keresztül, amelyeket reduktív eljárás útján megismertünk, eljutunk dedukció útján is egy természetjogi normarendszerhez.

Az így megalkotható természetjogi normák fennállási módja azonos a logikai előfeltételek fennállási módjával, azaz ezek pszichikai létűek. A meg nem alkotott természetjogi normák pedig egyáltalában nem állnak fenn. Ezek megalkotására csak lehetőség van, és tévedés azt állítani róluk, hogy ezek az érvényességek világában örök értékekként szubszisztálnak.

Szerintem nincs alapja annak a sokat hangoztatott vádnak, hogy a természetjogi normák merevek, dogmatikusak. Hiszen azok nem egy merev, kiépített rendszer tagjai. Azok megalkotására csak lehetőséget nyújtanak a jogrend és az életviszonyok, s minthogy ezek folyton változnak, velük együtt változnak a belőlük kiindulóan meg-

alkotható természetjogi normák is! De még azt sem lehet állítani, hogy az emberi életviszonyok egyértelműen határozzák meg a deduktív úton kiépíthető természetjogi rend tartalmát, mert annak tartalma attól függ, milyen szempontból értékeljük az életviszonyt, amelyből kiindulunk. Így például egészen más természetjogi rendet épít ki egy materialisztikus felfogású tudós, mint egy hindu bölcselő vagy egy katolikus vallásfilozófus.

(2. Természetjog és pozitív jog)

Ezt követően párhuzamot vonok a természetjog és a pozitív jog között. Megállapítom, hogy lényegbevágó különbségek állnak fenn a két normarendszer létrejövetelének módja, érvényük alapja és érvényük megszűnési módja között. A természetjogot a magántudós teremti, a jogot a törvényhozó. Az előbbi érvényének alapja a magántudós tekintélye, az utóbbié a törvényhozó akarata, illetőleg bizonyos formai és tartalmi feltételek megtartása a jogszabály alkotásánál. A természetjogi normának azonban nincs is önmagán nyugvó érvénye és hatóképessége, míg a jogszabálynak van. Az utóbbi megszűnésének módjait a jog részletesen szabályozza, míg a természetjogi normánál ilyenről szó sem lehet.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy tarthatatlannak ítélem azt a felfogást, amely a pozitív jog érvényét a természetjogi normákkal való tartalmi megegyezésből vezeti le. Mindenki által érvényesnek elismert természetjogi normarendszert ugyanis eddig még senki sem alkotott. A lehetséges természetjogi rendszerek pedig tartalmilag ugyancsak különbözhetnek egymástól. Hogyan lehetne ilyen körülmények között egy olyan fontos mozzanatot, mint a pozitív jogszabály érvénye, olyan bizonytalan alapból eredeztetni, mint a természetjog?

Ezzel szemben kétségkívül tapasztalható a lehetséges természetjogi rend és a tételes jogrendek között bizonyos tartalmi megegyezés. Ez a megegyezés azonban nem a természetjogi rend determináló erejének, hanem egy olyan tényező hatásának a következménye, amely mind a két normarendszeren kívül áll. Ez a tényező a természetjogi és pozitív jogi normákban szereplő dolgok alkata, életviszonyok természete. A dolgok alkatában rejlik az a meghatározó erő, amely a normák alkotása közben azok tartalmának meghatározása tekintetében irányítja az emberi élet értékességének elvi alapján álló emberi intellektust, akár természetjogi, akár pozitív jogi szabályokat alkot. Ebből következően tehát valamely tételes jogszabály sem azért rossz vagy érvénytelen, mert nem egyezik meg tartalmilag az ugyanarra az életviszonyra vonatkozóan alkotható természetjogi normával, hanem azért, mert nem a szabályozott dolog alkatában rejlő meghatározó erőnek megfelelően alkották meg. És a szabályozott dolog alkatának meg nem felelés, nem pedig a természetjogi normával ellentétben állás eredményezi határesetben (fizikai, logikai, társadalmi képtelenség) a formai szempontból egyébként érvényes tételes jogszabály hatástalanságát, s ebből következő érvénytelenségét.

III. cím (A jog normatív felépülése)

A jog normatív vonatkozását az általános normativitás alapkérdéseinek tárgyalásánál követett rendszer keretében vizsgálom. Ilyen módon ugyanis könnyebben lehet figyelemmel kísérni azt a módosulást, amelyet az általános normativitás szenved, miközben a jogjelenség egyik konstitutív, formai elemévé válik.

1. A jog keletkezésének előfeltételei

A jogrend keletkezésének ugyanúgy vannak létrendi, logikai és normatív természetű előfeltételei, mint a normák keletkezésének általában.

Létrendi előfeltételek

A jogrend keletkezésének létrendi előfeltételei (a) az anyagi jogforrás, (b) a címzettek és (c) a hatalom.

(A. Anyagi jogforrás)

Míg normákat elvben bárki [alkothat] teremthet, jogot csak az emberi közösségek, illetőleg azok [arra hivatott] meghatározott tagjai, csoportjai, szervei alkothatnak. Primitív közösségekben inkább hatalmi, magas civilizációjú közösségekben pedig alkotmányjogi kérdés, hogy [kit vagy kiket illet meg a jogalkotó hatalom] ki vagy kik alkothatnak jogot.

Keletkezésének módjától függően az anyagi jogforrás által alkotott jog szokásjog vagy írott jog. A szokásjog legsajátosabb vonása, hogy előbb volt létrendi hatótényező a közösség életében, mint érvényes jog; tehát a jogforrásnak közvetlenül nem jogalkotásra irányuló tényleges magatartásából fordított módon jön létre, mint az írott jog. Az írott jog pedig a jogalkotónak nem más célú létrendi magatartásából, hanem olyan értelmi tevékenységéből fakad, amelynek célja egyenesen valamely jogszabály alkotása. [A szokásjog létesülésének állomásai: létrendi változás tényleges magatartás alakjában („megvalósulás") - hatályosság - érvényes jogszabály keletkezése - értelmi tevékenység útján. Az írott jog létesülésének állomásai: értelmi tevékenység - érvényes jogszabály - hatályosság - megvalósulás folytán létrendi változás.]

[Attól függően, vajon maga a legfőbb közösségi hatalom vagy annak megbízottja alkot-e jogot, különböztet a szerző közvetlen vagy eredeti, és közvetett vagy származékos jogforrás között.]

Az anyagi jogforrás problémájával kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy a forradalom és a jogalkalmazás nem tekinthetők [szerintem] tehát [sajátos] jogforrásoknak vagy jogalkotási módoknak. A forradalom lényege a régi jogrend teljes vagy részleges eltörlése, s az ezt követő, új értékeszmék által irányított jogalkotás vagy szokásjogi, vagy írott [pozitív] jogi jellegű. A jogalkalmazás pedig - ha abból jog keletkezik - lényegében szokásjogalkotó természetű.

Nem tulajdonképpeni jogforrások a jogtudomány, természetjog, erkölcs, vallás, társadalmi irányeszmék sem. Ezek ugyanis csak a jogforrások intellektusában fennálló olyan összefüggések, amelyek az azok által valamelyik módon megalkotásra kerülő jogszabály tartalmának meghatározása tekintetében fejtik ki hatásukat.

(B. Címzettek)

A címzett létrendi előfeltétele a jog keletkezésének is. Ezzel a problémával azonban a jogszabály alkatelemeinek [tárgyalása kapcsán] vizsgálata folyamán foglalkozom.

(C. Hatalom)

A hatalom az (egyes) ember (vagy egy emberközösség) potenciális állapota valamilyen változás előidézésére. A működő hatalom: létrehozó ok.

Az egyéni hatalom forrása lehet az emberi fizikai, értelmi vagy erkölcsi ereje. A szokásjog alkotásánál inkább a fizikai hatalom nyomul előtérbe, amelyen keresztül a jogalkotó többnyire *henid* állapotú értelmi és erkölcsi hatalmi potenciái aktualizálódnak. Az írott jog pedig inkább a jogalkotó értelmi és erkölcsi potenciáinak közvetlen aktualizálódása során keletkezik, s ennek folyamán a fizikai hatalom inkább poten-

ciaként van jelen. A jog megvalósulásánál pedig ismét a fizikai hatalom nyomul előtérbe.

Foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy az egyéni és a közösségi hatalom milyen feltételek mellett lehet jogkeletkeztető tényező. Behatóan vizsgálom a közösségi hatalom kialakulásának előfeltételeit és különösen szerveződésének módjait. Hangsúlyozom, hogy a jog alkatának az felel meg, ha hatályosságát nem egyes emberek vagy csoportok hatalma, hanem a közösség összes tagjának egyirányú fizikai, értelmi és erkölcsi hatalmi potenciája, egyirányú fizikai és erkölcsi cselekvési készsége, azonos értelmi színvonala biztosítja. Az alkotmány azonban ebből a szempontból már maga sem más, mint a hatalom jogi szerveződése valamely közösségen belül, amely a hatalom birtokosát, a hatalom gyakorlásának, megosztásának módját, a hatalomforrás akaratkialakításának, az akarat végrehajtásának, a végrehajtás biztosításának módját meghatározza, az állam pedig az ilyen módon jogilag szervezkedett emberek közössége.

[Ezt követően röviden érintem a szuverenitás és a szuverén lényegében az államtan tárgykörébe tartozó problémáját.]

Logikai előfeltételek

A jog keletkezésének logikai természetű előfeltételei (a) a címzettek bizonyos fokú választási szabadságának feltételezése, [(b) a jogalkotó értékelő állásfoglalása,] (c) a közösségi életviszonyok ismerete.

(A. A címzettek választási szabadsága)

Ezt a kérdést a fentiekben a jogkeletkezés szempontjából is megfelelően megvilágítottam.

[*(B. A jogalkotó értékelő állásfoglalása)*

Míg azonban az általános normaalkotás alapja elvben bármilyen érték lehet, az az érték, amely a jogalkotás indítékául szolgál, a jog lényegéből következően csak az életviszonyoknak a közösség érdekében álló rendezése lehet. A jogrend ugyanis a közösség életrendje, a közösségi lét fenntartásának eszköze. Az a jogrend, amelynek egészében a jogalkotó vagy más egyedek, kis csoportok közösségellenes egyéni érdekeinek szolgálata a célja, nemcsak helytelen, hanem alkati hibában szenved, mert nélkülözi a jog egyik ismérvét; ennek következtében az ilyen jogrend „életképtelen", és rövid időn belül megsemmisíti önmagát. A közösségellenes jogrend ugyanis vagy szükségszerűen tönkreteszi a közösséget, vagy kiváltja a közösség önvédelmi reakcióját, az ilyen jogrendet megsemmisítő forradalmat, tehát a közösségellenes jogrend mindkét esetben megsemmisül. Más megítélés alá esik szerintem az a jogrend, amely nem egészében, hanem csak egyes szabályait tekintve közösségellenes. Az ilyen jogszabályok és a közösségi élet között kialakult kölcsönhatásra vonatkozóan lásd alább, a 6. pontban kifejtetteket.]

(C. A közösségi életviszonyok ismerete)

A rendezni kívánt életviszonyok előzetes megismerésének a követelménye fokozott mértékben érvényesül a jogalkotóval szemben. A jogalkotó eme előfeltételének fontosságát meggyőzően szemlélteti a fontosabb jogszabálytervezetek elkészítését megelőző azon szaktudományos jellegű előkészítő munka, amelynek célja az életviszonyok természetének megismerése azok tervezett jogi rendezésének mennél helyesebb megoldása érdekében.

Normatív előfeltételek

Minthogy a jogrend egyfajta normarendszer, keletkezésének ugyancsak a normaalkotó értékelése az alapja.*

A jogrend keletkezésének vannak ezenfelül még általános normatív előfeltételei is, s ezek a normativitás már megismert kritériumai. A jogrendnek ugyanis mint különös normatív ítélet-összefüggésnek rendelkeznie kell a normativitás általános ismérveivel is, amint a *species* is mindig mutatja a *genus* ismérveit, ami alá tartozik.

A jog keletkezésének ezenfelül különös, jogi természetű normatív előfeltételei is lehetnek, mint például a felhatalmazás a származékos jogszabályok alkotására.

2. A jogszabály alkata

Ezt követően áttérek a jogszabály [normatív] alkatelemeinek vizsgálatára.

A magasabb civilizációjú közösségek joga jogszabályokból kiépülő szabályrendszer alakjában jelenik meg. Az alábbiakban a jognak e két alapvető jelenségformáját fogjuk vizsgálni abból a szempontból, vajon van-e azoknak sajátos alkatuk és törvényszerűségük, és ha van, milyen sajátosságok jellemzik azokat a már megismert általános normatív ismérveken felül? A vizsgálódások során először a jog egységnyi alkatelemével, a jogszabállyal foglalkozunk, s azt követően - a 7. pontban - térünk át a jogszabályok rendszerének, a jogrendnek a vizsgálatára.

A jogszabályok tapasztalása alapján megállapíthatjuk, hogy az azok alkatát hordozó legfontosabb elemek a következők: (a) a címzett, (b) a *Sollen,* (c) a szolgáltatás és (d) a szankció.

(A. Címzett)

[A jogszabály címzettje is csak értelmes lény, közelebbről ember lehet. Abból azonban, hogy valaki „ember", korántsem következik, hogy általában jogszabályok címzettje lehet. Különösen a fejlettebb jogrendek ugyanis rendszerint tüzetesen megjelölik azokat a feltételeket, amelyek fennforgása esetére valaki a jog szempontjából is embernek, azaz általában jogszabályok címzettjének tekinthető. Bármennyire is helyeslem azt a természetjogi színezetű felfogást, amely szerint minden ember ember voltánál fogva igényt tarthat arra, hogy általában jogszabályok címzettje lehessen: a különböző jogrendek tapasztalása arról győz meg, hogy azok kialakítói sikerrel tagadták meg biológiai szempontból teljes értékű emberektől is a jogi ember voltot, s őket emberhez nem méltó helyzetben tartották (római rabszolgák, avagy a négerek helyzete a múlt században az Észak-amerikai Egyesült Államokban).

Ezzel kapcsolatban kitérek az úgynevezett veleszületett alanyi jogok, emberi alapjogok kérdésére. Felfogásom lényege, hogy ezek a „jogok" lényegükben alanyi természetjogok, tehát ebben a vonatkozásban a 'jog' megjelölésnek egészen más tartalma van, mint amit annak fejtegetéseim során adtam. Nyilvánvaló ez abból, hogy nem a legfőbb közösségi hatalom jogalkotó tevékenységéből keletkeztek, hanem az embert „alkatánál" fogva illetik meg. Éppen ezért a tárgyi jognak semmiféle ismérvét nem mutatják, tehát csak fogalomzavarra vezet ezeket a 'jog' kifejezéssel jelölni. Ezek az emberi alapjogok azonban a tételes jogrend szabályaiba (alkotmánytörvényébe) is felvehetők, s ebben az esetben a tárgyi jogrend szabályainak ismérveit is mutatják.

Ezután jogfilozófiai szemszögből vizsgálom a 'jogalany' és a 'személy' műszavakat, és tisztázom, milyen értelemben lehet és helyes ezeket használni. Idevágó fejtegetéseim közül csak a jogi személyre vonatkozó megállapításaim lényegét közlöm.

---

* Lásd itt az előbbi (B) pont szövegét. - *V. Cs.*

A jogi személy a jog által teremtett lény, amelynek sajátos alkata és törvényszerűsége van. Alkatának elemei bizonyos természetes személyek, illetőleg esetleg dolgok is; alkatának sajátossága az a szervezet, amelyet a jog határoz meg mint létesülésének előfeltételét; törvényszerűsége pedig az, hogy meghatározott természetes személyek meghatározott magatartásai következtében nem a természetes személyek válnak, hanem a jogi személy válik különböző jogszabályok címzettjévé.

Végül vizsgálom a biofiziológiai szempontból teljes értékű és nem teljes értékű természetes személyek címzetté válásának feltételeit és módjait, majd bírálom a Tiszta Jogtannak azt a tanítását, amely szerint a jogszabályok címzettje maga az állam. {A KELSENizmusnak ez a tanítása szerintem egyrészt elvi szempontból téves, másrészt ellentétben áll a tapasztalati tényekkel.} E tanítás elvi kiindulópontja szerint {...}.]

Míg a normák címzettje általában csak értelmes lény, közelebbről ember lehet, a fejlettebb jogrendek tapasztalása arról győz meg bennünket, hogy bizonyos emberek nem válhatnak - ember voltuk ellenére sem - jogszabályok címzettjeivé, másrészt viszont nem emberi lények azok címzettjei lehetnek. A jogszabályok és a normák között általában tehát jelentékeny eltérés áll fenn abban a tekintetben, hogy kik válhatnak címzettjeikké. Ennek az eltérésnek az alapja a következő.

A jogalkotó a jogszabályokban megjelölhet bizonyos emberi tulajdonságokat, s azokból mint elemekből különböző jogi működésre képes jogi alkatokat teremthet s akként rendelkezhet, hogy csak azok a lények válhatnak az egyes jogszabályok címzettjeivé, amelyek a bennük meghatározott jogi alkatokkal (tulajdonságcsoportokkal) rendelkeznek. Ennek következtében nem válhatnak a jogszabályok címzettjeivé azok az „emberek", akik az azokban meghatározott jogi alkattal nem rendelkeznek; viszont címzettjeikké válhatnak a jog által teremtett olyan lények, amelyek bár nem emberek, de mégis rendelkeznek az egyes jogszabályokban megjelölt jogi alkatokkal. Ezért azt a lényt, amely alkatánál fogva jogszabályok címzettje lehet, a jog világában nem embernek, hanem személynek nevezik.

Mármost abból a tényből, hogy a címzett „személy alkata" a jog teremtménye, önként következik, hogy ennek az alkatnak a hordozói, a személyek is kisebb-nagyobb mértékben a jog teremtményeinek tekintendők. A jog e személyteremtő erejével magyarázható az a körülmény, hogy értékes természetes személyek kizárathatnak a címzetté válás lehetőségéből általában is (pl. a római rabszolgák), viszont biológiai szempontból csökkent értékű emberek, sőt tárgyak a jog szempontjából „embereknek", azaz személyeknek tekintendők, s ezáltal azok jogszabályok címzettjeivé válhatnak (pl. elmebetegek, kiskorúak, méhmagzat, alapítvány stb.).

Bár tehát ezek szerint minden személy a jog teremtménye, a személyek között mégis nagy különbségek állhatnak fenn abban a tekintetben, hogy mi hordozza a jog által teremtett személy alkatot: ember, csökkent értékű ember, vagy éppen egy csupán jogilag szubszisztáló lény: valamilyen jogi személy.

A jogszabályok túlnyomó része olyan személyi alkatot határoz meg a címzetté válás előfeltételeként, amellyel csak ember (természetes személy) rendelkezhet. Az ilyen személyi alkatot a jog tulajdonképpen nem is teremti, hanem csak [meghatározza] kiemeli - mintegy absztrakciós eljárással - az ember ama tulajdonságait, amelyekkel rendelkeznie kell ahhoz, hogy általában jogszabályok címzettje lehessen, illetőleg bizonyos jogterületek szabályainak vagy egyes különös jogszabályoknak címzettjévé válhasson. Ebben az esetben tehát a jog [nem teremti, hanem] csak elismeri az embernek meglévő személyi alkatát, s egyúttal megtagadja a címzetté válás lehetőségét azoktól az emberektől, akik ezzel a személyi alkattal mégsem rendelkeznek. Ilyen esetben a természetes és a jogi személyi alkat teljes egységként jelentkezik, a jogi alkat a természetes személy jogilag releváns magatartásán keresztül mutatja sajátos jogi

működésmódját (törvényszerűségét), s az ennek következtében jelentkező joghatás a természetes személynek számít be.

Mármost a jogalkotó a teljes értékű emberből absztrahált jogi személyi alkattal csökkent értékű embereket is felruházhat. Ebben az esetben azonban nincs meg a természetes és a jogi személyi alkat teljes egysége, mert a csökkent értékű ember annak ellenére sem képes a jogszabályban meghatározott magatartást tanúsítani, hogy a jog esetleg teljes értékű személyi alkatot kölcsönöz néki. Ezért ilyen esetben megvan ugyan a természetes személy, aki a jogi személyi alkatot hordozza, de az utóbbi alkata bővül egy új elemmel: egy teljes értékű emberrel, olyannal, akinek bizonyos magatartásai nem önmagának, hanem a csökkent értékű embernek számítanak be. Az ilyen ember személyi alkata tehát csak közvetve, teljes értékű ember magatartása útján [válhatik jogszabályok címzettjévé] mutathatja jogi működés jegyeit.

A jogalkotó végül teremthet a teljes értékű emberből absztrahált tulajdonságokból olyan jogi lényt, amelynek személyi alkatát már nem hordozza semmiféle természetes személy. Ez a lény - a jogi személy - valóban nem más, mint a KELSENi absztrakt „beszámítási végpont", amelynek létesülése a jogalkotó tipikus hiposztazáló eljárásának eredménye. Ennek a már csupán jogi létű személyi alkatnak az elemei természetes személyek, illetőleg esetleg még vagyontárgyak, s a jogalkotó ezekből hozza létre azt a magasabb rendű és tőlük különböző szervezetet, jogi alkatot, jogi lényt, amely nem testesül meg egy természetes személyben, s ennek ellenére is személyként működik. A jogi személy sajátos alkata meghatározott természetes személyek meghatározott magatartásain keresztül akként működik, hogy azok nem a természetes személyeknek, hanem a jogi személynek mint a vonatkozó jogszabályok tulajdonképpeni címzettjének számítanak be.

[A jogszabály címzettje tehát természetes személy is csak olyan mértékben lehet, amilyen mértékben ezt a jogszabály meghatározza, viszont válhat a jogszabályok címzettjévé olyan jogi lény is, amelyik a fizikai világban alkatánál fogva meg sem jelenhet. Kétségtelen azonban, hogy a jogszabályban meghatározott magatartást minden esetben embernek kell tanúsítania ahhoz, hogy egy bármilyen alkatú személy annak címzettjévé válhasson.]

A jogalkotónak eme szinte korlátlan személyteremtő tevékenységéhez azonban meg kell jegyeznünk a következőket. Bár nyilvánvaló, hogy a különböző jogrendek kialakítói sikerrel zártak ki teljes értékű embereket rájuk nem illő jogi személy-alkatok létrehozása által a címzetté válás lehetőségéből általában, ezt az eljárást a jogfilozófus általában nem helyeselheti. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy közösség minden tagjának ember-voltánál fogva igénye van arra, hogy a jog szempontjából is személynek tekintsék (jog- és cselekvőképes lehessen), ha biológiai szempontból megfelelő testi és lelki alkattal rendelkezik. Ez az igény azonban lényegénél fogva nem a pozitív jogban, hanem az ember alkatában gyökerezik, s ez az egyén úgynevezett veleszületett alanyi jogai, természetjogai közé tartozik. Nyilvánvaló ez már abból is, hogy ezek az alanyi jogok nem a legfőbb közösségi hatalom jogalkotó tevékenységéből keletkeztek, hanem az embert alkatánál fogva illetik meg. Az egyén veleszületett alanyi természetjogai, emberi alapjogai azonban a tételes jogrend szabályaiba, az állam alkotmányába felvehetők, s ebben az esetben azok pozitív jogi érvénnyel is rendelkeznek.

(*B.* Das Sollen)

A *Sollen* a jogszabályok alkatának azon eleme, amely a többi elemet akként kapcsolja össze, hogy azok ezáltal egy sajátos normatív alkat, normatív természetű jelentésösszefüggés elemeivé válnak, s egyúttal az alkatból fakadó sajátos normatív törvényszerűséget is mutatnak.

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a jogszabályok nem a tipikus normaalakban jelennek meg, sőt egyes jogszabályokban maga a *Sollen* sem található meg kifejezett grammatikai alakban. Ennek ellenére is kétségtelen, hogy egészében minden jogszabálynak van normatív jellege, amelyet a *Sollen* hiányában az egész jelentésösszefüggés vagy annak egy része hordoz. Így például az egyezményes közlekedési jel alakjában használt „jogszabály" *Sollen*je a piros csík, s a törvény *Sollen*je pedig esetleg csak a kihirdetési záradékban található meg. Az a tapasztalati tény viszont, hogy a jog nem tipikus normaalakban jelenik meg, szükségszerű következménye ama életviszonyok bonyolult természetének, amelyek rendezésére megalkották, s ezért ezt a tényt a jogszabályok normatív alkatának behatóbb jogelméleti tisztázása folyamán megfelelően figyelembe is kell venni. Ha ugyanis a jogszabályt tipikus normának tekintjük, illetőleg azzá alakítjuk át, ezzel már távolodunk a jogjelenségtől, mintegy denaturáljuk azt, és egyúttal közeledünk a formál-normatív természetjogtan felé, amint ezt BINDING és KELSEN példája bizonyítja.

(C. Szolgáltatás)

Míg a normák belső magatartásokat is követelhetnek a címzettektől, alkotója a jogszabályban csak külső magatartást határozhat meg szolgáltatásként. Nem hozható fel e felfogással szemben ellenérvül az a tény, hogy sok jogszabály teszi például a bírók kötelességévé a vádlottak vagy ügyfelek lelkületének, belső magatartásának vizsgálatát. Ezeknek a jogszabályoknak a címzettjei ugyanis nem az ügyfél vagy a vádlott, hanem a bírák, akik számára külső magatartás az ügyfél lelkületének - tehát a jog által nem szabályozott belső magatartásának - vizsgálata.

A szolgáltatásként követelt magatartás nagyon különböző lehet. Ezek felsorolását, osztályozását nem tekintjük a jogfilozófia feladatkörébe tartozónak. Ezzel kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy magatartásnak csupán olyan emberi testmozgás (illetőleg annak hiánya) tekinthető, amelynek előzményei között az emberi értelem működése is helyet foglal (lásd erre vonatkozóan a magatartásra a fentiekben tett megállapításainkat).

Ugyancsak különböző lehet a címzett és a szolgáltatás viszonya is abból a szempontból, vajon egy bizonyos magatartás tanúsítására a címzett csupán „jogosult"-e vagy kötelezett, s a kötelezettség elmulasztása esetére milyen jogkövetkezmények alkalmazását helyezi kilátásba a jogalkotó. Ezeknek a kérdéseknek vizsgálatát azonban ugyancsak nem a jogbölcselet, hanem az általános jogtan tárgykörébe tartozónak tekintjük.

(D. Szankció)

A szankciót olyan biológiai, társadalmi, erkölcsi, jogi hátránynak tekintjük, amely általában alkalmas arra, hogy érvényesítésének elképzelése a címzetteket a kívánt szolgáltatás teljesítésére indítsa (lelki kényszer), s amelynek alkalmazását arra az esetre helyezi kilátásba a jogalkotó, ha a címzettek magatartása a szankcióval ellátott „tényálladékokat" kitölti.

A szankció a jog fogalmának lényeges alkateleme. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jogrendnek azok a szabályai, amelyekhez a jogalkotó nem fűzött kifejezett szankciót, nem tekinthetők jogszabályoknak. Egy olyan jogrend szabályai között ugyanis valódi *lex imperfecta* nem található, minthogy a lelki kényszer előidézésére alkalmasság a jogrend egészének lényeges sajátsága, s ebben szükségképpen részesedik a *lex imperfecta* is, amely normatíve összefügg a jogrend egészével. A jogrend hatásosságának végső biztosítéka egyébként nem a szankció (*nam quis custodet ipsos custodes*), hanem a közösség tagjainak és vezetőinek jogérzete s a jogrend egésze iránt érzett tisztelete.

3. *A jogszabály törvényszerűsége*

A jogalkotó a jogszabályon keresztül igyekszik a címzetteket olyan magatartásra bírni, amelynek tanúsítása esetén a közösségi életviszonyok óhajtott rendje megvalósul. Ebből folyik a jogszabály alkatának az a sajátossága, hogy ez egy pszichikai létű (bár többnyire objektiválódott) normatív jelentés-összefüggés alakjában mindazokat az elemeket magában foglalja, amelyek pszichikai és fizikai egymásba kapcsolódásának, időbeli egymásutánjának eredményeképpen a kívánt létrendi változás bekövetkezik. Ezen elemek közül a jogalkotó személyére, akaratára és hatalmára a *Sollen* és a szankció utalnak a jogszabályban; a címzettet a helyzet leírásán keresztül jelöli meg a jogszabály, amelyben az az ugyancsak meghatározott és követelt magatartást tanúsítani köteles; a ténylegesen tanúsított magatartásnak pedig kauzális következménye a remélt változás, amit a törvényhozó az életviszonyok rendjében előidézni akart, s ez a jogszabályon túl fekszik, mint a tényleges tanúsított jogszabályszerű magatartás kauzális következménye. Minthogy a törvényszerűség az alkat működésmódja, a jogszabály alkatának ezek az elemei hordozzák és közvetítik törvényszerűségének sajátosságait is.

A jog sajátos törvényszerűsége - működésmódja - az érvény és a hatály. Ezek ugyan az általános normatív törvényszerűség, az érvény és hatóképesség sajátos jogi megjelenésmódjai, de az általános normatív törvényszerűség tartalma a jog területén sokkal határozottabb, mint más normatív területen. Vizsgáljuk most meg ezeket abból a szempontból, hogy létrehozásukban milyen módon és mértékben vesznek részt a jogszabály alkatának már megismert elemei.

Érvény

A jogszabály érvénye - akár a normáké általában - alkotójának akaratában gyökerezik. Az érvény azt jelzi, hogy a jogalkotó követeli a címzettektől a jogszabályban meghatározott feltételek fennforgása esetén az abban megjelölt magatartás tanúsítását. Az érvény hordozója a jogszabály alkatában a normatív jelleg, amely rendszerint normatív kopulák, a *Sollen*ek alakjában jut kifejezésre.

A *Sollen* tehát az érvény létesítőjére és fenntartójára: a jogalkotóra, annak akaratára utal. Az érvénynek azonban nemcsak a jogszabályon kívül fennálló ez a tényező a létrehozója, hanem részt vesz annak létrehozásában maga a jogszabály egész alkata, az a jelentés-összefüggés is, amelyen keresztül a jogalkotó az akaratát kifejezte. E szempontból a jogszabály érvényének feltétele e jelentés-összefüggés érthetősége, a jogalkotó akaratának logikai és grammatikai szempontból helyes kifejezése. Ugyanis csak ebben az esetben van lehetőség arra, hogy a jogalkotó akaratát a címzettek megértsék és megvalósítsák. Ezenfelül az érthetetlen jogszabály alkata - a normatív összefüggés - létrejöttnek sem tekinthető, mert hiszen ebben az esetben az nem jelent semmit. Ha azonban még az alkat sem jött létre, még kevésbé lehet a törvényszerűség, azaz az érvény létesüléséről beszélni. Az értelmetlen jogszabály tehát annak ellenére is érvénytelen, hogy alkotója esetleg akarja annak megvalósítását.

Végül a jogszabálynak - mint a jogalkotó elméjében létesült normatív jelentés-összefüggésnek - olyan alakban kell kikerülnie a jogalkotó pszichikumából, hogy a címzettek pszichikumába kerülhessen, azaz a jogszabály érvényének fontos feltétele még a megfelelő kihirdetés is. Ugyanis a jogalkotó, aki nem hirdeti ki a jogszabályt, normatív önellentmondásba kerül, mert a címzettek tudomást sem szerezhetnek arról a magatartásról, amelyet tőlük követel, azaz önmaga teszi eleve lehetetlenné annak a változásnak a bekövetkezését, amelyre akarata irányul.

A kihirdetés folytán jelenik meg a jogszabály a létrendben, annak következtében „objektiválódik", hogy onnan - a címzettek értelmében tudattartalommá válva - „szubjektiválódjék", majd a kívánt magatartás alakjában ismét kihelyeződjék a létrendbe a jogszabály megvalósulása folyamán. Ezen objektiváció folyamán a jogszabály a legkülönbözőbb alakokat öltheti magára (szóbeli kihirdetés esetén: hanghullám; ha a hadvezér kardjele: fizikai mozgás; ha közlekedési jel: fizikai tárgy stb.), fontos csak az, hogy a kihirdetés módja olyan legyen, hogy az adott közösség tagjai a jogszabályról tudomást szerezhessenek.

A nagy hatásra tekintettel, amelyet a jog a közösség életére gyakorol, a jog lényegéből folyó szükségesség, hogy a közösség tagjai biztosan tájékozódhassanak abban, vajon a jogszabály valóban érvényes-e. Azaz, hogy valóban a legfőbb közösségi hatalom hordozójának, esetleg megbízottjának akaratát fejezi-e ki; adott időpontban valóban akarja-e még a jogalkotó a jogszabályban megjelölt magatartás tanúsítását stb. Ezért minden [alkotmányban] jogrendben részletes rendelkezések találhatók arra vonatkozóan, hogy mik a feltételei és jelei egy jogszabály érvényének. Többnyire bizonyos alakszerűségek megtartása a jogalkotás és a jogszabály kihirdetése folyamán valamely jogszabály érvényének a közösség tagjai által tapasztalható garanciája, s ezen alakszerűségek közül nem egyet a jogszabály alkatának - s ezen keresztül: érvényének - lényeges jegyeként jelölnek meg a konkrét tételes jogrendek. A jogszabály végül gyakran tartalmaz rendelkezéseket az érvény személyi, területi és időbeli hatálya tekintetében, valamint különösen arra vonatkozóan, vajon érinti-e és milyen mértékben más jogszabályok érvényét, illetőleg hogy saját érvénye esetleg milyen magasabb rendű jogszabályban foglalt felhatalmazáson alapszik.

Hatály

Hatályos az az érvényes jogszabály, amely állandóan potenciális állapotban van az esetenkénti tényleges megvalósulásra, az aktualizálódásra. A hatály létrehozója a törvényhozónak az az igénye, hogy az általa megalkotott - érvényes - jogszabály egy meghatározott időponttól kezdődően minden olyan esetben megvalósuljon, amelyre vonatkozik. Ez az időpont egybeeshetik az érvény kezdetének időpontjával (a jogszabály kihirdetésének napján lép hatályba), de többnyire bizonyos időköz választja el a hatály kezdetének időpontját az érvényétől.

A hatálynak ugyancsak vannak közvetlenül a jogszabály alkatából fakadó és azon kívül álló feltételei [is, amelyekre csupán utal annak egy-egy alkateleme].

A jogszabály alkatán kívül álló egyik ilyen feltétel, hogy a címzettek valóban tudomást is szerezzenek a kihirdetett jogszabályról és meg is értsék rendelkezéseit, mert csak ezen esetben áll fenn annak oldaláról a kívánatos teljesítmény felmutatásának a lehetősége, azaz a jogszabály csak ezen esetben van a megvalósuláshoz képest potenciális állapotban. A jogszabály alkatának azok az elemei, amellyel a hatály eme feltételére utalnak, az érthetőség és a megfelelő kihirdetési mód. Ezek azonosak a hatály hasonló feltételeinek elemeivel; mégis azzal a különbséggel, hogy az érvény eme feltételei általános természetűek és csak a jogszabály alkatára támaszkodnak, míg a hatály eme feltételeinek a konkrét címzettek oldalán is fenn kell forogniuk. A hatály itt kapcsolódik az érvényhez és segíti a jogszabályt a megvalósulás irányában, amennyiben a konkrét esetben követeli meg az érvény általános feltételeinek fennforgását.

A jogszabály alkatán kívül álló másik [ilyen] feltétele a hatálynak, hogy a jogalkotó rendelkezzék azzal a hatalommal, amely konkrét esetben a jogszabály végrehajtásához, illetőleg az abban megjelölt szankciók alkalmazásához szükséges. Ilyen hatalom hiányában a jogszabály nem valósulhat meg, mert hatalom nélkül fogalmi lehetetlen-

ség az óhajtott létrendi változást előidézni. A jogszabály alkatának azok az elemei, amelyek a rajta kívül fekvő eme tényezőre, a hatalomra utalnak, a *Sollen*, illetőleg a jogszabály normatív összefüggése a jogrend egészével és a szankció.

Ha a hatálynak ezek a feltételei nincsenek meg, a törvényhozónak a hatályra vonatkozó kijelentése csak üres szó, amellyel nem képes a hiányzó feltételeket pótolni s a jogszabályt a megvalósulás szempontjából valóban potenciális állapotba hozni, azaz a valóságban hatályossá tenni.

Érvény és hatály viszonya egymáshoz

Az érvény és hatály ugyanannak az éremnek - a jog sajátos törvényszerűségének - két oldala. Az érvény-oldal a jogszabály jogi létének kezdetén van és azt a viszonyt fejezi ki, amely a jogszabályt alkotójához köti; a hatály-oldal a jogszabály végén foglal helyet és azt a viszonyt teremti meg, amely a jogszabályt a közösségi élethez kapcsolja. Az érvény vissza, a múltra, az eredetre utal, s a jelenben a jogforrással tartja állandó kapcsolatban a jogszabályt; a hatály pedig előre, a jövőbe, a szabályozandó közösségi életviszonyokra utal, s a közösségi élettel tartja állandó kapcsolatban a jogszabályt.

Az érvény és hatály viszonyára végül az jellemző, hogy az érvény feltételei inkább formai, a hatályéi pedig inkább tartalmi természetűek. [A jogszabály működésének az érvény normatív, a hatály {explikatív} logikai jellegű feltételeit biztosítja.]

A törvényhozó ugyanis elvben bármit akarhat: logikailag és grammatikailag érthető alakban bármit kifejezhet és bizonyos formák között bármilyen tartalmú jogszabályt kihirdethet. Az érvényesség megállapítása céljából a jogszabályt csak ilyen formai természetű ismérvek fennforgása szempontjából lehet normatíve vizsgálni. A hatályosság megállapítása céljából ezzel szemben a jogszabályt már tartalmi természetű ismérvek fennforgása szempontjából kell vizsgálni: valóban tudomásul vették és megértették-e a címzettek a jogszabályt; a szolgáltatás teljesíthető-e a konkrét címzettek alkata szempontjából; rendelkezik-e a jogalkotó a végrehajtáshoz szükséges tényleges hatalommal. A pusztán normatív - formai - szempontból helyes, s ennek folytán érvényes jogszabálynak tehát logikai és ontológiai - vagyis tartalmi - szempontból is helyesen megalkotottnak kell lennie ahhoz, hogy rajta a hatály mozzanata is megjelenhessék, azaz a jogszabály alkata a konkrét esetben működhessék, mutassa teljes jogi törvényszerűségét. Csak a formai és tartalmi elemek megfelelő egybekapcsolódása a jogszabály alkatában eredményezheti annak megvalósulását; csak ebben az esetben lehet alkalmas a jogrend mint eszköz a cél megvalósítására, amelynek elérése végett megalkották - a közösségi életviszonyok helyes rendezésére a jogalkotó akarata szerint. A jog összetett természete tehát még az érvény és hatály egymáshoz való viszonyának meghatározásánál is érezteti hatását.

Érvény, hatály, megvalósulás

Bár jogi létesülésének pillanatában a jogszabály érvénye és hatálya független attól, vajon rendelkezései átmennek-e a valóságba, bizonyos szempontból nem teljes ez a függetlenség. Ha ugyanis a közösségi életviszonyok alakulása következtében sokszor nyílik is alkalom a potenciális állapotú jogszabály aktualizálódására, ám az mégsem valósul meg az esetek túlnyomó többségében, vagy éppen egyetlen esetben sem - nos, ez a körülmény visszahat a jogszabály érvényére és hatályára, s ezen keresztül jogi létére is. Ennek az összefüggésnek a megértéséhez azonban előbb foglalkoznunk kell a jogszabály megvalósulásának kérdésével.

4. *A jogszabály megvalósulása*

Érvényén és hatályán keresztül juthat a jogszabály a megvalósulás állapotába.

A jogszabály megvalósulásának előfeltételei azonosak a normákéival. Ehhez képest a jogszabály megvalósulásának előfeltétele az, hogy alkatának és törvényszerűségének elemei a konkrét esetben rendelkezzenek a lényegüket tevő sajátosságokkal. A tényleges megvalósuláshoz azonban ezeknek az előfeltételeknek a fennforgásán kívül még az is szükséges, hogy a címzett „hajlandó" legyen a szolgáltatást teljesíteni, és ennek következtében a jogszabály által megjelölt helyzetben tanúsítsa is a megfelelő magatartást. A hatályos, tehát potenciális állapotban lévő jogszabály éppen azért nem valósul meg szükségszerűen a többi előfeltételek fennforgása ellenére sem, mert címzettjének több lehetséges magatartás között van választási szabadsága, minthogy magatartását a jogi törvény nem determinálja olyan szorosan, mint a „természettörvény" a természet jelenségeit. Ez a magyarázata annak, hogy a törvényhozó igyekszik a legkülönbözőbb eszközökkel megteremteni, illetőleg fokozni a címzettek engedelmességi készségét (propaganda, nevelés, szankciók, terror stb.).

A tényleges megvalósulás folyamán válik a jogrend mint statikus jellegű szabályrendszer dinamikus tényezővé, miközben az életviszonyok mint tartalmak felveszik magukra a jogszabályokban meghatározott rendet mint formát.

A jogszabályok megvalósulásának három alapvető formáját különböztetjük meg: az elsődleges vagy közvetlen rendezést; a másodlagos vagy kényszerrendezést; és a harmadlagos, megtorló jellegű rendezést.

Elsődlegesen, közvetlenül rendezik a jogszabályok az életviszonyokat, amikor a címzettek - járókelők, adófizetők, bírák - önként teljesítik a jogszabályokban meghatározott szolgáltatásokat. A jog eszméjének ez a megvalósulási mód - lehet békeműködésnek is neveznünk - felel meg a legjobban, mert a közösségi életnek a jogalkotó által megteremteni kívánt rendje így [valósul meg] alakul ki a legközvetlenebbül.

A másodlagos vagy kényszerrendezésre akkor kerül sor, ha a címzettek nem tanúsítják a jogszabályokban meghatározott magatartást, vagy olyan magatartást tanúsítanak, amely által másodlagos módon rendező jogszabályok címzettjeivé válnak. A másodlagos rendezés típusa a hatósági végrehajtás (adóvégrehajtás, elővezetés, orvosi kényszerkezeltetés stb.). A jogszabályoknak ezt a megvalósulási módját a következő főbb sajátosságok jellemzik: (a) a címzett nem tett eleget valamely közvetlen jogi kötelességének; (b) rendszerint van lehetőség arra, hogy a címzettet kötelessége teljesítésére szorítsák, s ilyen módon - bár hatósági kényszerrel, de mégis - megvalósíttassák vele az elsődleges rendet; (c) az elsődleges és másodlagos rendezési mód egymásra halmozódik: az eljáró államszerv elsődleges rendet valósít meg, miközben a féllel szemben alkalmazza a másodlagos rendet.

A harmadlagos, megtorló jellegű rendet túlnyomórészt a büntető jogszabályok tartalmazzák. Ennek sajátosságai az alábbiak. (a) A büntető jogszabályok rendje nem a közösség általános életrendje, hanem a közösségellenesen viselkedők aránylag kis csoportjának egészen sajátos kényszerrendje (kivégzés, fegyházi „életrend" stb.). Ezért a harmadlagos rend nem is tekinthető tipikus jogrendnek. Az csak az elsődleges, majd a másodlagos rendezés csődje esetén valósul meg, mint a jogrend vészreakciója az általa védett értékeket sértőkkel szemben. (b) Rendszerint nincs mód a sérelem teljes jóvátételére. (c) A harmadlagos rend kialakulásához az eljáró államszervek elsődleges rendje vezet, s ez utóbbihoz gyakran társul másodlagos rendezés is (például, ha a tettes ellen bűncselekményből adódóan magánjogi igényt is érvényesítenek végrehajtás útján). Ilyen esetben a három rendezési mód egymásra halmozódik.

Végül megjegyezzük, hogy az eljáró államszervek jogalkalmazó tevékenysége sok jogtudományos problémát vet fel (jogmagyarázat, bírói szabad mérlegelés, bírói jog-

alkotás stb.), de ezek tárgyalása nem a jogfilozófia, hanem az általános jogtan művelőjének a feladata.

5. *A jog és a szociális élet kölcsönhatása*

Az I. részben megállapítottuk, hogy a jog lényege matematikai jellegű funkciófogalmakon keresztül nem ragadható meg. Megvalósulása, nemkülönben keletkezése folyamán azonban a jog a közösségi életviszonyokkal kauzális színezetű kölcsönhatásba kerül. A kauzális kölcsönhatás lényege viszont rendszerint funkciófogalmakon keresztül ragadható meg a legteljesebben. Ezért ebben a pontban - egy jogszociológiai jellegű vizsgálódás folyamán - megkíséreljük a jog és a szociális élet kölcsönhatását funkcionális jellegű eljárással tisztázni. Megjegyezzük azonban, hogy valódi matematikai funkció bevezetéséről természetesen ebben a vonatkozásban sem lehet szó, mert az egyenlet tagjai nem mennyiségek, és a kölcsönös változás is nélkülözi a logikai vagy fizikai szükségszerűséget.

A jog és a szociális élet kölcsönhatását a következő funkcionális képleten keresztül vizsgáljuk: $f(x) = y$. Először a képletnek azt az értelmezését analizáljuk, amelyben x = jog, y = közösségi életviszony, tehát a jog a független változó és a közösségi élet a függvény.

Ilyen értelmezés mellett analizálva a képletet úgy találjuk, hogy az y - bizonyos határokon belül - folytonos értékváltozásokkal követi az x változásait. A két *limes*, amelyen túl a képlet nem működik, a teljesíthetetlen jogparancs (fizikai, logikai, etikai képtelenség), azaz a normatív feszülés felső határa, illetőleg a címzett alkatából szükségszerűen következő magatartást követelő jogparancs, azaz a normatív feszülés alsó határa. Ilyen vonatkozásban tehát a képlet az általános normativitás már ismert sajátosságát fejezi ki.

Minthogy azonban nemcsak a jog változása van hatással az életviszonyokra, hanem az utóbbiak változása is kihat a jog alakulására, a képletet a következő értelmezés mellett is vizsgálhatjuk: x = közösségi élet, y = jog.

A képlet ilyen feltételek mellett analizálva is működik. Van azonban egy olyan értékcsoport, amelynek tagjait x helyébe téve az y nem változik. Ezek az életviszonyoknak (divat, illem) jogilag irreleváns változásai. Ez a *limes* az x alsó határa, amelyen túl a képlet nem működik, azaz a jogalkotó nem reagál az életviszonyok alakulására.

Ha most az x az alsó határtól távolodó olyan új értékeket kap (új társadalmi irányeszmék, szociális követelések, vallási rendszerek érvényesülése), amelyeket a közösség tagjainak véleménye szerint a jogrend megfelelő változásának kellene követnie, vagyis ha a jogalkotó késlekedik a szükséges reformok bevezetésével, úgy egyre növekvő feszülés támad x és y között. Ha a jogalkotó vonakodik a követelt új jogszabályokat megalkotni, a képlet egyre rosszabbul működik, míg végül a feszülés eléri felső határát, s a képlet működése átmenetileg szünetel. A működés átmeneti szünetelése alatt x és y erőviszonyában eltolódások következhetnek be, s ezek eredményeképpen a képlet működése ismét megindul. A képlet most két különböző módon kezdhet működni.

Ha a hatalmon lévő jogalkotóknak sikerült a közösség követeléseit elnyomniuk, módosítaniuk, a képlet átalakul, és az x = jog, y = élet értelmezés szerint folytatja működését. Ebben az esetben ugyanis a fennálló jogrend változtatta meg az életviszonyokat az átmeneti szünetben a jogalkotók javára bekövetkezett erőeltolódás folyományaként.

Ha azonban a hatalmon lévőknek nem sikerül a jogrend megváltoztatására az életviszonyok oldaláról érvényesülő követelést elnyomniuk, úgy az x-ben - a képlet

működésének határán túl - az y megváltoztatására irányuló mind több erő halmozódik fel, s egyszerre csak a képlet az x-ben túlhalmozódott erők nyomására rendkívüli hatásossággal működni kezd. Az y hirtelen és teljesen megváltozik, az ellenkező végletbe - funkcionális nyelven: végtelenbe - csap át, s ezzel működése átmenetileg gyakran ismét megszűnik. Így működik a képlet akkor, ha a társadalom elégedetlen tömegei forradalom útján eltörlik a jogrendet, s mindaddig, amíg az új jogrend lassanként ki nem alakul, a forradalmi tömeg minden magatartása „jogszerű", s egy ideig hiányzik a képlet y-ja: a jogrend. (A koordináta-rendszerben kifejezve ezt a helyzetet úgy lehet értelmezni, hogy az y tengely ilyenkor = 0, azaz a képletnek végtelen sok gyöke van: minden tényleges magatartás jogszerű, x-nek minden értéke egybeesik y-nal.)

A függvény kétféle értelmezését egybevetve megállapítjuk, hogy a képlet működése az első értelmezésben inkább a folytonos, a másodikban pedig a nem folytonos matematikai függvényére emlékeztet. Matematikai nyelven szólva azt lehet mondani, hogy az első működés ábrázolása egy horizontális irányban több-kevesebb szabályossággal tovább hullámzó *szinusz*görbére, a másodiké pedig egy vertikális irányban cikázó *tangens*görbére hasonlít.

Mindkét értelmezés azonban egyrészt izolált, másrészt idealizált szemléleti módja a jog és az élet egymáshoz való viszonyának. Ha most a jogot és a közösségi életet kölcsönös összeműködésükben, valóban funkcionálisan szemléljük, azaz a függvény kétféle értelmezéséből származó görbéknek az eredőjét ábrázoljuk, úgy megkapjuk a jogélet görbéjét. Az így nyerhető vonal erősen fog emlékeztetni az emberi szervezet hőmérséklet-ingadozását jelző lázgörbére, amely ezúttal a jogilag szervezett társadalom „egészségi állapotát" jelzi. Ha a jogszabályok megvalósulnak az életben és az életviszonyok változásait a jogalkotás követni tudja, úgy a görbe normális magasságban, kisebb hullámzásokkal vonul. És ahogy nő a feszülés a közösségi élet új rendezés iránti igénye és a jogszabályok között, úgy emelkedik a két függvény összeműködésének eredője: a lázgörbe, a „*tangens*-összetevő" növekvő befolyásának hatása alatt a felső határ, a forradalom felé, jelezve a társadalom betegségét, a társadalom tagjai által követelt és a fennálló jogrend közötti különbséget. De beteges tünet a lázgörbének az alsó határ felé süllyedése is, mert az a társadalom fáradtságára, fásultságára, vagy a jogalkotás és végrehajtás erélytelenségére, esetleg züllésére mutat.

[A társadalom jogéletének tanulmányozása arra a fölismerésre vezet, hogy az egymással funkcionális összefüggésben álló két hatótényező, a jogrend és a közösségi élet közül az utóbbi az erősebb. Olyan esetekben ugyanis, amikor az életviszonyok tartósan a jogszabályokban meghatározott rendtől eltérően alakulnak, rendszerint a közösségi élet győz - akként, hogy a megvalósulás hiánya visszaható erővel megsemmisíti a jogszabályok hatályát, majd érvényét, illetőleg a megfelelőbb rendezés iránti igénye jogi hatályt, majd érvényt biztosít a ténylegesen követett eljárás számára. Végül e fölismerés bizonyítása céljából sok gyakorlati példán keresztül vizsgálom az érvény, hatás és megvalósulás egymáshoz való viszonyát.]

Ha most végezetül eddigi felismeréseink alapján az érvény, hatály és megvalósulás mozzanatainak kölcsönhatását vizsgáljuk a különböző közösségek jogéletének tapasztalása alapján, azt találjuk, hogy ezek bár nagy hatást gyakorolnak egymásra, de nem állnak egymással szükségszerű és törvényszerű - valódi funkcionális - összefüggésben.

A legtöbb érvényes és hatályos jogszabály nem valósul meg minden esetben, amikor előáll a helyzet, amelynek rendezése végett megalkották, mert egyes címzettek nem tanúsítják a szükséges magatartást. Majd minden jogrendben vannak olyan jogszabályok is, amelyek érvényesek voltak, de sem hatályba nem léptek, sem meg

nem valósultak. Viszont vannak olyan jogszabálytervezetek, amelyek jogi érvényük és hatályuk hiánya ellenére is megvalósulnak, s ez a tényleges megvalósulás végül - visszaható erővel - hatályt és érvényt ad nekik (pl. a magyar magánjogi törvénytervezet). Találhatók a részleges hatálybalépésre is példák, sőt arra is, hogy a részlegesen hatályba lépett és megvalósult jogszabály hatályát - a közösségi életviszonyok megváltozása miatt - ismét felfüggesztik, s a csupán érvényes jogszabály végül érvényét is elveszti. Van azonban arra is példa, hogy egész jogrendek megtartották érvényüket hosszú időn keresztül annak ellenére, hogy helyükbe más jogrend lépett és annak szabályai valósultak meg (ez a helyzet rendszerint akkor áll elő, amikor egy nemzeti közösség idegen hatalom elnyomása és jogrendje alá kerül).

Bár ezek szerint az érvény, hatály és megvalósulás mozzanatainak összeműködése a jogélet folyamataiban nélkülözi a kauzális meghatározottságot [s a tapasztalás arról győz meg, hogy az érvény, hatály és megvalósulás mozzanatai közül a megvalósulás a legnagyobb erejű], annyit megállapíthatunk, hogy közülük a megvalósulás mozzanata a legnagyobb hatású. Olyan esetekben ugyanis, amikor a közösségi életviszonyok a jogszabályokban meghatározott érvényes és hatályos rendtől eltérően alakulnak, azaz a jogszabályok nem valósulnak meg: rendszerint a közösségi életviszonyok tényleges alakulása bizonyul erősebbnek olyan módon, hogy a megvalósulás hiánya visszaható erővel megsemmisíti a jogszabályok hatályát, majd érvényét, illetőleg hatályt, majd érvényt biztosít megfelelő jogszabályok alkotásának kikényszerítése útján a ténylegesen követett eljárás számára.

6. A jogszabály megszűnése

A jogszabály általában akkor tekinthető megszűntnek, ha alkata nem mutatja a sajátos jogi törvényszerűséget, azaz érvényét (és egyúttal hatályát) veszti. Az érvénytelen jogszabálynak nincs jogi léte, az nem tagja többé normatív tárgykörének: a jogrendnek. Az érvénytelen jogszabály már csak mint sajátos működés nélküli normatív alkatú jelentés-összefüggés szubszisztál, mely nem vesz részt többé az életviszonyok alakításában. A megszűnt jogszabály már csak a jogtörténeti kutatás ismerettárgya, és nem valóságos hatótényező.

A jogszabály megszűnésének azokat a módjait, amelyek a jogbölcselet szempontjából megvilágításra szorulnak, az előző pontban érintettük. A jogszabály megszűnésének a jog területén tapasztalható „szabályszerű" módjait e helyütt már nem tárgyaljuk, mert ezeket a közösségek alkotmánytörvényei állapítják meg, s így ennek a kérdésnek behatóbb tárgyalása a politika vagy az általános jogtan művelőjének feladata. Ezzel kapcsolatban csupán annyit jegyzünk meg, hogy a jogszabály megszűnésének szabályszerű módja az, ha érvényét a jogforrás, amely alkotta (vagy egy annál magasabb rangú jogforrás) egy újabb jogszabállyal megszünteti. A jogszabály tehát elvben mindaddig érvényes, amíg érvényét más jogszabállyal meg nem szüntetik. Ezen elv érvényesülésének természetesen határt szab a közösségi élet tényleges alakulása, mert a jogszabály, amely évtizedeken, esetleg évszázadokon keresztül nem vett részt a közösség életének rendezésében, formai érvénye ellenére sem tekinthető működő alkatú jogszabálynak, azaz sajátos normatív tárgyköre: a jogrend tagjának.

7. A jog mint szabályrendszer

Fentebb már utaltunk arra, hogy a jogszabály csak egyik megjelenési módja, egységnyi alkateleme a jognak, amelynek van egy magasabb rendű, teljes megjelenési formája: a jogrend. Ebben a pontban a jognak ezt a magasabb rendű megjelenési formáját, a jogrendet vizsgáljuk abból a szempontból, vajon a jogrend a jogszabályoknak határozott alkatot és működésmódot nélkülöző, esetleges összessége-e, vagy pedig a jog-

szabályok valamilyen sajátos alkatba rendeződve alakítják ki a jogrendszert, amely egyúttal sajátos törvényszerűséget is mutat. Mihez áll inkább közel a jogrendszer: a szabályos kristályhoz, amelynek alakját, arányait az őt alkotó molekulák formai sajátosságai határozzák meg; vagy egy kavicshalomhoz, amelynek alakját és arányait nem befolyásolja a kavicsok formája?

A fejlettebb jogrendek tapasztalása arra a belátásra vezet, hogy azok éppúgy mutatnak alkati és törvényszerűségbeli sajátosságokat, mint a jogszabályok, amelyekből felépülnek, s e sajátosságokat ugyanazok az ontológiai, logikai és normatív természetű tényezők alakítják ki, mint az őket alkotó jogszabályokéit.

A) A jogrend alkata

A jogszabályok a jogrenden belül két különböző természetű alkatban rendeződnek, illetőleg rendezhetők el. Az egyik alkat logikai jellegű, s a jogszabályoknak tartalmi elemeire épül, a másik normatív jellegű, s a jogszabályoknak formai elemeiből alakul ki.

(a) Logikai alkat

Hatását a jogilag rendezni kívánt életviszonyok alkata nemcsak a jogszabályra fejti ki a már ismertetett módon, hanem a jogrend alkatára is. Ez az utóbbi hatás abban nyilvánul meg, hogy a hasonló életviszonyokat rendező jogszabályok az életviszonyok alkatában gyökerező logikai tényezők (az alapfogalmak) működésének következményeképpen külön jogterületekké válnak szét. Az életviszonyok alkatában [tehát létrendi elemben] gyökerező ezen logikai tényezők mind a jogot alkotó, mind pedig az azt megismerni akaró ember intellektusában működnek, azon keresztül fejtik ki hatásukat a jogterületek elkülönülése irányában. A jogalkotókat arra indítják, hogy a jogrendszer egyes ágaiba tartozó jogszabályok alkotása folyamán mindinkább tekintettel legyenek azokra a követelményekre, amelyeket a vonatkozó életviszonyok helyes rendezése érdekében a jogágak alapfogalmai (pl. a büntetés, bűnösség, bűncselekmény) velük szemben támasztanak (pl. a büntetőkódex alkotóját a *nullum crimen* elvének érvényesítésére vagy arra késztetik, hogy a bűnösséget büntethetőségi feltételként értékelje). A jogtudósokat pedig arra indítják, hogy a *henid* állapotú logikai tényezőket az illető jogterület alapfogalmaivá logifikálják.

A jogterületekre tagozódás tehát a jogrendnek logikai jellegű szilárd alkati sajátossága, mert azt az életviszonyok alkatában gyökerező logikai tényező működése szükségszerűen eredményezi. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozom, hogy a jogterületek természetesen nem egyenes vonalak mentén különülnek el egymástól, minthogy a vonatkozó életviszonyok sem választhatók így széjjel, hanem a határok mentén olyasformán nyomulnak egymásba, mint például egyes koponyacsontok varrataik segítségével. Minthogy pedig a jogterületek ebből a szempontból ugyanabban a logikai síkban helyezkednek el: a jogrendnek ez a tagozódása horizontálisnak mondható.

(b) Normatív alkat

A logikai mellett van a jogszabályoknak a jogrenden belül egy normatív jellegű összefüggése is. Ezt a fajta összefüggést jól szemlélteti a MERKL-féle joglépcső, amelyben a jogszabályok normatív kritériumuk szerint rendeződnek el. Ez a normatív kritérium az a körülmény, hogy a jogszabályok milyen mérvű jogalkotó hatalommal felruházott személytől, illetőleg szervtől származnak, s ennek alapján egy jogrend szabályai a legmagasabb rendű alkotmánytörvénytől kezdve a legalacsonyabb rendű végrehajtási intézkedésig egy olyan normatív rendszer tagjaiként szemlélhetők, amelyben minden alacsonyabb rendű jogszabály érvénye a magasabbrendűében gyökerezik. [Ez a de-

legációs összefüggés.] Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy a jogszabályoknak ez a normatív természetű összefüggése nem tisztán formai jellegű, mert a magasabb rendű jogszabály nemcsak a „kellést" tartalmazza, hanem azt is meghatározza, hogy az alacsonyabb rendű jogszabály megalkotójának az életviszonyoknak milyen körét és hogyan kell szabályoznia. Minthogy pedig ez a normatív tényező a jogszabályoknak egymás alá és fölé rendelődését, tehát függőleges irányú elrendeződését határozza meg a jogrenden belül: a jogrendszernek ezt a tagozódását vertikális irányúnak lehet nevezni.

A jogrend logikai és normatív tagozódásához meg kell jegyeznünk a következőket.

A jogrend logikai tagozódásához az őt alkotó jogszabályok tartalmi: létrendi és logikai vonatkozása vezet A létrendi és logikai vonatkozás azonban, bár szilárd sajátosságai a jogszabályoknak, de a jogszabályok jogi sajátosságait nem ezek eredményezik. Éppen ezért nem tekinthető a jogrendnek a jogszabályok eme elemei által eredményezett logikai tagozódása sem sajátosan jogi jellegűnek.

A jognak ez a logikai alkata egyébként a jogalkotók által nagymértékben torzítható. Így például az összes magánjogok közjogoknak, illetőleg kötelességeknek nyilváníthatók, vagy megfordítva, s ezzel a magánjog, illetőleg a közjog területe ideiglenesen eltűnhet a jogrendszerből. Ez a torzítás természetesen éppúgy csak bizonyos határokon belül lehetséges, mint a norma tartalmi elemei közötti feszülés fokozása, de kétségkívül van lehetőség a logikai alkat torzítására a jogalkotó céljai érdekében - tehát a normatív törvényszerűség a jogrend területén is tág határokon belül megsemmisítheti a logikai törvényszerűség indítékait.

Fentebb láttuk, hogy a *Sollen,* a normatív kopula kapcsolja egybe a jogszabály tartalmi elemeit egy magasabb rendű, sajátos jogi jellegű normatív alkattá. A jogszabályokból felépülő jogrend normatív tagozódását is a jogszabályoknak ugyanez az eleme, a *Sollen* közvetíti. Nyilvánvaló ebből, hogy a jogrend sajátosan jogi jellegű tagozódásának a normatív alkatot kell tekinteni. Ebből viszont önként következik, hogy a jogrend sajátos törvényszerűségét is a normatív alkat működése közvetíti.

B) A jogrend törvényszerűsége

A jog sajátos törvényszerűsége a normatív alkatból fakad. Ennek lényege, hogy ugyanarra az életviszonyra ugyanabban az időpontban ugyanannak a jogrendnek csak egyetlen szabálya lehet érvényes, azaz a jogrend a közösségi életviszonyokat egyértelműen rendezi, mert olyan normatív alkatban tartalmazza az őt felépítő jogszabályokat, amely - helyes értelmezés mellett - szükségszerűen kizárja a jogszabályok normatív kollízióját.

Ugyanazon a jogrendszeren belül tehát a normatív törvényszerűség kiküszöböli a tudomány és a jog között egyébként általában fennálló azon lényeges különbséget, amely szerint ugyanazt az életviszonyt egymásnak ellentmondó módon a legkülönbözőbb tartalmú jogszabályok egyforma jogérvénnyel rendezhetik, míg ugyanarra az életviszonyra, ugyanabból a szempontból csak egyetlen ítélet lehet igaz. Tudomány és jogrend között azonban e párhuzam ellenére is lényeges különbség van. A jogrendszer egyértelmű rendezésének ugyanis van egy „idő-koordinátája" is, mert hozzá tartozik, hogy: „ugyanabban az időpontban"; minthogy a jogrend normatív törvényszerűsége lehetővé teszi, hogy egy más időpontban ugyanazt az életviszonyt homlokegyenest ellenkező módon rendezze ugyanazon a jogrenden belül, ugyanazzal a jogi érvénnyel egy másik jogszabály. A tudománynak azonban nincs ilyen „idő-koordinátája", mert ugyanarra az összefüggésre vonatkozóan ugyanabból a szempontból bármely időpontban csak egyetlen ítélet lehet igaz.

A feltett kérdésre tehát akként válaszolunk, hogy a jogrendnek van a jogszabályok alkatán nyugvó, de azokénál magasabb rendű logikai és normatív természetű sajátos alkata és sajátos [a rendnek sajátosságát eredményező] normatív törvényszerűsége, tehát a jogrend a jognak a jogszabályokétól különböző, magasabb rendű megjelenési módja, amelynek szilárd alkata és törvényszerűsége külön jogtudományos vizsgálódás tárgya lehet.

Végül megjegyezzük [rámutatunk arra], hogy a jogrendszer a jognak nem végső, legmagasabb rendű normatív egysége, mert a jogrendek maguk is elemei egy más magasabb rendű normatív rendszernek: az államközi jogrendnek. Az állami jogrendek és az államközi jogrend viszonyának problémáival azonban nem a jogfilozófus, hanem az államközi jogász hivatott foglalkozni.

4. fejezet {A JOG FOGALMA}

A II. részben törekedtünk az I. részben megjelölt összetett módszer segítségével a jog lényegét megragadni. Ebből a célból tisztáztuk egyrészt a jog alapösszetevőinek, másrészt lényeges fogalmi jegyeinek természetét, illetőleg azok összefüggéseit a jogjelenség alkatában és törvényszerűségében.

A természettudományok művelőinek nagy többsége ugyanis már szakított a hagyományos fogalomalkotási eljárással, mert ismerettárgyuk lényegét alkalmasabb módon, teljesebben tudják matematikai vagy geometriai kifejezéseken, funkcionális fogalmakon keresztül megragadni, s az ő példájukon és eredményeiken felbuzdulva más tudományok művelői is funkcionális módon igyekeznek tárgyukat megismerni, és egyúttal általában elítélik a hagyományos fogalomalkotási eljárást. Így többen a jogtudomány területén is helytelenítik a definíciók alkalmazását, és funkciófogalmak bevezetését követelik.

Ezzel szemben a magunk részéről hangsúlyozzuk, hogy ebben a kérdésben nem a divat és más tudományok eredményei alapján kell dönteni, hanem kizárólag a megismerni kívánt jelenségek alkata irányadó abban a tekintetben is, vajon helyes-e a fogalmakat hagyományos módon megalkotni és definiálni, vagy sem.

Nyilvánvaló, hogy az egzakt természettudományok területén a hagyományos definíció vagy nem alkalmazható, vagy nagyon alsórendű szerepet tölt be. A modern kémikus sem a hagyományos logikai eszközökkel ragadja meg a tömeghatás vagy forgatóképesség tüneményeit, az arany vagy a koleszterin lényegét, a modern fiziológusok az emésztés vagy a légzés lényegét, avagy a vér „fogalmát", hanem lehetőleg olyan funkcionális fogalmakon keresztül, amelyek az ismerettárgy lényegét logikai-matematikai [mennyiségi] összefüggésekben fejezik ki. Az esetleg mégis alkalmazott definíciók pedig nem eredményei, hanem kiindulópontjai a tudományos megismerő tevékenységnek, amelyek nem arra szolgálnak, hogy belőlük a funkcionális részítéleteket levezessék, hanem hogy a vizsgálódás formai egységét biztosítsák.

Abból azonban, hogy a természettudományok területén a hagyományos logikai megismerő eljárások, s maga a definíció sem válnak be [ellenben nagy eredményekhez vezetett a funkcionális megismerési mód], éppen nem következik, hogy [mindez a jogtudományok területén is így van] a jogtudományok területén sem alkalmazhatók a definíciók [és funkciófogalmakat kell kidolgozni]. Ez már abból is [hiszen] nyilvánvaló, hogy a jogjelenség lényege nem kvantifikálható, tehát lehetetlen valódi funkcionális fogalmakon keresztül megismerni. Nézzük ezért most elfogulatlanul azt a kérdést, vajon a jog lényegének ismerete és eddig követett felfogásunk alapján helyesnek mondható-e a jogfogalom definiálása.

Láttuk, hogy a jognak és az egyes jogterületeknek lényegét azok többnyire *henid* állapotú, logikai *a priori* elemei foglalják magukban. Azt is megállapítottuk, hogy a jogtudomány művelőinek feladata ezeknek a *henid* állapotú fogalmaknak a logifikálása, s ennek eredményeképpen a jog, illetőleg az egyes jogterületek lényeges fogalmi jegyeinek, azok összefüggéseinek a megismerése igaz ítéleteken keresztül. Nyilvánvaló, hogy a tudományos munka betetőzése a fogalmak tartalmának tisztázása után az azokat alkotó ítéletek összefüggéseinek pontos meghatározása egy definíció keretében. A jog fogalmának definiálása egyébként azért is kívánatos, mert a jogtudomány általános fogalmának a „rendszer" ismérve is lényeges eleme, s a jog lényegére vonatkozó különböző igaz ítéletek rendszerét a jogfogalom helyes definiálásán keresztül lehet a legszervesebben közvetíteni és biztosítani.

A jogfogalom definiálásának célszerűsége mellett szól végül az a tantörténeti tény is, hogy bár a jog lényege állandóan ugyanaz, a definíciók, amelyeken keresztül a jog fogalmát, lényegét a tudósok megragadni igyekeztek, nagymértékben különböznek egymástól. Abból a célból tehát, hogy a jog lényege fölött egy annak tisztázását célzó vita induljon meg két jogtudós között, nem elégséges a jogjelenségekre utalniuk, mert hiszen ugyanannak a jelenségnek a lényegéről mindegyiknek más fogalma van. Tehát már a jog lényegének megismerésére irányuló [ilyen célú] vita elkezdéséhez is nélkülözhetetlen feltétel, hogy a kutatók eltérő tartalmú fogalmaikat közöljék egymással, ami legcélszerűbben egy megfelelő definíció alakjában történik. A természettudományokra ebben a tekintetben sem hivatkozhatnak a jogtudományok művelői, mert hiszen például a kutatóknak [biokémikusoknak], akik az A-vitamin hatásmechanizmusán [az izomcukor lebomlásának folyamatán] vitatkoznak, nem kell az arra vonatkozó fogalmaikat [az izomcukor fogalmát] előzőleg meghatározniuk, mert annak - mint ismerettárgynak - lényege nem vitás előttük. S ha mégis az volna, definíció nélkül tudják egymással „közölni" az ismerettárgyat [vita tárgyát] egyszerű fizikai átadás útján. (Már ez a különbség is, amely a jogtudomány és a természettudományok ismerettárgyainak „közlési módja" tekintetében fennáll, utal arra, hogy a jogtudományok területén célszerű definíciókkal dolgozni, mert pszichikai fennállású, értelmi tárgyat, mint amilyen a jog is, csak definíciók alapján lehet megvitatás céljából más kutatóval félreértést kizáró módon közölni.)

A magunk részéről az előadottak alapján akként foglalunk a kérdésben állást, hogy a jog fogalmának definiálását a hagyományos logika eszközeivel ha nem is tekinthetjük elengedhetetlennek, de célszerűnek és helyesnek tartjuk, s a jogbölcsész fontos feladatának tekintjük. Ennek megfelelően a jog fogalmát módszertani felfogásunknak megfelelően akként fogjuk meghatározni, hogy a jognak eddig megismert jegyei közül a leglényegesebbeket kiválasztva azokat egymással a definíció kereteiben megfelelő logikai összefüggésbe hozzuk. A meghatározásban természetesen megfelelő módon és mértékben helyet kap a jognak mind a három alapösszetevője, s ennek következtében az így meghatározott jogfogalom egyúttal a helyesnek felismert összetett jogtudományos módszerrel igazoltnak tekinthető.

A fogalom elemeit eddigi fejtegetéseink során már kellően megvilágítottuk, s így azok magyarázatára nincs szükség. Ezzel kapcsolatban csak arra mutatunk rá, hogy jogfogalmunk alapján esetleg nem lehet jogként felismerni egy olyan jelenséget - így különösen a civilizáció alacsonyabb fokán élő közösségek normáit -, amelyet más meghatározás alapján jognak kell tartani. Ennek az a magyarázata, hogy a jog éppolyan fejlődő természetű életjelenség (szabályrendszer), mint a növény- vagy állatvilág organizmusai. Amiként a tölgyfáról adott meghatározás nem illik a makkra, akként a fejlettebb, már bizonyosan jogi jellegűnek tekinthető szabályrendszerre vonatkozó meghatározás sem talál annak „csírájára", amelyből kifejlődött. A primitív

közösségi viszonyokban csak potencia alakjában van meg a jogrend, s ez csak akkor aktualizálódik, fejlődik valóban jogrenddé, amikor a közösségi életviszonyok bizonyos fejlettségi fokot már elértek. A határt azonban a potenciális és aktuális állapot között lehetetlen biztosan megvonni, mert az aktualizálódás folyamata elnyújtott, és nem is egyenletes. Éppen ezért a legrugalmasabb meghatározással szemben is mindig lehet olyan jelenségekre hivatkozni, amelyekre az nem illik ugyan, de a jog nagyon sok ismérvét mutatják. Az ilyen jelenségek ennek ellenére sem tekinthetők jognak, mert ellenkező esetben értelmét veszti a meghatározás, amelynek egyik legfontosabb funkciója éppen a limitáció [aminek alapján eldönthető: jogjelenségről van-e szó, vagy sem].

A jog fogalmát az eddigiek alapján a következő alakban határozzuk meg: a jog a közösségi, illetőleg a legnagyobb közösségi hatalom hordozói vagy azok megbízottai által alkotott szabályok olyan rendszere, amely a közösség életviszonyait minden más eredetű szabályozást megelőzve egyértelműen rendezi, s amely a legnagyobb közösségi hatalom hordozói, illetőleg megbízottaik részére hatalmat biztosít arra, hogy megvalósulása érdekében kényszert alkalmazzanak.

{III. rész

A JOG ÉRTÉKELMÉLETI VIZSGÁLATA}

A III. rész tárgya a jog értékelméleti vizsgálata. E rész 1. pontjában a szerző a jogot mint értéket vizsgálja; 2. pontjában feltárja [analizálja] a jog értékszerkezetét; [3. pontjában megvilágítja a jog értékelemeit és 4. pontjában vizsgálja] megjelöli a jog legfontosabb értékeszméit és a jog helyességének feltételeit.

1. A jog mint érték

A jog keletkezése és megszűnése egyaránt értékelő tevékenység eredménye. A jogérték egészében pszichikai fennállású, mert nemcsak a hozzá tapadó értékmozzanat, hanem az egész jogjelenség mint értékhordozó pszichikai szubszisztenciájú. A jog olyan mértékben az emberi értékelés függvénye, hogy fogalmi képtelenség olyan jogszabály jogi létezése, amelyet minden ember - a jogalkotó is - értéktelennek tart.

A jogérték [szubjektív és] relatív természetű. Ez a megállapítás nemcsak valamely konkrét jogrendre vagy jogszabályra, hanem a jogra általában is vonatkozik. Így például az anarchizmus egyes irányainak hívei, úgyszintén az emberi életet értéktelennek tekintő világnézeti irányok követői szemében a jog általában értéktelen jelenség. Éppen ebből következően a jog értékességét sem általában, sem konkrét esetben nem lehet kényszerítő módon igazolni.

A jog nem önérték, hanem eszközérték: csak olyan mértékben értékes, amilyen mértékben alkalmas létrehozója céljának megvalósítására. Minthogy a megvalósulás a jogszabály lényegéhez tartozik: a jogérték egyik ismérve a tárgyiasulás, a megjelenés az emberi magatartásokon. Ha a jogszabály nem képes tárgyiasulni, úgy elveszti értékmozzanatát, s ennek következtében megsemmisül mint érték (majd ebből kifolyóan megszűnik jogi léte is). (Kétszeres tárgyiasulás: egyfelől pszichikai a jogon, másfelől létrendi az életen.)

A jogérték értékhordozója a jogszabály; értékmozzanata a helyesség, vagyis az értékelőnek az a meggyőződése, hogy a jogszabály helyesen rendezi az életviszonyokat;

működésmódja az a hatása, hogy az értékelő ember igényét az életviszonyok megfelelő rendezése irányában kielégíti, s egyúttal arra indítja, hogy címzetté válása esetén a jogszabályban meghatározott magatartást megvalósítsa.

A jogszabály megvalósulására azonban jellemző, hogy a benne meghatározott magatartást olyan címzettek is megvalósítják, akik a jogszabályt nem tartják értékesnek. Ilyen esetben a címzettek magatartását a legalitás jellemzi; ha pedig kényszer, terror hatására valósítják meg a jogszabályt, akkor már nincs is „magatartás". A jogszabály mindkét esetben mutatja a sajátos jogi működést (érvény, hatály, megvalósulás), de egyik esetben sem mutat sajátos értékműködést, mert nem elégíti ki a címzetteknek az életviszonyok helyes rendezése irányában fennálló igényét.

A jogszabály értékműködésének gyakori elmaradása esetén közeli a veszély, hogy a közösség tagjai többsége számára értéktelenné vált jogrendnek nemcsak értékműködése, hanem ennek következtében sajátos jogi törvényszerűsége és megvalósulása is megszűnik. Ezért a jogrend értékelése a címzettek részéről akkor teljes, ha a jogszabályok nemcsak mint jogjelenségek, hanem mint értékjelenségek is működnek, azaz a címzettek magatartását annak következtében, hogy a jogszabálynak mint heteronóm normának a tartalma megegyezik [a címzettek] saját autonóm normái tartalmával, nemcsak a legalitás (vagy éppen a determináltság), hanem a moralitás is jellemzi.

2. A jog értékszerkezete

A jogérték létrendi, logikai és normatív jellegű értékek összeszövődéséből keletkezik.

A jogérték létrendi alapeleme az egyedi és közösségi lét, amely azáltal válik értékké, hogy megjelenik rajta az értékmozzanat. Az emberi lét értékelésének az a következménye, hogy a jogalkotó annak védelme érdekében igyekszik a közösségi életviszonyokat megfelelően szabályozni. Ennek előfeltétele azonban ezek megismerése: a jogalkotónak tehát logikai értékeket kell teremtenie a helyes rendezés előfeltételeként. Az életviszonyok ismerete alapján végül a jogalkotó megteremti azt a normatív jellegű jogrendet, amelynek életrenddé válása esetén biztosítottnak látja a közösség fennmaradását. Ennek következtében jelenik meg a pszichikai létű életrenden a normatív jelleg, a jogérték harmadik, erkölcsi vonatkozású eleme. Végül a jogrend mint eszközérték akkor válik teljessé, ha megjelenik rajta a hatásosság mozzanata, s ennek következtében kialakul a közösségi életviszonyokban az a rend, amelyet a jogszabályok tartalmaznak. A jog értékszerkezetét tehát létrendi, logikai és erkölcsi értékek alkotják, és teljessé a jogérték akkor válik, ha a rend értékeszméje - amely a jogrend értékszerkezetének negyedik, konstitutív eleme - megjelenik a közösségi életviszonyokon is, vagyis a jogrend életrenddé válik.

3. A jog értékelemei

A jog azáltal válik mind értékesebbé, hogy szabályai mindjobban megfelelnek a létfenntartás, az igazság, a helyesség (jóság) és a rend értékeszméinek. A létfenntartás értékeszméje akkor érvényesül a jogrendben, ha szabályai az egyedi és közösségi lét fenntartását szolgálják. Az igazság értékeszméje akkor hatja át a jogrendet, ha szabályainak megalkotása folyamán tekintetbe vették a jogtudományok és a vonatkozó szaktudományok ismereteredményeit, s ennek következtében a jogrenden megjelenik az igazságosság értékeszméje.

A jog létrendi alapértéke az ember közösségi és egyedi léte, s ez az érték akkor érvényesül a jogrendben, azaz akkor felel meg a létfenntartás értékeszméjének, ha annak célja e létrendi alapérték védelme (s nem a jogalkotók közösségellenes egyéni érdekeinek szolgálata). A logikai értékek akkor érvényesülnek a jogrendben, ha

szabályainak megalkotása folyamán megfelelően értékesítették a rendezni kívánt életviszonyok természetére vonatkozó jogtudományos és szaktudományos ismeret-eredményeket, s ennek következtében a jogrenden megjelenik az igazságosság értékeszméje. Az erkölcsi értékek oly módon hatják át a jogrendet, hogy a jogalkotó - tekintettel arra, hogy a jog a közösség életrendje - a közösségi erkölcs követelményeinek megfelelően állapítja meg a jogszabályokon keresztül az életviszonyok rendjét, s ennek következtében megjelenik a jogrenden az erkölcsi helyesség és a rend értékeszméje. A rend értékeszméje azonban nemcsak a jogrend statikus jellegű, elvont életrendje alakjában, a jogrend alkatán jelenik meg, hanem dinamikus hatótényezőként érvényesül a jogrend sajátos törvényszerűségében, a közösségi életviszonyok valóságos és egyértelmű rendjének megteremtése alkalmával is.

{A rend miért az erkölcsi értékeszme működésének a következménye? Mert élet-, magatartásrend, s ez a lényege jognak és erkölcsnek egyaránt. A közösségi erkölcs irányadó. A logikai értékmérő csak megalapozottságot igazol!}

4. A jog értékeszméi

A jogrend annál értékesebb, minél nagyobb mértékben érvényesülnek alkatában és törvényszerűségében ezek az értékeszmék. Ezzel kapcsolatban behatóan tárgyaljuk az egyes értékeszmék lényegét, majd azt a kérdést, vajon van-e objektív értékmérője a jog helyességének.

Véleményem szerint a jog helyességének nincs objektív értékmérője. Értékmérőként ugyanis csak erkölcsi értékek jöhetnek tekintetbe (mint pl. az egyedi, közösségi, természetes erkölcs, a pozitív valláserkölcs, a természetjog, vagy a jogalkotó erkölcsi meggyőződése), s ezek valamennyien osztoznak az erkölcs értékbirodalmának abban a sajátosságában, hogy értékességük tudományosan, kényszerítő logikai úton nem igazolható; amennyiben pedig az erkölcsi értékelést a megalapozottság, s ennek következtében az erre épülő jogrendet az igazságosság, illetőleg a közösségi és egyedi létértékek védelme jelenti, ebben az esetben is csak az értékelés megalapozottsága, nem pedig helyessége igazolható {mert például az alapértékek, azaz a közösségi és az egyedi lét értékességét tagadó álláspontot elfoglalók számára még az alapértéket helyesen védő jogrend is értéktelen}.

[A jogrend helyességének következménye egy újabbb értékeszme megjelenése a közösségi életben, s ez az értékeszme a szabadság.]

A helyes jogrend olyan módon teremti meg a közösség szabadságát - azaz az alkatának megfelelő, végső soron létének fenntartását célzó magatartás tanúsításának lehetőségét -, hogy tagjainak veleszületett, természetes szabadságát megfelelően korlátozza a közösség léte szempontjából releváns magatartásaik szabályozásán keresztül. Szabadságának korlátozásán keresztül tagolódik be az egyén abba a nagyobb - és az egyén egyedi létét is biztosító - közösségbe, amelynek ezen az úton létesülő szabadsága nagyobb garanciája az egyén szabadságának, önfenntartási törekvései eredményességének, mint a közösségen kívül álló ember létének az ő korlátlan szabadsága. Az egyén és a közösség szabadságának egymáshoz való viszonya szempontjából azt a jogrendet ítéli helyesnek és értékesnek, amelynek alkotói olyan módon teremtik meg jogi szabályozás útján a közösség szabadságát, hogy az egyedek szabadságát az adott körülményeknek megfelelően korlátozzák, azaz rátalálnak a szélsőséges univerzalizmus és a túlzó individualizmus között vezető helyes középútra: a mérsékelt univerzalizmusra.

Névmutató

Ady Endre 26
Albert, Nagy Szent 99
Antiszthenész 95
Arisztotelész xiv, 9, 10, 32, 47, 75, 86-95, 99, 103, 105, 107, 112, 138, 163, 173, 234j, 251

Ágoston, Szent 32, 97-99

Bach, Johann Sebastian 136
Bartók Béla 24, 26
Beethoven, Ludwig van 26
Benedek Ferenc xiv
Bibó István xi
Binding, Karl 187, 266
Bolzano, Bernhard 10
Brentano, Franz 10

Cato, Marcus Portius, id. 96
Chrysipposz 96
Cicero, Marcus Tullius 98
Csécsy-Nagy Éva xiv

Darwin, Charles 136
Del Vecchio, Giorgio xi
Diogenész 95
Dionüsziosz, I. [türannosz] 77
Dionüsziosz, II. [türannosz] 77

Epiktétosz 96
Epikurosz 96-97

Fichte, Johann Gottlieb 123-124, 125
Fülöp [makedón király] 86

Gauguin, Paul 26
Geyser, Joseph 130-131
Gorgiász 76, 95
Grotius, Hugo 104-107, 108, 113, 123

Hanák Tibor xiv
Hartmann, Nicolai 10
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 125-126
Hérakleitosz 75, 87, 125
Heródes 144, 147-8, 256
Hippiasz 76
Hobbes, Thomas 107-108
Hóman Bálint xiv
Homérosz 82
Horváth Barna xi, xiv
Horváth Sándor OP. xi, xiv, 5

Irk Albert xi, xii, xiii

Kant, Immanuel xii, 114-123, 124, 125, 130, 143j, 190
Kelsen, Hans 68, 185-186, 187, 264, 265, 266
Kirchmann, Julius H. von 4
Kleanthész 96
Kopernikusz, Nikolausz 117

Lenin, Vlagyimir Iljics xii, xiv
Lissák Kálmán xiv

Machiavelli, Niccolò 104
Marcus Aurelius 96
Marx, Karl Heinrich xii
Merkl, Adolf 144, 156, 213, 255, 258, 275
Michelangelo Buonarroti 136
Monica, Szent 97
Montesquieu, Charles de 111-112
Moór Gyula 147j, 151j, 163
Mózes 231

Nagy Ferenc xiv
Nagy Sándor [király] 86
Németh László xiv

Pál, I. [orosz cár] 147
Pauler Ákos 5, 7, 10, 235
Platón 10, 21, 32, 47, 75, 76, 77-86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 99, 138, 244, 251
Plótinosz 32
Poszeidonosz 96
Prodikosz 76
Prótagorász 76, 118, 237
Pufendorf, Samuel 108-109
Pythagorász 77

Rickert, Heinrich 10
Rousseau, Jean-Jacques 112-114

Salome 144
Seneca 96

Szabó Dezsõ xiv
Szabó Imre xiii
Szily Kálmán xiv
Szókratész 75, 76, 77, 95, 224, 237
Szotáczky Mihály xiii, xiv
Sztálin, Joszif V. xii

Tamás, Aquinói Szent xiii, xiv, 5, 12, 99-103, 163, 225j
Thomasius, Christian 109-111

Vargha László xiii
Verdross, Alfred xi, xii
Verosta, Stephan xi

Weininger, Otto xii, 247
Weöres Sándor xi, xiv
Wilson, Charles Th. R. 49

Zenon 96

PHILOSOPHIAE IURIS

REDIGIT

CSABA VARGA

Csaba VARGA *Law and Philosophy* Selected Papers in Legal Theory (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) xv + 530

Csaba VARGA *Etudes en philosophie du droit / Estudios de filosofía del derecho* (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) xii + 332

Csaba VARGA *Rechtsphilosophische Aufsätze* (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) x + 292

Csaba VARGA *Pravo* Teoriia i filossofiia [Law: theory and philosophy] (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) xv + 281

Csaba VARGA *Transition to Rule of Law* On the Democratic Transformation in Hungary (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1995) 190

Aus dem Nachlass von Julius MOÓR hrsg. Csaba Varga (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1995) xvi + 158

Csaba VARGA *Lectures on the Paradigms of Legal Thinking* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999) vii + 279

Historical Jurisprudence / Történeti jogtudomány ed. József Szabadfalvi (Budapest: [Osiris] 2000) 303

Ferenc HÖRCHER *Prudentia iuris* Towards a Pragmatic Theory of Natural Law (Budapest: Akadémiai Kiadó 2000) 176

EXCERPTA HISTORICA

PHILOSOPHIAE HUNGARICAE IURIS

Felix SOMLÓ *Schriften zur Rechtsphilosophie* hrsg. Csaba Varga (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999) xx + 114

Barna HORVÁTH *The Bases of Law/A jog alapjai* [1948] ed. Csaba Varga (Budapest: Szent István Társulat 2002) l + 143

István LOSONCZY *Abriß einer realistischen rechtsphilosophischen Systems* [1948] hrsg. Csaba Varga (Budapest: Szent István Társulat 2002) [in press]

Die Schule von Szeged Rechtsphilosophische Aufsätze von István BIBÓ und József SZABÓ, hrsg. Csaba VARGA (Budapest: Szent István Társulat 2002) [in press]

Julius MOÓR *Schriften zur Rechtsphilosophie* hrsg. Csaba Varga (Budapest: Szent István Társulat 2002) [in press]

Barna HORVÁTH *Schriften zur Rechtsphilosophie* I, 1926-1948: Prozessuelle Rechtslehre, hrsg. Csaba Varga (Budapest: (Szent István Társulat) [in preparation]

Barna HORVÁTH *Schriften zur Rechtsphilosophie* II, 1926-1948: Gerechtigkeitslehre, hrsg. Csaba Varga (Budapest: Szent István Társulat) [in preparation]

Barna HORVÁTH *Schriften zur Rechtsphilosophie* III, 1949-1971, hrsg. Csaba Varga (Budapest: Szent István Társulat) [in preparation]

JOGFILOZÓFIÁK

Szerkeszti
PROF. DR. VARGA CSABA
intézetvezető egyetemi tanár

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Intézet
1088 Budapest, Szentkirályi utca 28-30. • 1428 Budapest 8., Pf. 6.
Telefon: 429-7230, titkárság 429-7227 • Fax: 429-7226
E-mail (titkárság): varga@jak.ppke.hu

Hans KELSEN *Tiszta jogtan* (1988, új kiadás 2001) xxii + 106 old.
Carl SCHMITT *Politikai teológia* (1992) xxii + 41 old.
Georg JELLINEK *Általános államtan* (1994) 124 old.
Cs. KISS Lajos-KARÁCSONY András (szerk.) *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége* Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából (1994) 124 old.
PACZOLAY Péter (szerk.) *Alkotmánybíráskodás - alkotmányértelmezés* (1995, reprint 2000) 216 old.
TAKÁCS Péter (szerk.) *Joguralom és jogállam* (1995) 330 old.
H. L. A. HART: *A jog fogalma* (1995) 375 [Osiris könyvtár: Jog sorozatában]
VARGA Csaba (szerk.) *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből (1998) xiii + 238 old. és *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből (2001) xii + 497 old.
VARGA Csaba *A jog társadalomelmélete felé* (1999, új kiadás 2001) xi + 326 old.
SZABÓ Miklós-VARGA Csaba (szerk.) *Jog és nyelv* (2000) vi + 270 old.
H. SZILÁGYI István *A jogi antropológia főbb irányai* (2000) viii + 366 old.
VARGA Csaba *A jog mint logika, rendszer és technika* (2000) 223 old.
VARGA Csaba (szerk.) *Összehasonlító jogi kultúrák* (2000) xi + 397 old.
FRIVALDSZKY János *Természetjog* Eszmetörténet (2001) 371 old.
VARGA Csaba *Útkeresés* Kísérletek - kéziratban (2001) vi + 167 old.

KIZÁRÓLAGOS TERJESZTŐ

Szent István Társulat
- Iustinianus Egyetemi Könyvesbolt
1088 Budapest, Szentkirályi utca 30.

LOSONCZY ISTVÁN (1908-1980) mint *sub auspiciis gubernatoris* jogi doktor 1940 őszén lett egyetemi nyilvános rendkívüli tanárként az *Institutum philosophiae iuris* vezetője a M. Kir. Erzsébet Tudományegyetemen Pécsett, mint az ország legfiatalabb kinevezettje. Katedráját a kommunista hatalomátvételig tarthatta meg; akkortól közel negyed századon keresztül a büntetőjogi tanszék vezetője. Dolgozata („Über die Möglichkeit und den Wissenschaft charakter der Rechtswissenschaft", 1937) és könyve (*A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban,* 1941) jelezték már újKANTiánus módszertani nyomdokon induló realizmusigényét. Jogbölcseleti pályáján utolsó aktív évében érkezett el *Jogfilozófiai előadások vázlata* [1948] címen álláspontja átfogó kifejtéséhez, amit a világhírű KELSENi bécsi iskola szellemében indult *Österreichische zeitschrift für öffentliches recht* akkori főszerkesztője, VERDROSS professzor felkérésére még 1948 őszén tömörített - de a vasfüggöny lehulltával már nem küldhetett el - „Abriß einer realistischen rechtsphilosophischen Systems" címmel. A jelen kötet az előbbi tankönyvi műnek sajtó alá rendezett változatát, függelékként pedig az utóbbi összefoglalásának a magyar kézírásos alapszövegből rekonstruált változatát tartalmazza.

Mai érdekessége egyes létrendi szintek szerint megkülönböztetett kifejtési módjában s egy modern természettudományos világkép mindvégig érzékelhető következetes érvényesítésében rejlik. Losonczy István pályájának a szerkesztőtől írt életrajzi vázlata s bibliográfiája, illetőleg e gazdag és megfontolt filozófiai igényességtől áthatott írások tárgy-, jogforrás- és névmutatója zárja keretbe a kötetet.

ISBN 963-361-309-4
9 789633 613092